ISSN 2010-9601

MOLIYA

ILMIY JURNAL

Научный журнал «Финансы»

«Finance» scientific journal

2

2026

TOSHKENT

ILMIY JURNAL **2/2026**

MOLIYA

Muassis: **Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti**

Tahririyat ijodiy jamoasi:
Bosh muharrir: *A.Karimov*
Bosh muharrir o‘rinbosari: *G‘.Tashmanov*
Texnik muharrir: *K.Rasulova*

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2008 yil 24 martda 0519-raqam bilan ro‘yxatga olingan.

2008 yildan nashr qilinadi, bir yilda 6 marta chiqadi.

O‘zbekiston hududida tarqatiladi.

«Moliya» ilmiy jurnali O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komis- siyasi Rayosatining 2013 yil 13 dekabrdagi 201/3-sonli qaroriga binoan iqtisod fanlari bo‘yicha fan doktori ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan ilmiy maqolalari e’lon qilinishi zarur bo‘lgan ilmiy jur- nallari ro‘yxatiga kiritilgan.

Web-sayt: *http://financial.simmaautostar.uz*
e-mail: *moliya@tfi.uz Obuna indeksi – 1204*

Tahririyat manzili: 100084, Toshkent sh., A.Temur ko‘chasi, 60ª-uy Tel.: (+998 71) 234-66-89

TAHRIR KENGASHI RAISI:

T.Z.Teshabayev – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

TAHRIR KENGASHI A'ZOLARI:

A.A.Karimov – Bosh muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.
G'.D.Tashmanov — Bosh muharrir o'rinbosari, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
G.Q.Abduraxmanova — Ilmiy ishlar va innovasiyalar bo'yicha prorektor iqtisodiyot fanlari doktori, professor
N.X.Xaydarov — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
T.S.Malikov — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
E.G'.Nabiyev — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
G.N.Axunova — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
K.B.O'razov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor
B.E.Toshmurodova – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Sh.Z.Abdullayeva – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
A.Z.Avloqulov — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
J.I.Karimqulov — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Sh.A.Allayarov- iqtisodiyot fanlari doktori, professor
F.T.Muxamedov — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
D.R.Rustamov – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
X.M.Shennayev — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
M.A.Ikramov — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
I.K.Ochilov — iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent
M.M.Tulaxodjayeva — iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Z.A.Sagdullayeva — iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor
X.Qobulov — iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor
I.G'.Kenjayev – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
D.A.Mirzayev — iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
Asif Mahbub Karim– Malayziya, Bayneriy menejment va tadbirkorlik universiteti professori
Adriana Grigoressu – Ruminiya, Siyosiy tadqiqotlar va davlat boshqaruvi milliy universiteti professori
Y.B.Maley – Belorussiya, Polosk davlat univesiteti dotsenti
Elcin Aykas Alp – Turkiya, Istanbul Tijorat Universiteti professori
Tae-Hyoung Mun — Janubiy Korea, Mokvuon universiteti professori
N.K.Muraviskaya — Rossiya Federatsiyasi hukumati huzuridagi Moliya universiteti professori
K.Taygashinova – Qozog'iston, Almata iqtisodiy-gumanitar universiteti professori

M U N D A R I J A **Betlar**

Б.Б.Султонмуродов, Ф.О.Абдуллоев, Финансовые риски в исламском финансировании **4**

Sh.A.Tursunov, H.R.Salimova, "O'zbektelekom" AK faoliyatiga raqamli iqtisodiyotni joriy etish samaradorligini baholash uslubiyoti **15**

N.B.Abdusalomova, B.B.Botirjonova, Moliyaviy natijalarni shakllantirishda hisob siyosatining o'rni **25**

M.S.Hojiyev, H.A.To'xsanov, Nodavlat notijorat tashkilotlarda xizmat safari xarajatlari hisobini takomillashtirish **32**

A.Abdullayev, Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida qishloq xo`jaligida soliqqa tortish va uni hisobini tashkil etish **42**

F.T.Abduvaxidov, Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida tashkilotning hisob siyosatini shakllantirishning xususiyatlari va muammolari **50**

A.Abdullayev, S.Xasanov, Qishloq xo`jaligi korxonalarida yetishtirilgan mahsulotlar hisobini tashkil etish **59**

S.T.Utegenova, Audit sifati va ESG o'rtasidagi bog'liqlik: xalqaro tajribalar **68**

R.A.Abduraxmanov, Avtomobil yo'llari tizimidagi ko'prik qurilish tashkilotlarida buxgalteriya hisobining назарий ва uslubiy asoslari **79**

N.T.Tilabov, Rivojlangan davlatlar tajribasi asosida davlat qarz siyosatini amalga oshirishning ilg'or usullari va ularni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish yo'nalishlari **87**

N.X.Shoaxmedova, O'zbekıstonda krıptoaktıvlar muomalası sohasıda qabul qılıngan me'yorıy-huquqıy va ınstıtutsıonal ıslohotlar **96**

N.D.Maxmudova, Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida konsolidatsiya konsepsiyasi va nazariy yondashuvlar **102**

S.A.Sulaymanov, Tijorat banklari depozitlar barqarorligini oshirish omillari va bank likvidligiga ta'siri **109**

D.O'.Mavlanova, Joriy aktivlar auditining nazariy asoslari va uning korxona moliyaviy nazorat tizimidagi ahamiyati **117**

D.O'.Mavlanova, Joriy aktivlarni hisobga olish tizimlari: milliy va xalqaro standartlar qiyosiy tahlili **122**

D.Otaboyeva, O'zbekiston to'qimachilik sanoatida ishlab chiqarish zanjiri barqarorligining ekonometrik indikatorlari **126**

S.S.Aliyeva, A.O.Toxirova, Raqamlashtirish davrida bank tizimi qanday o'zgarmoqda: asosiy trendlar va yuzaga kelayotgan muammolar **133**

С.С.Алиева, Ш.Н.Саидакбаров, Влияние искусственного интеллекта на финансовый рынок **145**

S.G.Maxkamova, O'zbekiston respublikasi neftni qayta ishlash sanoatida tayyor mahsulotlar hisobini takomillashtirish **155**

S.M.Xoshimov, Yengil sanoat korxonalarida asosiy kapitalni investisiyalashning dolzarb masalalari **165**

Б.Э.Избосаров, Ўзбекистонда геология-қидирув ишларини ривожланиши ва харажатлар ҳисобини ташкил қилиш **174**

J.Kamalova, O'zbekistonda turizm tarmog'ining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlili **185**

A.R.Rashidov, Sun'iy intellekt texnologiyalari va bank AML tizimlari: huquqiy asoslarning mustahkamlanishi **195**

A.A.Nazarov, Banklar faoliyati samaradorligini oshirishda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning roli **202**

M.M.Habibullayeva, D.H.Hamidova, Mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning zamonaviy usullari va amaliyotda qo'llanilishi **211**

Н.Тухлиев, Научный фундамент креативного будущего: монография академика С.С.Гулямова как вклад в реализацию стратегии нового Узбекистана **216**

Sh.T.Islamov, Sug'urta kompaniyalarining kapital bozoridagi faoliyati rivojlanishining joriy tendensiyalari **219**

К.В.Хамраева, Н.Юлдашева, Цифровая трансформация государственного финансового контроля: институциональные механизмы повышения эффективности бюджетных расходов **228**

Б.Н.Зайнобиддинова, Финансовая грамотность и инвестиционное поведение населения в условиях цифровизации финансовых услуг в Республике Узбекистан **236**

Пу Кебин, Нормативно-правовая база учета финансовых результатов на основе национальных стандартов бухгалтерского учета в Узбекистане **242**

M.Zaxirov, Nobank kredit tashkilotlarining iqtisodiyotdagi o'rni va faoliyati hisobi: O'zbekiston misolida **248**

J.Dj.Pirnazarova, Auditorlik tekshiruvida muhimlik ko'rsatkichini baholash va ularni qo'llashning amaliy jihatlari **257**

Sh.Safarova, O'zbekistonda jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ining budjet daromadlari shakllanishidagi o'rni va uni undirish mexanizmini takomillashtirish **266**

X.A.Narzullayeva, Milliy investitsiya muhiti jozibadorligini baholash uslubiyati tahlili **275**

L.O.Xayitboyeva, Xarajatlarning strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish: qiymat zanjiri, EVA va mas'uliyat markazlari asosida integratsiyalashgan yondashuv **285**

Z.A.Hamroyeva, Strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish yo'nalishlari: mas'uliyat markazlari, strategik prognoz balansi, kpi va strategik salohiyatni baholash **291**

Д.Ш.Хайдарова, Эконометрик моделлаштириш жараёнида "Тиббий суғуртага муносабат индекси"нинг ўртача қийматини аниқланиши **300**

Султонмуродов Бобир Баходирович
DSc, Директор департамента “Sustainable Finance”
в АКБ “Узпромстройбанк”
e-mail: bsultonmurodov@sqb.uz

Абдуллоев Фуркат Олимджонович
Начальник ЭЦ «Хужа Ахрор Вали»
РФ «Умар» АИКБ «Ипак Йули»
e-mail: furkat.abdulloev@list.ru

ФИНАНСОВЫЕ РИСКИ В ИСЛАМСКОМ ФИНАНСИРОВАНИИ

Sultonmurodov Bobir Baxodirovich
DSc, ATB “O‘zsanoatqurilishbank”
“Sustainable Finance” department boshlig‘i
e-mail: bsultonmurodov@sqb.uz

Abdulloyev Furqat Olimdjonovich
AIT “Ipak Yo‘li” banki “Umar” MF
“Xo‘ja Axror Vali” EM boshlig‘i
e-mail: furkat.abdulloev@list.ru

ISLOMIY MOLIYALASHTIRISHDA MOLIYAVIY RISKLAR

Sultonmurodov Bobir Bakhodirovich
DSc, Director of the “Sustainable Finance”
Department at JSCB “O‘zsanoatqurilishbank”
e-mail: bsultonmurodov@sqb.uz

Abdulloyev Furkat Olimdjonovich
Head of the EC “Khuzha Akhror Vali”
RB “Umar” JSCIB “Ipak Yuli”
e-mail: furkat.abdulloev@list.ru

FINANCIAL RISKS IN ISLAMIC FINANCING

Аннотация: В данной статье перечислены следующие виды деятельности, противоречащие исламским финансам: риски, гарар (неопределенность) и виды деятельности, связанные с азартными играми. По мере исследования статьи будут представлены мнения и замечания об исламском финансировании. Банки исламских стран обладают уникальными качествами. То есть, для финансирования бизнеса на основе принципов ислама требуется использовать доверенный вам ресурс в соответствии с этими принципами. Другими словами, ваш проект может быть не финансирован, если он основан на исламских принципах и привлекает процентны от вкладов, поскольку привлечение вкладов нарушает исламские

принципы. Прежде всего, в этом отношении нам необходимо работать над повышением осведомленности об исламском финансировании.

Ключевые слова: исламские финансы, риски, исламские финансовые учреждения, фьючерсы, азартные игры.

Annotatsiya: Mazkur maqolada islomiy moliyalashtirish tamoyillariga zid bo‘lgan quyidagi faoliyat turlari ko‘rsatib o‘tilgan: riskning nojoiz shakllari, g‘arar (noaniqlik) hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan operatsiyalar. Tadqiqot davomida islomiy moliyalashtirishga oid turli ilmiy qarashlar, fikr-mulohazalar va izohlar bayon etiladi. Islom mamlakatlari banklari o‘ziga xos institutsional va funksional xususiyatlarga ega. Xususan, biznesni islom tamoyillari asosida moliyalashtirishda ishonib topshirilgan resurslardan aynan ushbu prinsiplar doirasida foydalanish talab etiladi. Boshqacha aytganda, agar loyiha islomiy moliya tamoyillariga asoslangan bo‘lsa, depozitlar bo‘yicha foiz jalb etish yoki foizli mablag‘lardan foydalanish ushbu tamoyillarga zid hisoblanadi va natijada bunday loyiha moliyalashtirilmasligi mumkin. Shu bois, avvalo, jamiyatda va biznes subyektlari o‘rtasida islomiy moliyalashtirish bo‘yicha xabardorlik darajasini oshirish ustida tizimli ravishda ishlash zarur.

Tayanch so‘zlar: islomiy moliya, risklar, islomiy moliyaviy tashkilotlar, fyucherslar, qimor va tavakkalchilikka asoslangan faoliyat.

Abstract: This article identifies the following types of activities that are inconsistent with the principles of Islamic finance: impermissible forms of risk, uncertainty, and activities related to gambling and speculative transactions. Throughout the study, scholarly opinions, analytical observations, and critical remarks regarding Islamic financing will be presented. Banks operating in Islamic countries possess distinctive institutional and operational characteristics. In particular, financing business activities in accordance with Islamic principles requires that entrusted resources be utilized strictly within the framework of these principles. In other words, if a project is structured on the basis of Islamic financial principles, it may not qualify for financing when it involves interest-bearing deposits or the attraction of funds through interest mechanisms, since such practices are considered contrary to Sharia-compliant finance. Therefore, first and foremost, it is essential to work systematically on enhancing awareness and understanding of Islamic finance among the public and business entities.

Key words: Islamic finance, risks, excessive uncertainty, Islamic financial institutions, futures contracts, gambling and speculative activities.

Введение: Банки исламских стран обладают уникальными качествами. То есть, для предоставления кредита на основе принципов ислама требуется использовать доверенный вам ресурс в соответствии с этими принципами. Другими словами, вам может быть не предоставлен кредит, если он основан на исламских принципах и привлекает процентные вклады, поскольку привлечение вкладов нарушает исламские принципы. Прежде всего, в этом отношении нам необходимо работать над повышением осведомленности об исламском финансировании.

Исламские законы, вечные писания, унаследованные от наших великих предков, и исторические корни экономического образования в эволюции экономической мысли служат для нас прекрасными ресурсами. Одной из функций человеческого общества, экономических отношений, играет жизненно важную роль в кораническом выражении экономических понятий в исламских учениях, поскольку фундаментальные человеческие черты представлены в экономических связях. Равенство всех людей на земле является божественной заповедью, согласно Корану (Сура «Аль-Худжурат» (Комнаты), 13-й аят: «О люди! Воистину, Мы

создали вас из мужчины и женщины и сделали вас народами и племенами, чтобы вы узнавали друг друга, и самый почитаемый перед Аллахом среди вас — наиболее богобоязненный. Воистину, Аллах — Знающий, Ведающий.» автор перевода Эльмир Кулиев). Сектор исламских финансов, предлагающий передовые финансовые решения, является одной из самых быстрорастущих отраслей сегодня. Если мы рассмотрим развитие исламских финансов, то увидим, что Пророк (мир и благословение Аллаха ему) принес Ислам в мир, и он быстро распространился в Мекке и Медине. Эти города процветали до ислама благодаря региональной торговле, межгосударственной торговле и межэтническим взаимодействиям. Преобладающим методом удовлетворения финансовых потребностей в то время было кредитование под проценты. Выше представлен обзор исламских финансов за период с 650 по 750 год нашей эры. В этот период произошли значительные местные и глобальные торговые изменения, и в Риме, Тунисе, Турции, Индии и Суматре применялись различные торговые и финансовые стратегии. Большинство этих операций проводилось на основе Мушарака (Совместное финансирование). Фактически, также часто использовались такие финансовые инструменты, как сукук (ценные бумаги), Суфтаджа (залоговый вексель), Бай аль-Вафо и Бай аль-Нукуд. Процентная банковская система начала набирать обороты в конце XIX и начале XX веков. Со своей стороны, мусульманские ученые того времени восприняли ситуацию серьезно и выступали за введение альтернативной финансовой системы, основанной на шариате, для мусульманской общины. Например, в 1890 году в Индии было создано беспроцентное финансовое учреждение. Затем, в 1923 году, в Хайдарабаде было основано еще одно учреждение под названием «Анджуман Имдад-э-Бахми Карда Била Суд». Затем, в начале 1950-х годов, был создан «Локал Исламик Банк», первое современное исламское финансовое учреждение в Пакистане. К концу этого года также были представлены беспроцентные банковские продукты, такие как Музараба и Вакала (агентство). Обязанность действовать ответственно Цели исламской финансовой системы основаны на нескольких стимулах и запретах. Это способствовало операциям и предприятиям. Продажа продуктов, услуг или выгод должна фактически происходить в каждой финансовой транзакции, чтобы она была действительной. Кроме того, ислам создал моральный кодекс, который практически универсален в развитых странах мира. Исламские финансы организованы вокруг законности дохода и запрета всех доходов, полученных от долга. Они действуют в любом государстве или организации, если существуют законы, которые их регулируют. Шариат — это свод законов, регулирующих образ жизни мусульман. Шариат — это духовная, моральная, правовая и экономическая система на протяжении 1500 лет. Исламские финансы — это экономическая система, основанная на шариате.

Обзор литературы: Согласно интерпретациям Пулатовой М., Атаниёзова Дж., Хамидовой Ф. относительно «Международных финансовых институтов», Исламский банк развития (ИБР) — многосторонний банк развития, ориентированный на исламское финансирование, был основан в 1975 году. Он финансирует проекты экономического и социального развития стран-членов. Основываясь на законах и принципах шариата, Банк осуществляет свою деятельность, поддерживая социальное и экономическое развитие в государствах-членах и мусульманских общинах по всему миру. Группа Исламского банка развития включает следующие организации: Корпорация развития частного сектора ислама, основанная в 1999 году, предоставляет финансовые услуги частному сектору. Она обеспечивает стратегическое сотрудничество для реализации кредитных линий, консультаций, управления активами, инвестиционных сделок и других операций на

платформе глобального сотрудничества. Варианты финансирования включают долевое участие и разделение прибыли, лизинг, частичную перепродажу и другие. Международная исламская корпорация торговли и финансирования (IICFC), основанная в 1999 году, является автономным подразделением Исламского банка развития. Ее основная задача — развитие торговли с целью улучшения экономического положения и образа жизни людей во всем исламском мире. Основная цель Международного фонда сельскохозяйственного развития (МФСР), основанного в 1977 году, — привлечение финансовых ресурсов для увеличения производства продовольствия в развивающихся странах и улучшение питания беднейших слоев населения. Фонд мобилизует средства для улучшения питания сельских домохозяйств с низким уровнем дохода, создания условий для увеличения сельскохозяйственного производства и доходов. (6)

Согласно О. Ахмаджонову, С. Каримовой, А. Абдуллаеву, Ф. Солижоновой в их статье под названием «Система управления Всемирной торговой организации», вступление Узбекистана во Всемирную торговую организацию откроет больше возможностей для проведения рыночных реформ, направленных на модернизацию экономики и повышение ее конкурентоспособности. В то же время эта деятельность может привести к регуляторным реформам и снижению импортных пошлин. Поэтому необходимо укреплять потенциал местных производителей и повышать их конкурентоспособность. (4)

Методология исследования: В процессе исследования использовались статистические, аналитические, сравнительные, наблюдательные, индуктивные, дедуктивные, логические методы, методы мониторинга, экспресс-оценки и другие методы анализа. В результате изученной литературы тема была полностью освещена. Были рассмотрены реформы, проведенные в сотрудничестве с зарубежными странами. Были составлены и соответствующим образом сравнены таблицы.

Анализ и результаты: Прежде чем акцентировать внимание на финансовых рисках исламских банков, следует упомянуть следующую информацию о видах рисков.

Кредитный риск — Связан с задержкой, отсрочкой и неисполнением обязательств контрагентами. Охватывает договоры о разделе прибыли (Мудараба и Мушарака), дебиторскую задолженность и лизинг (Мурабаха, Уменьшающаяся Мушарака и Иджара), а также финансирование оборотного капитала (Салам, Истина, Мудараба). Охватывает различные стадии договора.

Рыночный риск — Связан с неблагоприятным движением процентных ставок, цен на сырьевые товары и валютных курсов. Охватывает товарный риск, существующий в договорах Мурабаха и Иджара.

Риск собственного капитала — Связан с неблагоприятным изменением рыночной стоимости (и ликвидности) собственного капитала, удерживаемого для инвестиционных целей. Охватывает все инструменты собственного капитала (Мудараба и Мушарака).

Риск ликвидности — Связан с неблагоприятным движением денежных потоков в ситуациях, возникающих главным образом из-за меняющихся рыночных рисков, кредитных рисков и операционных рисков.

Риск нормы доходности — Связан с изменением ожиданий вкладчика относительно доходности инвестиций. Также связан с колебаниями доходности из-за изменений базовых факторов договора.

Риск нормы доходности — Связан с изменением ожиданий вкладчика относительно доходности инвестиций. Также связан с колебаниями доходности из-за изменений базовых факторов договора.

Правовой риск — Связан с неадекватной правовой базой, конфликтом между обычным и исламским правом, а также конфликтом между постановлениями шариата и юридическими решениями. [9]

В исламских финансовых операциях концепция управления рисками основана на цели шариата, то есть на защите богатства. Это делается для поддержания благосостояния человечества и всеобщего процветания.

Относительно деятельности исламских банков сообщаем следующее: РИБА — это увеличение, которое вычитается в качестве компенсации от должника. Это относится к прибыли, полученной от сделок, связанных с обменом денег, или от увеличения согласованной цены при продаже долга для учета задержек платежа. Из-за нестабильного состояния экономики шариат запретил это. Поскольку строго запрещено участвовать в любых сделках, связанных с выплатой процентов. Следовательно, невозможно продавать долги мастеру со скидкой или за меньшие деньги, и любой обмен денег или товаров, включая те, которые несовместимы с деньгами, такие как золото и серебро, должен производиться вручную и справедливо. Человек может получать прибыль от денег, которые он использовал или получил, не предоставляя взамен эквивалентную стоимость, которой другая сторона может воспользоваться, даже если термин "равный" ясен. Как бизнес, обмен денег также должен производиться вручную, даже если любое увеличение означает, что будет риба. Гарар — второй запрет (неопределенность). В соответствии с принципами исламской морали, исламские финансы поддерживают гарар.

Гарар означает заключение договора на условиях абсолютного риска или неопределенности относительно результатов договора, природы и спецификации объекта или прав и обязанностей сторон. Гарар также присутствует в случае отсутствия соответствующей информации о соответствующей стоимости или неопределенности какой-либо жизненно важной информации, а также неопределенности и непредсказуемости, которые приводят к эксплуатации одной из сторон. Преднамеренное сокрытие информации, связанное с недобросовестностью, мошенничеством или дорогостоящими последствиями, эквивалентно гарару.

Исламские финансовые учреждения должны воздерживаться от участия в любой торговле, результаты которой скрыты, поскольку они не могут быть уверены в том, что поставка, необходимая для завершения любой законной коммерческой сделки, будет осуществлена. Из-за гарара, процентов и азартных игр современная деятельность традиционных финансовых учреждений и страховых компаний на фьючерсных и опционных рынках не соответствует шариату. Текущие фондовые рынки — это покупка и продажа, если они очищены от этих элементов, то это так. Это называется фондовым рынком по шариату. Третий вид деятельности, которого следует избегать, — это азартные игры. Азартные игры присутствуют во многих финансовых операциях и традиционных банковских продуктах, которых следует избегать.

В Египте в 1963 году был основан первый исламский банк. По данным информационного агентства Reuters, в настоящее время в мире действует более 300 исламских банков в 67 различных странах. Капитал исламских банков превышает 2 миллиарда долларов США. В Саудовской Аравии, Ираке, Кувейте, Малайзии, Объединенных Арабских Эмиратах,

Пакистане, Бангладеш и Турции исламские банки развиты значительно сильнее. Он также ведет бизнес в других странах, включая Лейксенбург, Германию, США, Канаду и Великобританию. Более 130 университетов по всему миру обучают специалистов в области исламского банкинга и финансов. Следующие престижные университеты мира организовали специализированные курсы. Студенты обучаются на бакалавриате, магистратуре и докторантуре.

Первый исламский банк в Казахстане и первый из стран Центральной Азии получил разрешение на работу в Аль-Хиляле в марте 2010 года. 17 августа 2017 года Zamanbank получил лицензию на предоставление исламских услуг и начал свою деятельность. В апреле 2009 года в Кыргызстане были приняты поправки и изменения в закон Кыргызской Республики "О банках и банковской деятельности" и другие. Эти поправки создали возможности для применения исламских методов финансирования в традиционных банках с исламскими и "исламскими окнами".

Традиционное страхование несовместимо с шариатом из-за участия как риба, так и (азартных игр). Правительства, государственные и частные корпорации мобилизуют ресурсы на основе лотерей и оборота, которые находятся под влиянием азартных игр и поэтому запрещены в исламской финансовой системе. Текущие фьючерсные и опционные контракты, которые разрешаются только через разницу в ценах, подпадают под категорию азартных игр. Аналогично, схема, в которой деньги инвесторов находятся в безопасности и неприкосновенности, но присуждаемые призы связаны с процентами от инвестиций, собранных через нее, также не соответствует шариату из-за участия риба (процентов) и азартных игр. Для развития исламских финансов также необходимо мусульманское учреждение, выдающее фетвы. То есть, мусульманские власти в Малайзии и Индонезии имеют такие фетвы. Это очень сложный и деликатный процесс. Игнорируя эти нюансы, мы не можем достичь желаемого результата, говоря, что это исламский банк. Необходимо проводить эту работу поэтапно и открывать окно исламских финансов в коммерческих банках после микрокредитных организаций.

Исламский банкинг не является новой концепцией в мире финансистов. Однако среди новичков естественно возникает вопрос: "Возможно ли совместить религию с банковским делом?" На самом деле, очень успешные результаты могут быть достигнуты благодаря принципу исламского банкинга. Исламские банки работают по принципам шариата: они предоставляют беспроцентные деньги только для конкретных проектов. Основное отличие исламского банкинга от традиционного заключается в запрете процентов по вкладам. Исламский банк запрещает заранее установленные проценты в зависимости от срока и размера кредита.

Согласно мусульманскому праву, необходимо жить и работать честно и добросовестно. Азартные игры и сделки с ценными бумагами запрещены в исламском банкинге. Это связано с высоким риском работы с ними, так как клиент может потерять свои инвестиции. Кроме того, он не одобряет кредиты на табачные изделия, алкогольные напитки, продажу оружия, распространение порнографии и другую сомнительную деятельность.

Самое главное в исламском банкинге — следовать принципам договора. Он объявил Ташкент столицей исламской культуры. По решению 9-й Конференции министров культуры Организации исламского сотрудничества (ОИС) Бухара (Узбекистан), Каир и Бамако были утверждены столицами исламской культуры в 2020 году. Узбекистан присоединился к новой Хартии ОИС 14 декабря 2015 года. Узбекская сторона признает ОИС авторитетным и

эффективным форумом исламского мира, который признает нашу священную религию как фактор мира и развития. Следовательно, мы заинтересованы в укреплении этой Организации и последовательном развитии наших отношений. Официальные делегации нашей страны регулярно принимают участие в саммитах ОИС и ежегодных сессиях Совета министров иностранных дел ОИС. Особенно в последние годы сотрудничество Узбекистана с ОИС активизировалось и достигло нового уровня отношений. 43-я сессия Совета министров иностранных дел ОИС прошла в Ташкенте 18-19 октября 2016 года.

В своей вступительной речи Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев сосредоточился на приоритетах председательства. Совет министров иностранных дел ОИС Узбекистана. Как отметил глава нашего государства, тема "Образование и просвещение — путь к миру и процветанию" символична, поскольку является главной идеей повестки дня 43-й сессии. Эта идея соответствует известному хадису: "Ищите знания от колыбели до могилы". Неслучайно инициативы, выдвинутые Узбекистаном в этом отношении, напрямую связаны с развитием науки и образования. Важность продвижения и защиты прав молодежи в построении развития — яркое выражение наших взглядов в этом отношении.

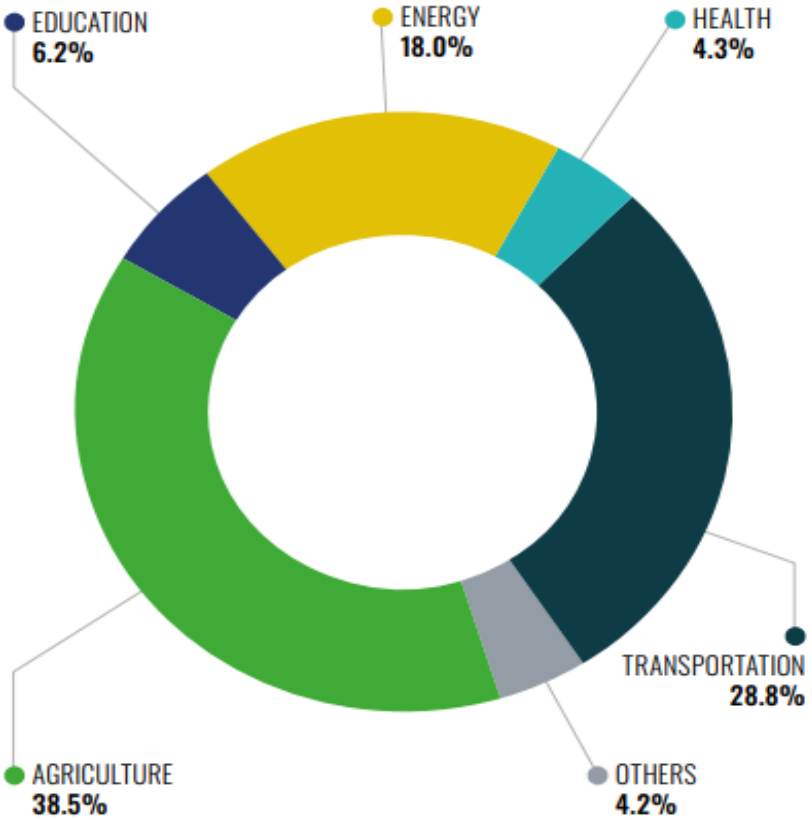

Рисунок 1. Секторальное распределение одобренений в рамках программы ISDB-OCR за 2024 год

В 2024 году Исламский банк развития инвестировал в различные сферы 5.076,1 млн долларов США. Основная часть инвестиций в размере 1.966,3 млн долларов США, а именно 38,5% от общего объёма была направлена в сельскохозяйственный сектор. Кроме того, Исламский банк развития инвестировал 1.470,1 млн долларов США - 28,8% от общего объема в сектор логистики, а его инвестиции в сектор эненгетики составляют 918,5 млн доллары США что составляет 18% от общего объема инвестиций, сфера образования 315,0 млн доллары США – 6,2%, сфера здравохранения 221.2 млн доллары США – 4,3% и другие 185 млн доллары США - 4,2% от общего объема. (10)

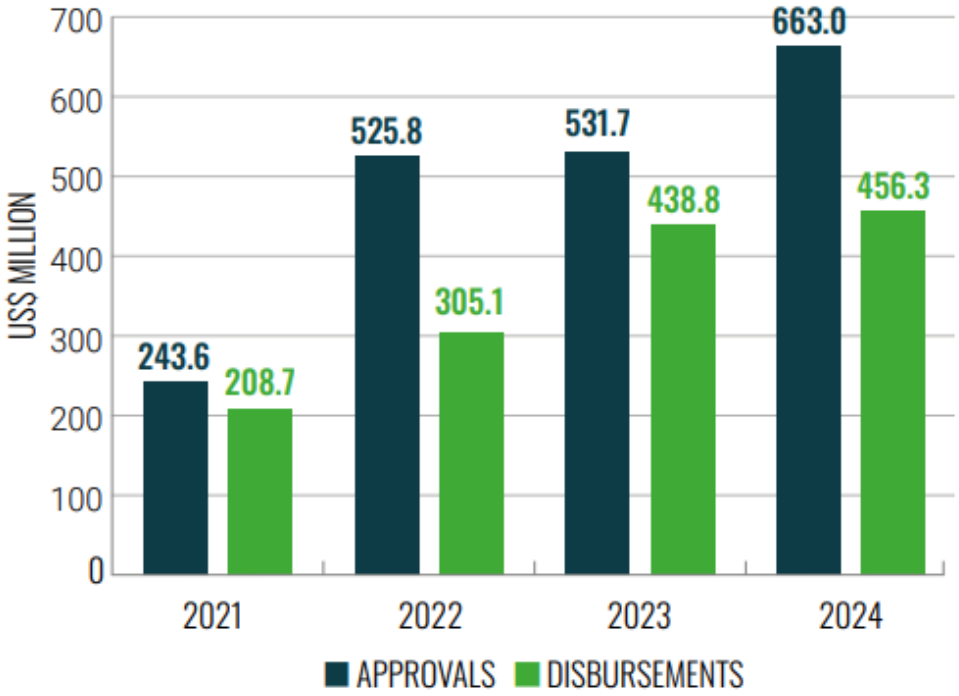

Рис 2. Тенденции в одобрении и выплатах по программе ICD NET

Чистый объем одобренных финансирования по ICD увеличился на 24,7% и достиг 663,0 млн долларов США в 2024 году по сравнению с 531,7 млн долларов США в 2023 году (Рисунок 2). Это отражает пересмотренный подход, направленный на то, чтобы сосредоточить бизнес-модель ICD на финансировании развития частного сектора. На развитие финансового сектора приходится 49,0% финансирования ICD, за которым следуют промышленность и горнодобывающая промышленность (20,4%) и транспорт (12,0%).(10)

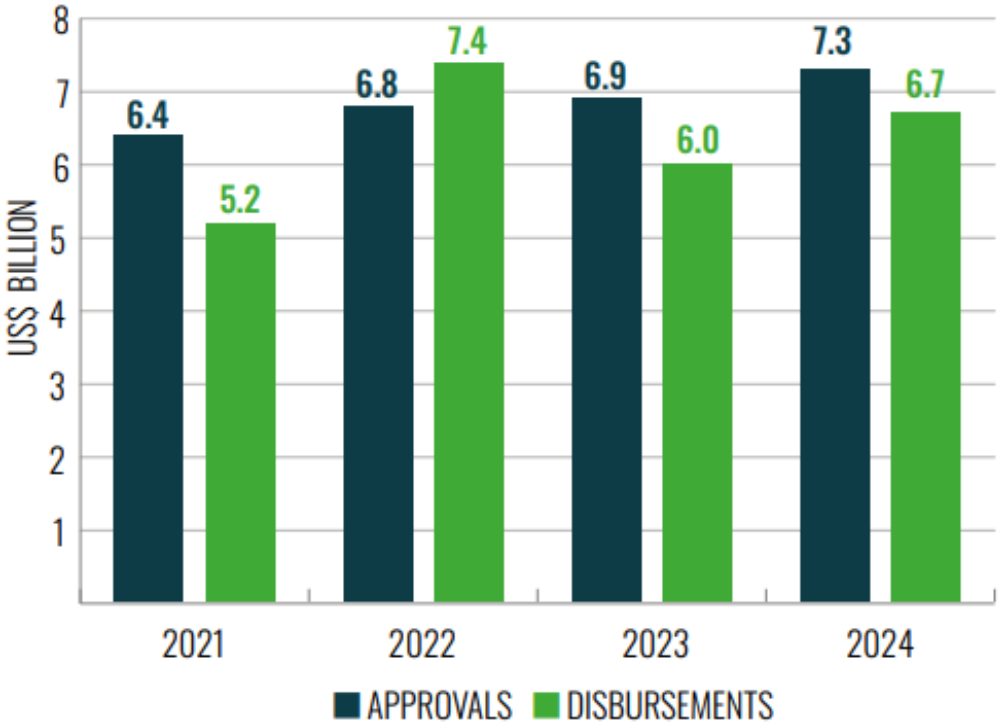

Рис 3. Тенденции в одобрении и выплатах ITFC NET

По мере того, как цепочки поставок становились все более нормализованными, ITFC увеличила свою поддержку торгового финансирования, при этом одобренные проекты достигли 7,3 млрд долларов США в 2024 году по сравнению с 6,9 млрд долларов США в 2023 году (Рисунок 3). Объемы выплат увеличились на 10,5% и достигли 6,7 млрд долларов США в 2024 году, что составляет 91,2% от чистого объема одобренных проектов. (10)

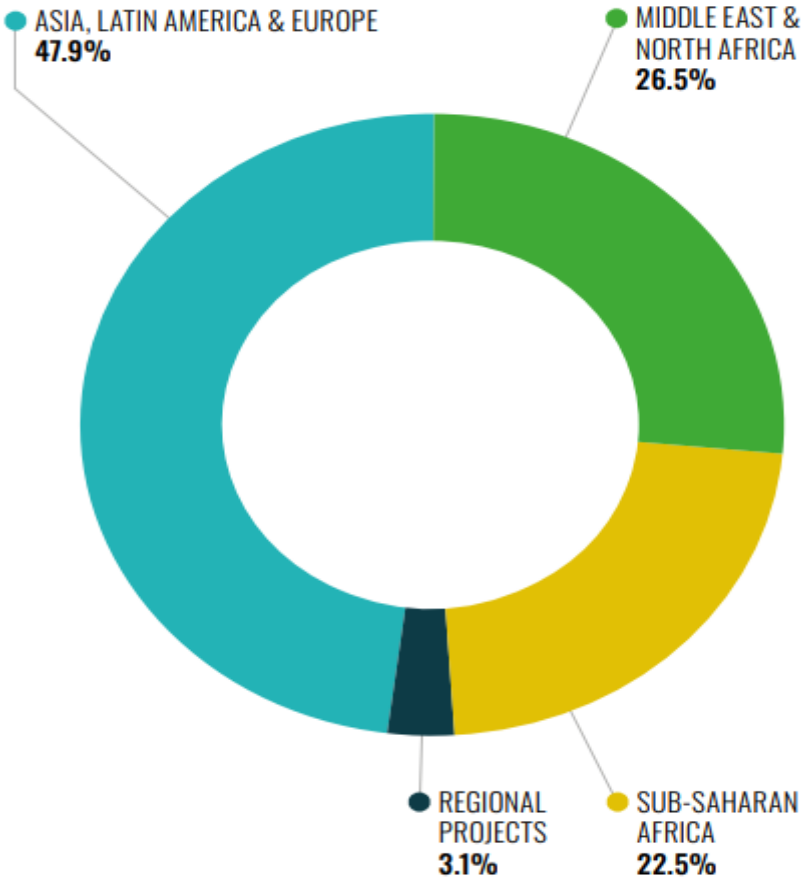

Рис 4. Тенденции в одобрении и выплатах ITFC NET

Одобрения ISDB также отражают его широкий географический охват. К концу 2024 года инвестиционные операции ICD охватывали 57 стран-членов, а также ряд региональных и глобальных проектов, охватывающих несколько экономик. На регион Европы и Центральной Азия (ECA) с 47.9% от общего числа одобренных проектов, за ним следуют страны Ближнего Востока и Северной Африки (MENA) приходится 26.5% страны Африки к югу от Сахары (SSA) с 22,5% и региональные проекты - 3,1%.(10)

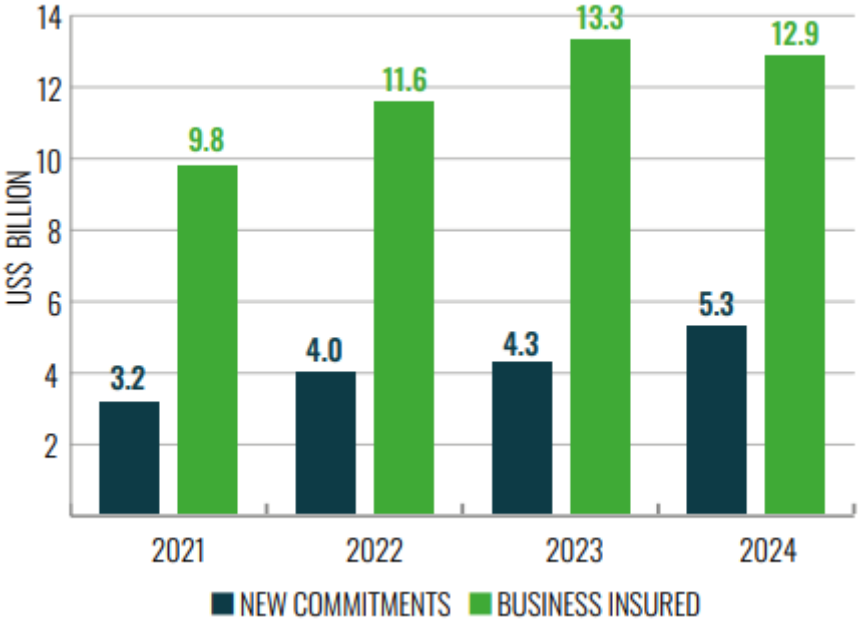

Рис 3. Тенденции в сфере страхования бизнеса
и новых обязательств ICIEC

В 2024 году ICIEC предоставила страховые услуги на общую сумму 12,9 млн долларов США (Рисунок 3), большая часть которых была связана с краткосрочной торговлей различными товарами и услугами почти во всех странах-членах ICIEC, а также во многих странах, не являющихся членами организации. ICIEC предоставляет страховые услуги, которые оказывают положительное влияние на сокращение бедности, продовольственную безопасность и климатические инициативы. (10)

Кроме того, Президент Узбекистана 27 марта 2026 г. подписал закон «О внесении дополнений и изменений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан, направленных на внедрение исламской банковской деятельности в Узбекистане» о внедрении исламского банкинга, который вступит в силу с 29 июня. Документ впервые закрепляет перечень исламских финансовых операций, вводит отдельное регулирование и налоговые льготы. Ожидается, что исламские финансы позволят привлечь до $1 млрд инвестиций. Данный закон формирует правовую базу для оказания банковских услуг на основе исламских финансовых принципов, соответствующих международным стандартам. (9)

Постоянная реформа этого сектора должна быть в повестке дня, поскольку глобальный финансовый рынок неуклонно развивается. Внедрение исламских финансов в Узбекистане в Шузайле сегодня становится все более востребованным. Кроме того, по словам экономиста Берны Баязит, только 5% граждан Узбекистана хранят свои деньги в коммерческих банках, в то время как 12% жителей страны используют потребительский кредит. Это связано с их религиозными убеждениями. Если деятельность исламских финансовых институтов будет организована, эти показатели могут улучшиться, то есть большая часть населения сможет пользоваться финансовыми услугами, значительно снизится доля теневой экономики на финансовом рынке, средства смогут переместиться в банковскую систему.

Заключение: Норма прибыли в исламской экономике, в отличие от процентной ставки, также заслуживает серьезного изучения, поскольку более эффективным и рациональным механизмом распределения ресурсов является система, противостоящая многим негативным тенденциям современной экономики (монополизация, резкое разделение богатых и бедных,

финансовые кризисы). Можно перечислить и ряд других проблем, стоящих перед исламским финансовым сектором, однако «сложность и проблемы специфичны для любой системы». Понимание и распознавание проблем является отправной точкой для поиска эффективных решений. Это делает саму систему и все ее «структурные части» более здоровыми. Даже если представители отрасли смогут решить хотя бы часть вышеупомянутых проблем, это станет огромным шагом вперед в развитии и росте системы.

Список использованных литератур:

1. Ahmed, S. (1989), Islamic Banking and Finance, Journal of Monetary Economics, Vol 24, pp. 157-167.
2. Н.Назаров, International conference on the topic of “Moliya bozorini rivojlantirishning ustuvor yo’nalishlari, zamonaviy tendensiyalari va istiqbollari” 2023. 374-377 стр
3. Blitz, R. and Long, M. (1965), The Economics of Usury Regulation. Journal of Political Economy, Dec., pp. 608-619.
4. Ахмаджонов О., Абдуллаев А., Каримова С, Солижонова Ф.. (2022). Jahon savdo tashkiloti boshqaruv tizimi. Научный прогресс 3 (2), стр 343-347.
5. Назаров Н., a scientific article “Islamic banking: problems, solutions and prospects” 2023
6. Пулатова М.Б., Атаниёзов Ж.Х., Хамидова Ф.А. "International Financial Institutions" Tashkent "Economy and Finance", 2020.- стр 156
7. https://www.isdb.org
8. https://core.ac.uk/download/pdf/324171333.pdf
9. https://www.gazeta.uz/ru/2026/03/30/islamic-finance
10. https://2024.ar.isdb.org/wp-content/uploads/2025/05/IsDB_AR24_EN_web.pdf

Tursunov Sherzod Abduqodirovich
"Innovatsion menejment" kafedrasi professori. i.f.d.
sherzodabdukodirovich@gmail.com
Salimova Husniya Rustamovna
"Axborot tizimlari va texnologiyalari" kafedrasi assistenti, husniyarustamovna@gmail.com

"O'ZBEKTELEKOM" AK FAOLIYATIGA RAQAMLI IQTISODIYOTNI JORIY ETISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH USLUBIYOTI

Tursunov Sherzod Abdukodirovich
Professor of the Department of "Innovation Management". Doctor of Philosophy
sherzodabdukodirovich@gmail.com
Salimova Husniya Rustamovna
Assistant of the Department of "Information Systems and Technologies", husniyarustamovna@gmail.com

METHODOLOGY FOR ASSESSING THE EFFICIENCY OF IMPLEMENTING THE DIGITAL ECONOMY INTO THE ACTIVITIES OF "UZBEKTELEKOM" JSC

Турсунов Шерзод Абдукодирович
Профессор кафедры «Управление инновациями». Доктор философии
sherzodabdukodirovich@gmail.com
Салимова Хусния Рустамовна
Ассистент кафедры «Информационные системы и технологии», husniyarustamovna@gmail.com

МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АО «УЗБЕКТЕЛЕКОМ»

ANNOTATSIYA. Ushbu maqola "O'zbektelekom" aksiyadorlik jamiyati faoliyatida raqamli iqtisodiyotni joriy etish samaradorligini baholashning kompleks uslubiy yondashuvini taqdim etadi. Tadqiqotda DEA-CCR, Malmquist TFP indeksi, OLS regressiya, VAR kointegratsiya, GARCH(1,1) va Monte-Karlo simulyatsiyasi birgalikda qo'llaniladi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, 2019–2023 yillarda DEA-CCR samaradorlik skori 0,58 dan 0,72 ga, Malmquist TFP indeksi esa 1,46 ga ko'tarilgan. OLS modeli bo'yicha raqamli investitsiyalar an'anaviy infratuzilmadan 4,76 baravar unumdorliroq (R^2=0,97). Monte-Karlo NPV=450 mlrd so'm, IRR=18,4%. Maqolada muammolar va strategik tavsiyalar ham bayon etilgan.

KALIT SO'ZLAR: *raqamli iqtisodiyot; O'zbektelekom; DEA-CCR samaradorlik; Malmquist TFP indeksi; OLS regressiya; GARCH(1,1) volatillik; Monte-Karlo simulyatsiya; raqamli transformatsiya; samaradorlik baholash uslubiyoti.*

ABSTRACT. This article presents a comprehensive methodological approach to assessing the effectiveness of implementing the digital economy in the activities of Uzbektelecom JSC. The

study uses DEA-CCR, Malmquist TFP index, OLS regression, VAR cointegration, GARCH(1,1) and Monte Carlo simulation. The results show that in 2019–2023, the DEA-CCR efficiency score increased from 0.58 to 0.72, and the Malmquist TFP index increased to 1.46. According to the OLS model, digital investments are 4.76 times more productive than traditional infrastructure (R^2=0.97). Monte Carlo NPV=450 billion soums, IRR=18.4%. The article also describes the problems and strategic recommendations.

KEYWORDS*: digital economy; Uzbektelecom; DEA-CCR efficiency; Malmquist TFP index; OLS regression; GARCH(1,1) volatility; Monte Carlo simulation; numerical transformation; efficiency assessment methodology.*

АННОТАЦИЯ. В данной статье представлен комплексный методологический подход к оценке эффективности внедрения цифровой экономики в деятельность АО «Узбектелеком». В исследовании использованы методы DEA-CCR, индекс TFP Мальмквиста, регрессия МНК, коинтеграция VAR, GARCH(1,1) и моделирование методом Монте-Карло. Результаты показывают, что в 2019–2023 годах показатель эффективности DEA-CCR увеличился с 0,58 до 0,72, а индекс TFP Мальмквиста вырос до 1,46. Согласно модели МНК, цифровые инвестиции в 4,76 раза продуктивнее традиционной инфраструктуры (R^2=0,97). NPV по модели Монте-Карло = 450 млрд сумов, IRR = 18,4%. В статье также описаны проблемы и стратегические рекомендации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА*: цифровая экономика; Узбектелеком; эффективность DEA-CCR; индекс TFP Мальмквиста; регрессия МНК; волатильность GARCH(1,1); Моделирование методом Монте-Карло; численное преобразование; методология оценки эффективности.*

KIRISH

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi telekommunikatsiya sektori uchun tubdan yangi talablar va imkoniyatlar yaratmoqda. O'zbekistonda "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida "O'zbektelekom" aksiyadorlik jamiyati (AJ) raqamli transformatsiyaning asosiy tashuvchisi sifatida muhim rol o'ynamoqda. Kompaniya mamlakatning 100 foiz viloyatlarini qamrab olgan optik tolali tarmoq, 4G LTE infrastruktura va bulut xizmatlar platformasiga ega yagona milliy operator hisoblanadi.

Biroq raqamli transformatsiyaga yo'naltirilgan investitsiyalarning haqiqiy iqtisodiy samarasi ilmiy jihatdan yetarlicha o'rganilmagan. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pgina tadqiqotlar yoki faqat moliyaviy ko'rsatkichlarni, yoki faqat texnik samaradorlikni alohida-alohida baholaydi. Bunday parcha-parcha yondashuv raqamli iqtisodiyotni joriy etishning to'liq manzarasini bermaydi va amaliy qaror qabul qilish uchun yetarli asos ta'minlamaydi.

Shu sababdan ushbu maqolaning asosiy maqsadi – DEA-CCR, Malmquist TFP, OLS regressiya, GARCH(1,1) va Monte-Karlo simulyatsiyasini integratsiyalashgan tarzda qo'llagan holda "O'zbektelekom" AJning raqamli samaradorligini har tomonlama baholash uslubiyotini ishlab chiqish va uni 2019–2023 yillar statistik ma'lumotlari asosida empirik tekshirishdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, Markaziy Osiyo telekommunikatsiya sektori uchun ilk bor to'liq kompleks ekonometrik uslublar majmuasi birlashtirilgan holda qo'llanilmoqda va raqamli xizmatlar hamda an'anaviy infratuzilma investitsiyalari o'rtasidagi unumdorlik tafovuti miqdoriy jihatdan aniq belgilanmoqda. Bundan tashqari, maqola nafaqat erishilgan yutuqlarni, balki mavjud muammolarni ham tanqidiy nuqtai nazardan baholaydi.

Maqola tuzilmasi: II bo'limda adabiyotlar tahlili va uslubiy asos; III bo'limda asosiy ko'rsatkichlar; IV bo'limda ekonometrik natijalari; V bo'limda tanqidiy baholash; VI bo'limda metodologiya cheklovlari; xulosa va adabiyotlar ro'yxati berilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Samaradorlikni baholash nazariyasi Farrell (1957)ning texnik samaradorlik kontseptsiyasidan boshlanadi. Charnes, Cooper va Rhodes (1978) uni DEA shaklida rasmiylashtirib, nisbiy samaradorlikni radial o'lchash imkonini berdi. DEA-CCR modeli doimiy masshtab samaradorligini faraz qilib, turli o'lchamli qaror qabul qiluvchi birliklar samaradorligini solishtirish uchun keng qo'llaniladi.

Caves, Christensen va Diewert (1982) Malmquist TFP indeksini taklif etib, samaradorlik dinamikasini ikkiga ajratib tahlil etish imkonini berdi: samaradorlik o'zgarishi (EC) va texnologik o'zgarish (TC). TC>1 bo'lganda kompaniya texnik imkoniyatlar chegarasini kengaytirmoqda, EC>1 esa eskilardan to'liqroq foydalanayotganini anglatadi.

OLS regressiya modellari investitsiya–daromad aloqasini miqdoriy aniqlashda eng ko'p qo'llanadigan usul bo'lib qolmoqda (Gujarati va Porter, 2009). GARCH modeli (Bollerslev, 1986) esa investitsiya muhitidagi noaniqlik darajasini o'lchash uchun qo'llanildi. Monte-Karlo simulyatsiyasi esa parametrlar noaniqligini probabilistik tarzda hisobga olish imkonini beradi.

Hasan va boshq. (2021) Janubi-Sharqiy Osiyo teleoperatorlari (n=18) misolida DEA qo'llab, raqamli xizmatlarga yo'naltirilgan investitsiyalar an'anaviy tarmoq qurilishiga nisbatan 2,5–4 baravar yuqori unumdorlik berishini aniqladi. Biroq bu tadqiqot O'rta Osiyo iqtisodiy va institutsional kontekstiga tatbiq etilmagan.

O'zbekistonda bu yo'nalishda empirik tadqiqotlar soni cheklangan. Ahrorov (2022) O'zbekiston telekommunikatsiya sektorini sifat jihatidan tahlil qilgan, ammo miqdoriy modellashtirish amalga oshirilmagan. Xalqaro taqqoslash uchun ITU Digital Development Index (2023) ma'lumotlari qo'llanildi.

Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun quyidagi integrasiyalashgan usullar majmuasi qo'llanildi:

1. DEA-CCR modeli – nisbiy texnik samaradorlikni baholash (maqsad: ≥0.85);
2. Malmquist TFP indeksi – vaqt o'qida samaradorlik dinamikasini o'lchash;
3. OLS regressiya – investitsiya–daromad bog'liqligini miqdoriy aniqlash;
4. VAR kointegratsiya – uzoq muddatli muvozanat munosabatlarini tekshirish;
5. GARCH(1,1) – moliyaviy ko'rsatkichlar volatilligini baholash;
6. Monte-Karlo simulyatsiyasi (n=10 000) – NPV/IRR parametrlarining ehtimolli taqsimoti.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

"O'zbektelekom" AJ 2019–2023 yillarda uch bosqichli raqamli transformatsiya strategiyasini amalga oshirdi: (1) infratuzilmani modernizatsiya va raqamlilashtirish (2019–2020); (2) raqamli xizmatlar portfelini kengaytirish (2021–2022); (3) ma'lumotlar iqtisodiyotiga o'tish (2023–hozir). Ushbu strategiya "Raqamli O'zbekiston – 2030" Farmoniga muvofiq ishlab chiqilgan.

1-jadval. "O'zbektelekom" AJ asosiy ko'rsatkichlari dinamikasi, 2019–2023

Ko'rsatkich	2019	2020	2021	2022	2023
Umumiy daromad (mlrd so'm)	1 245	1 389	1 612	1 894	2 187
Raqamli xizmatlar ulushi (%)	28	35	44	54	62
R&D xarajatlar (mlrd so'm)	34	48	67	89	112
Internet abonentlar (mln)	2.1	2.8	3.7	4.6	5.4
Xodimlar soni (ming kishi)	18.4	17.2	16.1	15.3	14.8
EBITDA marginali (%)	31.2	32.8	35.1	37.4	40.2
Kapital xarajatlar (mlrd so'm)	312	398	487	521	563
Mehnat unumdorligi (mln so'm/kishi)	67.7	80.8	100.1	123.8	147.8

1-jadval ma'lumotlari muhim tendentsiyalarni ko'rsatmoqda. Jami daromad 2019–2023 yillarda 75,5 foizga o'sdi. Raqamli xizmatlar ulushi 28 foizdan 62 foizga yetdi. Xodimlar soni 14,5 foizga kamaygan holda daromad sezilarli o'sgani mehnat unumdorligining 118 foizga oshganligini ko'rsatmoqda. Biroq R&D ulushi atigi 5,1 foizda qolmoqda – xalqaro raqobatchilardan ikki baravar past.

2-jadval. TM Forum DMM v5.0 bo'yicha "O'zbektelekom" AJ raqamli etuklik natijalari

O'lcham	2021	2022	2023	Maqsad 2025	Xalqaro o'rtacha
Strategiya va rahbarlik	3.0	3.2	3.4	4.0	3.8
Texnologik imkoniyatlar	2.8	3.1	3.5	4.2	4.0
Operatsion jarayonlar	2.5	2.9	3.2	4.0	3.7
Mijoz tajribasi	3.2	3.4	3.6	4.5	4.1
Tashkiliy madaniyat	2.3	2.7	2.8	3.5	3.4
UMUMIY O'RTACHA	2.76	3.06	3.30	4.04	3.80

2-jadval shuni ko'rsatadiki, 2021–2023 yillarda barcha o'lchamlar bo'yicha o'sish kuzatilgan (+0,54 ball). Eng sust rivojlangan soha – tashkiliy madaniyat (2,8 ball), eng yaxshi ko'rsatkich – mijoz tajribasi (3,6 ball). Xalqaro o'rtachaga (3,80) nisbatan kompaniya hali 0,5 ball orqada.

NATIJA VA MUHOKAMA

1-rasmda "O'zbektelekom" AJning 2019–2023 yillardagi DEA-CCR samaradorlik skori va Malmquist TFP indeksi dinamikasi tasvirlangan:

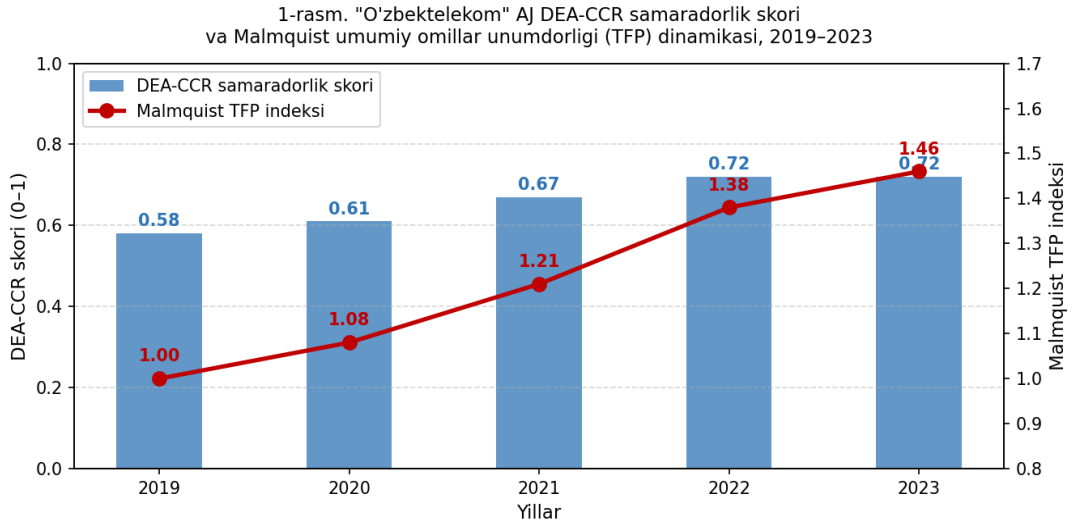

1-rasm. "O'zbektelekom" AJ DEA-CCR samaradorlik skori va Malmquist TFP indeksi, 2019–2023

1-rasm tahlili shuni ko'rsatadiki, DEA-CCR skori 2019-yildagi 0,58 dan 2023-yilda 0,72 ga yetgan – besh yillik o'sish 24,1 foizni tashkil etdi. Biroq skor optimal chegara 0,85 dan 13 foiz past bo'lib qolmoqda. Bu kompaniyada resurslardan foydalanishda hali ham sezilarli zahira potensial mavjudligini anglatadi. Malmquist TFP indeksi 1,46 ga yetdi. Tarkibiy tahlil: EC=1,19 va TC=1,23 – texnologik komponent samaradorlik komponentidan sal yuqori, bu kompaniya texnik chegarani kengayta olganligi, ammo undan to'liq foydalana olmaganligi haqida dalolat beradi.

Tanqidiy jihatdan baholaganda, DEA-CCR 0,72 qiymati shartli ijobiy natija. Kapital xarajatlarning o'sishi va xodimlar soni qisqartirilganligi bu skorni sun'iy ravishda ko'targan bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, DEA modeli nomoddiy aktivlar – ma'lumotlar massivlari va intellektual mulkni inobatga olmaydi.

Investitsiyalarning daromadga ta'sirini baholash uchun quyidagi ko'p o'zgaruvchili OLS modeli qo'llanildi:

$$Y_t = \alpha + \beta_1 \cdot X_digital,t + \beta_2 \cdot X_trad,t + \beta_3 \cdot GDP_t + \beta_4 \cdot CPI_t + \varepsilon_t$$

bu yerda: Y_t – t davrida umumiy daromad (mlrd so'm); X_digital – raqamli xizmatlarga investitsiya; X_trad – an'anaviy infratuzilmaga investitsiya; GDP_t – YaIM o'sish sur'ati; CPI_t – narxlar indeksi; ε_t – xato hadi.

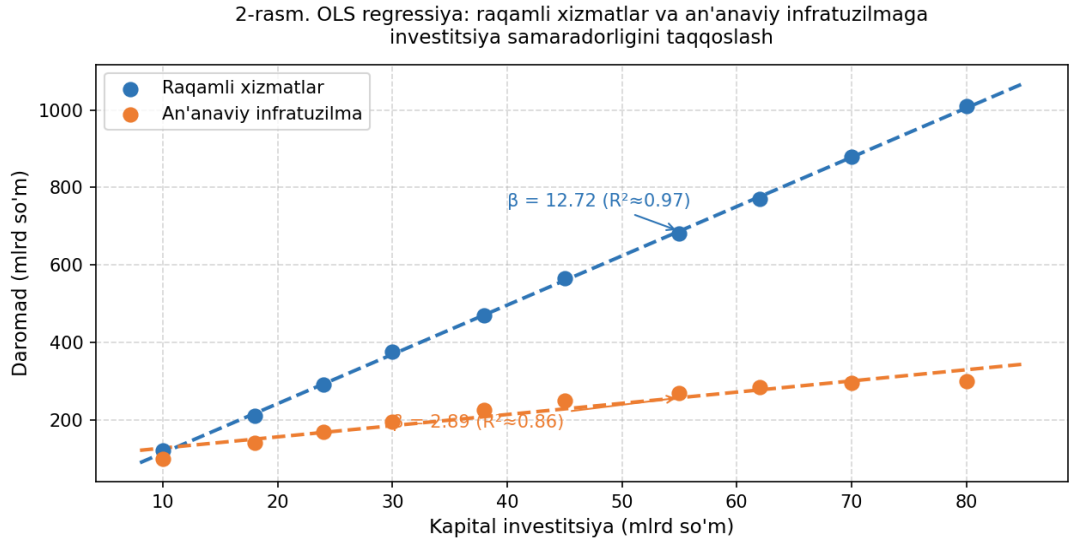

2-rasm. OLS regressiya: raqamli va an'anaviy investitsiya samaradorligini taqqoslash

3-jadval. OLS regressiya modeli natijalari

O'zgaruvchi	Koef. (β)	St.xato	t-stat	p-qiymat	VIF
Doimiy (α)	123.4	18.7	6.60	0.001***	—
X_digital	12.67	0.84	15.08	0.000***	1.42
X_trad	2.66	0.42	6.33	0.002***	1.38
GDP o'sishi	8.91	2.13	4.18	0.004***	1.21
CPI (inflyatsiya)	−3.24	1.06	−3.06	0.012**	1.17
R^2 = 0.971; F = 142.3	—	—	—	p<0.001	—

*Izoh: *** – 1%, ** – 5% ahamiyatlilik darajasida. White geteroskedastisitedan himoyalangan standart xatolar. VIF<5 – multikollinearlik muammosi yo'q.*

3-jadval natijalarini talqin etganda: β_1=12,67 va β_2=2,66. Raqamli xizmatlardagi 1 mlrd so'mlik investitsiya daromadda 12,67 mlrd so'mlik o'sishni ta'minlaydi. An'anaviy infratuzilmadagi xuddi shunday investitsiya esa 2,66 mlrd so'm qo'shadi. Nisbat 4,76 – raqamli investitsiyalar 4,76 baravar unumdorroq. VAR kointegratsiya testi uzoq muddatli muvozanat munosabatini tasdiqlab, Granger sabab-oqibat bog'liqligi aniqlandi.

3-rasm kompaniyaning 2019 va 2023 yillardagi daromad tarkibini qiyosiy tasvirlaydi:

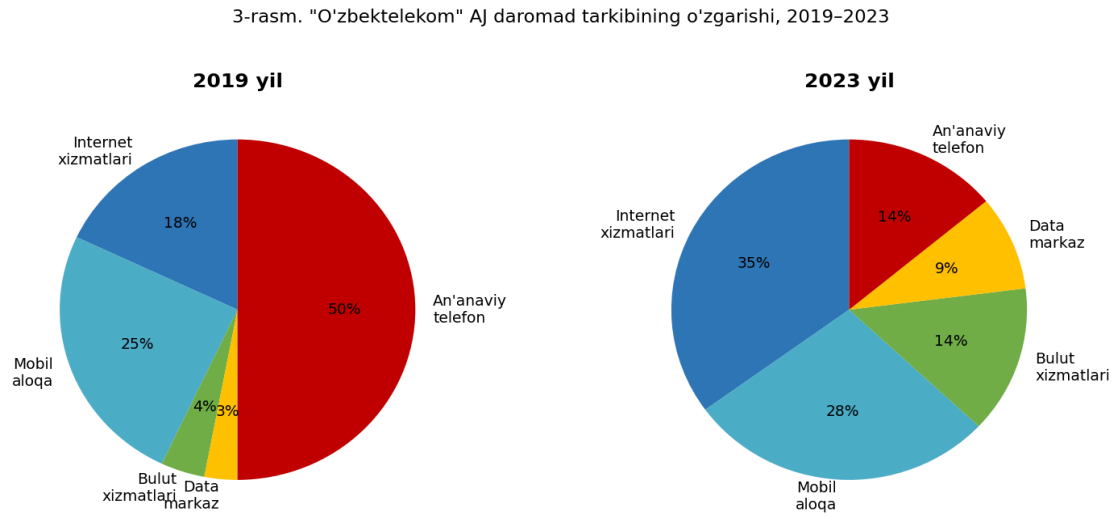

3-rasm. "O'zbektelekom" AJ daromad tarkibining o'zgarishi, 2019–2023

3-rasm an'anaviy telefon xizmatlarining ulushi 50 foizdan 14 foizga tushganini ko'rsatmoqda. Buning o'rnini internet (18→35%), bulut xizmatlari (4→14%) va data markaz (3→9%) xizmatlari egalladi. Biroq tanqidiy baholaganda: bulut xizmatlari va data markaz segmentlarida xalqaro platformalar (AWS, Azure, Google Cloud) O'zbekiston bozorining 40 foizini egallaydi – mahalliy raqobatbardoshlik muammosi saqlanib qolmoqda.

4-rasmda moliyaviy ko'rsatkichlar volatilligi va loyiha portfeli bo'yicha Monte-Karlo simulyatsiyasi natijalari keltirilgan:

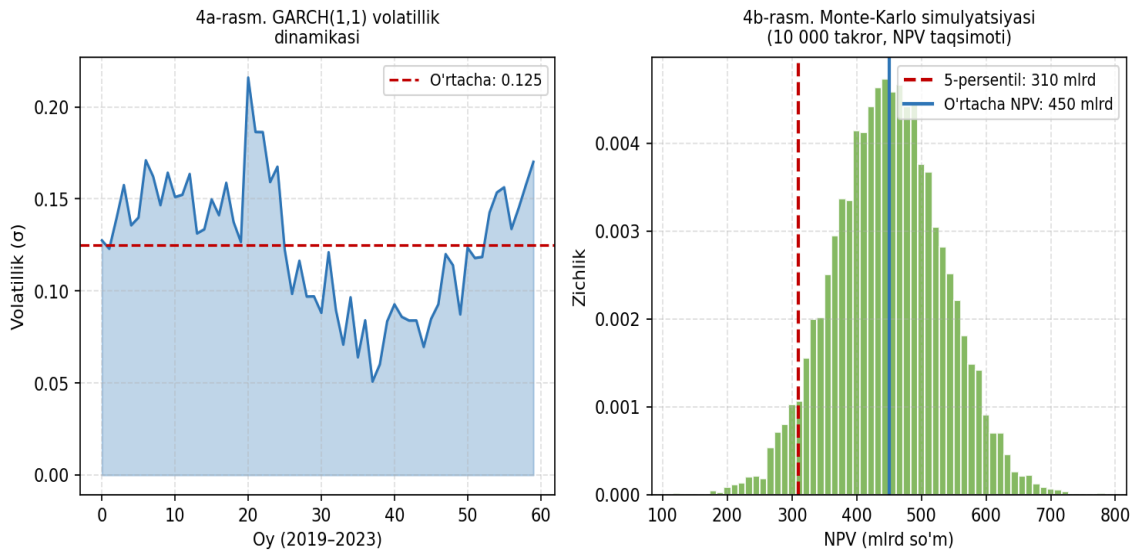

4-rasm. GARCH(1,1) volatillik dinamikasi va Monte-Karlo NPV simulyatsiyasi (n=10 000)

GARCH(1,1) modeli natijalariga ko'ra [α(1)=0.18, β(1)=0.76], o'rta volatillik σ≈0,143. α+β=0,94<1 tizim barqarorligini ko'rsatadi. 2020-yil mart–iyun oralig'ida COVID-19 ta'sirida volatillik 0,22–0,24 ga yetdi, keyinchalik asta-sekin pasaydi.

Monte-Karlo simulyatsiyasi (n=10 000 takror) bo'yicha o'rtacha NPV=450 mlrd so'm. 5-persentil qiymati 310 mlrd so'm – hatto eng yomon ssenariyda ham loyiha musbat qiymatda. O'rtacha IRR=18,4% kapital qiymatidan (WACC≈12%) sezilarli yuqori.

4-jadval. Raqamli loyihalar portfelining moliyaviy baholash natijalari

Loyiha turi	NPV (mlrd so'm)	IRR (%)	Qayta to'lanish	Risk
Bulut infrastruktura	187	22.3	3.8 yil	O'rta
Data markaz kengaytma	134	19.7	4.2 yil	O'rta
5G sinovli tarmoq	89	16.8	5.1 yil	Yuqori
Raqamli xizmatlar platf.	212	24.6	3.4 yil	Past
Kiberxavfsizlik tizimi	67	14.2	5.8 yil	Past
JAMI / O'RTACHA	689	18.4	4.4 yil	O'rta

Ijobiy ko'rsatkichlarga qaramay, tadqiqot bir necha muhim muammo va cheklovlarni aniqladi:

1-muammo – DEA samaradorlik zahirasining kattaligi (28%). DEA-CCR skori 0,72 kompaniyada resurslardan foydalanish bo'yicha sezilarli zahira potensial mavjudligini ko'rsatadi. Asosiy sabab: kapital xarajatlarning o'sishi bilan birga ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish etarlicha amalga oshirilmagan. DEA modeli nomoddiy aktivlarni inobatga olmasligi ham real samaradorlikni past baholashga sabab bo'lishi mumkin.

2-muammo – innovatsiya investitsiyalarining pastligi. R&D ulushi 5,1 foizda qolmoqda, etakchi global teleoperatorlar (Ericsson, Huawei, Deutsche Telekom) esa bu ko'rsatkichni 10–15 foiz darajasida ushlab turishadi. Bu 3–5 yil ichida texnologik peshqadamlik zaiflanishi xavfini tug'diradi.

3-muammo – hududiy raqamli tafovut. Toshkent shahrida raqamli xizmatlarga kirish 85%, hududiy markazlarda 67%, qishloq hududlarida 38%. Bu 47 foizlik tafovut davlat subsidiyasi mexanismisiz tijoriy asosda hal etilishi qiyin.

4-muammo – kiberxavfsizlik tizimining yetarliligi. 2022–2023 yillarda 47 ta kiberxavfsizlik hodisasining 31 tasi (66%) raqamli xizmatlar platformalariga tegishli. Zero Trust prinsiplari to'liq joriy etilmagan.

5-muammo – xalqaro raqobat tazyiqi. AWS, Azure va Google Cloud birgalikda bulut xizmatlari bozorining 40 foizidan ortiq ulushini egallaydi. Milliy ma'lumotlar suverenitetini ta'minlash muammosi dolzarb.

5.2. Strategik tavsiyalar matritsasi

5-jadval. Raqamli samaradorlikni oshirish bo'yicha strategik tavsiyalar

Muammo sohasi	Tavsiya	Kutilayotgan ta'sir	Muddat
DEA zahira (28%)	AI-avtomatizatsiya va RPA orqali operatsion xarajatlarni 15–20% kamaytirish	DEA skor: 0.72→0.88	2025–2026
R&D ulushi (5.1%)	2027-yilgacha 10% ga yetkazish, innovatsiya markazlari tashkil etish	TFP +0.18 birlik	2025–2027
Hududiy tafovut (47%)	Subsidiyalangan optik tarmoq, davlat-xususiy hamkorlik modeli	ARPU regional +23%	2026–2028
Kiberxavfsizlik	Zero Trust, SOC markazi, ISO/IEC 27001 sertifikati	Hodisalar 70% kamaytirish	2025
Xalqaro raqobat	GovCloud suvereniteti, B2B raqamli ekosistema platformasi	Bozor ulushi +8%	2026–2027

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish uchun har bir yo'nalish bo'yicha aniq KPI tizimi belgilanishi lozim: DEA-CCR skori yiliga 0,04 birlikka oshirilishi, R&D ulushi 2027-yilga qadar 10 foizga yetkazilishi, hududiy raqamli kirish kamida 70 foizni tashkil etishi maqsad qilinishi kerak.

Tadqiqotda bir necha metodologik cheklov mavjud. Birinchidan, ma'lumotlar asosan rasmiy hisobotlardan olinganligi hisobot tarafkashligi (reporting bias) inkor etilmasligini anglatadi. Ikkinchidan, besh yillik kuzatuv davri uzoq muddatli tendentsiyalarni to'liq qamrab olish uchun cheklangan. Uchinchidan, nazorat guruhi yo'qligi DEA natijalarini faqat nisbiy ma'noda izohlashni talab etadi.

Kelajakdagi tadqiqotlarda quyidagi yo'nalishlar istiqbolli: (1) Markaziy Osiyo teleoperatorlari bilan taqqoslama DEA panel tahlili; (2) nomoddiy aktivlarni DEA kirish o'zgaruvchilari sifatida kiritish; (3) xodimlar raqamli malakasi va samaradorlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish; (4) real vaqt monitoring tizimini AI asosida joriy etish.

Xalqaro taqqoslash nuqtai nazaridan "O'zbektelekom" AJning ITU Digital Development Index bo'yicha baholash (hozirda taxminan 52–55 ball) va uni Yevropa etakchi operatorlari (75–85 ball) bilan qiyoslash maxsus tadqiqot sifatida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

XULOSA

"O'zbektelekom" AJning raqamli iqtisodiyotni joriy etish samaradorligini kompleks ekonometrik tahlil natijalari quyidagilardan iborat:

1. DEA-CCR samaradorlik skori 0,58 dan 0,72 ga o'sdi, ammo optimal chegara (0,85) dan 13 foiz past – 28 foizlik zahira potensiali mavjud;
2. Malmquist TFP indeksi 1,46 ga yetdi (TC=1,23, EC=1,19) – texnologik imkoniyatlar chegarasi kengaygan;
3. OLS modeli (R^2=0,97) bo'yicha raqamli investitsiyalar an'anaviy infratuzilmadan 4,76 baravar unumdorroq;
4. GARCH(1,1) $\alpha+\beta=0{,}94$ – tizim barqarorligi tasdiqlangan, o'rta volatillik $\sigma=0{,}143$;
5. Monte-Karlo NPV=450 mlrd so'm, IRR=18,4% > WACC=12% – barcha ssenarilarda ijobiy;
6. TM Forum DMM v5.0 bo'yicha raqamli etuklik skori 3,30 – xalqaro o'rtacha (3,80) dan 0,5 birlik past.

Tanqidiy xulosa sifatida ta'kidlash lozimki, "O'zbektelekom" AJning raqamli transformatsiya ko'rsatkichlari umuman ijobiy bo'lsa-da, kompaniya hali ham ichki zahiralardan to'liq foydalana olmayapti. Texnik samaradorlikni oshirish bilan parallel holda innovatsiya madaniyatini shakllantirish, hududiy tenglikni ta'minlash va kiberxavfsizlik tizimlarini kuchaytirish zarur. Ushbu tadqiqot O'zbekiston telekommunikatsiya sektori uchun empirik asoslangan samaradorlik baholash metodologiyasini taqdim etishi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Charnes A., Cooper W.W., Rhodes E. Measuring the efficiency of decision making units // European Journal of Operational Research. – 1978. – Vol. 2(6). – P. 429–444.

2. Caves D.W., Christensen L.R., Diewert W.E. The economic theory of index numbers and the measurement of input, output and productivity // Econometrica. – 1982. – Vol. 50(6). – P. 1393–1414.

3. Farrell M.J. The measurement of productive efficiency // Journal of the Royal Statistical Society. – 1957. – Vol. 120(3). – P. 253–290.

4. Hasan R., Iqbal M., Rahman A. Digital transformation efficiency in Southeast Asian telecom operators: A DEA approach // Telecommunications Policy. – 2021. – Vol. 45(4). – Article 102102.

5. Ahrorov F. O'zbekiston telekommunikatsiya sektorini raqamlashtirish: imkoniyatlar va to'siqlar // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2022. – № 3. – B. 112–128.

6. Bollerslev T. Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity // Journal of Econometrics. – 1986. – Vol. 31(3). – P. 307–327.

7. ITU Digital Development Index 2023. – Geneva: International Telecommunication Union, 2023. – 87 p.

8. TM Forum Digital Maturity Model v5.0. – Morristown, NJ: TM Forum, 2022. – 112 p.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli O'zbekiston – 2030» strategiyasi to'g'risidagi farmoni. – Toshkent, 2020.

10. Huawei Global Connectivity Index 2023. – Shenzhen: Huawei Technologies, 2023. – 64 p.

11. Coelli T., Rao D.S.P., Battese G.E. An Introduction to Efficiency and Productivity Analysis. – Boston: Kluwer Academic Publishers, 1998. – 274 p.

12. Gujarati D.N., Porter D.C. Basic Econometrics. 5th ed. – New York: McGraw-Hill, 2009. – 944 p.

13. Seiford L.M., Zhu J. Profitability and marketability of the top 55 US commercial banks // Management Science. – 1999. – Vol. 45(9). – P. 1270–1288.

14. World Bank. Digital Economy for Africa Initiative: Framework. – Washington, DC, 2022. – 52 p.

15. Dunkelberg W., Cooper A.C. Financing the Growth of Entrepreneurial Firms // Research in Finance. – 1999. – Vol. 16. – P. 77–100.

Abdusalomova Nodira Baxodirovna
TDIU "Buxgalteriya hisobi" kafedrasi mudiri
i.f.d., professor E-mail: n.abdusalomova@tsue.uz
(ORCID:0000-0001-5958-6964)
Botirjonova Bonu Baxtiyor qizi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
"Buxgalteriya hisobi" fakulteti 3-kurs talabasi,
Email: bonubotirjonova164@gmail.com

MOLIYAVIY NATIJALARNI SHAKLLANTIRISHDA HISOB SIYOSATINING O'RNI

Abdusalomova Nodira Bakhodirovna
Head of the Department of "Accounting" of TSUE
DSc., Professor E-mail: *n.abdusalomova@tsue.uz*
(ORCID:0000-0001-5958-6964)
Botirjonova Bonu Bakhtiyor qizi,
Tashkent State University of Economics
3rd year student of the "Accounting" faculty
Email: bonubotirjonova164@gmail.com

THE ROLE OF ACCOUNTING POLICIES IN SHAPING FINANCIAL RESULTS

Абдусаломова Нодира Баходировна
Заведующая кафедрой «Бухгалтерский учет» ТГЭУ
Доктор экономических наук, профессор.
Электронная почта: *n.abdusalomova@tsue.uz*
(ORCID:0000-0001-5958-6964)

Ботиржонова Бону Бахтиёр кизи,
Ташкентский государственный экономический
университет Студентка 3 курса факультета
«Бухгалтерский учет»
Электронная почта: *bonubotirjonova164@gmail.com*

РОЛЬ УЧЕТНОЙ ПОЛИТИКИ В ФОРМИРОВАНИИ ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ

Annotatsiya. Hozirgi kunda butun dunyoda buxgalteriya hisobida moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va qiyoslanuvchanligi iqtisodiy barqarorlikning muhim omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Moliyaviy natija ko'rsatkichi esa korxona faoliyatining asosiy mezoni hisoblanadi, hamda korxona faoliyatining yakuniy ifodasi sifatida qabul qilinadi. Ushbu ko'rsatkichning shakllanishi nafaqat xo'jalik operatsiyalariga, balki tanlangan hisob siyosati va qo'llanilayotgan standartlarga ham bevosita bog'liqdir. Shunga ko'ra mazkur maqolada aynan shu masala ilmiy

jihatdan tahlil qilinib, daromad va xarajatlarni tan olish mezonlari, baholash usullari hamda hisob siyosati tanlovi moliyaviy natijalar shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Hisob siyosati, buxgalteriya hisobining milliy standarti, buxgalteriya hisobining xalqaro standarti, moliyaviy hisobot

Abstract. Nowadays, the reliability and comparability of financial statements in accounting all over the world are considered one of the important factors of economic stability. The financial result indicator is the main criterion of the enterprise's activities and is considered the final expression of the enterprise's activities. The formation of this indicator is directly related not only to economic operations, but also to the chosen accounting policies and standards used. Accordingly, this issue is scientifically analyzed in this article, and the criteria for recognizing income and expenses, valuation methods and the choice of accounting policies are justified, how they affect the formation of financial results.

Keywords: Accounting policy, national accounting standard, international accounting standard, financial reporting

Аннотация. В настоящее время надежность и сопоставимость финансовой отчетности в бухгалтерском учете во всем мире считаются одним из важных факторов экономической стабильности. Показатель финансовой эффективности является основным критерием деятельности предприятия и рассматривается как его итоговое выражение. Формирование этого показателя напрямую связано не только с экономическими операциями, но и с выбранной учетной политикой и используемыми стандартами. Соответственно, в данной статье проводится научный анализ этого вопроса, обосновывается влияние критериев признания доходов и расходов, методов оценки и выбора учетной политики на формирование финансовой эффективности.

Ключевые слова: Учетная политика, национальный стандарт бухгалтерского учета, международный стандарт бухгалтерского учета, финансовая отчетность

Kirish

O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimini modernizatsiya qilish hamda xalqaro standartlarga moslashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu maqsadda me'yoriy-huquqiy bazani mustahkamlash bo'yicha bir qator hujjatlar qabul qilingan bo'lib, ular korxonalar moliyaviy natijalarini shakllantirishda hisob siyosatining rolini muhim darajada belgilaydi.

Birinchidan, O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni buxgalteriya hisobini yuritishning asosiy tamoyillarini belgilab, hisob siyosatini ishlab chiqish va tasdiqlashni rahbariyat zimmasidagi asosiy majburiyatlardan biri sifatida belgilaydi. Mazkur qonun orqali korxonalar moliyaviy hisobotlarining haqqoniyligi va ishonchliligi ta'minlanishi talab etiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4611-son qarori[1] bilan xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (MHXS) bosqichma-bosqich o'tish vazifasi belgilanib, yirik soliq to'lovchilar va aksiyadorlik jamiyatlarida MHXS asosida hisobot yuritish ustuvor yo'nalish etib belgilangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son[2] Farmonida moliyaviy intizom va ochiqlikni oshirish, korporativ boshqaruvni takomillashtirish orqali investitsiyaviy muhitni

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" Toshkent sh., 2020-yil 24-fevral, PQ-4611-son.

[2] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "2022 — 2026-Yillarga Mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi" to'g'risida Toshkent Sh., 2022-yil 28-yanvar PF-60-Son.

yaxshilash vazifalari belgilangan. Bunda hisob siyosati moliyaviy natijalarni aniq, haqqoniy va investorlar uchun tushunarli holatda shakllantirishning muhim vositasiga aylanadi.

Eng so‘nggi hujjatlardan biri sifatida, 2025-yil 15-sentyabrdagi Prezidentning PQ-282-son[3] “Moliyaviy hisob tizimini xalqaro talab va standartlarga muvofiq takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Mazkur qaror doirasida buxgalteriya va moliyaviy hisob tizimini xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashtirish bo‘yicha keng qamrovli islohotlar boshlangan bo‘lib, jumladan «jamoat ahamiyatiga ega tashkilotlar»ning elektron reyestri joriy etilishi, MHXS asosida hisobot yuritish mexanizmlari bosqichma-bosqich tatbiq etilishi belgilangan. Bu qaror korxonalar hisob siyosatini me’yoriy asosda yangilashni va moliyaviy natijalarni shakllantirish jarayonida shaffoflik va soliq hisobini yaxshilashni ta’minlashga qaratilgan.

Hisob siyosati korxonaning aktiv va majburiyatlarini baholash, daromad va xarajatlarni tan olish, amortizatsiya usullarini tanlash hamda zaxiralarni shakllantirish kabi asosiy masalalarni tartibga soladi. Aynan bu tanlovlar moliyaviy natijalarga — foyda yoki zarar miqdoriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, hisob siyosatini qonuniy talablar va xalqaro standartlar asosida to‘g‘ri shakllantirish korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlash hamda investitsion jozibadorlikni oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozish jarayonida o'rganish ob'ektini tanlash, dastlabki farazlar, ma'lumot to'plash usullar, ma'lumotlarni tahlil qilish, sifatli tahlil, miqdoriy tahlil, mavjud nazariyalarni tahlil qilish, asosiy faoliyat turlarini aniqlash, har bir bosqichda qiymatni baholash, qiyosiy tahlil, aktivlarni baholash modellari kabi usulardan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili. Moliyaviy natijalarni shakllantirishda hisob siyosatining o’rni masalasi nafaqat buxgalteriya amaliyotida, balki nazariy tadqiqotlarda ham keng yoritilgan.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, hisob siyosati orqali tanlangan yondashuvlar amortizatsiya metodlari, inventarizatsiya bahosi usullari moliyaviy natijalarni bevosita belgilab beradi. Bu esa foyda, xarajat va aktivlar qiymatini aks ettirishda farq yaratadi[4].

A.X.Popovaning fikricha IAS 8 standarti hisob siyosati tanlovi, o‘zgarishi va xatolarni to‘g‘rilash qoidalarini belgilaydi. Bu standart korxonalar moliyaviy hisobotlarining **solishtiriluvchanligi va barqarorligini oshiradi,** natijada moliyaviy natijalar yanada haqqoniy ifodalanadi[5].

Shakhlo Ergashevaning ilmiy maqolasida moliyaviy natijalarni shakllantirish va korporativ buxgalteriya hisobotining investitsiya jozibadorligiga ta’siri yoritilgan. Unga ko‘ra, korxonaning moliyaviy natijalari hisob siyosati va hisobot prinsiplari orqali belgilanishi, bu esa investitsion qarorlar qabul qilinishida muhim rol o‘ynaydi. Mualliflar regressiya modeli asosida moliyaviy natijalarni to‘g‘ri hisobot qilish usullarining kompaniyaning investitsiya jozibadorligiga ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi[6].

---

[3] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. “Moliyaviy hisob tizimini xalqaro talab va standartlarga muvofiq takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. Toshkent Sh., 2025-Yil 15-Sentabr, PQ-282-Son.

[4] Paradigm Publishing Services. University of Niš, Faculty of Economics. Journal eISSN: 2217-3668. 357 – 373 p.

[5] Попова А.Х., Аркаути В.В., Икаева Л.Э. Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО): проблемы внедрения и трансформации российской отчетности. // Пространство экономики. 2013. № 4-2. С. 215-218

[6] Ergasheva Ш.(2024). Principles of corporate accounting and reporting on financial results to increase the investment attractiveness of companies: international experience and perspective of Uzbekistan. *Economics and Innovative Technologies*, *12*(2), 45–59. https://doi.org/10.55439/EIT/vol12_iss2/a6.

M.M. Toreniyazovning fikricha moliyaviy natijalar sof foyda, yalpi foyda, operatsion foyda va boshqa ko‘rsatkichlar shaklida aniqlanadi. Ikkinchidan, ushbu ko‘rsatkichlarni hisoblash jarayoni oddiy ko‘rsatkichlardan murakkab analitik usullargacha bo‘lgan bosqichlarni qamrab oladi. Masalan, an’anaviy usullarda balans va foyda-zarar hisobotlari asosiy manba sifatida ishlatiladi. Shu bilan birga, zamonaviy usullar yordamida moliyaviy oqimlarning ichki tuzilmasini hamda ularning kelajakdagi holatini bashorat qilish mumkin bo‘ladi. Demak, moliyaviy natijalarni hisoblash nafaqat o‘tgan davr faoliyatini baholash, balki kelgusidagi rejalashtirish uchun ham asos vazifasini bajaradi[7].

Shahnoza Pardayevaning ilmiy maqolasida moliyaviy natijalarni shakllantirish strategik boshqaruv hisobi yondashuvi bilan bog‘liqlik jihatlari o’rganilgan. Mazkur tadqiqot strategik prognoz balanslari orqali moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlarni birlashtirish, xo‘jalik subyektlarida moliyaviy natijalarni samarali baholash imkoniyatini ta’riflaydi. Muallif moliyaviy natijalarni shakllantirishni faqatgina hisob-kitob jarayoni emas, balki strategik boshqaruv vositasi sifatida ko‘rib chiqadi[8].

Olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy natijalarni shakllantirish jarayoni buxgalteriya hisobi tizimining markaziy elementi bo‘lib, u nafaqat daromad va xarajatlarni hisobga olish jarayoni, balki korxona faoliyatining yakuniy iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi kompleks ko‘rsatkichlar tizimi hisoblanadi.

Aksariyat tadqiqotlarda moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot tarkibini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish, daromad va xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash hamda sof foydani aniqlash metodikasini aniqlashtirish muhimligi ta’kidlangan. Bu esa moliyaviy natijalarning haqqoniy va ishonchli aks ettirilishini ta’minlaydi.

Mahalliy olimlar fikriga ko‘ra, hisob siyosati moliyaviy natijalarni shakllantirishning metodologik asosi hisoblanadi. Amortizatsiya usullarini tanlash, daromadlarni tan olish va xarajatlarni hisobga olish tamoyillari bevosita foyda miqdoriga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli hisob siyosatini oqilona ishlab chiqish moliyaviy natijalar sifatini belgilovchi asosiy omildir.

Ayrim ilmiy ishlarda moliyaviy natijalar faqat hisobot ko‘rsatkichi sifatida emas, balki strategik boshqaruv vositasi sifatida talqin qilinadi. Moliyaviy natijalar asosida korxonaning kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlari, investitsiya qarorlari va resurslardan foydalanish samaradorligi baholanadi.

Umuman olganda, adabiyotlar sharhi shuni tasdiqlaydiki, moliyaviy natijalarni shakllantirish ko‘p omilli va tizimli jarayon bo‘lib, u hisob siyosati, boshqaruv qarorlari hamda xalqaro standartlar bilan uzviy bog‘liqdir. Kelgusida ushbu yo‘nalishda ilmiy izlanishlar moliyaviy natijalarni baholashning zamonaviy usullarini joriy etish, raqamli hisob tizimlari sharoitida natijalarni shakllantirish mexanizmini takomillashtirish hamda boshqaruv hisobi bilan integratsiyani kuchaytirishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Tahlil va natijalar.

Moliyaviy natijalarni shakllantirishda hisob siyosati va xalqaro standartlarda belgilangan talabalar asosiy ahamiyat kasb etadi. Buxgalteriya hisobi xo’jalik yurituvchi sub’yektlar uchun umumiy me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinsa-da, har bir tashkilotning o'z maqsad va vazifalari bo'lishi mumkin. Bir korxona uchun maqbul va foydali bo'lgan tavsiyalar boshqasi uchun zararli yoki

[7] Toreniyazov Muxammedali Miraliyevich. Modern methods of calculating and analyzing financial results. Eurasian journal of law, finance and applied sciences. Volume 5, Issue 9, September 2025. ISSN 2181-2853.

[8] Pardayeva , S. (2025). Moliyaviy natijalar strategik boshqaruv hisobining istiqbolli yo‘nalishlari. GREEN ECONOMY AND DEVELOPMENT, 3(2). https://doi.org/10.5281/zenodo.14872491.

foydasiz bo'lishi mumkin. Bizning fikrimizcha, tashkilot tomonidan tanlangan hisob siyosati uning moliyaviy-iqtisodiy faoliyati va moliyaviy natijalarini optimallashtirish uchun asos bo'lishi kerak. Hisob siyosati kompaniyaning daromad va xarajatlarni tanlash, baholash va tasniflash usullarini belgilab, moliyaviy natijaning haqqoniy aks etishini ta’minlaydi. 8-sonli “Hisob siyosati, hisob baholaridagi o‘zgarishlar va xatolar” nomli xalqaro standartga muvofiq, hisob siyosatini tanlash va o‘zgartirish, hisob baholaridagi o‘zgarishlar hamda xatolarni tuzatish tartibi moliyaviy hisobotning o‘rinliligi va ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, muhimlik tamoyili foydalanuvchilarning qarorlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan ma’lumotni ajratib berishni ta’minlaydi, bu esa hisob siyosati va standartlarning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy natijalarni shakllantirish jarayoni faqat standartlarda belgilangan talablarni ko’r-ko’rona qo‘llash bilan cheklanmaydi, balki korxona amaliyotda uchraydigan yangi yoki murakkab operatsiyalar sharoitida hisob siyosatini mustaqil ravishda ishlab chiqishi va izchil qo‘llashi zarur. Shu tariqa, hisob siyosati moliyaviy natijalarning haqqoniy, ishonchli va foydalanuvchi qarorlariga ta’sir qiluvchi axborot sifatida shakllanishini ta’minlovchi hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Natijada, hisob siyosatini tanlash va uni izchil qo‘llash moliyaviy natijalarni haqqoniy shakllantirishning markaziy elementi bo‘lib, foydalanuvchilarga ishonchli va taqqoslanadigan moliyaviy ma’lumotlarni taqdim etadi.

Moliyaviy ko'rsatkichlarni boshqarishning asosiy vositalaridan biri amortizatsiyani hisoblashning to’g’ri usulini tanlash hisoblanadi. Asosiy va nomoddiy aktivlar turli usullar yordamida amortizatsiya qilinishi mumkin, natijada balansda turli xil tannarx, foyda va qoldiq qiymat ko'rsatkichlari aks ettiriladi. Agar korxonaning intensiv ishlab chiqarish dasturi uchun amortizatsiya qilinadigan aktivlar sotib olinsa, ko'rib chiqilayotgan amortizatsiya usuli hisobot davri xarajatlarining keskin oshishiga va natijada moliyaviy ko'rsatkichlarning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash tanlovi quyidagi balans ko'rsatkichlariga ham ta'sir qilishi mumkin: balans jami, uzoq muddatli aktivlar va kapital. Asosiy vositalarni hisobga olish metodologiyasi (qayta baholash variantini tanlash, amortizatsiya usuli va boshqa jihatlar) o'z navbatida mol-mulk solig'ini hisoblashga ta'sir qiladi. Ma'lumki, buxgalteriya siyosati soliq maqsadlari uchun ham ishlab chiqiladi va ularning qoidalari soliqqa tortiladigan foyda miqdoriga ham ta'sir qilishi mumkin. Soliq hisobida amortizatsiyani hisoblashning to'g'ri chiziqli usuli qo’llaniladi. Agar kompaniya hisob siyosatida ham to’g’ri chiziqli usuldan foydalanishni nazarda tutgan bo’lsa, amortizatsiya hisoblashda buxgalteriya hisobi va soliq hisobi ma'lumotlari mos keladi, bu esa buxgalteriya ishlari hajmini kamaytiradi. Bundan tashqari, amortizatsiyani hisoblashning bu usuli eng sodda hisoblanadi.

Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo’yicha tanlovi quyidagi balans ko'rsatkichlariga ham ta'sir qilishi mumkin: balans jami, uzoq muddatli aktivlar va kapital. Asosiy vositalarni hisobga olish metodologiyasi (qayta baholash variantini tanlash, amortizatsiya usuli va boshqa jihatlar) o'z navbatida mol-mulk solig'ini hisoblashga ta'sir qiladi. Ma'lumki, hisob siyosati soliq maqsadlari uchun ham ishlab chiqiladi va ularning qoidalari soliqqa tortiladigan foyda miqdoriga ham ta'sir qilishi mumkin.

Masalan, Soliq kodeksiga muvofiq, har bir soliq to'lovchi soliq maqsadlari uchun o'zining hisob siyosatida tovarlar ishlab chiqarish (ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish) bilan bog'liq to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar ro'yxatini mustaqil ravishda belgilaydi va shunga mos ravishda boshqa barcha xarajatlar bilvosita hisoblanadi. Bu juda muhim, chunki bilvosita xarajatlar soliq bazasini kamaytirish uchun darhol, oyma-oy hisobdan chiqariladi, shu bilan birga to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar

tugallanmagan ishlab chiqarish va sotilmagan tovarlar qoldig'iga ham kiritilishi kerak. Agar tashkilot tomonidan tuzilgan shartnoma shartlari bir nechta hisobot davri davomida daromad olishni nazarda tutsa va ishlarni bosqichma-bosqich yetkazib berishni nazarda tutmasa, xarajatlar soliq to'lovchi tomonidan daromad va xarajatlarni yagona tan olish tamoyilini hisobga olgan holda mustaqil ravishda taqsimlanishi kerak. Bunga erishish uchun soliq to'lovchi soliq maqsadlari uchun o'zining hisob siyosatida savdo daromadlarini taqsimlash tamoyillari va usullarini ham tasdiqlashi kerak.

Odatiy faoliyat xarajatlariga kiritilgan moddiy resurslarni baholashning mavjud usullari ham moliyaviy natijalarning hajmiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, qonuniy ravishda ixtiyoriy va majburiy deb tasniflangan zaxiralarni yaratish (shubhali qarzlar uchun zaxiralarni o'z ichiga olgan baholash zaxiralari, moddiy aktivlarning qadrsizlanishi va moliyaviy investitsiyalarning qadrsizlanishi) moliyaviy ko'rsatkichlarga ham ta'sir qilishi mumkin. Zaxiralarni yaratish moliyaviy ko'rsatkichlarning pasayishiga olib keladi, natijada daromad solig'i to'lovlari kechiktiriladi. Tashkilot, hatto yaratilgan zaxira o'z maqsadida ishlatilmasa ham, foizsiz soliq imtiyozini oladi. Bundan tashqari, bu vaqt ichida inflyatsiya to'lanadigan daromad solig'i miqdorini sezilarli darajada pasaytiradi.

Alohida ta’kidlashimiz kerakki, hisob siyosati birlamchi hujjatlar shakllarini, hujjatlar aylanishi qoidalarini, buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini qayta ishlash texnologiyasini va boshqa tashkiliy jihatlarni, shu jumladan O’zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq xarajatlarni hujjatli tasdiqlash to'g'risidagi soliq hisobi maqsadlari uchun tasdiqlashi kerak.

Buning natijasida, tashkilotlar o'zlarining maqsad va vazifalariga qarab, eng muhim moliyaviy hisobot ko'rsatkichlaridan biri - moliyaviy natijalarining qiymatiga ta'sir qilish uchun real imkoniyatga ega, deb aytish mumkin. Masalan, agar kompaniya investorlar va kreditorlarni jalb qilishdan manfaatdor bo'lsa, moliyaviy hisobotlarda saqlanib qolgan daromadni maksimal darajada oshiradigan buxgalteriya algoritmiga ustunlik beriladi. Agar kompaniya investorlarning manfaatlariga yo'naltirilmagan bo'lsa, odatda daromad solig'ini kamaytirish uchun amalda o'zining moliyaviy ko'rsatkichlarini kam ko'rsatishga harakat qiladi. Tashkilotning hisob siyosatining o'ziga xos xususiyatlarini tushunish moliyaviy hisobotlarda taqdim etilgan moliyaviy holatni nafaqat moliyaviy-iqtisodiy faoliyat natijasi, balki buxgalteriya hisobi talqini natijasi sifatida ham idrok etish imkonini beradi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, buxgalteriya hisobida moliyaviy natijalarni shakllantirish jarayonida hisob siyosati va xalqaro standartlar bir-birini to‘ldiruvchi, hamda hal qiluvchi omil sifatida xizmat qiladi. BHMSning xalqaro standartlarga mosligi moliyaviy hisobotning o‘rinliligi, ishonchliligi va qiyoslanuvchanligini ta’minlaydi, bu esa investorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar uchun qaror qabul qilish jarayonini sezilarli darajada yengillashtiradi. Shu bilan birga, korxona amaliyotida yuzaga keladigan yangi yoki murakkab operatsiyalar sharoitida hisob siyosatini mustaqil ishlab chiqish va izchil qo‘llash orqali moliyaviy natijalarni haqqoniy va aniq aks ettirishi mumkin. Natijada, hisob siyosati moliyaviy natijalarni shakllantirishning oddiy texnik elementi emas, balki strategik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. U tashkilotning moliyaviy holatini tushuntirish, foydalanuvchilar ishonchini mustahkamlash va moliyaviy hisobotlarning shaffofligini ta’minlashda beqiyos ahamiyatga ega. Shu jihatdan, hisob siyosati va standartlar birgalikda korxonaning moliyaviy axborotlarini barqaror va ishonchli qiluvchi muhim tayanch hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yhati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” Toshkent sh., 2020-yil 24-fevral, PQ-4611-son.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. “2022 — 2026-Yillarga Mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi” to‘g‘risida Toshkent Sh., 2022-yil 28-yanvar PF-60-Son.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. “Moliyaviy hisob tizimini xalqaro talab va standartlarga muvofiq takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. Toshkent Sh., 2025-Yil 15-Sentabr, PQ-282-Son.

4. Paradigm Publishing Services. University of Niš, Faculty of Economics. Journale ISSN: 2217-3668. 357 – 373 p.

5. Попова А.Х., Аркаути В.В., Икаева Л.Э. Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО): проблемы внедрения и трансформации российской отчетности. // Пространство экономики. 2013. № 4-2. С. 215-218

6. Ergasheva Ш.(2024). Principles of corporate accounting and reporting on financial results to increase the investment attractiveness of companies: international experience and perspective of Uzbekistan. *Economics and Innovative Technologies*, *12*(2), 45–59. https://doi.org/10.55439/EIT/vol12_iss2/a6.

7. Toreniyazov Muxammedali Miraliyevich. Modern methods of calculating and analyzing financial results. Eurasian journal of law, finance and applied sciences. Volume 5, Issue 9, September 2025. ISSN 2181-2853.

8. Pardayeva , S. (2025). Moliyaviy natijalar strategik boshqaruv hisobining istiqbolli yo‘nalishlari. GREEN ECONOMY AND DEVELOPMENT, 3(2). https://doi.org/10.5281/zenodo.14872491.

Hojiyev Mexriddin Sulaymonovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori, DSc. e-mail: mehriddin4494@gmail.com
To‘xsanov Hamza Axtamovich
«Olmaliq KMK» AJ bosh buxgalteri, i.f.n., x.tuxsanov@agmk.uz

NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLARDA XIZMAT SAFARI XARAJATLARI HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Хожиев Мехриддин Сулаймонович
DSc, профессор Ташкентский государственный экономический университет. e-mail: mehriddin4494@gmail.com
Тухсанов Хамза Ахтамович
Главный бухгалтер АО “Алмалыкский КМК”, к.э.н., x.tuxsanov@agmk.uz

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА КОМАНДИРОВОЧНЫХ РАСХОДОВ В НЕГОСУДАРСТВЕННИХ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАТЦИЯХ

Khojiyev Mekhriddin Sulaymonovich
DSc, Professor of the Tashkent State University of Economics. e-mail: mehriddin4494@gmail.com
Tukhsanov Khamza Akhtamovich
Chief accountant of Almalyk KMK JSC, Candidate of E*conomic Sciences*, x.tuxsanov@agmk.uz

IMPROVING THE ACCOUNTING OF TRAVEL EXPENSES IN NON-STATE NON-PROFIT ORGANIZATIONS

Annotatsiya: Ushbu maqolada nodavlat notijorat tashkilotlar (NNT)da xizmat safari xarajatlari hisobining mohiyati va ahamiyati ochib berilgan hamda ular hisobini takomillashtirishning umumiy metodologik masalalari yuzasidan ilmiy asoslangan tavsiyalar yoritilgan. Shuningdek, NNTda xizmat safari xarajatlari manbalariga ko‘ra farqlanishi, ustav va tadbirkorlik faoliyati o‘rtasida xizmat safari xarajatlarni taqsimlanishi bo‘yicha buxgalteriya hisobini takomillashtirish yuzasidan takliflar berilgan.

Tayanch so‘zlar: nodavlat notijorat tashkilotlar (NNT), xizmat cafari, hisobdor shaxs, ustav, tadbirkorlik, maqsadli tushum, grant, beg‘araz yordam, xorijiy xizmat safari, xizmat safari hisoboti.

Аннотация: В данной статье раскрывается особенности и значение учета командировочных расходов в негосударственних некоммерческих организациях (ННО) и предлагаются научно обоснованные рекомендации по совершенствования общим методологическим вопросам их учета. Также, выдвинуты предложения по улучшению учета путем дифференциаци командировочных расходов по источникам, распределения командировочных расходов между уставной и предпринимательской деятельностью в ННО.

Ключевие слова: негосударственних некоммерческих организациях (ННО), служебные командировки, подотчетное лицо, устав, предпринимательство, целевой поступления, грант, безвозмездная помощь, зарубежная командировки, отчет о командировочные расходы.

Abstract: This article explores the specifics and importance of accounting for travel expenses in non-state non-profit organizations (NSNPOs) and offers evidence-based recommendations for improving general methodological aspects of their accounting. Suggestions are also made for improving accounting by differentiating travel expenses by source and distributing travel expenses between statutory and entrepreneurial activities within the NSNPOs.

Keywords: non-state non-profit organizations (NSNPOs), business trips, accountable person, charter, entrepreneurship, targeted income, grant, gratuitous aid, foreign business trip, travel expense report.

Kirish

Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishda NNTlarning ustav bo‘yicha asosiy vazifalarni izchillik bilan amalga oshirish asosida moliyaviy mustaqilligini ta’minlash, o‘zlarining mol-mulkiga ega bo‘lishi, ularning maqsadli harakati hisobi, ya’ni kirib kelishi, mavjudligi, saqlanishini, hisobdan chiqarilishi operatsiyalarini o‘rganishda ma’sul xodimlarning xizmat safarlariga yuborilishi hamda ularning xarajatlari hisobini takomillashtirish muammolariga alohida to‘xtalib o‘tish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda «Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari» tamoyilini izchillik bilan bosqichma-bosqich ro‘yobga chiqarishda NNTlarni tashkil etish va ularning moliyaviy manbalari asosi bo‘lgan maqsadli tushumlar hisobidan ma’sul ishchi xodimlarning xizmat safari xarajatlari hisobini takomillashtirish muhimdir [1].

Maqolamizda dastlab «xizmat safari» so‘zining mazmuni va mohiyatini o‘rganishimiz shuni ko‘rsatadiki, **xizmat safari** — tashkilot rahbarining buyrug‘iga (qarori, farmoyishiga) asosan xodimning o‘zining doimiy ish joyidan boshqa joyga xizmat topshirig‘ini bajarish uchun ma’lum bir muddatga yuborilishidir [3]. Shuningdek, bunda **xizmat safarida bo‘lgan vaqt uchun to‘lanadigan kundalik xarajatlar** - xizmat safarida bo‘lgan vaqtda kunlik ovqatlanish, xizmat safari paytidagi vazifalarni bajarish bilan bog‘liq boshqa kundalik xarajatlar (transport vositalari va turar joy bilan bog‘liq xarajatlar bundan mustasno) va boshqa ish faoliyati bilan bog‘liq to‘lovvlar shular jumlasidandir.

Shu o‘rinad NNTlarning tarkibiga kiruvchi hududiy bo‘linmalar, filiallar (shoxobchalar), uchastkalar va boshqa bo‘linmalar boshqa erda joylashgan hollarda doimiy ish joyi bo‘lib mehnat shartnomasida belgilangan ish joyi ishlab chiqarish bo‘linmasi hisoblanadi [3]. Doimiy ishi yo‘lda yoki ko‘chib yurish bilan bog‘liq bo‘lgan yoxud doimiy harakatlanuvchi tusga ega bo‘lgan xodimlarning xizmat yuzasidan borib kelishlari xizmat safari hisoblanmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Iqtisodiyotni ijtimoiy boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini tashkil qilish va uning natijalarini umumlashtipish metodologiyacini takomillashtirish masalalari xorij olimlaridan Nidlz B., Anderson X., Kolduell D., Elliot B., Elliot J., Kovrijnix O. Ye. va boshqalarning ilmiy ishlarida tadqiq qilingan [5, 6, 7].

MDH mamlakatlarida nodavlat notijorat tashkilotlarida buxgalteriya hisobi, tahlil va auditni tashkil etishning ayrim metodologik jihatlari L.V. Yegorova, L.V.Gusarova kabi olimlar asarlarida umumiy yoritilgan [9,10].

Mamlakatimizda nodavlat notijorat tashkilotlarida buxgalteriya hisobini tashkil etish, soliqqa tortish masalalari hamda ularning huquqiy asoslarini takomillashtirish bo‘yicha bir qator olimlar

tadqiqot ishlari olib borganlar. Xususan, B.T. Yuldashev, I.A. Indina, Sh.U. Xaydarov, E.A. Indina kabi olimlar «Негосударственные некоммерческие организатsiи в Узбекистане: правовое регулирование, экономические основы деятельности, бухгалтерский учет и налогообложение в свете последних изменений законодательства» nomli asarlarida O‘zbekistonda NNTlar faoliyatini buxgalteri hisobi va soliqqa tortish orqali tartibga solish masalalari [8] yoritilgan bo‘lsa, O.I.Ne’matovning «Nodavlat notijorat tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va auditni takomillashtirish» nomli ilmiy asarlarida NNTlardi buxgalteriya hisobini tashkil etish bo‘yicha amaliy taklif, tavsiyalar qisman yoritilgan [12].

Yuqorida ta’kidlangan fikrlardan ko‘rinib turibdiki, iqtisodchi olimlarning fikrlariga asosan yirik tijorat kompaniyalari va aksiyadorlik jamiyatlarida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning nazariy uslubiy asoslari yoritilgan. Biroq, nodavlat notijorat tashkilotlarida maqsadli tushumlar xususiyatiga ko‘ra xizmat safari xarajatlari hisobini takomillashtirish masalari etarlicha tatdqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqola mavzusi bo‘yicha tadqiqotlar jarayonida NNTda xizmat safari xarajatlari hisobini takomillashtirishda umumlashtirish, guruhlashtirish, iiki yoqlama yozuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy tahlil, induktiv va deduktiv kabi ilmiy usullardan foydalanilgan.

Natija va muhokama

Bugungi kunda yirik kompaniyalarda xizmat safari deb ishchini tashkilot rahbarini farmoyishi bo‘yicha, o‘zining doimiy ish joyidan tashqarida xizmat topshirig‘ini bajarish uchun boshqa joyga, ma’lum bir muddatga yuborilishi (borib kelish) tushuniladi. Doimiy ishi yo‘lda yoki ko‘chib yurish bilan bog‘liq bo‘lgan, yohud doimiy harakatlanuvchi tusga ega bo‘lgan ishchilarni xizmat yuzasidan borib kelishlari xizmat safari hisoblanmaydi.

NNTlar ustav faoliyatida ko‘zda tutilgan maqsadlarni amalga oshirish yuzasidan xizmat safari xarajatlariga berilgan summa bo‘yicha hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblar tartibi quyidagi hujjatlar bilan tartibga solinadi:

- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 2 avgustdagi 424-son qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi hududida xizmat safarlari to‘g‘risidagi” NIZOM;
- O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirining 2015 yil 19 oktyabrdagi 92-son buyrug‘iga bilan tasdiqlangan “Davlat organlari va tashkilotlari xodimlari O‘zbekiston Respublikasi tashqarisiga xizmat safariga yuborilganda xizmat safari xarajatlari uchun mablag‘lar berish tartibi to‘g‘risidagi NIZOM (AV tomonidan ro‘yxat raqami 2730 son, 2015 yil 19 noyabr);

O‘zbekiston Respublikasi hududida faoliyat yuritayotgan NNTlar har bir xizmat safari uchun rahbar buyrug‘i bilan rasmiylashtirilishi va unda xarajatlarning moliyalashtirish manbasi aniq ko‘rsatilishi tavsiya etiladi.

Amaldagi normativ hujjatlarga ko‘ra NNTlar xizmat safariga yuborilgan xodimga rahbar tomonidan imzo va muhr qo‘yilgan safar guvohnomasi berilishi lozim. Bunda mas’ul ishchilarning xizmat safari muddati NNT ijrochi rahbari tomonidan belgilani tavsiya etiladi.

Xizmat safari xarajatlariga bo‘nak (so‘mda yoki xorijiy valyutada) olishga bankga talabnoma quyidagi hujjatlar ilova qilingan holda taqdim etishi kerak:

- pul mablag‘lari olish uchun vakolatli bankga xat (talabnoma);
- xodimni xizmat safariga jo‘natish to‘g‘risidagi buyrug‘ining tashkilot muhri bilan tasdiqlangan nusxasi;
- amaldagi me’yorlardan kelib chiqib, xizmat safari xarajatlari smetasi;
- taklif qilayotgan tarafning safarni moliyalashtirish shartlarini ko‘rsatgan holda xatlari,

fakslari, telekslari (agar mavjud bo‘lsa);

- safar dasturi yoki rejasi.

Bunda NNTlarning valyuta hisobraqamidan mablag‘larni ushbu tashkilot shtatida bo‘lmagan xodimga berishga yo‘l qo‘yilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchilikka asosan belginlagan tartibda NNT ma’sul xodimlarining xizmat safari xarajatlari hisobga olinadi va qoplab beriladi (1-rasm).

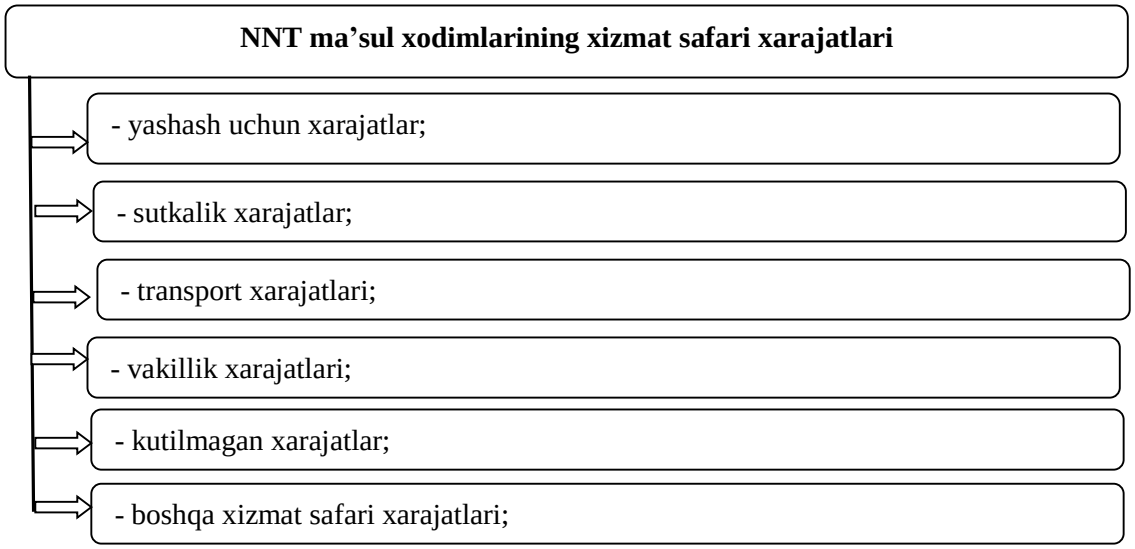

1-rasm: NNT ma’sul xodimlarining xizmat safari xarajatlari[1]

Shuningdek, aeroportdan, vokzaldan yashash joygacha etib olish va qaytib kelish bo‘yicha yo‘l xarajatlari (xorijiy davlatlar hududida), agar ular aholi punkti tashqarisida joylashgan bo‘lsa, qoplab beriladi.

Xodimga shahar yo‘lovchi transportidan foydalanish bo‘yicha xarajatlar sutkalik xarajatlar tarkibida kompensatsiya qilinadi.

Kutilmagan xarajatlar tarkibiga reys, marshrutning kechikishi va o‘zgarishi, delegatsiya boshlig‘ining qarori bilan safar dasturining o‘zgarishi yoki boshqa fors-major holatlar bo‘yicha xarajatlar kiritiladi.

Shu o‘rinda NNTlarning rahbarlari xizmat safari xarajatlari me’yorlariga qo‘shimcha to‘lovlar miqdorini mustaqil ravishda tasdiqlash huquqiga egadirlar (“Davlat organlari va tashkilotlari xodimlari O‘zbekiston Respublikasi tashqarisiga xizmat safariga yuborilganda xizmat safari xarajatlari uchun mablag‘lar berish tartibi to‘g‘risidagi NIZOMning 30-bandi (AV tomonidan ro‘yxat raqami №2730 son, 2015 yil 19 noyabr)). Bunday holatda tashkilotda chet el valyutasidagi kreditlarni (O‘zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan kafolatlangan hamda kafolatlanmagan) so‘ndirish majburiyatlaridan, import kontraktlari bo‘yicha (tovarlar, ishlar va xizmatlar bo‘yicha) chet ellik hamkorga va byudjetga to‘lovlardan ortiqcha xususiy valyuta mablag‘lari mavjud bo‘lgan taqdirda ko‘rsatilgan qo‘shimcha to‘lovlar amalga oshiriladi [4]. Ko‘rsatilgan qo‘shimcha to‘lovlar, agarda qo‘shimcha to‘lovni belgilagan tashkilot yuqorida keltirilgan to‘lovlar bo‘yicha hisob-kitoblar uchun chet el valyutasini ichki valyuta bozoridan sotib olgan bo‘lsa, amalga oshirilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 2 avgustdagi 424-son qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi hududida xizmat safarlari to‘g‘risidagi” NIZOMga muvofiq xizmat safariga yuborilgan NNT ma’sul xodimga turar joy bilan bog‘liq xarajatlar (mehmonxona yoki turar joy ijarasi), xizmat safari joyiga borish, shu jumladan, xizmat safari doirasida shaharlararo

[1] Mualliflar ilmiy izlanishlari

va tumanlararo harakatlanish hamda doimiy ish joyiga qaytish uchun yo‘l xarajatlari qoplanadi, shuningdek, kundalik xarajatlar uchun haq to‘lanadi.

NNTning asaosiy va qo‘shimcha tadbirkorlik faoliyatida belgilangan vazifalarni bajarish yuzasidan xizmat safariga yuborilgan shaxsga xizmat safariga yuborilgan joyga borish va doimiy ish joyiga qaytish bilan bog‘liq bo‘lgan quyidagi yo‘l xarajatlari qoplanadi:

a) umumiy foydalaniladigan transportning barcha turlarida yurish (taksidan tashqari) qiymati:

umumiy foydalaniladigan transportning xizmat safariga yuborilgan shaxsga tegishli tasdiqlovchi hujjatlari asosida.

Bunda:

asosiy faoliyat uchun maqsadli tushumlar (grantlar va subsidiyalar) hisobidan barcha tariflar bo‘yicha chipta qiymati to‘liq byudjet mablag‘lari hisobidan;

boshqa tadbirkorlik faoliyati toifasidagi NNT xodimlar uchun «biznes» (havo yo‘llari transporti) va «VIP» (temir yo‘l transporti) tarifidan arzon bo‘lgan barcha turlari bo‘yicha chipta qiymati to‘liq tadbirkorlik faoliyati mablag‘lari hisobidan hamda «biznes» (havo yo‘llari transporti) va «VIP» (temir yo‘l transporti) tarifi bo‘yicha chipta qiymatining 70 foizi miqdorida qo‘shimcha tadbirkorlik faoliyati mablag‘laridan (yoki ustav kapitalida 50 foiz va undan ortiq miqdorda davlat ulushi mavjud bo‘lgan yuridik shaxslarning mablag‘lari), qolgan qismi xodimning o‘z mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladi;

b) transportda yo‘lovchilarni majburiy davlat sug‘urtalash bo‘yicha to‘lovlar;

v) tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo‘lgan taqdirda, yo‘lda yurish hujjatlarini oldindan sotish, samolyot va poezdlarda joylarni bronlash xizmatlari bo‘yicha to‘lovlar;

g) tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo‘lganda, tashkilot rahbarining ruxsati bilan havo, temir yo‘l, suv va umumiy foydalanishdagi avtomobil transportida bagajni olib o‘tish bilan bog‘liq xarajatlar;

d) umumiy foydalanishdagi transport bilan (taksidan tashqari) stansiyagacha, aeroportgacha etib olish xarajatlari, agar ular aholi yashaydigan hududdan tashqarida joylashgan bo‘lsa. Bunda kechki vaqtda yoki umumiy foydalanishdagi transport mavjud bo‘lmagan taqdirda, tashkilot rahbariga xodimlar uchun engil avtotransport vositalarida tashish faoliyati litsenziya varaqasiga ega taksida yurganlik uchun haq to‘lash huquqi beriladi;

ye) yo‘lda ko‘rpa-to‘shak buyumlaridan foydalanganlik uchun xarajatlar (tasdiqlovchi hujjatlarsiz haq to‘lashga qabul qilinadi);

j) xizmat safari bekor qilinishi munosabati bilan xarid qilingan (yoki bron qilingan) yo‘l chiptalari qaytarib topshirilishi munosabati bilan olib qolinadigan mablag‘lar va xizmat ko‘rsatuvchilar tomonidan qaytarib berilmaydigan boshqa xarajatlar;

z) yo‘l hujjatlari mavjud bo‘lmaganda:

NNTlar ma’sul xodimlari uchun xizmat safari yo‘lkirasiga haq to‘lash har bir kilometrga bazaviy hisoblash miqdorining 0,1 foizi miqdorida;

boshqa tashkilotlar xodimlari uchun jamoa kelishuvi (shartnomalari), mehnat shartnomasida ko‘zda tutilgan, biroq har bir kilometrga bazaviy hisoblash miqdorining 0,1 foizidan kam bo‘lmagan miqdorlarda.

Bunda transport xarajatlarini tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo‘lmaganda, Internet jahon axborot tarmog‘idagi elektron xaritalardan foydalangan holda masofalarni aniqlashga ruxsat etiladi.

Shuningdek, O‘zbekiston hududida xizmat safarining har 30 kalendar kunidan so‘ng dam olish kunlari xodimning doimiy yashash joyiga kelish va xizmat safariga yuborilgan joyiga qaytish bilan bog‘liq bo‘lgan yo‘l xarajatlari mazkur Nizomning 14-bandi «a» va «z» kichik bandlarida belgilangan miqdorlarda qoplanadi[5].

Shuningdek, xizmat safari davridagi dam olish kunlari xodimning doimiy yashash joyiga kelish va xizmat safariga qaytib borish uchun yo‘l xarajatlari miqdori uning mazkur dam olish kunlari uchun to‘lanadigan yotoqxona va kunlik xarajatlaridan ko‘p bo‘lmagan hollarda dam olish kunlari xodimning ixtiyoriga ko‘ra doimiy yashash joyiga kelish va xizmat safariga yuborilgan joyga qaytish bilan bog‘liq bo‘lgan yo‘l xarajatlari “O‘zbekiston Respublikasi hududida xizmat safarlari to‘g‘risidagi” Nizomning 14-bandining «a» va «z» kichik bandlarida belgilangan miqdorlarda qoplanadi [5]. Bunda NNT xodimining doimiy yashash joyida bo‘lgan vaqt uchun kunlik xarajatlar to‘lanmasligi tavsiya etiladi.

NNTlar asosiy faoliyati yuzasidan xizmat safaridagi ma’sul xodimlari uchun kundalik xarajatlar uchun haq jamoa shartnomalari, jamoa kelishuvlari va mehnat shartnomalarida ko‘zda tutilgan miqdorlarda, lekin quyidagi miqdorlardan kam bo‘lmagan holda belgilash (bazaviy hisoblash miqdoriga nisbatan koeffitsientlarda) tavsiya etiladi, jami 0,50 gacha:

xodimning xizmat safari davrida ovqatlanish (alkogol va tamaki mahsulotlari bundan mustasno) xarajatlarini tasdiqlovchi hujjatlar (cheklar) taqdim etilganda — 0,40 gacha;

boshqa xarajatlari uchun — 0,10.

Bunda NNTlar ishchi xodimlari uchun umumiy ovqatlanish ob’ektlarida xaridni amalga oshirganligini tasdiqlovchi hujjatlarni (cheklarni) xizmat safari uchun ishlab chiqilgan maxsus mobil ilovada xarid chekining fiskal belgisini matritsali shtrix kod (QR-kod) yordamida skanerlash orqali ro‘yxatdan o‘tkazish imkoniyati mavjud bo‘lmaganda, ushbu hujjatlarni (cheklarni) taqdim etishga ruxsat etiladi. Umumiy ovqatlanish ob’ektlarida xarid amalga oshirilganligini tasdiqlovchi hujjatlar (cheklar) xizmat safari davrining har bir kuni uchun alohida-alohida rasmiylashtirish tavsiya etiladi.

Shu o‘rinda NNTlar asosiy xodimlarning ovqatlanish xarajatlari uchun kompensatsiya to‘lovini amalga oshiruvchi maqsadli mablag‘lar beruvchi (grant loyihalar) tashkilotlar ushbu xodimning xizmat safari davrida kunlik ovqatlanish xarajatlari ushbu davr uchun ovqatlanish xarajatlari uchun kompensatsiya to‘lovi miqdoriga kamaytirilgan holda hisoblash taklif etiladi.

Yo‘l hujjatlari yo‘q bo‘lgan taqdirda NNT rahbariga har bir aniq holat bo‘yicha xizmat safariga yuborilgan ishchini yo‘l xarajatlariga haq to‘lash masalasini echish huquqini berish taklif etiladi. Bunda, yo‘l xarajati bo‘yicha qoplanadigan summa xizmat safariga temir yo‘l orqali borish qiymatidan ortiq bo‘lmasligi, lekin yo‘lovchilarni aviada tashish tariflarini 30%dan ko‘p bo‘lmasligi maqsadga muvofiqdir.

NNTda asosiy notijorat faoliyat doirasida amalga oshiriladigan xizmat safari bo‘yicha barcha xarajatlar (shu jumladan, o‘rnatilgan me’yordan oshgan qismi) maqsadli xarajatlari hisoblanadi va ular grant smetasi, byudjeti va boshqalarda nazarda tutilgan bo‘lishi shart.

Bu holat xizmat safari xarajatlari: sutkalik xarajatlar, mehmonxonada yashash uchun xarajatlar, yo‘l xarajatlari va boshqalarga tegishlidir.

Agarda NNTda tijorat faoliyati bilan bog‘liq xizmat safari xarajati yuzaga kelsa, soliqqa tortiladigan bazani aniqlashda o‘rnatilgan me’yor doirasidagi xizmat safari xarajatlari chegiriladigan xarajatlar hisoblanadi.

Shu bilan birga:

- O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 369-moddasiga muvofiq barcha yuridik shaxslar kabi NNTlar asosiy faoliyati uchun amalga oshiriladigan quyidagi xarajatlar jismoniy shaxslarning daromadi sifatida qaralmaydi[3]:

xizmat safarlaridagi quyidagi kompensatsiya to‘lovlari:

tasdiqlovchi hujjatlar asosida xizmat safari joyiga borish va u erdan qaytib kelish uchun, shu jumladan joy band qilish uchun haq to‘lashni qo‘shgan holda haqiqatda amalga oshirilgan to‘lovlar.

Yo‘l hujjatlari bo‘lmagan taqdirda, temir yo‘l transportidagi (agar temir yo‘l qatnovi bo‘lmasa, shaharlararo avtobusdagi) yo‘l haqi qiymati miqdorida, lekin aviachipta qiymatining 30 foizidan oshmaydigan miqdorda;

uy-joyni ijaraga olish bo‘yicha haqiqatda amalga oshirilgan to‘lovlar. Yashaganligini tasdiqlovchi hujjatlar bo‘lmagan taqdirda, qonunchilikda belgilangan normalar doirasida;

tasdiqlovchi hujjatlar asosida uy-joyni band qilish uchun to‘lovlar;

qonun hujjatlarida belgilangan normalar doirasida xizmat safarida bo‘lingan vaqt uchun to‘lanadigan kundalik xarajatlar uchun haq (sutkalik pullar);

qonun hujjatlarida belgilangan va hujjatlar bilan tasdiqlangan boshqa to‘lovlar.

NNTda mablag‘larni xizmat safari xarajatlariga maqsadli ishlatilganligini asoslash uchun bajarilgan ishlarni to‘liq bayon etilgan xizmat safari bo‘yicha hisobot tuzish taklif etiladi. NNTlar uchun maxsus xizmat “Safar hisoboti” shakli majburiy shakli mavjud emas va u NNTlarda ixtiyoriy ishlab chiqilishi mumkin[15].

NNTlarda hisobdor shaxsga xizmat safari summalarini berish hisob siyosatiga muvofiq buxgalteriya hisobida maxsus ishchi schyotlar rejasi asosida aks ettirish tavsiya etiladi (1-jadval).

1-jadval

NNTlarda hisobdor shaxsga xizmat safari operatsiyalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi[2]

1.	NNTlarda hisobdor shaxsga xizmat safari summalarini berish buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:
	Debet 4220 “Xizmat safarlariga berilgan bo‘naklar” schyoti;
	Kredit 5010 “Milliy valyutadagi pul mablag‘lari” schyoti;
2.	Hisobdor shaxsga xizmat safari summalarini horijiy valyutada berish buxgalteriya hiobida quyidagicha aks ettiriladi:
	Debet 4220 “Xizmat safarlariga berilgan bo‘naklar” schyoti;
	Kredit 5020 “Chet el valyutasidagi pul mablag‘lari” schyoti;

Zarur hollarda xizmat safarlariga berilgan bo‘naklarini hisobga oluvchi schyotlar (4220) tarkibida Respublika hududida va O‘zbekistondan tashqarida xizmat safarlariga berilgan pul mablag‘larini hisobga oluvchi analitik schyotlarni kiritishni tavsiya etamiz:

3.	NNTlarda hisob siyosatiga muvofiq
	4221 “O‘zbekiston hududidagi xizmat safarlariga berilgan bo‘naklar”;
	4222 “Xorijiy davlatlarga xizmat safarlariga berilgan bo‘naklar”;

Xizmat safari bo‘yicha pul mablag‘lar horijiy valyutada olinganda, uni olish va berish hisobi O‘zbekiston Respublikasi hududida yuridik shaxslar tomonidan chet el valyutasida kassa operatsiyalarini yuritish tartibiga muvofiq alohida kassa daftarida yuritish tavsiya etiladi[13].

NNT ishchisi xizmat safaridan qaytgan kundan e’tiboran uch kun mobaynida bo‘nak hisobotini taqdim qilishi shart. Ushbu hisobotga belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan xizmat safari guvohnomasi va xizmat safarida haqiqatda qilingan xarajatlarni tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilinadi[14].

NNTlar maxsus bo‘nak hisobotini buxgalteriya hisobi bo‘limida qayta ishlash quyidagi ketma-

[2] Mualliflar ilmiy izlanishlari

ketlikda amalga oshiriladi:

- transpot vositasining jo‘nab ketishi va kelishi sanasi buyruqda va xizmat safari guvohnomasida bnlgilangan muddatga muvofiq tekshiriladi;

- arifmetik va mohiyatan (xarajatlarning maqsadga muvofiqligi, xarajatlarning ilova qilingan hujjatlarga mosligi) tekshirish;

- tashkilot rahbari tomonidan tasdiqlanadi;

- bo‘nak hisobotida xarajatlarning yo‘nalishidan kelib chiqib korrespondensiyalanadigan schyotlari yozib qo‘yiladi.

NNTda xizmat safari xarajatlarini hisobdan chiqarish buxgalteriya hisobida maxsus ishchi schyolar asosida aks ettirish tavsiya etiladi (2-jadval).

2-jadval

NNTlarda hisobdor shaxsga xizmat safari xarajatlarini hisobdan chiqarish buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi[3]

1.	ННТлар maqсадли тушумлар hисобига::
	Дebet (8800) Maqsadli tushumlarni hisobga oluvchi schyotlar;
	Kredit 6970 “Hisobdor shaxslarga bo‘lgan qarzlar- xizmat safari bo‘yicha” schyoti;
2.	Yoki NNT ishchi schyotlar rejasida dasturlar bo‘yicha xarajatlarni hisobga oluvchi yordamchi schyotlar nazarda tutilgan bo‘lsa:
	Debet (2200) Maqsadli dasturlar bajarilishi xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlar;
	Kredit 6970 “Hisobdor shaxslarga bo‘lgan qarzlar- xizmat safari bo‘yicha” schyoti;
3.	NNT tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq xarajatlarga (qonunchilikda o‘rnatilgan tartibda tadbirkorlik faoliyatini amalga ishirilganda):
	Debet (2010, 9400) Xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlar;
	Kredit 6970 “Hisobdor shaxslarga bo‘lgan qarzlar- xizmat safari bo‘yicha” schyoti;
4.	NNT tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq xizmat safari bo‘yicha bo‘nakni hisobga olish buxgalteriya hisobida quytdagicha aks ettiriladi:
	Debet 6970 “Hisobdor shaxslarga bo‘lgan qarzlar- xizmat safari bo‘yicha” schyoti;
	Kredit 4220 “Xizmat safarlariga berilgan bo‘naklar” schyoti;
	Zarur hollarda, 4220 “Xizmat safarlariga berilgan bo‘naklar” schyoti singari hisobdor shaxslardan qarzlar hisobini yuritish uchun “MDH va uzoq xorijga xizmat safari” va “O‘zbekiston hududidagi xizmat safarlari” qo‘shimcha schyotlar ochish mumkin.

Shuningdek NNT hisobdor shaxsi O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida bo‘ladigan xizmat safari bo‘yicha bo‘nak hisobotining yakuniy hisob-kitobi xususiyatlarini ta’kidlab o‘tishi tavsiya etiladi:

- hisob-kitoblar o‘rnatilgan me’yorlarni va bo‘nak hisoboti qabul qilingan sanadagi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki kursi bo‘yicha qo‘shimcha to‘lovlarni hisobga olgan holda, hujjatlar bilan tasdiqlangan, haqiqiy xarajatlar bo‘yicha amalga oshiriladi.

Xorijiy valyutaga nisbatan so‘mning joriy kursi o‘zgarishi natijasida yuzaga kelgan kurs farqlari NNTning asosiy notijorat faoliyati bo‘yicha maqsadli tushumlarni hisobga oluvchi schyotlarda buxgalteriya hisobida aks ettiriladi. NNT hisobdor shaxsi ishlatilmagan pul mablag‘lari qoldig‘i uch kundan oshmagan muddatda bankka qaytarishi taklif etiladi.

Shuningdek, ayrim xalqaro darajadagi NNTlar tadbirlani o‘tkazayotgan nodavlat notijorat

[3] Mualliflar ilmiy izlanishlari

tashkiloti yo‘l, yashash uchun va ovqatlanish xarajatlari summasini hisoblab, NNTning tadbirda qatnashayotgan xodimi (tadbir ishtirokchisi) uchun “konferenцiyada (seminarda) qatnashish uchun maqsadli badal” sifatida NNT hisob-kitob schyotiga pul o‘tkazib beradi

NNTlar buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuvlarda aks ettirish tavsiya etiladi:

Debet (8800) Maqsadli tushumlarni hisobga oluvchi schyotlar;

Kredit 5110 “Hisob-kitob schyoti”, yoki 5210 “Mamlakat ichida valyuta schyotlari”.

Bunda belgilangan summa oluvchida maqsadli mablag‘lar tarkibiga kiritiladi, soliqqa tortilmaydi va tadbirda ishtirok etayotgan NNT xodimining xizmat safari uchun sarflanadi.

Oluvchida quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi:

Debet 5110 “Hisob-kitob schyoti”, 5210 “Mamlakat ichida valyuta schyotlari”;

Kredit - Maqsadli tushumlarni hisobga oluvchi schyotlar (8800).

Bu holda boshlang‘ich hisob hujjatlari (xizmat safari guvohnomasi, biletlar, kvitanцiyalar va boshqa hujjatlar) maqsadli badalni oluvchi – NNT buxgalteriya hisobi bo‘limida saqlanishi lozim. Shuning uchun ushbu hujjatlar nusxalarini olib, pul mablag‘larni maqsadli ishlatilganligini tasdiqlash uchun tadbir tashkilotchisi – NNTga taqdim qilishi zarur.

Xulosa

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib nodavlat notijorat tashkilotlarida xizmat safari xarajatlari hisobini takomillashtirish bo‘yicha qo‘yidagicha xulosalar qilindi:

NNTlarda hisobdor shaxsga xizmat safari summalarini berish hisob siyosatiga muvofiq buxgalteriya hisobida maxsus ishchi schyotlar rejasi asosida aks ettirish tavsiya etiladi;

o‘z ishchilarining xizmat safari to‘lovlaridan tashqari, NNTda boshqa hududdan va xorijdan taklif qilingan mutaxassislarga yo‘l, yashash uchun, ovqatlanish bo‘yicha, shuningdek turli konferenцiyalar, quriltoylar, seminarlar va boshqa yig‘inlar ishtirokchilarni kutib olish bo‘yicha xarajatlar yuzaga kelganda bunday xarajatlarni xizmat safari xarajatlari tarkibiga kiritilishi va jismoniy shaxs bilan vaqtinchalik mehnat shartnomasi yoki fuqarolik-huquqiy tusdagi shartnoma tuzilgan holda naqd pul bilan qoplab berilishi mumkin.

NNTlar asosiy faoliyati tadbirlarida kelayotgan fuqarolar bilan mehnat yoki fuqarolik-huquqiy tusdagi shartnomalarni faqat ularning mehnatidan rejalashtirilgan tadbirda (lektorlar, murabbiylar, jurnalistlar va boshqalar) foydalanilsa maqsadga muvofiq hisoblanadi.

NNTga boshqa maqsadda (bilim olish, tajriba almashish va boshqalar) kelayotgan shaxslarni kutib olish xarajatlari faqatgina pulsiz tartibda, ya’ni o‘tkaziladigan tadbirga xizmat ko‘rsatuvchi umum ovqatlanish korxonalari, mehmonxonalar, transport korxonalari bilan shartnomalar tuzish orqali to‘lab berish taklif etiladi.

Yuqorida taklif qilingan tuzatishlarni kiritish NNTlarning xizmat safari xarajatlari hisobini takomillashtirishda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston-2030» strategiyasi to‘g’risida PF-158-son farmoni. 11.09.2023y.
2. O‘zbekiston Respublikasi «Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g’risida»gi Qonuni, №763-I sonli 14.04.1999 yil.
3. O‘zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi, 2024 yil. (O‘RQ №599-son, 29.12.2019 y.).
4. O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirining 2015 yil 19 oktyabrdagi 92-son buyrug‘iga bilan tasdiqlangan “Davlat organlari va tashkilotlari xodimlari O‘zbekiston Respublikasi tashqarisiga xizmat safariga yuborilganda xizmat safari xarajatlari uchun mablag‘lar berish tartibi to‘g‘risidagi NIZOM (AV tomonidan ro‘yxat raqami 2730 son, 2015 yil 19 noyabr);

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 2 avgustdagi 424-son qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi hududida xizmat safarlari to‘g‘risidagi” NIZOM.

6. Elliot B., Elliot J. Financial accounting and reporting. 17 th Edition. – London, 2015 y;

7. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуелл Д. Принципы бухгалтерского учета./пер.с анг. А.В.Чмеля, Д.Н.Исламгулова; под. ред. проф. Я.В. Соколова. - Четвертое издание. – М.: Финансы и статистика, 2004. -с. 496.;

8. Б.Т.Юлдашев, И.А.Индина, Ш.У.Хайдаров, Е.А.Индина. Негосударственные некоммерческие организатсии в Узбекистане: правовое регулирование, экономические основы деятелности, бухгалтерский учет и налогообложение в свете последних изменений законодателства: методическое пособие/ – Т.: Юрист-медиа маркази; 2010. – 332 стр.

9. Л.В. Егорова «Учет и аудит в некоммерческих организатсиях: теория, методология и практика»,//автореферат докторская диссертатсии. Ростов–на–Дону – 2008, стр.-4.,

10. Л.В. Гусарова, Концепция бухгалтерского учета, аудита и анализа в некоммерческих организатсиях/Монография. - Казан: Познание, 2009. - 264с.

11. Hojiyev M.S. Further improvement issues of accounting and reporting in non-state non-profit organizations in Uzbekistan.//European Journal of Business and Management – USA, ISSN 2222-1905 (Paper) ISSN 2222-2839 (Online) Vol.9, January, 2017, P. 212-216. (№12; Index Copernicus impact factor №7,17).

12. Ne’matov O.I. «Nodavlat notijorat tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va auditni takomillashtirish». Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan avtoreferat. Toshkent - «Iqtisod-Moliya», 2020y. 48b.;

13. Hojiyev M.S. «Nodavlat notijorat tashkilotlarida buxgalteriya hisobini takomillashtirish». iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan avtoreferat. Toshkent - «Iqtisod-Moliya», 2019y. 57 b.

14. Sulaymonovich, K. M. (2025). Features accounting in non-state non-profit organizations (NSNPOs): Integrity and impact analysis. *Central Asian Journal Of Innovations On Tourism Management And Finance*, *6*(2), 364-370.

15. Хожиев, М. С. (2025). НОДАВЛАТ НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТЛАР ХАРАЖАТЛАРИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА УЛАРНИНГ ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. *Устозлар учун*, *1*(1), 284-289.

16. Sulaymonovich, K. M. (2025). IMPROVING THE AUDIT OF FIXED EQUIPMENT IN NON-STATE NON-PROFIT ORGANIZATIONS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036*, *14*(05), 52-59.

Abdullayev Abdurauf,
Iqtisodiyot fanlari doktori, professor,
Andijon davlat texnika instituti

IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA QISHLOQ XO`JALIGIDA SOLIQQA TORTISH VA UNI HISOBINI TASHKIL ETISH

Абдуллаев Абдурауф,
Доктор экономических наук, профессор,
Андижанский государственный технический институт

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ ЕГО УЧЕТА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Abdullaev Abdurauf,
Doctor of Economic Sciences, Professor
Andijan State Technical Institute

TAXATION AND THE ORGANIZATION OF ITS ACCOUNTING IN AGRICULTURE UNDER THE CONDITIONS OF ECONOMY DIGITALIZATION

Annotatsiya. Zamonaviy sharoitda buxgalteriya hisobi va barcha hisobga olish jarayoni faqat buxgalteriya hisobi funktsiyalari bilan chegaralanmasligi kerak.

Hozirda, iqtisodiy adabiyotlarda buxgalteriya hisobi va soliq tizimini tashkil qilish sohasidagi muammolar yuzasidan turli xil qarash va yondashuvlar mavjud. Maqolada bozor munosabatlari iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida qishloq xo`jaligi korxonalarida soliqqa tortish va uni hisobini tashkil etish va yuritish masalalari ko`rib chiqiladi.

**Kalit so`zlar.** Buxgalteriya hisobi funktsiyalari, bozor munosabatlari, fiskal siyosat, byudjet daromadlari, foyda, yalpi daromad, raqamli iqtisodiyot, G`arb mamlakatlari, kontinental model, Britaniya-Amerika modeli, mahsulot tannarxi, soliqqa tortish, soliq siyosati, soliq bazasi, taqsimlash jarayonlari.

Аннотация. В современных условиях бухгалтерский учет и весь процесс учета не должны ограничиваться только функциями бухгалтерского учета. В настоящее время в экономической литературе существуют различные взгляды и подходы к проблемам в области организации системы бухгалтерского учета и налогообложения. В статье рассматриваются вопросы налогообложения, а также организации и ведения его учета на сельскохозяйственных предприятиях в условиях цифровизации экономики и рыночных отношений.

Ключевые слова: функции бухгалтерского учета, рыночные отношения, фискальная политика, доходы бюджета, прибыль, валовой доход, цифровая экономика, страны Запада, континентальная модель, британско-американская модель, себестоимость продукции, налогообложение, налоговая политика, налоговая база, процессы распределения.

Abstract. In modern conditions, accounting and the entire recording process should not be limited solely to the functions of bookkeeping. Currently, there are various views and approaches in economic literature regarding problems in the field of organizing accounting and tax systems. The

article examines the issues of taxation, as well as the organization and maintenance of its accounting in agricultural enterprises under the conditions of market relations and the digitalization of the economy.

Keywords: Accounting functions, market relations, fiscal policy, budget revenues, profit, gross income, digital economy, Western countries, Continental model, British-American model, product cost, taxation, tax policy, tax base, distribution processes.

Kirish. O`zining tuzilishi va tamoyillariga ko`ra, O`zbekiston Respublikasi soliq tizimi asosan jahon amaliyotida keng tarqalgan soliq amaliyotini o`zida aks ettiradi, shuningdek daromad manbalari va shakllariga bog`liq bo`lgan turli xil soliqlar va soliq imtiyozlarining turli shakllaridan foydalanadi.

Byudjet daromadlarini to`liqroq va o`z vaqtida safarbar qilish bilan bir qatorda, soliq tizimi ishlab chiqarish va iste'molga ta'sir qilishi, soliq stavkalarining moslashuvchanligi va harakatchanligini ta'minlashi va uni mo`tadilroq qilishi kerak. Aynan shu yerda soliqning fiskal mohiyati va uning tartibga solish funktsiyasi o`rtasidagi muvozanat, ya'ni ular o`rtasidagi iqtisodiy jarayonlarni rag`batlantiruvchi vosita sifatida namoyon bo`ladigan bog`liqlik o`rnatilishi kerak. Chunki, haddan tashqari yuqori soliqlar butun iqtisodiyotni izdan chiqarishi va ishlab chiqaruvchilarning shaxsiy manfaatlariga putur yetkazishi mumkin.

Ilgari davlat korxonani barcha zarur ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlagan va shu orqali go`yoki uni muammo va tashvishlardan ozod qilib, o`zining ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirish uchun to`liq imkoniyatlar yaratib bergan. Shu sababli, davlat o`zini korxonaning olingan foydasini tasarruf etishga ham haqli deb hisoblagan. Soliq sifatida namoyon bo`ladigan barcha to`lovlar vaqt o`tishi bilan korxona erkinligini cheklash vositasiga aylangan. Bunday sharoitda korxonalar o`zining ishlab chiqarish faoliyatini muttasil oshirib borish o`rniga, boqimandalikni, kuch va imkoniyatlarini tejashni, zaxiralar jamg`arishni va rejani qurol qilib olib, o`zlarini ko`p ham qiynamasliklarini afzal ko`rishdi.

Respublikada hozirda bozor munosabatlarini shakllantirish va raqamli iqtisodiyotni barpo etish borasida, mamlakat iqtisodiyotini jaxon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi jarayonida qo`shimcha xarajatlar talab qiladigan va an'anaviy, samarasiz xarajatlarni kamaytirishga to`siq bo`lgan, o`tish davrining o`ziga xos bir qator muammolariga duch kelmoqda. Bularga, xususan, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish bilan bog`liq yirik markazlashgan mablag`larga bo`lgan ehtiyoj, ijtimoiy dasturlarni sezilarli darajada qisqartirishga yo`l qo`yilmaslik, yangi sug`oriladigan yerlarni o`zlashtirish, ularni meliorativ holatini yaxshilashga qilinadigan sarf-xarajatlarning ko`payishi, byudjetni to`ldirishning boshqa manbalari cheklanganligi va tashqi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan boshqa xarajatlar kiradi. Ushbu muammolarni hal qilishda, albatta, byudjetni zarur mablag`lar bilan to`ldirishni ta'minlay oladigan oqilona soliq siyosati yordam beradi.

O`zbekiston Respublikasida soliq tizimi bevosita va bilvosita soliqlarni o`z ichiga oladi. Umuman olganda, ushbu soliqlarning barchasi respublika byudjeti daromadlarining asosiy qismini tashkil etadi. Bundan tashqari, byudjet daromadlari davlat qimmatli qog`ozlarini sotib olish, yig`imlarni yig`ish va hokazolardan ham olinadi.

Adabiyotlar sharhi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda soliqlar jamiyatlar zamonaviy hayotida muhim rol o`ynaydi. Masalan, AQShda soliqlar va turli soliq yig`imlari byudjet daromadlarining 84-85 foizini, buyuk Britaniyada-80, Shvetsiyada - qariyb 90 foizni tashkil qiladi. Bu mamlakatlarning barchasi kuchli va keng tarmoqli soliq xizmatlariga ega: AQSh va Germaniyada 100 mingdan ortiq soliq inspektorlari soliqlarni hisoblash va to`lashning to`g`riligini nazorat qilish bilan shug`ullanadi, Buyuk Britaniyada esa bu miqdor 60 mingdan ortiqni tashkil etadi [11, 120 b;

16, 22 b; 18, 120 b.].

Umuman olganda iqtisodiyotda jumladan, qishloq xo`jaligida soliqqa tortish va uni hisobini tashkil etish masalasi hozirga kelib bozor munosabatlarini joriy etilishi va iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida yanada dolzarb masalaga aylandi. Bu borada mutaxassislar orasida ham turlicha qarashlar mavjud.

Xususan, bozor munosabatlari rivojlangan G`arb mamlakatlarida buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish o`rtasidagi aloqalarning: soliqqa tortish qoidalarining buxgalteriya hisobi tizimiga kuchli ta'siridan tortib, ikkala tizimning mustaqil, parallel mavjudligiga qadar barcha ko`rinishi amal qiladi [16, 22 b.]. Buxgalteriya hisobining kontinental modeliga amal qiladigan mamlakatlarda buxgalteriya hisobi va soliq tizimlari o`rtasidagi juda yaqin bog`liqlik ajralib turadi. Ba'zi mualliflarning fikriga ko`ra, ushbu mamlakatlarda buxgalteriya amaliyoti birinchi navbatda hukumatning soliq talablarini qondirishga qaratilgan [18, 120 b.]. Ushbu guruh doirasida, mamlakatlarning bu sohadagi amaliyoti buxgalteriya hisobining soliqqa bog`liqlik darajasiga qarab bir-biridan farq qiladi. Masalan, Germaniya federativ respublikasi buxgalteriya hisobi va soliq tizimi o`rtasidagi qattiq bog`liqning yorqin namunasidir, Frantsiya esa bu borada kuchli, ammo asta-sekin zaiflashadigan bog`liqlik bilan ajralib turadi [14, 19 b.].

Buxgalteriya hisobining Britaniya-Amerika modeli amal qiladigan mamlakatlarda buxgalteriya hisobining soliqqa bog`liqligi juda zaif va ba'zi mamlakatlarda u deyarli yo`q. Bunday mamlakatlarda qoida tariqasida, buxgalteriya hisobi soliq hisobi bilan parallel ravishda yuritiladi [16, 22 b; 18, 120 b.].

Bu holatda soliqqa tortish va buxgalteriya hisobi bir-biriga mos kelmaydigan ikkita mustaqil tizim degan xulosa kelib chiqadi. Ammo shuni unutmaslik kerakki, soliqqa tortish buxgalteriya hisobi tizimiga qandaydir ko`rinishda ta'sir ko`rsatadigan usul - bu qat'iy o`rnatilgan boshqaruv maqsadi bilan belgilanadigan ularning umumiy tizimdagi birgalikda mavjudligining alohida holatidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ko`tarilgan muammolar bo`yicha xorijiy va mahalliy mutaxassislarning sohaga oid adabiyotlarda chop etilgan qarashlari, ular tomonidan taklif etilgan g`oyalar va ishlanmalar atroflicha tahlil qilinib, muallif tomonidan ishlab chiqilgan tavsiya va takliflarni asoslashda induktsiya va deduktsiya, taqqoslash, adabiyotlar tahlil kabi usullardan foydalanildi.

Natija va muhokama. O`tmishda Sobiq Ittifoq tarkibiga kiruvchi, hozirda mustaqillikka erishgan respublikalarda ham buxgalteriya hisobi va soliq tizimlarining birgalikda mavjudligi masalasi hech qachon ko`rib chiqilmagan. Bu markazdan boshqariladigan iqtisodiyot sharoitida soliq tizimiga qaratilgan e'tiborni yetarli emasligi bilan izohlanadi. Bu holatda yagona Davlat mulki g`oyasiga asoslangan qo`shilgan qiymatni taqsimlash tizimi qo`llanilgan. Bunday sharoitda buxgalteriya hisobining maqsadi ham, taqsimlash jarayonlarining maqsadi ham yagona mulkdor-davlatning vakolatli idoralari tomonidan belgilangan.

Bu ikki tizim o`rtasida hech qanday tafovut yoki qarama-qarshilikning mavjud bo`lishi, maqsadlarining to`liq mos kelishi haqida gap ham yo`q bo`lib, buxgalteriya hisobining maqsadi birinchi navbatda Markazlashgan rejalashtirish manfaatlariga bo`ysundirilgan edi. Boshqacha qilib aytganda, bu ikki tizim mustaqil ravishda faoliyat yuritadigan yagona iqtisodiy mexanizmning alohida elementi sifatida namoyon bo`lgan. Buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish tizimlarining rivojlanishining ushbu bosqichda bir tizimning boshqasidan ustunligini tasdiqlash uchun to`la asos mavjud emas edi. Bu yerda soliq va buxgalteriya hisobi qoidalarining mohiyati va huquqiy jihatdan asoslanganligidan kelib chiqish muhim, ammo shu bilan birga buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etish va yuritish masalalarida buxgalteriya hisobi standartlarining ustuvorligi hisobga olinishi

kerak.

Biroq, buxgalteriya hisobi va soliq siyosatining maqsadlari ko`p hollarda bir-biridan farq qiladi, ba'zan esa bir-biriga ziddir. Buxgalteriya hisobida turli toifadagi foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qondirish uchun foydali bo`lgan korxonaning mulkiy va moliyaviy holati, uning faoliyati natijalari to`g`risida to`liq va ishonchli axborotni shakllantirish muhimdir. Uning moliyaviy ma'lumotlarga nisbatan maqsadlari nafaqat iqtisodiy omillar bilangina belgilanib qolmasdan, balki soliq bazasini hisoblashda ko`pincha korxonaning moliyaviy holatini ob'yektiv aks ettirish vazifasi bilan bog`liq bo`lmagan manfaatlarni ham o`z ichiga oladi. Bu xo`jalik faoliyatiga doir turli xarajatlarni ishlab chiqarish tannarxiga kiritish bo`yicha ko`plab cheklovlar bilan izohlanadi.

Ushbu masalada soliq siyosatining hisob siyosatidan ustuvorligidan biroz chetga chiqishga to`g`ri keladi. Chunki tannarxni shakllantirish buxgalteriya hisobining umumiy maqsadli ko`rsatmalariga bo`ysunishi kerak. Agar biror-bir sababga ko`ra buxgalteriya hisobida tayyorlangan ma'lumotlardan soliq maqsadlarida to`g`ridan-to`g`ri foydalanishning iloji bo`lmasa, unday holatda maxsus hisob-kitoblar va tuzatishlar tizimidan foydalanish taqozo etiladi. Ammo bunday tuzatishlar buxgalteriya hisobidan tashqarida amalga oshirilish kerak.

Shuning uchun, buxgalteriya hisobi va soliq hisobini to`liq ajratishni tavsiya qiladigan ba'zi mutaxassislardan farqli o`laroq, biz ma'lum bir bosqichda buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish tizimlarining birligini iloji boricha saqlab qolish davlat va umuman jamiyat manfaatlariga mos keladi deb hisoblaymiz. Biroq, bu buxgalteriya tizimi soliq siyosati manfaatlariga bo`ysunishi kerak degani emas. Aksincha, bozor munosabatlariga o`tish va raqamli iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida buxgalteriya tizimini qayta qurish uchun ushbu bosqichda soliqqa tortish manfaatlarini oqilona chegaralarini hisobga olib, buxgalteriya hisobi qoidalarining ustuvorligidan kelib chiqish muhimdir. Shu bilan birga, buxgalteriya hisobining me'yoriy-uslubiy bazasining soliq qonunchiligidan an'anaviy mustaqilligi saqlanib qolishi va buxgalteriya hisobining institutsional mustaqilligi ta'minlanishi kerak.

Mavjud soliq tizimini baholash va tahlil qilish to`rtta o`zaro bog`liq va nisbatan qarama-qarshi jihatlarni ochib beradi. Uning:

- Fiskal jixati;
- sof iqtisodiy jixati;
- ijtimoiy-iqtisodiy jixati;
- tashkiliy va texnik jihatlar.

Soliq siyosatini **fiskal jihati** soliq tizimini byudjet daromadlarini shakllantirish va soliqqa tortish mexanizmi nuqtai nazaridan tavsiflaydi, uning **iqtisodiy jihati** soliqlarning ishlab chiqarishni rivojlantirishga ta'siri darajasi haqidagi savolga javob beradi, **ijtimoiy-iqtisodiy jihati** esa aholining turli qatlamlarini soliqqa tortishning adolatlilik darajasini belgilaydi, va nihoyat, **tashkiliy-texnik jihat** soliq tizimini ta'minlashning joriy etilgan tashkiliy-texnik shakllarini ifodalaydi.

Respublikaning amaldagi soliq tizimini taraqqiy etgan, jahon standartiga ega mamlakatlarga iloji boricha yaqinlashtirishda soliq munosabatlariga rasmiy qarz olishni asoslovchi vosita sifatida qaralishiga yo`l qo`yilmasligi kerak. Davlatchilikning tarixiy tuzilishiga organik ravishda bog`liq holda soliqlar ham aholining milliy an'analari, ijtimoiy psixologiyasi bilan ham bog`liq. Bundan tashqari, ilg`or soliqlarning o`zigina byudjetga samarali daromadni kafolatlamaydi.

Soliqlarning ishlab chiqarishga ta'siri shubhasizdir. Boshqa barcha teng sharoitlarda, har qanday soliq yangi ishlab chiqarish vositalarini yaratish, asbob-uskunalar sotib olish, qo`shimcha ishchi xodimlarni jalb qilish yoki ish haqini oshirish, boshqacha qilib aytganda, ishlab chiqarishni

kengaytirish uchun ishlatilishi mumkin bo`lgan mablag`larning ma'lum bir qismini ajratib oladi.

Hozirgi vaqtda soliqqa tortish va buxgalteriya hisobini tashkil etishning ahamiyati o`rtasidagi nisbatni aniqlashga katta e'tibor berish unchalik samarali emas. Bu nisbat real iqtisodiy amaliyotdan kelib chiqishi kerak. Uni oldindan va qat'iy tarzda dasturlash maqsadga muvofiq emas. Bunday holda, uni amalga oshirish kerak bo`lgan yagona muhim g`oya shundaki, kelajakda soliq tizimining buxgalteriya hisobiga ta'siri asta-sekin zaiflashib borishi va jamiyat va ishbilarmonlik muhiti tabiiy ravishda yangi nisbatlarni idrok etishga yaqinlashishi kerak.

Bugungi iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida soliqqa tortishning buxgalteriya tizimiga ta'sirini qat'iy cheklash va nazorat qilish zarur. Bunga faqat ikkita holatda yo`l qo`yilishi mumkin: birinchidan, agar barcha xo`jalik yurituvchi sub'yektlar uchun majburiy bo`lgan soliq tizimining qoidalarini buxgalteriya schyotlari tizimidagi yozuvlarisiz amalga oshirish mumkin bo`lmasa va ikkinchidan, agar soliq majburiyatlarini soddalashtirish yoki optimallashtirish maqsadida xo`jalik yurituvchi sub'yekt buxgalteriya schyotlaridagi har qanday yozuvlarni ixtiyoriy ravishda qabul qilsa.

Mavjud soliq amaliyotini tahlil qilish buxgalteriya hisobi tizimidagi yozuvlarisiz amalga oshirish mumkin bo`lmagan eng muhim qoidalarni aniqlashga imkon beradi. Ular orasida-mulkning ayrim turlarini (asosiy vositalar, ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarishlar, tayyor mahsulotlar) baholash; aktivlarning amortizatsiyasi; mumkin bo`lgan iqtisodiy xavflarni minimallashtirish maqsadida zahira yaratish; faqat soliq maqsadlarida zahira yaratish; qarzni xorijiy valyutada baholash kabilarni ko`rsatish mumkin. Ushbu qoidalarni amalga oshirish uchun buxgalteriya hisobida shakllantirilgan ma'lumotlarni korrektirovka qilishning turli usullaridan foydalanish mumkin emas. Soliq samaradorligiga erishish uchun, barcha holatlarda zaruriy ma'lumotlar buxgalteriya hisobidan tashqarida shakllantirilishi kerak.

Xususan, ishlab chiqarish xarajatlarini shakllantirishda buxgalteriya hisobining umumiy maqsadli qoidalariga, ya'ni, xo`jalik yurituvchi sub'yektning mulkiy va moliyaviy holati va uning faoliyati natijalari to`g`risida aniq ma'lumotlar shakllantirilishidan kelib chiqilishi kerak.

Aslida, tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq har qanday xarajatlar maqsadli xarajatlari sifatida tan olinishi muhim. Buxgalteriya hisobida ushbu xarajatlar miqdori bo`yicha hech qanday cheklovlar belgilanmasligi kerak. Shundan kelib chiqib buxgalteriya hisobini tartibga solish uchun bajarilgan, ishlar va ko`rsatilgan xizmatlar tannarxiga kiritilgan xarajatlar tarkibi to`g`risidagi "Nizom" kabi hujjatni ishlab chiqish va nashr etishning zaruriyati qolmaydi, ammo buxgalteriya hisobida turli xarajatlarni: kapital va joriy (ekspluatatsion, operatsion) xarajatlarga bo`linishini tan olish jarayonini tartibga soluvchi hujjatga ehtiyoj mavjud bo`ladi.

O`z navbatida, soliq organlari soliqqa tortish maqsadlarida tan olinmaydigan xarajatlar va ma'lum bir qismida foyda solig`i bo`yicha tan olingan xarajatlarni real aniqlashlari kerak. Bunday xarajatlar, jumladan, xo`jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyati bilan bog`liq xarajatlar bo`lishi mumkinligini hisobga olib, ularga nisbatan davlatning olib borayotgan siyosati e'tiborga olinishi lozim. Masalan, agar ma'lum bir iqtisodiy vaziyatda davlat inflyatsiyani ushlab turish uchun kredit berishni rag`batlantirmasa, umumiy iqtisodiy choralarga qo`shimcha qadam kreditlar bo`yicha foiz to`lovlarini istisno qilingan xarajatlar tarkibidan chiqarilishi bo`lishi mumkin. Xo`jalik yurituvchi subektlarning har qanday xarajatlari miqdorini cheklashga yordam berish uchun soliq maqsadlarida cheklovlar joriy etilishi mumkin. Shu bilan birga, soliq organlari bunday xarajatlarni zaruriy xarajatlar deb tan olsada, lekin ularning iqtisodiy rivojlanishning ma'lum bir bosqichi uchun odatdagi (o`rtacha) darajadan oshadigan qismini "normal" deb tan olishlari mumkin emas.

Agar hisobotda soliq qonunchiligida belgilangan metodologiya asosida keltirilgan ko`rsatkichlar bo`yicha tushuntirishlar mavjud bo`lsa, manfaatdor foydalanuvchi bunday

ko`rsatkichlarning haqiqiy qiymati va ulardan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalanish imkoniyati to`g`risida xulosa chiqarishi mumkin.

Bizning fikrimizcha, hozirgi iqtisodiy vaziyatda ya'ni, bozor munosabatlari va raqamli iqtisodiyotga o`tish sharoitida tizimlarni mavjudligining ushbu talqini milliy iqtisodiyotda buxgalteriya hisobini tartibga solish kontseptsiyasining asosi sifatida qabul qilinishi mumkin.

Amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar tufayli bozor munosabatlariga o`tish hamda iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida umuman jamiyat, shuningdek korxonalar, tadbirkorlar va oddiy fuqarolar manfaatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim bo`lgan soliq siyosatini takomillashtirish masalalari alohida ahamiyatga ega. Buning sababi shundaki, uzoq vaqt davomida bu muammo deyarli e'tiborga olinmadi va soliq tizimining o`ziga yetarlicha e'tibor berilmadi. Inflyatsiyaning yuqori darajasi kuzatilayotgan hozirgi iqtisodiy sharoitda bunday munosabat soliq choralarining mumkin bo`lgan samaradorligi va ahamiyatini baholashga zid bo`lgan yondashuvlarning shakllanishiga olib keladi. Ulardan birinchisi inqirozni bartaraf etish jarayonida soliq instrumentlari ahamiyatini amalda inkor etadi va eng yaxshi holatda ularga byudjet daromadlarining moliyaviy manbai sifatidagi rolini taqdim etadi. Ikkinchisi, aksincha, soliq vositalarini iqtisodiy muammolarning asosiy sababi sifatida ko`rishni ifodalaydi. Shu munosabat bilan soliqqa tortish jarayonlarida soliqni tartibga solishdan olinadigan **Real** ta'sirlarni tushunish maqsadga muvofiq ko`rinadi.

Xulosa. Samarali soliq tizimini shakllantirish muammosi har qanday davlat uchun juda murakkab jarayon bo`lib, unga ko`ra soliq qonunchiligi bir vaqtning o`zida uchta masalani: soliq to`lovchi kim; iqtisodiy faoliyat va shaxsiy mulkning qanday ko`rsatkichlari soliqqa tortiladi; soliq stavkasi kabi masalalarni hal etishni taqozo etadi. Shunga muvofiq qishloq xo`jaligida soliqqa tortish tizimini shakllantirish taqozo etiladi.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o`tish iqtisodiy faoliyatni tashkil etish tizimidagi chuqur iqtisodiy o`zgarishlar, boshqaruv shakllari va usullari bilan birga soliqlarga bo`lgan munosabatni tubdan o`zgartirishni ham talab qiladi. Bu esa o`z navbatida davlatni jamiyatning iqtisodiy hayotiga, korxonalar, tashkilotlar va fuqarolarning iqtisodiy xatti-harakatlariga ta'sirining kuchli dastagiga aylanadi.

O`zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan soliq islohotlarining bosib o`tilgan bosqichi va mutlaqo yangi soliq tizimining shakllanishi iqtisodiy jarayonlarni yanada rivojlantirish dolzarbligini yaqqol ko`rsatdi. Iqtisodiy standartlar, chegaralar, resurslar va ijara to`lovlarini yuqoridan tushirilishining avvalgi tizimi, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni cheklash, rasmiyatchilik va qaramlikni saqlab qolgan holda kerakli natijalarni bermadi. Qonunlar xalq uchun emas, balki ularga qarshi ishladi. Iqtisodiy, shu jumladan moliyaviy va soliq mexanizmlarini tubdan qayta qurish zaruriyati yuzaga keldi. Shu munosabat bilan o`tgan asrning 90-yillari moliya-bank va byudjet tizimini markazdan qochirish va xalq xo`jaligi munosabatlarning iqtisodiy shakllariga o`tish bo`yicha bir qator qat'iy choralar ko`rilgan burilish davri bo`ldi.

Xo`jalik mexanizmi tizimidagi soliqlar bozor munosabatlarini tartibga solishning murakkab, moslashuvchan vositasi bo`lib, uning asosida davlatning korxonalar bilan moliyaviy munosabatlari uyg`unlashtiriladi va ishlab topilgan mablag`lardan foydalanishda korxonalar uchun ham manfaatli teng sharoitlar yaratiladi.

Soliq tizimi eng muhim umumdavlat ahamiyatiga ega bo`lgan iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun moliyaviy resurslarning davlatning bevosita ixtiyorida to`planishini ta'minlaydi. Soliqqa tortish tizimining ajralmas qismi bo`lgan soliqlar, imtiyozlar va moliyaviy sanktsiyalar orqali davlat iqtisodiyotni boshqarish samaradorligiga tegishli talablarni qo`yadi, ko`zda

tutilgan maqsadlarga erishishni rag`batlantiradi, korxonalar ixtiyorida qolgan daromadlardan ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun oqilona foydalanadi va iqtisodiyotning ishtirokchilari bo`lgan tovar ishlab chiqaruvchilar manfaatlarini mustahkamlaydi.

Adabiyot:

1. Абдуллаев А. Қишлоқ хўжалигида бошқарув ҳисобининг услубий ва ташкилий жиҳатларини такомиллаштириш. – Монография. “Omadbek print number one” Андижон. 2025 -276 б.
2. Абдуллаев А. Информационное обеспечение управления сельскохозяйственным производством республики Узбекистан: Автореф. дисс. д-ра экон, наук.-1996, 38 стр.
3. Абдурасулова А. Все налоги взаимосвязаны./ Журнал налогоплательщика - №10, 1996,- с.5.
4. Асборов Р.А. Оценка производственных запасов и исчисление себестоимости продукции в условиях рынка./ Экономика сельскохозяй- ственных и перерабатывающих предприятий.- №11, 1992- с.34-35.
5. Белов Н.Г. Единая система учета в сельском хозяйстве.- М.: Статистика, 1975 с.23.
6. Булгучев М.Х. Организация фермерских хозяйств в "неперспективных" деревнях.: Автореферат диссертиции кандидата экономических наук.- М., 1992.- 27с.
7. Буздалов И.Н. Земельная реформа и рынок./ Вестник сельскохозяйственной науки. №6, 1991.- с.10-17
8. Бычкова М.Ф. Проблемы формирования системы учета в крестьянском (фермерском) хозяйстве./ Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий,- №8, 1993.- с.37.
9. Бычкова М.Ф. Учет в фермерских хозяйствах./ Бухгалтерский учет, №6, 1994.- с.34.
10. Бычкова М.Ф., Бакулина И.В. Финансы и учет в крестьянских (фермерских) хозяйствах. /Практическое пособие для фермеров/ Волгоград: ВМИП и ИКЦ "Прогресс", 1991- 50с
11. Демьяненко В. Продовольственный комплекс США и фирмы агробизнеса./ Вопросы экономики.- №3, 1990.- с. 120
12. Закон республики Узбекистан "О дехканском хозяйстве"/ Правда Востока, 15 августа, 1992г
13. Латипов А. Проблемы организации дехканских хозяйств и земельное налогообложение./ Журнал налогоплательщика.-№4; 1996.- с.28
14. Мухин А.Ф. Учет производства в США: Автореф. дисс. д-ра экон. наук.М., 1964.- с.19.
15. Назаров Ю. Правовое регулирование налогообложения/ Журнал налогоплателыцика.-№11, 1996.- с. 16
16. Нарибаев К.Н. Основные тенденции современного развития учета в СССР и США.- Алма-Ата, 1987.- с.22
17. Олимжонов О.О. Финансовое регулирование АПК в условиях рынка.-СПб: Изд-во СПбУЭФ, 1992.- 173с
18. Румак Е.Х. Управленческий учет в сельскохозяйственных предприятиях.-К.: Урожай, 1994.-120с

19. Сагайдак А.Э. Земельный налог в сельском хозяйстве.- М.: Колос, 1992.-126с

20. Суханов Н. Земельная рента и принципы земельного обложения.- Петроград, Госиздат, 1922- 132с

Abduvaxidov Farxod Tuychiyevich
"Buxgalteriya hisoboi" kafedrasi professori
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
fabduvaxidov206@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0939-4483

IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA TASHKILOTNING HISOB SIYOSATINI SHAKLLANTIRISHNING XUSUSIYATLARI VA MUAMMOLARI

Абдувахидова Фархода Туйчиевича
Ташкентский государственный экономический университет
fabduvaxidov206@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0939-4483

ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕТНОЙ ПОЛИТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Abduvakhidov Farkhod Tuychievich
Tashkent State University of Economics
fabduvaxidov206@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0939-4483

FEATURES AND PROBLEMS OF FORMING AN ORGANIZATION'S ACCOUNTING POLICY IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

Annotatsiya: Maqolada Respublikamiz iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida hisob siyosatini shakllantirishni huquqiy – me'yoriy jihatdan tartibga solish, uning tarkibiy tuzilishidagi yondoshuvlar tahlil qilingan. Shuningdek, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda tashkilotlarning moliya-xo'jalik faoliyatini boshqarish, buxgalteriya va soliq hisobi maqsadlarida hisob siyosatini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari va muammolari tadqiq etilgan. Shuningdek, hisob siyosatini jihatlarga ajratish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: hisob siyosati, buxgalteriya hisobi, soliq hisobi, uslubiy jihat, texnik jihat, tashkilish jihat, innovatsiyalar va raqamli iqtisodiyot.

Аннотация: В статье проанализированы подходы к правовому и нормативному регулированию формирования учетной политики в условиях цифровизации экономики нашей Республики, ее структурной структуре. Также исследованы особенности и проблемы формирования учетной политики в целях управления финансово-хозяйственной деятельностью организаций, бухгалтерского и налогового учета в развитии цифровой экономики. Также разработаны предложения и рекомендации по разделению учетной политики на аспекты.

Ключевые слова: учетная политика, бухгалтерский учет, налоговый учет, методологический аспект, технический аспект, организационный аспект, инновации и цифровая экономика.

Abstract*:* The article analyzes approaches to the legal and regulatory regulation of accounting policy formation in the context of the digitalization of our Republic's economy, its structural composition. Also, the features and problems of forming accounting policies for the purpose of managing the financial and economic activities of organizations, accounting and tax accounting in the development of the digital economy were investigated. Proposals and recommendations have also been developed for dividing accounting policies into aspects.

Keywords*:* accounting policy, accounting, tax accounting, methodological aspect, technical aspect, organizational aspect, innovation and digital economy.

Kirish. iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida tashkilotlarda buxgalteriya hisobining eng muhim va asosiy vazifasi - ishonchli, to'liq ma'lumotni shakllantirish bo'lib, uning asosida ularning iqtisodiy faoliyati, uning daromadlari va xarajatlari, aktivlari, majburiyatlari va boshqalar to'g'risida asosiy funktsiyalarni bajarish lozim bo'ladi.

Shubhasiz, buxgalteriya hisobi maksimal samaradorlikni ta'minlaydigan yagona belgilangan qoidalarga muvofiq, tashkilotlar to'g'risida ishonchli va foydali ma'lumotlarni o'z vaqtida hisobga olishi va uni amalga oshirishi lozim. Aynan ushbu qoidalarni tanlash va belgilash tashkilotlarning hisob siyosatida belgilab beriladi, bu esa, keyinchalik ularning moliyaviy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda tashkilotlarda buxgalteriya va soliq hisobini xalqaro standartga muvofiq uyg'unlashtirishni taqozo etmoqda. Tahlil va tadqiqotlar natijasi ko'ra, bugungi raqamlashtirish jarayonida tashkilotlarda buxgalteriya va soliq hisobini tashkil qilishda ayrim muammolli masalalarning mavjudligini ko'rsatadi. Ushbu muammolarni yechimini ijobiy hal etishda hisob siyosatini ishlab chiqish, unda aks ettiriladigan masalalarni to'g'ri shakllantirish va tasdiqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, mazkur muammolarni yechimini ishlab chiqish mazkur maqolaning dolzarbligini belgilab beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tashkilotlarda hisob siyosatini shakllantirish va uning tarkibiy jihatlari bilan bog‘liq masalalari bilan ko‘pchillik iqtisodchi olimlar hamda amaliyotchi xodimlarining diqqat markazida bo‘lishgan.

Ularning ilmiy tadqiqot ishlarida, monografiyalarida, maqolalarida va tezislarida, shuningdek, amaliyotchilar tomonidan uslubiy-me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqishlarida turlicha yondoshuvlar, taklif hamda tavsiyalar berilgan. Shu boisdan, ushbu manbalarga e’tiborimizni qaratamiz.

J.E.Kurbanbayev tomonidan olib borilgan tadqiqot ishida “.... hisob siyosati deganda tashkilotning bosh buxgalteri yoki uning o‘rinbosari tomonidan buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzish uchun qo‘llaydigan usullari, tamoyil va asoslari bilan birgalikdagi jamlamasi tushuniladi” degan ta’rif berilgan [1].

O.S. Gorbunova va boshqalar yondoshuvlari “Tashkilotning hisob siyosati - bu muayyan tashkilotda buxgalteriya va soliq hisobi qanday yuritilishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan hujjat” [2].

V.P.Astaxov fikricha “Hisob siyosati xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining hisob jarayonini tashkil etish va amalga oshirishning asosiy jihatlarini tartibga soluvchi asosiy hujjat hisoblanadi” [3].

V.V.Bashkatov, A.I.Logvina maqolasida “Tashkilotning hisob siyosati - tashkilot tomonidan qabul qilingan buxgalteriya hisobini yuritish usullari majmui - dastlabki kuzatuv, qiymat o‘lchovi, joriy guruhlash va xo‘jalik faoliyati faktlarini yakuniy umumlashtirish” [4].

R.D.Dusmuratov, B.M.Djurayev fikricha “Hisob siyosati-xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan buxgalteriya hisobini tashkil etish, yuritish va moliyaviy hamda boshqa hisobotlarni tuzishning huquqiy-me’yoriy hujjatlar bilan tasdiqlangan muqobil variantlardan maqbuli tanlanib shakllantirilgan, o‘zaro uzviy aloqador tamoyillar, talablar, shakllar, usullar va vositalar tizimidan iborat ichki tartibga soluvchi hujjatdir” deb ta’rif berilgan [5].

Fikrimizcha, yuqorida keltirib o‘tilgan tadqiqotlarda hisob siyosatining mazmuni yoritilgan bo‘lsada, uning tarkibiy jihatlari bilan bog‘liq masalalarga keng e’tibor qaratilmagan.

Tadqiqot uslubi. Maqolada tizimli yondashuv, tahlil va sintez, guruhlash, induktsiya va deduktsiya, mantiqiy xulosalash, ma’lumotlarni qiyosiy taqqoslash va boshqa usullar qo‘llanilgan.

Tahlil va natijalar. Buxgalteriya hisobini yuritish uchun moliyaviy va soliq qoidalarini belgilash imkonini beruvchi tashkilotlarning eng muhim hujjatlaridan biri hisob siyosati hisoblanadi. Tashkilotning strategiyasi va taktikasi hisob siyosatini shakllantirishga bog‘liq. U oqilona va iqtisodiy jihatdan asoslangan buxgalteriya qoidalarini o‘z ichiga olishi kerak, chunki bu qoidalar keyinchalik tashkilotning barcha resurslaridan foydalanish samaradorligiga, o‘z kapitali va biznesni kengaytirishga bevosita ta’sir qiladi. Hisob siyosati tufayli tashqi va ichki foydalanuvchilar xo‘jalik yurituvchi subyektning ma’lum bir davr uchun moliyaviy-xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi hisobot ko‘rsatkichlarini shakllantirishning to‘liqligini, ishonchliligini va xo‘jalik faoliyatini baholashni tahlil qiladi.

Tashkilotning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini amalga oshirish uchun uning hisob siyosatini shakllantirishlari lozim. Hisob siyosatini shakllantirish O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti 1-sonli “Moliyaviy hisobotni taqdim etish va hisob siyosati” bilan tartibga solinadi. Ushbu standartga muvofiq, “hisob siyosati deganda tashkilotning rahbari buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzish uchun qo‘llaydigan usullari, ularning prinsip va asoslari bilan birgalikdagi jamlamasi tushuniladi” [6] deb ta’rifi berilgan.

8-son “Hisob siyosati, hisob baholaridagi o‘zgarishlar va xatolar” BHXSda esa, hisob siyosati – bu tashkilot tomonidan moliyaviy hisobotni tayyorlashda va taqdim etishda qo‘llanadigan muayyan tamoyillar, asoslar, umumqabul qilingan shartlar, qoidalar va amaliy yondashuvlardir” [7] deb e’tirof etiladi.

1/2008-son BHNda hisob siyosatiga ta’rif berilgan, ya’ni " tashkilotning hisob siyosati deganda buxgalteriya hisobini yuritish u tomonidan qabul qilingan - xo‘jalik faoliyati faktlarini dastlabki kuzatish, qiymat jihatidan o‘lchash, joriy guruhlash va yakuniy umumlashtirish usullari majmui tushuniladi" [8] deb ta’rif berilgan.

Hisob siyosatining ta’riflarini tahlil qiladigan bo‘lsa, har uchala ta’rif ham hisob siyosati haqida to‘liq tushuncha bermaydi. Chunki bu ta’riflarda asosiy urg‘u tashkilot va tashkilot rahbariga qaratilgan. Tashkilotda hisob siyosati bosh buxgalter va uning xodimlari tomonidan ishlab chiqiladi. Tashkilot rahbari uni tasdiqlaydi va ijrosini nazorat qiladi.

Shu boisdan, hisob siyosatiga berilgan ta’rif quyidagicha tahrirlanishi maqsadga muvofiq deb hisoblayman. "***Hisob siyosati*** - buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi huquqiy - me’yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadigan va ro‘yxatga olingan hujjatlar asosida tashkilotni buxgalteriya xodimlari tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqilgan hamda tanlab olingan tamoyillar, asoslar, shartlar, qoidalar va usullar to‘plami” deb ta’rif berish o‘rinli bo‘ladi. Ushbu ta’rif har qanday tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy shakllar uchun hisob siyosatining vositalari, maqsadlari va vazifalarini yanada kengroq tavsiflaydi.

Hisob siyosati shakllantirilganda qo‘yilgan talablarga va asosiy tamoyillar [9] ga mos kelishi lozim. Asosiy tamoyillar mulkiy alohidalik, faoliyatining uzluksizligini, hisob siyosatini qo‘llashda

izchillikni va iqtisodiy faoliyat faktlarining vaqtinchalik aniqligini nazarda tutadi. Ushbu asosiy tamoyillarga barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar to‘liq rioya qilishlari talab etiladi.

To‘liqlik, ehtiyotkorlik, mazmunni shakldan ustunligi, hisoblash, izchillik va oqilonalikni o‘z ichiga olgan tamoyillar va talablar to‘liq hisobga olinmasligi mumkin, chunki ularni tanlashga tashkilotning o‘ziga xos faoliyati ta’sir qiladi.

Tamoyillarga rioya qilmaslik ko‘pincha hisob siyosati namunalaridan foydalanish natijasida yuzaga keladi. To‘g‘ri yozilgan hisob siyosati muhim ahamiyatga ega, chunki u tashkilot faoliyatining samarali taktikasi va strategiyasini ta’minlaydi. Shuning uchun bosh buxgalter oldida muhim va murakkab vazifa - tashkilotning hisob siyosatini malakali va professional tarzda shakllantirish turadi.

Hisob siyosatini shakllantirishda tanlangan usullar, masalan, tayyor mahsulot, tovar (ish va xizmat) lar tannarxiga, kutilayotgan va olingan foyda miqdoriga, soliqlarni hisoblashga, xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvoli ko‘rsatkichlariga va boshqalarga ta’sir qiladi. Agar hisob siyosatini shakllantirishda xatolarga yo‘l qo‘yilsa, salbiy oqibatlar yuzaga kelishi mumkin, xususan:

–hisob jarayonlarining nomuvofiqligi;

–buxgalteriya hisobida samaradorlikning yo‘qligi;

–buxgalteriya obyektlarining to‘liq aks ettirilmasligi;

–soddalashtirilgan hujjatlar aylanishining yo‘qligi va boshqalar.

Albatta, bu moliyaviy hisobotning buzilishiga olib keladi, uni ishonchsiz va to‘liqsiz qiladi, bu esa, turli foydalanuvchilarning ushbu buxgalteriya ma’lumotlariga bo‘lgan ishonchini susaytiradi, xo‘jalik yurituvchi subyektning raqobatdoshligini va uning investitsiya imkoniyatlarini pasaytiradi.

Shuning uchun har bir tashkilot zamonaviy me’yoriy-huquqiy va qonunchilik asoslarini hisobga olgan holda hisob siyosatini ishlab chiqishga jiddiy yondashishni talab qiladi.

Tashkilot faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari va ko‘lamini hisobga olgan holda hisob siyosatini mustaqil ravishda shakllantiradi. Buning uchun tashkilotning bosh buxgalteri tashkilot tuzilgan kundan boshlab to‘qson kun ichida hisob siyosatini shakllantirishi va uni moliya-xo‘jalik faoliyati jarayonida dolzarbligini ta’minlashi shart. Bunda hisob siyosati qonun hujjatlariga muvofiq, yildan-yilga o‘zgarmagan holda qo‘llanilishi kerak. Biroq, qonun hujjatlariga muvofiq, quyidagi hollarda hisob siyosatiga o‘zgartirishlar kiritilishi mumkin:

- agar qonunchilik talablariga o‘zgartirishlar kiritilgan bo‘lsa;

- buxgalteriya hisobining yangi usulini ishlab chiqishda yoki tanlashda, ulardan foydalanish subyekt to‘g‘risidagi ma’lumotlar sifatini oshirganda;

- xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatida sezilarli o‘zgarishlar yuz berganda.

Fikrimizcha, hisob siyosatini shakllantirishga ta’sir etuvchi omillarning ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiqdir. Xususan: tashkilotga bog‘liq bo‘lgan omillar va bog‘liq bo‘lmagan omillar.

Birinchi guruh omillarga- soliq rejimi, tashkilotning faoliyat doirasi, uning hajmi va huquqiy holati, tashkiliy va texnologik xususiyatlari, moddiy resurslari, uzoq muddatli maqsadlari yoki xodimlarning malakasi va boshqalarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Bog‘liq bo‘lmagan omillarga - mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosati, soliq siyosati, valyuta siyosati, har qanday imtiyozlar yoki cheklovlarning mavjudligi, narxni belgilash tartib-qoidalari, iqtisodiy inqiroz va boshqa fors-major holatlarni kiritish mumkin.

Shunday qilib, ishlab chiqilayotgan hisob siyosatining asosiy maqsadi buxgalteriya hisobi va hisobotida hisob obyektlari va aniq bir tashkilotning faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni imkon qadar to‘liq va ishonchli tarzda ochib berishdir.

Biroq, hisob siyosatini ishlab chiqish BHMSda belgilangan tarib va tamoyillarga rioya qilishni talab qiladi. Bosh buxgalter uchun hisob siyosatini ishlab chiqish katta mehnatni talab qiladi, buning daromadi buxgalter uchun shubhalidir. Hisob siyosati o‘ziga xos tuzilishga ega.

Bizningcha, tashkilotning hisob siyosatini tarkibiy qismlarini quyidagicha tasniflash mumkin (1-rasm).

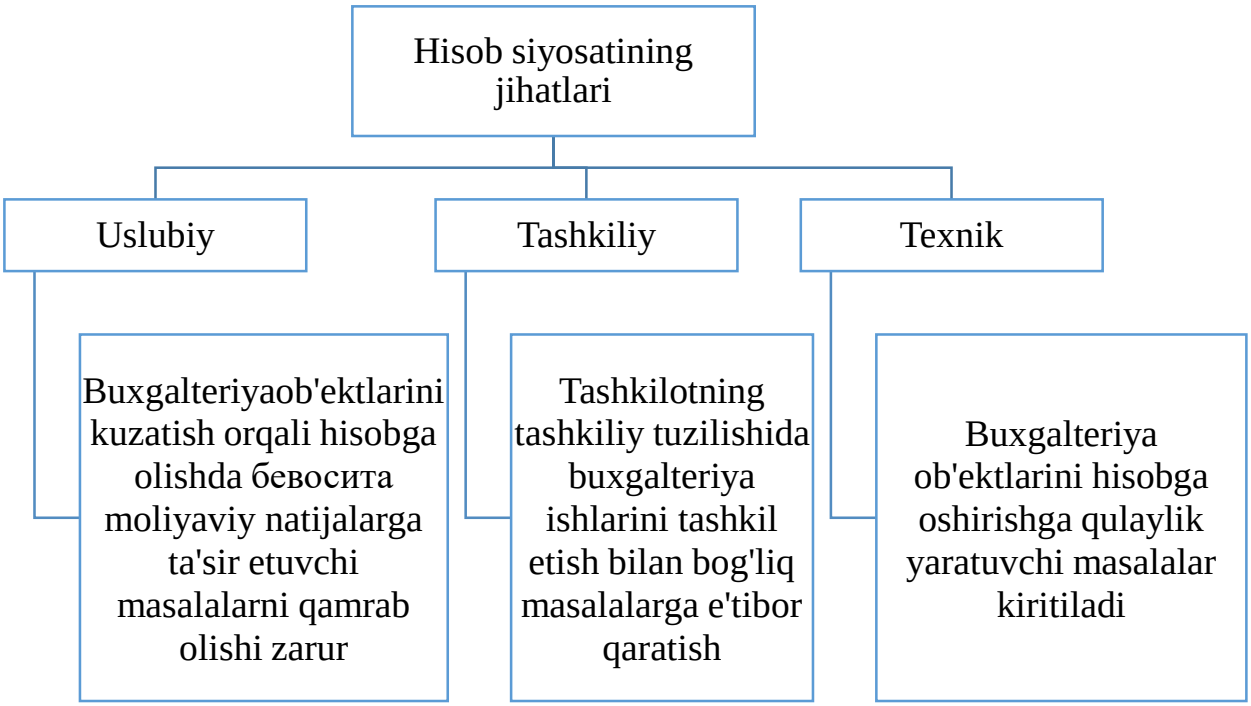

1-rasm. Hisob siyosatining tarkibiy tuzilishi

Tashkiliy jihatida - korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati haqida to‘liq va ishonchli ma’lumot olish hamda resurslar, tovarlar, tayyor mahsulotlar harakatini nazorat qilish, shuningdek, ishlab chiqarishda resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlash maqsadida buxgalteriya hisobi jarayonini tashkil etish masalalari e’tiborga olinadi. Ushbu jihatda buxgalteriya xizmatini tashkil qilish jarayonini o‘z ichiga olib, unda (buxgalteriya xizmatini tashkil qilish, markazlashtirilgan tarkibiy bo‘linmalar; buxgalteriya apparati; buxgalter; tashkilot; shartnoma bo‘yicha ishlash) buxgalteriya hujjatlari va moliyaviy hisobotlardan foydalangan holda ma’lumotlarni tizimlashtirish yordam beradi.

Texnik jihatida - hujjatlar aylanishini tashkil etish, hisob ma’lumotlarining haqiqiy ma’lumotlarga mosligini tekshirish uchun nazorat va inventarizatsiyani tashkil etish, faoliyatning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda analitik hisob ma’lumotlarini to‘ldirish uchun ishchi hisobvaraqlar rejasini shakllantirish, buxgalteriya hisobi registrlarini tashkil etish usuli (jurnallar, qaydnomalar, kitoblar va tasdiqlangan blankalardan shakllardan (memorial-order shakli; jurnal-order shakli; kichik korxonalar uchun belgilangan soddalashtirilgan buxgalteriya hisobi shakli)) va boshqalar nazarda tutiladi.

Uslubiy jihati - tashkilotni xo‘jalik faoliyatining moliyaviy natijalarini shakllantirish tartibiga va mulk holatini baholashga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Unda buxgalteriya obyektlarini kuzatish orqali hisobga olishning tanlangan usullari va iqtisodiy subyekt faoliyatining moliyaviy natijalari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni aks ettiradi. Hisob siyosatining uslubiy jihati quyidagilarni ham o‘z ichiga oladi:

- aktivlar va majburiyatlarni (asosiy vositalar; nomoddiy aktivlar; moliyaviy qo‘yilmalar; moddiy aylanma mablag‘lar) baholash;

- mahsulot ishlab chiqarishni hisobga olish usullari (tayyor mahsulotni hisobga olish va baholash; bilvosita xarajatlarni hisobdan chiqarish);

- ishlab chiqarish xarajatlarini guruhlash va hisobdan chiqarish usullari (xarajatlarni hisobga olish; bevosita, umumishlab chiqarish va umumxo‘jalik xarajatlari);

- amortizatsiya qilinadigan obyektlar (asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar) ga amortizatsiya hisoblash usullari;

- tayyor mahsulot (ish va xizmat) larni sotishdan olinadigan moliyaviy natijalarni shakllantirish usullari;

- faoliyatning boshqa turlaridan moliyaviy natijalarni shakllantirish usullari va boshqalar.

Hisob siyosatini shakllantiruvchi bosh buxgalter moliya-xo‘jalik faoliyatining rivojlanishini nazarda tutishi, tanlangan muayyan hisobga olish usuli moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlariga qanday ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini tushunishi shart, buning uchun esa, mutaxassisdan yuqori malaka talab etiladi.

Bosh buxgalter hisob siyosatining barcha jihatlarini shakllantirishda huquqiy-me’yoriy hujjatlar (BHMS, MHXS, nizomlar, yo‘riqnomalar, tartiblar, qoidalar, uslubiy ko‘rsatmalar, schyotlar rejasi va h.k.) ga tayanishi lozim, shuning uchun bu jarayon yuqorida ta’kidlanganidek, buxgalteriya xodimlaridan bir muncha vaqtni talab qiladi.

Hisob siyosatini shakllantirish jarayoni o‘zgaruvchan xususiyatga ega bo‘lib, hisob ishlari va qayta ishlanadigan hujjatlar hajmini, hisob jarayonlarini yuritishni, tarkibiy bo‘linmalarning ishi va mas’uliyatini, ichki nazorat tizimini ishlab chiqishni ta’minlaydi.

Hisob siyosatini shakllantirish tugallangandan keyin tashkilot rahbari tomonidan tasdiqlanishi shart. Biroq, hisob siyosatini shakllantirishda tahlil qilinishi lozim bo‘lgan ko‘plab muammolar yuzaga keladi. Masalan, bosh buxgalter hisob siyosatini shakllantirishda vaqtni tejash maqsadida tashkilot faoliyatining xususiyatlari va o‘ziga xos jihatlarini hisobga olishda BHMSlardan foydalanishi mumkin.

Shuningdek, mol-mulkni baholash usullarini, hisobni yuritish usullarini va boshqalarni tanlash bo‘yicha qarorlar qabul qilish uchun qo‘yilgan maqsadlarni va tashkilot rahbariyatining hisob siyosatini shakllantirish bilan bog‘liq maqsadlarini muvofiqlashtirishda ham muammolar paydo bo‘lishi mumkin. Bunday muammolarning mavjudligi tashkilot faoliyatining haqiqiy holatini buzib ko‘rsatishi, axborotdan boshqaruv va boshqa maqsadlarda foydalanish imkoniyatlarini cheklashi mumkin.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz iqtisodiyotida ham katta o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Ushbu bosqichda turli iqtisodiyot rivojlanishining asosiy iqtisodiy omili axborot hisoblanib, u turli shakllarga ega, ya’ni innovatsion o‘zgarishlar, raqamlashtirish bosqichlari sifatida namoyon bo‘lib, buning natijasida elektron hujjat aylanishi, elektron banklar, internet-do‘konlar, bulutli xizmatlar, buxgalteriya va soliq hisobini yuritish, moliyaviy hisobotni shakllantirish sohasidagi yangi texnologiyalar va boshqalar paydo bo‘ldi.

Bozor iqtisodiyoti ochiq iqtisodiyot bo‘lganligi sababli moliyaviy hisobotni bir xilda yuritish va shakllantirish zaruriyati tug‘iladi. Shu munosabat bilan mamlakatimizda ham moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) asosida me’yoriy-huquqiy hujjatlar takomillashtirilmoqda.

MHXSga muvofiq, moliyaviy hisobotlarni tuzuvchi tashkilotlar hisob siyosatini shakllantirishda hisob normalari va tamoyillarini MHXSga maksimal darajada uyg‘unlashtirishni nazarda tutishlari lozim.

Masalan, MHXS muvofiq, tuziladigan hisob siyosatida hisob xodimlariga katta erkinlik beradigan professional mulohaza mavjud, bizning standartlarida esa, bunday harakatlar nazarda tutilmagan. Natijada, bu moliya-xo‘jalik faoliyatining xarakteriga, buxgalteriya hisobini yuritishning yangi shakllarini rivojlantirishga, tashkilotning hisob siyosatini shakllantirishga ta’sir etmay qolmaydi.

Yangi zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi va innovatsiyalar, raqamli texnologiyalarning buxgalteriya hisobiga joriy etilishi bilan hozirgi bosqichda ularni hisob siyosatida mustahkamlash uchun yangi yo‘llar, usullar, uslublarni shakllantirishda yangi imkoniyatlar yaratilmoqda.

Xususan, hisob siyosatida buxgalteriya hisobini yuritishning zamonaviy avtomatlashtirilgan shaklini mustahkamlash hisob va tahliliy ishlarni yuritish, hisobotlarni shakllantirish va ularni Soliq oganlariga elektron shaklda topshirishning mehnat sig‘imini qisqartirish imkonini bermoqda.

Buxgalteriya hisobiga joriy etilayotgan yangiliklar hisob ma’lumotlarining to‘liqligi va ishonchliligini ta’minlash, hisob ishlarining sermehnatliligini sezilarli darajada kamaytirish, hisob va tahliliy amallarning tezkorligini ta’minlash, moliyaviy resurslarni tejash va buxgalter xodimlarni qisqartirishga olib kelmoqda.

Hisob siyosati bilan mustahkamlangan elektron hujjat aylanishi nafaqat tashkilot ichidagi tuzilmalar bilan balki undan tashqaridagi turli kontragentlar bilan hujjatlarni rasmiylashtirish, hujjatlar almashishi, hujjatlarni va hisobotlarni elektron imzo bilan imzolash vaqtini qisqartirish imkonini beryapti. Biroq, hisob tizimida yangi texnologiyalarni qo‘llash nafaqat buxgalteriya va soliq hisobi sohasida, balki axborot texnologiyalari sohasida ham yuqori malakali kadrlarni jalb qilishni talab etadi. Bunda malakaga ega bo‘lgan professional kadrlar bo‘lmaganda tashkilotlarda jarayonlarni hisobga olishda, hisobotlarni shakllantirishda jiddiy qiyinchiliklar, birmuncha xatoliklar yuzaga kelishi mumkin.

Tashkilotlarning buxgalteriya hisobi talablari soliq talablaridan jiddiy farq qilgan taqdirda buxgalteriya hisobi va soliq hisobi maqsadlari hisob siyosatida uyg‘unlashtiriladi.

Shuning uchun hisob siyosati tashkilotni soliqqa tortish tartibini va soliq registrlarini shakllantirishni tartibga soladi, shuningdek, soliqqa tortishning barcha xususiyatlarini, ayniqsa soliq qonunchiligi hujjatlari bir-biriga zid bo‘lgan yoki qonun hujjatlarida belgilangan qoidalar mavjud bo‘lmagan (bir nechta soliq rejimlarini birlashtirish) qismlarini ochib beradi.

Ko‘pgina tashkilotlar mehnat sarfini kamaytirish, yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatolar va tuzatishlarni kamaytirish, ichki nazoratni soddalashtirish maqsadida buxgalteriya va soliq hisobini bir-biriga yaqinlashtirishga harakat qiladilar, ammo bu har doim ham samarali bo‘lavermaydi.

Xususan, asosiy vositalarga eskirish to‘g‘ri chiziqli usulda, ya’ni buxgalteriya va soliq hisobi bilan mos keladigan usulda hisoblashda asosiy vositalarni yangilash kechiktiriladi. Soliq hisobi maqsadidagi hisob siyosati tegishli soliqlarni o‘z vaqtida hisoblash va o‘tkazish, soliq inspeksiyasi oldida tashkilot manfaatlarini himoya qilish uchun zarurdir.

Bizningcha, soliq hisobi maqsadidagi hisob siyosati uch bo‘limdan iborat iborat bo‘lishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

birinchi bo‘lim- tashkiliy-texnik bo‘lim (soliq registrlari tizimi; hujjatlar aylanishi tizimi va boshqalar);

ikkinchi bo‘lim — soliq hisobini yuritish usullarini tanlash;

uchinchi bo‘lim — huquq me’yorlari mavjud bo‘lmagan soliqlarni hisoblash tartibini belgilash.

Soliq hisobi maqsadlaridagi hisob siyosatining asosiy vazifasi soliq yukini minimallashtirish, to‘liq va ishonchli hisobotlarni o‘z vaqtida shakllantirish, biznesni optimallashtirishdir. Bunda shuni

ta'kidlash joizki, tashkilotning hisob siyosatini shakllantirishda buxgalteriya va soliq hisobini xalqaro standartlarga muvofiq, bir-biriga yaqinlashtirish ancha murakkab vazifa hisoblanadi.

Ta'kidlab o'tilganidek, hisob siyosatida aktivlar, majburiyatlar qiymatini aniqlash tartibi, soliqqa tortish tartibi, tashkilotni narx siyosatining xususiyati mustahkamlab qo'yiladi. Shuning uchun hisob siyosatini o'rganmasdan turib, tashkilotning moliyaviy-xo'jalik faoliyati ko'rsatkichlari va iqtisodiy resurslari tahlilini amalga oshirib bo'lmaydi.

Innovatsion jarayonlar va raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi yaqin kelajakda hisob jarayoniga sun'iy intellektni joriy etishga olib kelishi mumkin.

Mutaxassislar tomonidan kutilayotgan va prognoz qilinayotgan sun'iy intellekt iqtisodiy subyektni yanada samarali boshqarishni, buxgalteriya va soliq hisobini soddalashtirishni, bevosita korxona, kompaniyalar, nafaqat kichik biznes, balki yirik biznes rahbarining hisobni to'g'ri tashkil etish va mustaqil yuritish imkoniyatini ta'minlashini talab qiladi. Ammo bunday yangiliklar uchun boshqaruv xodimlarining tayyorgarligi zarur, hozircha bunday tayyorgarlik sezilarli darajada emas, shuning uchun jamoatchilikning buxgalteriya hisobi mutaxassisliklari va buxgalteriya hisobi sohasidagi mutaxassislarga ehtiyoj qolmaydi degan xulosaga kelish noo'rin hisoblanadi.

Tashkilotning optimal shakllangan hisob siyosati iqtisodiy resurslarni tejash va samarali boshqaruv qarorlarini ta'minlash imkonini beradi. Demak, hisob siyosati tashkilot faoliyatidan manfaatdor bo'lgan rahbar shaxslar tomonidan qabul qilinadigan boshqaruv qarorlariga ta'sir ko'rsatadi.

Har qanday davlatda bozor munosabatlarining rivojlanishi inqirozli hodisalar bilan birga keladi, bu esa, tashkilotlar tomonidan samarali boshqaruv yechimlarini izlashni talab qiladi. Bunday boshqaruv qarorlari va moliya-xo'jalik faoliyatini optimallashtirish moliyaviy va boshqaruv hisobining to'g'ri tashkil etish metodologiyasi bo'yicha qabul qilingan hisob siyosatiga bog'liq bo'ladi.

Boshqaruv hisobi tizimida boshqaruv qarorlarini qabul qilish maqsadida faoliyat natijalari ya'ni, xarajatlari va daromadlari haqidagi ma'lumotlar quyi bo'g'imlarda shakllantiriladi. Tashkilot rahbariyati boshqaruv obyektlarini qaysi bo'g'imlarda aks ettirishni mustaqil hal qiladi.

Boshqaruv hisobi orqali o'zining hisob siyosatini shakllantirishda tashkilot moliya-xo'jalik faoliyati samaradorligini oshirishi, soliqlarni rejalashtirishni, narx siyosatini takomillashtirib borishlari mumkin. Shuningdek, hisob siyosatiga nafaqat buxgalteriya hisobi, soliq hisobi, balki korxonaning moliyaviy menejmenti ham tayanadi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, tashkilotni hisob siyosati iqtisodiy subyektni moliya-xo'jalik faoliyati strategiyasi va taktikasining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. U tashkilotni hisob va soliq majburiyatlarining eng dolzarb jihatlari bilan bir qatorda, boshqaruv faoliyatiga, ma'muriyatning optimal qarorlariga ta'sir ko'rsatadigan asosiy me'yoriy hujjat bo'lib qoladi. Biroq, hisob siyosatini shakllantirish murakkab jarayon bo'lib, malakali mutaxassislar, zamonaviy texniklar, shuningdek, moliyaviy imkoniyatlarning mavjudligini talab qiladi.

Iqtisodiyotda innovatsion rivojlanish va raqamlashtirishni jadallashtirish buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzish shakllari, usullari, texnikasida jiddiy o'zgarishlarni tezlashtirishga olib keladi. Bu o'zgarishlar hisob siyosatini yanada takomillashtirish talab etib, moliya-xo'jalik faoliyati samaradorligini oshiradi va milliy hisobchilik tizimini xalqaro standartlarga uyg'unlashtirishni rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Kurbanbayev J.E. “Hisob siyosatini shakllantirish metodologiyasini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish” mavzusidagi i.f.d. (Doctor of Science) darajasini olish uchun yozilgan dis. avtoref. -Toshkent. – 2026. 17-bet

2. Горбунова О.С. Учетная политика организации как инструмент бухгалтерского учета. / О.С.Горбунова, Е.М.Кот, Ю.В.Малькова, И.Ф.Пильникова, С. В. Петрякова [и др.] // Образование и право. – 2023. – № 11. – С. 249-255.

3. Астахов В. П. Бухгалтерский (финансовый) учет: в 2 ч. Ч.1: Учебник для академического бакалавриата. Люберцы: Юрайт, 2021. 536 с.

4.Башкатов В.В., Логвина А.И. Организационные аспекты учетной политики как инструмент управления хозяйствующим субъектом. Деловой вестник предпринимателя. - 2021. № 3(1), с. 12-14.

5.Dusmuratov R.D., Djurayev B.M. Qishloq xo‘jalik korxonalarida hisob siyosati: uslubiy va tashkiliy-texnik jihatlari. Monografiya.– T.: 2016. – 121 b.

6. 1-sonli “Moliyaviy hisobotni taqdim etish va hisob siyosati” BHMS. (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2024-yil 6-avgustda 3544-son bilan ro‘yxatga olingan) https://lex.uz/uz/docs/7050497?ONDATE=01.01.2025%2000

7. 8-son “Hisob siyosati, hisob baholaridagi o‘zgarishlar va xatolar” BHXS. https://lex.uz/mact/6312360

8. Положении по бухгалтерскому учету “Учетная политика организации” ПБУ 1/2008 (приказ Минфина РФ от 06.10.2008 года № 106н). https://minfin.gov.ru/ru/document?id_4=2260

9. Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun Konseptual asos. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 12.07.2024-yilda 3530-son bilan ro‘yxatga olingan. https://lex.uz/ru/docs/7015916?ONDATE=13.07.2024

Abdullayev Abdurauf,
Iqtisodiyot fanlari doktori, professor,
Andijon davlat texnika instituti
Sobir Xasanov,
Iqtisodiyot fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD)

QISHLOQ XO`JALIGI KORXONALARIDA YETISHTIRILGAN MAHSULOTLAR HISOBINI TASHKIL ETISH

Абдуллаев Абдурауф,
Доктор экономических наук, профессор,
Андижанский государственный технический институт
Собир Хасанов,
Доктор философии по экономическим наукам (PhD)

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЁТА ПРОДУКЦИИ, ВЫРАЩЕННОЙ НА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Abdullaev Abdurauf,
Doctor of Economic Sciences, Professor
Andijan State Technical Institute
Sobir Khasanov,
Doctor of Philosophy (PhD) in Economics

ORGANIZATION OF ACCOUNTING FOR PRODUCTS GROWN IN AGRICULTURAL ENTERPRISES

Annotatsiya. Qishloq xo`jaligi korxonalarida buxgalteriya hisobining muhim vazifalaridan biri xo`jalikning iqtisodiy faoliyati to`g`risida tizimli axborot olish, uni tahlil qilish, qilingan xarajatlarni hisobga olish, moliyaviy natijalarni shakllantirish jarayonlarini kuzatish va nazorat qilish, unga ta’sir etuvchi omillarga baho berishdan iboratdir. Buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlilda bu holat ishlab chiqarilgan mahsulot narxlari va unga qilingan xarajatlarini taqqoslashni taqozo etadi. Buxgalteriya hisobida ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish jarayonida mahsulotga belgilangan narxlarni shakllantirishning ob’yektiv asoslari va uning narxlarni ifodalovchi bahoga nisbati aniqlanadi. Qilingan real xarajatlar tabiiy shaklda o`zining puldagi ko`rinishini oladi, bu esa buxgalteriya hisobi usulining elementlaridan biridir.
Maqolada qishloq xo`jaligi korxonalarida yetishtirilgan mahsulotlar hisobini tashkil etish masalalari yoritib berilgan.

Tayanch iboralar. Buxgalteriya hisobi, xo`jalik sub’yekti, narx belgilash, narx darajasi, iste’mol bozori, nafaqalar, subsidiyalar, cheklovlar, ta’qiqlar, hisob tizimi, tizim elementlari, buxgalteriya hisobi shakllari, hisob tamoyillari, xo`jalik operatsiyalari, axborot foydalanuvchilari, investorlar, buxgalteriya hisobining schyotlari, moliyaviy hisobot, buxgalteriya hisobini isloh qilish, soliq va soliqqa tortish, tadbirkorlik faoliyati.

Аннотация. Одной из важнейших задач бухгалтерского учета на сельскохозяйственных предприятиях является получение системной информации об экономической деятельности хозяйства, ее анализ, учет произведенных затрат, мониторинг и контроль процессов формирования финансовых результатов, а также оценка влияющих на них факторов. В бухгалтерском учете и экономическом анализе это требует сопоставления цен на произведенную продукцию и затрат на нее. В процессе учета производственных затрат определяются объективные основы формирования установленных цен на продукцию и их отношение к оценке, выражающей цену. Реальные произведенные затраты принимают денежную форму из своей натуральной формы, что является одним из элементов метода бухгалтерского учета. В статье освещены вопросы организации учета продукции, выращенной на сельскохозяйственных предприятиях.

Ключевые слова: управленческий учет, хозяйствующий субъект, ценообразование, уровень цен, потребительский рынок, пособия, субсидии, ограничения, запреты, система учета, элементы системы, формы бухгалтерского учета, принципы учета, хозяйственные операции, пользователи информации, инвесторы, счета бухгалтерского учета, финансовая отчетность, реформирование бухгалтерского учета, налог и налогообложение, предпринимательская деятельность.

Abstract. One of the critical tasks of accounting in agricultural enterprises is to obtain systematic information on the economic activities of the farm, analyze it, account for incurred costs, monitor and control the processes of generating financial results, and evaluate the factors influencing them. In accounting and economic analysis, this requires a comparison between the cost of products manufactured and the expenses incurred. During the process of accounting for production costs, the objective basis for forming set prices for products and their ratio to the price-representing value are determined. The actual costs incurred take on a monetary form from their natural state, which is one of the fundamental elements of the accounting method. The article highlights the issues of organizing the accounting of products grown in agricultural enterprises..

Keywords: Management accounting, business entity, pricing, price level, consumer market, allowances, subsidies, restrictions, prohibitions, accounting system, system elements, forms of accounting, accounting principles, business transactions, information users, investors, charts of accounts, financial reporting, accounting reform, tax and taxation, entrepreneurial activity.

Kirish. Qishloq xo`jaligida ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish va faoliyat natijalarini aniqlash yetishtirilgan mahsulotlarga narx belgilash jarayoni bilan chambarchas bog`liq. Bu bog`liqlik birinchidan mahsulot ishlab chiqarishning, iste’mol bozori talabiga ta’siri va ikkinchidan, bu nafaqalar, subsidiyalar, cheklovlar, taqiqlar va aksincha, iqtisodiy rivojlanish yo`llarini izlashda ifodalangan davlat siyosati orqali namoyon bo`ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tizimi va uning narxlarga ta’siri iqtisodiyotning yetakchi tarmog`i sifatida paxtachilikda ham mavjud bo`lib, bu davlat buyurtmasi, paxta xom-ashyosini sotish va sotib olish tizimi, shuningdek belgilangan narxlarni farqlash orqali namoyon bo`ladi. Maqolada, qishloq xo`jaligi tarmog`ida yetishtirilgan mahsulotlarga narx belgilash va uni hisobini yuritish masalalari ko`rib chiqiladi.

Respublikaning qishloq xo`jalik tarmog`ida bozor munosabatlarini shakllantirish va iqtisodiyotni raqamlashtirish chora-tadbirlari tizimida yetishtirilgan mahsulotlar narxini belgilash va uni takomillashtirish masalalari markaziy o`rinni egallaydi. Mahsulotlar narxini aniqlash, uni ilmiy asoslash va narx belgilashda yangi bozor yondashuvlarini amaliyotga tatbiq etish masalalariga eng kam ijtimoiy-iqtisodiy xarajatlar bilan amalga oshirilishini ta’minlash nuqtai nazaridan qaralishi

muhimdir.

Iqtisodiyotini boshqarishdagi yo`l qo`yilgan kamchiliklar, tovarlarning keskin tanqisligi, so`mning sotib olish qobiliyatining pasayishi, ishlab chiqarish va pul muomalasi sohasidagi buzilishlar asosan narxlarni boshqarish sohasidagi yo`l qo`yilgan qo`pol xatolar natijasida yuzaga keladi, degan qarashlar mavjud. Bu haqiqatga unchalik to`g`ri kelmaydi. Aslida narxlar umumiy iqtisodiy mexanizmning faqat bir qismi bo`lib, ular iqtisodiyotda sodir bo`layotgan murakkab jarayonlarni aks ettiradi.

Ammo bu holat sodir bo`ladigan salbiy hodisalardagi narxning rolini pasaytirmaydi. Bu narx belgilashdagi kamchiliklar, narxlarni ishlab chiqarish tarmoqlari o`rtasida tartibga solinmaganligi, ulgurji, sotib olish va chakana narxlar o`rtasidagi yuzaga chiqadigan munosabatlar natijasidir. Aslida, sotsialistik deb atalgan iqtisodiyotda narxlar tizimi emas, balki bir-biri bilan o`zaro bog`liq bo`lmagan narxlar to`plami amal qilgan. Buning evaziga ayraboshlashdagi asosiy funktsiya ekvivalentlik bajarilmagan.

Yana bir paradoks shundaki, o`tmishda, sobiq ittifoqda, jumladan respublikada ham uzoq vaqt davomida ko`plab oziq-ovqat mahsulotlarining chakana narxi qishloq xo`jaligi tarmog`ida yetishtirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotib olish narxlaridan past belgilangan. O`tgan asrning 90-yillarida deyarli barcha oziq-ovqat mahsulotlari aholiga zarar bilan sotildi. Oziq-ovqat mahsulotlarining chakana narxlari ularni ishlab chiqarish narxidan o`rtacha ikki baravar past va sotib olish narxlaridan 1,5 baravar past bo`lgan [2, 38 b.]. Xarajatlar, sotib olish va chakana narxlar o`rtasidagi bu bog`liqlik oziq-ovqat mahsulotlariga katta dotatsiyalarni ajratilishiga olib keldi.

Bu holat xo`jaliklarni dotatsiyalash va zarar bilan ishlash resurslarni qayta taqsimlashning murakkab mexanizmini shakllanishiga, faqat ishlab chiqaruvchilar uchun alohida va iste’molchilar uchun alohida narxlarni joriy etilishiga olib keldi. Natijada, ular o`rtasidagi tabiiy aloqa buzildi va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan intilish yo`qoldi.

Bozor munosabatlariga o`tish, birinchi navbatda, eski iqtisodiy munosabatlarni yangi, tovar ayraboshlashga asoslangan munosabatlar bilan almashtirishni anglatadi va bular o`rtasidagi tub farqdir. Narxlarning mantiqsizligi va samarasizligi umuman mavjud iqtisodiy tizimning nomukammalligini ko`rsatuvchi eng muhim dalildir. Ko`pgina iqtisodchilar haqli ravishda narx belgilash usuli ma’lum bir ijtimoiy tizimning, - "erkin bozor" yoki "markazlashgan boshqaruv" iqtisodiyotiga munosabati mezoni deb hisoblaydilar. Bozor munosabatlarida narxlar iqtisodiyotdagi o`zgarishlarga aniq javob beradi va talab va taklif o`rtasidagi muvozanatni saqlash vositasi sifatida ishlaydi. Sotsialistik iqtisodiyotda esa bu funktsiya narxlarga faqat cheklangan darajada xos bo`lib, bu holatda iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmi markazdan amalga oshirilgan. Ushbu holat byurokratiya va narxlarni belgilashda sustkashlikni va barcha iqtisodiy omillarni hisobga olishda qoniqarsiz yondashuvni keltirib chiqaradi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Respublikada o`sha davrda qishloq xo`jaligi mahsulotlari bozorida uch turdagi narx: davlat sotib olish narxlari, davlat chakana va oziq-ovqat bozorining erkin narxlari amal qilgan. Bunday holatni hozirda ham kuzatish mumkin. Shu sababli, iqtisodiyotda davlat buyurtmalari ulushini kamaytirish, davlat va jamoaviy mulkchilik shakllari doirasida shartnomaviy narxlar ko`lamini kengaytirish zarurligi haqidagi fikrlar tobora keng tarqalmoqda. Aholining xususiy yordamchi xo`jaliklariga kelsak, ular erkin bozorda monopol mavqega ega bo`lib, shu bilan mamlakatdagi narxlarning umumiy darajasiga sezilarli ta’sir ko`rsatmoqda [1, 164 b.].

M. Solntseva ta’kidlaganidek, moddiy resurslarning ko`p turlarining yetishmasligi, mikroiqtisodiy nazoratning zaiflashishi, investitsiyalar-ning haddan tashqari o`sishi, talab va taklif o`rtasidagi sezilarli tafovut tufayli rejalashtirilgan narxlarning bozor narxlaridan oshib ketishi bilan

ifodalanadigan "ikki kanalli" narxlar tizimi narxlarning inflyatsion o`sishi tendentsiyasini oshiradi [12, 112-122 b.]. Qat'iy belgilangan narx odatda ijtimoiy zaruriy xarajatlarga va talab va taklif muvozanatiga nisbatan past bo`ladi. Natijada, talab va taklifning barcha qarama - qarshiliklari doimiy ravishda o`sib o`zining ob'yektiv asosi-qiymatdan uzoqlashib borayotgan bozor narxida to`planadi. Bozor narxlari rejalashtirilganidan 2-5 baravar yuqori bo`ladi. Narxlardagi sezilarli farq bozorning narx signallarini buzadi, inflyatsiya, "qora" bozorning paydo bo`lishi, ishlab chiqarish tannarxining oshishi va ish faoliyati samaradorligining pasayishi kabi iqtisodiy hayotning salbiy hodisalariga olib keladi [1, 165 b.]. Bu holat buxgalteriya hisobida ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish va ularni tegishli schotlarda aks ettirishga ham o`z ta'sirini ko`rsatadi.

Bunday sharoitda, mahsulotning ishlab chiqarish narxining (fermer narxlari) uning tannarxiga yaqinlashishi haqida hech qanday gap-so`z bo`lishi mumkin emas. Bunday sharoitda, ishlab chiqarilgan mahsulot narxini o`rtacha yoki yomonroq yerlar uchun alohida hisoblash mumkin emas. Chunki uning tarkibi (aniqrog`i, ishlab chiqarish xarajatlari) nafaqat fermer ishchi kuchining narxi, balki davlat xizmatchisining, madaniyat xodimining "mehnati", ular iste'mol qiladigan ishlab chiqarish vositalari qiymati yoki ular tomonidan to`lanadigan soliqlar shaklida fermer zimmasiga boradigan xarajatlarni ham o`z ichiga olsa [8, 109-110 b.].

Qishloq xo`jaligida mehnat unumdorligi beqiyos ortib bormoqda, va davlat subsidiyalarining maqsadi, bizningcha, fermerlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarga narx belgilashda jamiyat uning yelkasiga yuklamoqchi bo`lgan barcha samarasiz xarajatlardan tozalashdir. Oxir oqibat, ularning maqsadi qishloq xo`jaligi mahsulotlarining qiymatini aniqlash emas, balki mehnatning qiymatini, qishloq xo`jaligi ishchilarining o`ziga xos mehnatining qiymatini aniqlashdir, bu jamiyatning turli sohalari o`rtasidagi almashinuv ekvivalentligining yagona o`lchovidir. Bu, ehtimol, turli mamlakatlar va qishloq xo`jaligi sohalarida fermer xo`jaliklari tomonidan yetishtirilgan qishloq xo`jalik mahsulotlari narxlarini qo`llab-quvvatlashning turli darajalarini tushuntirishning yagona yo`lidir.

Shuning uchun, bizning fikrimizcha, zamonaviy sharoitda, qishloq xo`jaligi ishlab chiqarish jarayoni ishlab chiqarishning boshqa sohalarida sarflangan moddiylashtirilgan mehnatning ortib borayotgan miqdorini ham o`z ichiga olishi va uning bir qismi dehqonchilik uchun ob'yektiv zarur bo`lmasada, qishloq xo`jaligi mahsulotlarining haqiqiy qiymati endi ba'zi iqtisodchilar ta'kidlaganidek qishloq xo`jaligi mahsulotlari qiymati to`g`ridan-to`g`ri yakuniy narxlar yoki davlat chakana narxlari bilan belgilanishi mumkin emas. Qishloq xo`jaligi mahsulotlarining haqiqiy qiymati darajasi shunchalik chalkashtirib yuborilganki, uni har xil turdagi yerlarda ishlab chiqarish xarajatlariga yoki turli xil ishlab chiqarish sharoitlariga asoslangan holda oddiy matematik usullar bilan aniqlashga bo`lgan har qanday urinishlar haqiqatdan juda yiroq.

Shu bilan birga, mahsulot, ayniqsa qishloq xo`jaligi mahsulotlari bahosini (qiymatining) aniqlash masalasi iqtisodiy nazariyadagi eng munozarali va murakkab masalalardan biri ekanligini hisobga olish kerak. Aftidan, bu holatdagi jiddiy xatolar iqtisodiyotning qishloq xo`jaligida taqsimot munosabatlari sohasida ekvivalentlikning mavjudligi kabi hodisani keltirib chiqaradigan sabablardan biri bo`lgan.

Bir qator mualliflar jumladan, S.G.Strumulin mahsulot qiymatini hisoblashda mahsulot tannarxi asos qilib olinishi kerak deb hisoblaydilar, bu yerda mehnat xarajatlari esa qishloq xo`jaligidagi ish haqi fondining qiymati va sanoat ishchisining bir ish kunini qiymati bilan aniqlanadi [6, 35 b; 7, 210 b; 12, 112-122 b.]. Qishloq xo`jaligi korxonalarida barcha turdagi mahsulotlar uchun jonli mehnat qiymati ish vaqtida hisobga olinishiga e'tibor qaratib, E.S.Karnauxova ularni mahsulot birligini aniqlashda qo`llashni taklif qiladi [6, 35 b].

Albatta, bu usul sanoatda qo`llanilishi mumkin. Biroq, qishloq xo`jaligida, ayniqsa dehqonchilikda, qishloq xo`jaligi ishlari va ijara daromadlarining ob'yektiv mavsumiyligi mavjud bo`lgan sharoitlarda uning asoslanganligi jiddiy shubhalarni keltirib chiqaradi [2, 32 b.].

Ayrim iqtisodchilar ta'kidlaganidek mintaqalarning ijtimoiy rivojlanishidagi farqlar ko`pincha ishlab chiqarish natijalaridagi farqlar, birinchi navbatda aholi jon boshiga to`g`ri keladigan milliy daromad va mehnat unumdorligi kabi umumlashtiruvchi ko`rsatkichlar bilan bog`langan [3, 61-71 b]. Bizning fikrimizcha, bu yerda bog`liqlik yetarli darajada asoslanmagan. Gap shundaki, turli mintaqalar o`rtasida mahsulot va tovarlarning o`zaro almashinuvining keng ko`lami hisobga olinsa ushbu ko`rsatkichlarga yoqilg`i, xom ashyo va qayta ishlash sanoatining nisbati, tovar aylanmasi solig`i ulushi va boshqalar bilan bog`liq bo`lgan ayrim mintaqalardagi ishlab chiqarish tarkibining o`ziga xos xususiyatlari sezilarli darajada ta'sir qiladi. Shuningdek, ichki narxlar tizimidagi jiddiy nomutanosibliklarni hisobga olish kerak, bu esa hududlarda ommaviy ishlab chiqarish natijalarida sezilarli buzilishlarga olib keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ko`tarilgan muammolarni o`rganish va ularni tadqiq qilish davomida nazariy tahlil, induktsiya, deduktsiya, tizimli yondashuv, abstrakt va mantiqiy fikrlash, monografik kuzatuv, ma'lumotlarni taqdimoti usullaridan, shuningdek analiz, sintez, guruhlash va taqqoslash usullaridan ham foydalanildi.

Natija va muhokama. Amaldagi narx belgilash siyosatidagi nomuvofiqlik, bozor munosabatlarini belgilaydigan omillarga yetarli e'tibor qaratilmaslik katta salbiy hodisalarga olib keldi. Aslida narxlar bozor iqtisodiyotining ishlashi uchun yetarli sharoitlar hali yaratilmagan paytda erkinlashtirildi. Huddi avvalgidek, narxlar o`rtasidagi mutanosiblik buzildi, qishloq xo`jaligi mahsulotlari davlat tomonidan belgilangan narxlarda sotilishi, sanoat tomonidan qishloq xo`jaligiga yetkazib beriladigan ishlab chiqarish vositalari esa yuqori shartnomaviy va erkin narxlarda sotilishi belgilab qo`yildi.

So`mning sotib olish qobiliyatining pasayishiga olib kelgan chakana narxlar oshirilishi tufayli, aholini ijtimoiy himoya qilish uchun xodimlarga kompensatsiya to`lash zaruriyati vujudga keladi. Bunday chora-tadbirlarni amalga oshirilishi esa iqtisodiyotning qishloq xo`jaligi tarmog`ida iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqishiga, ko`plab salbiy holatlarni keltirib chiqarilishiga sabab bo`ladi.

Bozor munosabatlariga o`tish davrida agrosanoat majmuasidagi narxlar tizimi ushbu bosqichning o`ziga xos xususiyatlarini to`liq hisobga olishi kerak. O`tish davrida mahsulotlarga bo`lgan davlat buyurtmalari uzoq vaqt davomida sezilarli miqdorda saqlanib qoladi. Shuning uchun sotib olish narxlari moslashuvchan bo`lishi va iqtisodiyotdagi doimiy o`zgaruvchan vaziyatni hisobga olishi, qishloq xo`jaligi korxonalari mahsulotlarini sotishda shartnomaviy narxlarning bozor raqobatiga dosh bera oladigan darajada yuqori bo`lishi muhim. Xarid narxlari ijtimoiy zaruriy xarajatlarni, shu jumladan ishchi kuchining uzluksiz takror ishlab chiqarilishini ta'minlashga qodir bo`lgan ish haqini to`liq qoplashi kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, yuqori rivojlangan mamlakatlarda ish haqining ishlab chiqarish xarajatlaridagi ulushi 60-70% ni tashkil etadi, bu ko`rsatkich mamlakatimizda esa bor-yo`g`i 15-20% ga teng.

Amaldagi narx belgilash metodologiyasi bo`yicha narxlar bazasi aslida ilmiy-texnik taraqqiyotni rag`batlantirish va unga asoslangan ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni ta'minlashga xizmat qilmaydigan xarajatlarni ham o`z ichiga olishi mumkin. Sanoat mahsulotlari narxiga kiritilgan har bir qo`shimcha birlik hisob-fakturani takrorlash hisobiga yakuniy mahsulotni yaratish bosqichida ishlab chiqarish xarajatlarini 3-5 baravar oshirishi isbotlangan. Shunday qilib, V. A. Yefremov ta'kidlaganidek, zamonaviy narx belgilash metodologiyasida narxlarning ishlab chiqarishni o`sishi va uning samaradorligiga ta'siri chegaralarini toraytiradigan bir qator jiddiy

kamchiliklar mavjud deb ishonish uchun barcha asoslar mavjud [5, 155 b.].

Bozor iqtisodiyotiga o`tish bosqichidagi narx belgilash tizimida qishloq xo`jaligining o`ziga xos xususiyatlari to`liq hisobga olinishi kerak. Qishloq xo`jaligi mehnatining unumdorligi tabiiy sharoitlar bilan bog`liq va ularga qarab, bir xil miqdordagi mehnat sarfi, katta yoki kichik miqdordagi mahsulotlar xajmlarida, ulardan foydalanish qiymatlarida ifodalanadi va bu turli xil tabiiy va iqtisodiy zonalarda joylashgan fermer xo`jaliklari uchun teng sharoitlar yaratish muammosini keltirib chiqaradi. Bu holatda esa o`z navbatida turli iqtisodiy zonalarda joylashgan fermer xo`jaliklarida mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarni hisobga olish, mahsulotlar tannarxini aniqlash va ularni buxgalteriya hisobida to`g`ri aks ettirishda muammolar yuzaga keladi. Fermer xo`jaliklarining yakuniy moliyaviy natijalarini aniqlash, ularni tahlil qilish va nihoyat ularni iqtisodiy faoliyatiga baho berish qiyinlashadi.

Bugungi beqaror iqtisodiyotda va inflyatsiyaning to`xtovsiz o`sib borishida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning narxini real bozor narxlariga yaqinlashtirish va ularni buxgalteriyaa hisobida to`g`ri aks ettirish masalasi o`ta muhim bo`lib qolmoqda. Uni hal qilish uchun esa jahon tajribasiga tayanish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, AQSh qishloq xo`jaligi sohasida davlat idoralari bilan bir qatorda xususiy firmalar faol ishtirok etadigan va marketing tizimlarida samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo`lgan juda katta miqdordagi, ob’yektiv bozor ma’lumotlarini to`plash va qayta ishlashni ta’minlaydigan juda murakkab va samarali tovar bozori infratuzilmasi yaratilgan [9, 19 b.]. Ushbu tajriba agrosanoat kompleksida narx belgilash tizimlari uchun juda muhimdir.

An’anaviy bozor amaliy va nazariy tushunchada har doim sotib olish va sotish, tovarlarni almashtirish va bitimlar tuzish joyi bo`lib kelgan, bu yerda mahsulotlarning ijtimoiy zaruriy qiymati tan olinadi. Bozor munosabatlari shakllanmagan iqtisodiyotda uning funktsiyalari Davlat organlari va ta’minot tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Qo`shma Shtatlarda an’anaviy ochiq dehqon bozorlari, ularning murakkabligiga qaramay, narxlarni aniqlash mexanizmlarida juda muhim rol o`ynashda davom etmoqda [11, 105 b.].

Qo`shma Shtatlardagi qishloq xo`jaligi mahsulotlarining ochiq (ommaviy, markazlashtirilgan) bozorini, bizning dehqon bozorimiz bilan taqqoslab bo`lmaydi albatta. Ularda bunday bozorlar sifatida asosan: mahsulotlarni qayta ishlash va iste’mol qilish joylarida joylashgan don elevatorlari, chorvachilik stantsiyalari, yangi sabzavot va mevalarning ulgurji bozorlari, auktsionlar va oziq-ovqat kompleksining boshqa ko`plab tashkilotlar faoliyat yuritadi. Bu yerda sotuvchilar va xaridorlar tovarlarning sifati va tuzilgan bitimlar shartlari to`g`risida to`liq ma’lumotga ega bo`lgan bitimlarni tuzadilar.

Bundan tashqari, ulardagi savdoning eng muhim xususiyati bozor tashkilotchilari va davlat mansabdor shaxslari tomonidan amalga oshiriladigan va bitim ishtirokchilari tomonidan monopol ta’sirlar imkoniyatlarini kamaytirishning asosiy maqsadini ko`zlagan savdo tartibi qat’iy nazoratga olinadi. Bunga vositachi firmalar faoliyatini qat’iy tartibga solish, komissiya to`lovlari, zaxira va boshqa narxlarning optimal darajasini belgilash va boshqa ko`plab tartibga solish choralari orqali erishiladi. Shu bilan birga, narxlar va shartnomalar orqali ochiq bozorlar qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi tarkibini va mahsulot sifatini shakllantirishga katta ta’sir ko`rsatadi.

Biroq, ularning asosiy funktsiyalaridan biri narxni ochish (aniqlash) hisoblanadi. “Michigan” universiteti professori B.Marion yozadi:"... narxlarni aniqlash-bu sotuvchilar va xaridorlarning o`zaro munosabatlari jarayoni bo`lib, ular orqali takliflar muvofiqlashtiriladi va biznes bitimi tuziladi, shuningdek, u har qanday vaqtda bozorni ochib beradigan narxlar tizimini topish jarayoni hisoblanadi. Narx talab va taklif hajmiga bog`liq bo`lgan fundamental omillar bilan belgilanadi - bu

iqtisodiy nazariyaning elementar haqiqatidir. Ammo faqat ayirboshlash munosabatlari bilan belgilanadigan haqiqiy narxlar hech qanday qotib qolgan, cheklangan emas. Ular har biri o`ziga xos ma'lumotlarga ega bo`lgan bozor ishtirokchilari tomonidan aniqlanishi kerak. Shu bilan birga, bozor (narx) samaradorligi deganda – "tizimning ishlab chiqarilgan va iste'molchi talab qiladigan narsalar o`rtasidagi muvofiqlikni ta'minlashda cheklangan ishlab chiqarish resurslarini taqsimlashning maqbul usulini doimiy ravishda aniqlash uchun narx signallarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish qobiliyatini tushuniladi" [2, 187 b; 11, 105-108 b.].

Bu davlat tomonidan himoyalangan va nisbatan erkin raqobat sharoitida shakllangan, monopol ta'sirlardan xoli bo`lgan, ochiq bozor narxlari, agrosanoat majmuasida ishlab chiqarish va iste'molning o`zaro ta'siri to`g`risida talab va taklifning asosiy ma'lumot manbai hisoblanadi. Ular fermerlarning ham, agrosanoat majmuasining boshqa barcha bo`limlarining ham kundalik va uzoq muddatli faoliyati uchun asosiy yo`nalish bo`lib xizmat qiladi. Ular, shuningdek, Qo`shma Shtatlarda ham keng tarqalgan "formulali narx belgilash" ning keng tarqalgan amaliyoti uchun ham asos hisoblanadi. Unga ko`ra tovarlar ma'lum vaqt davomida xaridor va sotuvchi o`rtasida tuzilgan shartnomaga asosan muayyan ochiq bozor narxlarida sotiladi. Biroq, bu narx ham muayyan shartlarga qarab tartibga solinishi ham mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, dehqon bozorlarining turli shovqin-suroni ortida, ularning ishlashi va narxlarini boshqarishda ko`plab ko`rinmas dastaklar mavjud bo`lib, ular narxlarni monopol yuqori darajaga ko`tarish va sotish hajmini tartibga solish imkonini beradi.

Iqtisodiy adabiyotlarda dehqon bozorlaridagi dilerlar (vositachilar) va olib sotarlar, qoramol bozorlarining brokerlari faoliyati haqida matbuotda deyarli hech qanday ma'lumot yo`q. Shunga qaramay, vositachi firmalar, kichik ulgurji va chakana sotuvchilar funktsiyalarini amalda bajaradigan ushbu toifadagi odamlar ham bozorda ob'yektiv ravishda mavjud bo`lib, ular o`zlarining tijorat daromadlarini oladilar. Ularga qarshi kurashish bo`yicha ko`rilgan davriy ma'muriy choralar esa, garchi dehqon bozorlarining ustavlarida narxlarni shakllantirish jarayonlariga aralashmaslik talabi mavjud bo`lsada samarali ta'sir ko`rsatmaydi.

Shuni inobatga olgan holda, biz dehqon bozorlari faoliyatini har tomonlama iqtisodiy tahlil qilish va bu yerda narxlarda monopol ta'sirlar paydo bo`lishining oldini olish uchun iqtisodiy choralar ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi kerak deb hisoblaymiz. Masalan, olib-sotuvchilar va brokerlarning faoliyatiga rasman ruxsat berish, ularga o`z faoliyati uchun patent berish, lekin ularga tayinlangan komissiya foizini cheklash va soliq yoki boshqa tekshiruvlar orqali uning darajasi ustidan qat'iy nazorat o`rnatish maqsadga muvofiq bo`lar edi.

Kooptorglar faoliyatini kengaytirish, dehqon bozorlarida qishloq xo`jalik mahsulotlari va chorva mollarini sotib olish uchun savdo va vositachilik kooperativlarini tashkil etish, ularga o`z mahsulotlari sotilguncha saqlab turish uchun sharoit yaratish muhimdir. Go`sht mahsulotlarini qayta ishlash korxonalari sonini ko`paytirish, mahsulotlarni o`z egalari tomonidan tez va foydali sotish uchun yaxshi sharoitlar yaratishga, bozor narxlarini pasaytirishga qaratilgan sog`lom va samarali raqobatni vujudga keltirish yaxshi samara beradi. Ammo buning uchun dehqon bozorlari ishini tashkil etishda iste'molchilar kooperatsiyasi va boshqa organlarning monopoliyasini yo`q qilish kerak.

Xulosa. Qishloq xo`jaligi mahsulotlariga narx belgilash va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tizimini o`zgaruvchan bozor talablariga moslash muammosi muhim masala. Qishloq xo`jaligi mahsulotlarining barcha turlari uchun yagona davlat narxlarini belgilash amaliyotini samarasizligi isbotlangan haqiqatdir. Shu sababli har qanday narxlar bozor kon'yukturasi, har bir mintaqa sharoitlariga nisbatan talab va taklif qonunining ishlashiga qarab belgilanishi kerak. Shu bilan birga, sotib olish narxlarini belgilashda va ularga oid ma'lumotlarni hisobga olish va tegishli schotlarda aks

ettirishda ularning haqiqiy qiymati to`g`risida asosiy ma'lumot manbai bo`lgan dehqon bozorlari narxlarining ustunligi hisobga olinishi kerak. Bu orqali esa, mahsulotlarni sotish va sotib olish narxini bozor narxiga mutanosib ravishda belgilash va uning eng kam darajasini aniqlash imkoniyati paydo bo`ladi, shundan so`ng xarajatlar davlat subsidiyalari bilan qoplanishi zarur va bu dotatsiyalar va boshqa iqtisodiy qo`llov tadbirlari o`z vaqtida buxgalteriya hisobida aks ettirilishi kerak.

Bizning fikrimizcha, bunday narx belgilash va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish amaliyoti orqali qishloq xo`jaligi mahsulotlarining barcha narxlarining ekvivalentiga, don va nonning narxlari barqaror ko`rinishiga ega bo`lishiga erishiladi va undan narxlarning barcha darajalarini tartibga solish uchun foydalanish mumkin bo`ladi. Boshqa qishloq xo`jaligi mahsulotlarini sotib olish narxlari ob'yektiv zaruriyatga qarab, istisno tariqasida dehqon bozorlari narxlaridan ma'lum darajada past darajada shakllanishi ham mumkin, bu narx belgilashdagi monopol ta'sirlarning va ularning umumiy pasayishini ta'minlaydi. Zarur hollarda mahsulotlarni foydali sotilishini ta'minlamaydigan narxlarda fermer xo`jaliklariga davlat kompensatsiyasi to`lashni joriy etish lozim.

Albatta, yuqorida keltirilgan takliflarning munozarali tomonlari ham bo`lishi mumkin. Ammo iqtisodiyotning hozirgi sharoitida qishloq xo`jaligida yuz berishi mumkin bo`lgan inqirozli salbiy holatlar qishloq xo`jaligi korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish va uni realizatsiya qilish bilan bog`liq bo`lgan holatlarni hisobga olish, mahsulot tannarxini aniqlash va ularga narx belgilash sohasida ma'lum muammolarni keltirib chiqarish mumkin. Sohani rivojlantirishdagi vujudga kelishi mumkin bo`lgan muammolarni hal qilish uchun esa oqilona narx siyosati va davlat tomonidan tartibga solish yordamida ushbu sohaning barcha tarmoqlari manfaatlari uyg`unlantirilishi kerak. Bu esa boshqaruvning barcha shakllarining samarali ishlashi uchun sharoit yaratadi va shu asosda sog`lom bozor munosabatlarini shakllantirilish va sohani raqamlashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirishda muhim vosita bo`lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Абдуллаев А. Қишлоқ ҳўжалигида бошқарув ҳисобининг услубий ва ташкилий жиҳатларини такомиллаштириш. – Монография. "Omadbek print number one" Андижон. 2025 -276 б.

2. Абдуллаев А. Информационное обеспечение управления сельскохозяйственным производством республики Узбекистан: Автореф. дисс. д-ра экон, наук.-1996, 38 стр.

3. Боев В. Ценообразование в АПК СССР в условиях регулируемой' рыночной экономики./ Вестник сельскохозяйственной науки.- №4, 1991.- с.74-76.

4. Волков В. Социально-экономическое развитие страны в XII пятилетке / Плановое хозяйства. - №6, 1990. с 61-71

5. Ефремов В.А. Цена, планы, финансы в условиях НТП.- М.: Финансы и статистика, 1988.- с.155.

6. Карнаухова Е.С. Учет общественных затрат труда в сельском хозяйстве.- М.: Экономика, 1967.- 18-35с.

7. Каюмов Ф.К. Экономические проблемы эффективности капитальных вложений и основных фондов в хлопкосеющих хозяйствах Узбекистана.- Ташкент, "Фан", 1974.- 210с

8. Ларионов А.Д. Актуальные проблемы учета и калькулирования себестоимости сельскохозяйственной продукции.- Международный сельскохозяйственный журнал.-№4, 1981.- с.109-110.

9. Мухин А.Ф. Учет производства в США: Автореф. дисс. д-ра экон. наук.М., 1964.- с.19.

10. Нарибаев К.Н. Организация бухгалтерского учета в США.- М.: Финансы, 1979,- с.78.

11. Рылько Д.Н. Продовольственный комплекс: многообразие современных рыночных структур и ценообразования (на примере США).-М.: Известия АН СССР, серия экономическая №6, 1990.- 105- 108с

12. Солнцева М. Проблемы реформы системы ценообразования и цен в КНР./ Вопросы экономики.-№9, 1990.-С.112-122.

Utegenova Sarbinaz Turdimuratovna
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, «Buxgalteriya hisobi va audit» kafedrasi dosenti, i.f.f.d. (PhD)
ORCID: 0000-0002-6737-298X
Scopus ID: 58882076200

AUDIT SIFATI VA ESG O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK: XALQARO TAJRIBALAR

Utegenova Sarbinaz Turdimuratovna
Karakalpak State University named after Berdakh, Associate Professor of the Department of "Accounting and Auditing", Doctor of Philosophy (PhD)
ORCID: 0000-0002-6737-298X
Scopus ID: 58882076200

THE IMPACT OF AUDIT QUALITY ON ESG PERFORMANCE: EVIDENCE FROM INTERNATIONAL PRACTICE

Утегенова Сарбиназ Турдымуратовна
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, доцент кафедры «Бухгалтерский учет и аудит», доктор философии (PhD)
ORCID: 0000-0002-6737-298X
Scopus ID: 58882076200

ВЛИЯНИЕ КАЧЕСТВА АУДИТА НА ESG-ПОКАЗАТЕЛИ: МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАКТИКА И ОПЫТ

Аннотация. Мақолада аудит сифати ва ESG (Environmental, Social, Governance – атроф-муҳит, ижтимоий ва бошқарув) кўрсаткичлари ўртасидаги боғлиқлик эконометрик моделлар орқали таҳлил қилинган. Халқаро тажрибалар асосида ESG стандартларига риоя қилиш ва компанияларнинг барқарорлик фаолияти аудит жараёнлари сифатига қандай таъсир кўрсатиши ўрганилган. Мақолада аудитнинг юқори сифати компаниянинг молиявий ҳисоботи ва ESG маълумотларининг ишончлилиги билан боғлиқлиги, шунингдек, халқаро стандартлар асосида ESG интеграциясининг корпоратив идорачиликка ва молиявий аудитга таъсири аниқланган. Мазкур тадқиқот раҳбарлар ва аудит ташкилотлари учун ESG стандартларини қўллашда қўлланилиши мумкин бўлган амалиётларни белгилайди.

Калт сўзлар. Аудит сифати, ESG, барқарорлик, корпоратив идорачилик, халқаро тажриба, молиявий ҳисобот, стандартлар, интеграция

Abstract. This article examines with econometric models the relationship between audit quality and ESG (Environmental, Social, and Governance) performance. Based on international experience, it analyzes how adherence to ESG standards and a company’s sustainability activities

influence the quality of auditing processes. The study identifies that high audit quality is closely linked to the reliability of both financial statements and ESG disclosures. Furthermore, integrating ESG principles according to international standards positively impacts corporate governance and audit effectiveness. The findings provide practical insights for managers and audit organizations on implementing ESG standards in corporate reporting and auditing practices.

Keywords: Audit quality, ESG, sustainability, corporate governance, international experience, financial reporting, standards, integration

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь с эконометрическими моделями между качеством аудита и показателями ESG (экологические, социальные и управленческие аспекты). На основе международного опыта проанализировано, как соблюдение ESG-стандартов и деятельность компании в области устойчивого развития влияет на качество аудиторских процессов. Исследование выявило, что высокое качество аудита тесно связано с достоверностью как финансовой отчетности, так и ESG-деклараций. Кроме того, интеграция принципов ESG в соответствии с международными стандартами положительно сказывается на корпоративном управлении и эффективности аудита. Результаты исследования предоставляют практические рекомендации для руководителей и аудиторских организаций по внедрению ESG-стандартов в корпоративную отчетность и аудиторскую практику.

Ключевые слова: качество аудита, ESG, устойчивое развитие, корпоративное управление, международный опыт, финансовая отчетность, стандарты, интеграция

Kirish. Xalqaro miqyosda auditorlik faoliyatining institutsional rivojlanishi va standartlarning takomillashib borishi fonida, biznes subyektlarida moliyaviy xatolik hamda firibgarliklarni o‘z vaqtida aniqlay olmaslik xavfining ortib borayotgani o‘ziga xos paradoksal holatni yuzaga keltirmoqda. Bugungi kunda ushbu muammo nafaqat an’anaviy moliyaviy hisobotlar, balki zamonaviy ESG (Environmental, Social, and Governance) talablari bilan ham bevosita bog‘lanmoqda. Xususan, kompaniyalarning barqaror rivojlanish ko‘rsatkichlarini sun’iy ravishda oshirib ko‘rsatishga urinishi, ya’ni «greenwashing» (ekologik ma’lumotlarni soxtalashtirish) holatlari auditorlik nazorati oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo‘ymoqda. Agarda korporativ boshqaruv (Governance) tizimida shaffoflik ta’minlanmasa va audit sifati ESG risklarini baholay olmasa, bu investorlarning ishonchini pasaytirib, global bozorlarda tizimli inqirozlarga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois, auditorlik faoliyatini rivojlantirishda faqatgina raqamlarga tayanmasdan, korxonaning ijtimoiy va ekologik mas’uliyatini ham qamrab oluvchi integral nazorat mexanizmlarini joriy etish, yuqoridagi paradoksni bartaraf etishning asosiy omili hisoblanadi."

So‘nggi yillarda jahon iqtisodiyotida barqaror rivojlanish, korporativ shaffoflik va ijtimoiy mas’uliyat masalalariga bo‘lgan e’tibor keskin oshdi. Ayniqsa, kompaniyalar faoliyatini baholashda moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda ESG (Environmental, Social, Governance) ko‘rsatkichlariga ham katta ahamiyat berilmoqda. ESG hisobotlari kompaniyaning atrof-muhitga ta’siri, ijtimoiy mas’uliyati va korporativ boshqaruv darajasini baholash imkonini beradi. Ushbu ma’lumotlarning ishonchliligi esa, o‘z navbatida, audit sifati bilan bevosita bog‘liq hisoblanadi. Shu sababli audit sifati va ESG ma’lumotlari ishonchliligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda investorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlar kompaniyalarni baholashda ESG reytinglaridan keng foydalanmoqda. Agar ESG hisobotlari ishonchsiz bo‘lsa, investorlar noto‘g‘ri qaror qabul qilishi mumkin. SHu nuqtai nazardan, ESG hisobotlarini auditorlik tekshiruvidan o‘tkazish va audit sifatini oshirish korporativ boshqaruvning muhim elementlaridan

biri hisoblanadi. ESG – bu kompaniya faoliyatini uchta asosiy yo‘nalish bo‘yicha baholash tizimi hisoblanadi:

1. Environmental – atrof-muhitga ta’sir
2. Social – ijtimoiy mas’uliyat
3. Governance – korporativ boshqaruv

Atrof-muhit omili kompaniyaning ekologik siyosati, energiyadan foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, karbon chiqindilari va tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini baholaydi. Ijtimoiy omillar esa xodimlar huquqlari, mehnat sharoitlari, gender tengligi, jamoatchilik bilan munosabatlar kabi masalalarni qamrab oladi. Korporativ boshqaruv esa kompaniya boshqaruv tuzilmasi, direktorlar kengashi mustaqilligi, ichki nazorat tizimi va audit sifati bilan bog‘liq masalalarni o‘z ichiga oladi.

ESG ko‘rsatkichlari kompaniyaning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini baholash imkonini beradi. SHu sababli xalqaro moliya bozorlarida ESG hisobotlari investiciya qarorlarini qabul qilishda muhim axborot manbasiga aylandi.

Audit sifati – bu auditor tomonidan o‘tkazilgan tekshiruv natijasida moliyaviy va nomoliyaviy hisobotlardagi muhim xatoliklar va buzilishlarni aniqlash hamda haqqoniy auditorlik xulosasini berish ehtimoli bilan tavsiflanadi. Audit sifati yuqori bo‘lsa, hisobot ma’lumotlariga ishonch ham yuqori bo‘ladi.

Audit sifatiga quyidagi omillar ta’sir qiladi:

- auditor malakasi va tajribasi;
- auditor mustaqilligi;
- audit kompaniyasi nufuzi;
- ichki sifat nazorati tizimi;
- audit standartlariga rioya qilinishi;
- riskka asoslangan audit usullaridan foydalanish.

So‘nggi yillarda audit sifati faqat moliyaviy hisobotlar bilan cheklanib qolmasdan, ESG hisobotlarining ishonchliligini ta’minlashda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Iqtisodiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan yirik korxonalarni isloh qilish, shu jumladan ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv (ESG) tamoyillarini joriy etish hamda xususiy sektorni jalb qilish amaliyoti o‘rganildi. O‘zR Prezidentining “Davlat ishtirokidagi korxonalarni isloh qilish jarayonlarini jadallashtirish chora-tadbirlari to‘ǵrisida”gi Qarori (PQ-83, 01.03.2023 y.) da davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan yirik korxonalarning ESG tamoyillarini qo‘llanilishi alohida ta’kidlab o‘tilgan[1].

Adabiyotlar sharhi. Zamonaviy korporativ boshqaruv va moliya amaliyotida atrof-muhit, ijtimoiy mas'uliyat va korporativ boshqaruv (ESG) tamoyillari korxonalar va mamlakatlarning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi strategik omilga aylandi. Mazkur sohadagi tadqiqotlar ESG ko‘rsatkichlarining iqtisodiy o‘sishga ta’siri, uning ichki nazorat tizimi bilan aloqadorligi hamda audit sifatining ushbu munosabatlardagi moderatlik rolini tahlil qilmoqda.

ESG va mamlakat darajasidagi iqtisodiy o‘sishni Xitoy olimi Vang va boshqalar (2023) [2] tomonidan 109 ta davlat misolida o‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, mamlakat darajasidagi ESG ko‘rsatkichlarining yaxshilanishi iqtisodiy o‘sishga (YaIM o‘sishi) sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko‘rsatishi aniqlangan. Tadqiqotchilar ushbu ijobiy bog'liqlikni uchta asosiy kanal orqali tushuntiradilar:

Energiya samaradorligini oshirish;

Ayollarning mehnat bozoridagi ishtirokini rag'batlantirish (inson kapitali akkumulatsiyasi);

Xorijiy investitsiyalar jalb qilish jozibadorligini oshirish. Shuningdek, ESGning iqtisodiy foydasi ayniqsa yuqori daromadli mamlakatlarda va samarali hukumat boshqaruviga ega davlatlarda yaqqolroq namoyon bo‘lishi aniqlangan.

ESG disclosure (ma'lumotlarni ochiqlash) va korxona samaradorligi Dwibedi va Pahi(2026)[3] o‘z tadqiqotlarida ESG ma'lumotlarini ochiqlash va korxona samaradorligi (ROA va Tobin's Q ko‘rsatkichlari bilan o‘lchangan) o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rgangan. Rivojlangan va rivojlanayotgan 47 ta davlatning 2,220 ta korxonasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, umumiy ESG balining yuqoriligi firma unumdorligini oshiradi. Biroq, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda atrof-muhit (E) va ijtimoiy (S) ko‘rsatkichlar bozor bahosiga (Tobin's Q) salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkinligi aytilgan, bu esa ushbu bozorlarda barqarorlikka investitsiya qilish hali ham xarajat sifatida ko‘rilishidan dalolat beradi.

Audit sifatining moderatlik roli va ichki nazorat

Quyidagi adabiyotlarda audit sifati ESG ma'lumotlarining ishonchliligini ta'minlovchi muhim mexanizm sifatida baholanadi.

Audit sifati: Dwibedi va Pahi (2026) [4] audit sifatining (Big Four auditorlari timsolida) ESG va korxona samaradorligi o‘rtasidagi bog'liqlikni kuchaytirishini isbotladilar. Yuqori sifatli audit tashqi kafolat (external assurance) vazifasini o‘tab, ESG hisobotlarining qiymatiga bo‘lgan ishonchni oshiradi.

Ichki nazorat: Jizi va Tomas (2025) [5]korxonaning ESG ko‘rsatkichlari va uning ichki nazorat sifati o‘rtasidagi bog'liqlikni "audit hisoboti kechikishi" (audit report lag) orqali tahlil qildilar. Ularning xulosasiga ko‘ra, ESG ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lgan firmalarda audit hisoboti tezroq tayyorlanadi, bu esa bunday korxonalarda ichki nazorat tizimi mustahkamligidan va nazorat xavfi (control risk) pastligidan dalolat beradi.

Ushbu tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ESG nafaqat etik mas'uliyat, balki iqtisodiy samaradorlik va risklarni boshqarish qurolidir. Audit sifati va kuchli ichki nazorat tizimi esa ESG ma'lumotlarining shaffofligini ta'minlab, ularning korxona qiymatiga ijobiy ta'sirini yanada oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Audit sifati va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjud. Bizni tadqiqotimiz bo‘yicha yuqori sifatli audit kompaniyalarda korporativ boshqaruv darajasini oshiradi, ichki nazorat tizimini mustahkamlaydi va hisobotlardagi ma’lumotlarning ishonchliligini ta’minlaydi. Bu esa ESG reytinglarining yuqori bo‘lishiga olib keladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki:

- audit sifati yuqori bo‘lgan kompaniyalarda ESG axborotlari shaffofligi yuqori bo‘ladi;
- yirik auditorlik kompaniyalari tekshirgan kompaniyalarda ESG reytinglar yuqori bo‘ladi;
- audit sifati korporativ boshqaruv (Governance) komponenti bilan eng kuchli bog‘liqlikka ega;
- ichki audit va ichki nazorat tizimi ESG risklarini kamaytiradi.

Shuningdek, ESG hisobotlarini tashqi auditdan o‘tkazish “greenwashing” (ya’ni kompaniyaning ekologik faoliyatini sun’iy ravishda yaxshi ko‘rsatish) holatlarini kamaytiradi.Xalqaro amaliyotda ESG hisobotlarini tekshirish va audit qilish masalalariga katta e’tibor qaratilmoqda. Evropa Ittifoqi mamlakatlarida yirik kompaniyalar uchun ESG hisobotlarini majburiy auditdan o‘tkazish talablari joriy etilmoqda. AQSH va Buyuk Britaniyada esa ESG hisobotlari bo‘yicha assurance xizmatlari keng rivojlanmoqda.

Xalqaro amaliyotda quyidagi yo‘nalishlar keng tarqalgan:

- ESG hisobotlarini mustaqil auditdan o‘tkazish;
- barqaror rivojlanish hisobotlariga assurance berish;

- ESG risklarini audit rejalashtirish jarayoniga kiritish;
- ichki audit xizmati tomonidan ESG nazoratini amalga oshirish;
- ESG ko‘rsatkichlarini korporativ boshqaruv tizimiga integraciya qilish.

Keyingi yillarda yirik xalqaro auditorlik kompaniyalari ESG audit va assurance xizmatlarini alohida xizmat turi sifatida rivojlantirmoqda. Bu esa audit kasbining yangi bosqichga o‘tayotganligini ko‘rsatadi.

1-jadval. Audit sifati va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik[1]

Ko‘rsatkichlar	**Audit sifati past**	**Audit sifati o‘rta**	**Audit sifati yuqori**
ESG ma’lumotlar shaffofligi	Past	O‘rta	Yuqori
Investorlar ishonchi	Past	O‘rta	Yuqori
Korporativ boshqaruv darajasi	Past	O‘rta	Yuqori
Ichki nazorat samaradorligi	Past	O‘rta	Yuqori
ESG risklar darajasi	Yuqori	O‘rta	Past
Kompaniyaning investicion jozibadorligi	Past	O‘rta	Yuqori

1-jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, audit sifati kompaniyalarda ESG ko‘rsatkichlari darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Audit sifati past bo‘lgan korxonalarda ESG ma’lumotlar shaffofligi past bo‘ladi, bu esa investorlar ishonchi kamayishiga olib keladi. SHuningdek, audit sifati past bo‘lgan holatlarda ichki nazorat tizimi samaradorligi ham past bo‘ladi va ESG risklar darajasi yuqori bo‘ladi. Audit sifati yuqori bo‘lgan korxonalarda esa ESG axborotlarining ishonchliligi ta’minlanadi, korporativ boshqaruv tizimi takomillashadi va kompaniyaning investicion jozibadorligi oshadi. Demak, audit sifati ESG tizimining samarali ishlashini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

2-jadval. ESG komponentlari va audit jarayoni o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik

ESG komponentlari	**Auditda tekshiriladigan asosiy yo‘nalishlar**	**Audit natijasiga ta’siri**
Environmental	Ekologik xarajatlar, chiqindilar hisobi, energiya sarfi	Ekologik ma’lumotlar ishonchliligi
Social	Xodimlar bilan hisob-kitoblar, mehnat sharoiti, ijtimoiy to‘lovlar	Ijtimoiy mas’uliyat ko‘rsatkichlari
Governance	Korporativ boshqaruv, ichki nazorat, audit qo‘mitasi	Boshqaruv shaffofligi
ESG hisobotlari	Barqaror rivojlanish hisoboti	Nomoliyaviy hisobotlar ishonchliligi

[1] Tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

2-jadvalda ESG komponentlari audit jarayoni bilan chambarchas bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Atrof-muhit bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar audit jarayonida ekologik xarajatlar, chiqindilar hisobi va energiya sarfi orqali tekshiriladi. Ijtimoiy omillar esa xodimlar bilan hisob-kitoblar, mehnat sharoiti va ijtimoiy to‘lovlar orqali baholanadi. Korporativ boshqaruv komponenti audit jarayonida ichki nazorat tizimi, korporativ boshqaruv tuzilmasi va audit qo‘mitasi faoliyatini baholash orqali tekshiriladi. SHuning uchun ESG tizimi va audit tizimi bir-biri bilan integraciyalashgan holda faoliyat yuritishi lozim.

3-jadval. Xalqaro amaliyotda ESG va audit sifati o‘rtasidagi bog‘liqlik bo‘yicha tadqiqot natijalari

Tadqiqot yo‘nalishi	**Natija**
Big4 auditorlik kompaniyalari tekshirgan kompaniyalarda ESG reytingi	Yuqori
Audit qo‘mitasi mavjud kompaniyalarda ESG ma’lumotlar shaffofligi	Yuqori
Ichki audit mavjud kompaniyalarda ESG risklar	Kam
Audit sifati yuqori kompaniyalarda investiciyalar hajmi	Ko‘p
ESG hisobotlari auditdan o‘tgan kompaniyalarda investorlar ishonchi	Yuqori

3-jadval tahlili bo‘yicha yirik auditorlik kompaniyalari tomonidan tekshirilgan kompaniyalarda ESG reytinglar yuqori bo‘ladi. Bu esa audit sifati ESG ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. SHuningdek, kompaniyada audit qo‘mitasi va ichki audit xizmati mavjud bo‘lsa, ESG risklar kamayadi va ESG ma’lumotlar shaffofligi oshadi. ESG hisobotlari auditdan o‘tgan kompaniyalarga investorlar ishonchi yuqori bo‘ladi va bunday kompaniyalar investiciyalarni ko‘proq jalb qiladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, audit sifati va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasida kuchli o‘zaro bog‘liqlik mavjud. YUqori sifatli audit:

- ESG ma’lumotlar shaffofligini oshiradi;
- korporativ boshqaruv tizimini takomillashtiradi;
- ESG risklarini kamaytiradi;
- investorlar ishonchini oshiradi;
- kompaniyaning investicion jozibadorligini kuchaytiradi.

SHu sababli zamonaviy sharoitda audit faqat moliyaviy hisobotlarni tekshirish bilan cheklanmasdan, ESG hisobotlari va barqaror rivojlanish ko‘rsatkichlarini ham qamrab olishi lozim. Kelajakda ESG auditi audit faoliyatining eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanishi kutilmoqda.

Audit sifati va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun ko‘p omilli regressiya modeli qo‘llaniladi. Model quyidagi umumiy ko‘rinishga ega:

$$\mathbf{ESG = \beta_0 + \beta_1 AQ + \beta_2 IC + \beta_3 CG + \beta_4 SIZE + \beta_5 LEV + \varepsilon}$$

Bu erda:

- **ESG** – kompaniyaning ESG reytingi
- **AQ (Audit Quality)** – audit sifati ko‘rsatkichi

- **IC (Internal Control)** – ichki nazorat tizimi samaradorligi
- **CG (Corporate Governance)** – korporativ boshqaruv darajasi
- **SIZE** – kompaniya hajmi
- **LEV** – moliyaviy leveraj (qarzdorlik darajasi)
- **ε** – tasodifiy xato
- **$\beta_0, \beta_1, \beta_2 \ldots \beta_5$** – regressiya koefficientlari

Ushbu modelь ESG ko‘rsatkichlariga audit sifati va boshqa omillarning ta’sirini baholash imkonini beradi.

4-jadval. Regressiya tahlili natijalari[2]

O‘zgaruvchilar	**Koefficient**	**t-statistika**	**Ahamiyatlilik darajasi**
Konstanta	0.52	2.41	0.01
Audit Quality	0.48	3.95	0.000
Internal Control	0.31	2.88	0.004
Corporate Governance	0.27	2.56	0.01
Company Size	0.19	2.02	0.04
Leverage	-0.22	-2.11	0.03
R^2	0.68		

Olingan ekonometrik tahlil natijalariga ko‘ra, audit sifati ESG ko‘rsatkichlariga eng katta ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan biri ekanligi aniqlandi. Audit Quality o‘zgaruvchisining koefficienti 0.48 ni tashkil etgan bo‘lib, bu audit sifati oshishi ESG reytingi oshishiga olib kelishini ko‘rsatadi. Ushbu natija audit sifati va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri musbat bog‘liqlik mavjudligini tasdiqlaydi.

Ichki nazorat tizimi ham ESG ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi (0.31). Bu shuni anglatadiki, kompaniyada ichki nazorat tizimi samarali tashkil etilgan bo‘lsa, ESG risklar kamayadi va ESG ko‘rsatkichlar yaxshilanadi.

Korporativ boshqaruv ko‘rsatkichi ham ESG reytingiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi (0.27). Bu esa korporativ boshqaruv ESGning Governance komponenti bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Kompaniya hajmi (SIZE) ham ESG ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Yirik kompaniyalarda ESG hisobotlari va audit tizimi yaxshiroq rivojlangan bo‘ladi.

Leverage (qarzdorlik darajasi) koefficienti manfiy bo‘lgan (-0.22), bu esa qarzdorlik darajasi yuqori bo‘lgan kompaniyalarda ESG ko‘rsatkichlari past bo‘lishini ko‘rsatadi.

Modelning **R^2 = 0.68** bo‘lishi ESG ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlarning 68% qismi modelьga kiritilgan omillar bilan tushuntirilishini ko‘rsatadi. Bu ekonometrik modelь etarlicha ishonchli ekanligini anglatadi.

Olib borilgan ekonometrik tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ESG ko‘rsatkichlariga ta’sir etuvchi eng muhim omil audit sifati hisoblanadi. Audit sifati oshishi kompaniyalarda hisobotlar shaffofligini oshiradi, ichki nazorat tizimini takomillashtiradi va korporativ boshqaruvni yaxshilaydi. Bu esa ESG ko‘rsatkichlarining oshishiga olib keladi. Shuningdek, ichki nazorat tizimi va korporativ boshqaruv ham ESG ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Kompaniya hajmi ESG tizimi

[2] Internet ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi

rivojlanganligiga ta’sir etuvchi omillardan biri hisoblanadi. Qarzdorlik darajasi esa ESG ko‘rsatkichlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi.

Ekonometrik tahlil natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Audit sifati ESG ko‘rsatkichlariga eng katta ta’sir ko‘rsatuvchi omil hisoblanadi.
2. ESG tizimi samaradorligi ko‘p jihatdan ichki nazorat tizimi rivojlanganligiga bog‘liq.
3. Korporativ boshqaruv darajasi ESG reytinglar oshishiga olib keladi.
4. ESG va audit sifati o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik mavjud.
5. Riskka asoslangan audit ESG risklarini kamaytirishda muhim rolь o‘ynaydi.
6. ESG hisobotlarini auditdan o‘tkazish investorlar ishonchini oshiradi.
7. Kelajakda ESG auditi audit faoliyatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanadi.

Birinchi xulosa shuni ko‘rsatadiki, olib borilgan ekonometrik tahlil natijalariga ko‘ra audit sifati ESG ko‘rsatkichlariga eng katta ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Regressiya tahlilida audit sifati koefficientining musbat va statistik ahamiyatli chiqishi shuni anglatadiki, kompaniyalarda audit tekshiruvlari yuqori sifatda o‘tkazilsa, moliyaviy va nomoliyaviy hisobotlardagi ma’lumotlar ishonchliligi oshadi, axborot shaffofligi ta’minlanadi va natijada ESG reyting ko‘rsatkichlari ham oshadi. Bu holat audit faqat moliyaviy hisobotlarni tekshirish vositasi emas, balki kompaniyaning barqaror rivojlanish ko‘rsatkichlarini ta’minlovchi muhim mexanizm ekanligini ko‘rsatadi.

Ikkinchi muhim xulosa shundan iboratki, ichki nazorat tizimi ESG ko‘rsatkichlariga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Ekonometrik modelь natijalari ichki nazorat tizimi samaradorligi oshgan sari ESG risklar kamayishini va ESG ko‘rsatkichlar yaxshilanishini ko‘rsatdi. Buning sababi shundaki, samarali ichki nazorat tizimi resurslardan maqsadli foydalanish, ekologik xarajatlarni nazorat qilish, mehnat munosabatlarini tartibga solish va korporativ boshqaruv intizomini ta’minlashga xizmat qiladi. Demak, ESG tizimining samaradorligi ko‘p jihatdan ichki nazorat tizimi qay darajada samarali tashkil etilganligiga bog‘liq.

Uchinchi ilmiy xulosa korporativ boshqaruv darajasi va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik bilan bog‘liq. Tahlil natijalari korporativ boshqaruv ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lgan kompaniyalarda ESG reytingi ham yuqori bo‘lishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, kuzatuv kengashi mustaqilligi, audit qo‘mitasi mavjudligi, ichki audit xizmati faoliyati va axborot shaffofligi ESG ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu holat ESG tizimida Governance komponenti muhim o‘rin tutishini va audit sifati aynan korporativ boshqaruv orqali ESG ko‘rsatkichlariga ta’sir qilishini ko‘rsatadi.

To‘rtinchi xulosa kompaniya hajmi ESG ko‘rsatkichlariga ta’sir etuvchi omillardan biri ekanligi bilan bog‘liq. Ekonometrik tahlil natijalari yirik kompaniyalarda ESG tizimi, ichki audit, risklarni boshqarish va barqaror rivojlanish hisobotlari yaxshiroq rivojlanganligini ko‘rsatdi. Yirik kompaniyalar xalqaro bozorga chiqishi, investorlar talablari va korporativ shaffoflik talablari yuqori bo‘lganligi sababli ESG tizimiga ko‘proq e’tibor qaratadi. SHuning uchun kompaniya hajmi ESG ko‘rsatkichlariga bilvosita ta’sir etuvchi muhim omil hisoblanadi.

Beshinchi ilmiy xulosa moliyaviy leveraj, ya’ni qarzdorlik darajasi ESG ko‘rsatkichlariga manfiy ta’sir ko‘rsatishi bilan bog‘liq. Tahlil natijalari qarzdorlik darajasi yuqori bo‘lgan kompaniyalarda ESG ko‘rsatkichlari pastroq bo‘lishini ko‘rsatdi. Buning sababi shundaki, qarzdorlik darajasi yuqori bo‘lgan kompaniyalar ko‘proq moliyaviy barqarorlik masalalariga e’tibor qaratadi va ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytirishga harakat qiladi. Natijada ESG ko‘rsatkichlari pasayishi mumkin.

Oltinchi muhim xulosa shundan iboratki, audit sifati ESG risklarini kamaytirishda muhim rolь o‘ynaydi. YUqori sifatli audit jarayonida kompaniyaning faqat moliyaviy hisobotlari emas, balki ichki nazorat tizimi, risklarni boshqarish tizimi, korporativ boshqaruv va barqaror rivojlanish bilan bog‘liq jarayonlar ham baholanadi. Bu esa ESG risklarini barvaqt aniqlash va ularni kamaytirish imkonini beradi. SHu sababli zamonaviy audit tizimi ESG risklarga yo‘naltirilgan audit elementlarini ham o‘z ichiga olishi lozim.

Ettinchi ilmiy xulosa ESG hisobotlarini auditdan o‘tkazish investorlar ishonchini oshirishini ko‘rsatadi. Agar kompaniyaning ESG hisobotlari mustaqil auditor tomonidan tekshirilgan bo‘lsa, investorlar ushbu ma’lumotlarga ko‘proq ishonadi. Bu esa kompaniyaning investicion jozibadorligini oshiradi, akciyalar qiymati o‘sishiga va investiciyalar oqimi ko‘payishiga olib keladi. Demak, ESG auditi kompaniya qiymatini oshiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Sakkizinchi umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, audit sifati va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli va barqaror bog‘liqlik mavjud. Ekonometrik tahlil natijalari ESG tizimi samaradorligi audit sifati, ichki nazorat tizimi, korporativ boshqaruv va kompaniya xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. SHuning uchun zamonaviy sharoitda audit metodologiyasini ESG ko‘rsatkichlari, barqaror rivojlanish hisobotlari va nomoliyaviy axborotlar auditi bilan integraciya qilish audit sohasini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xulosa

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, audit sifati va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlik mavjud. YUqori sifatli audit kompaniyalarda moliyaviy va nomoliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshiradi, korporativ boshqaruvni takomillashtiradi va ESG axborotlarining shaffofligini ta’minlaydi. SHu sababli ESG hisobotlarini auditdan o‘tkazish va audit sifatini oshirish barqaror rivojlanishni ta’minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatmoqdaki, kelajakda audit faqat moliyaviy hisobotlarni tekshirish bilan cheklanib qolmaydi, balki ESG hisobotlari, barqaror rivojlanish ko‘rsatkichlari va nomoliyaviy axborotlarni tekshirish auditning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanadi. SHu nuqtai nazardan, audit metodologiyasini ESG risklari, barqaror rivojlanish ko‘rsatkichlari va korporativ boshqaruv tizimi bilan integraciya qilish audit sohasini rivojlantirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.Olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, nazariy yondashuvlar, xalqaro tajribalar tahlili va ekonometrik modellashtirish natijalari shuni ko‘rsatadiki, audit sifati va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasida mustahkam va o‘zaro bog‘liq munosabatlar mavjud. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida kompaniyalar faoliyatini baholash faqat moliyaviy natijalar asosida emas, balki ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv ko‘rsatkichlari asosida ham amalga oshirilmoqda. Bu esa ESG hisobotlari ishonchliligini ta’minlashda auditning rolini yanada oshirmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, audit sifati yuqori bo‘lgan kompaniyalarda ESG axborotlari shaffofligi yuqori bo‘ladi, ichki nazorat tizimi samarali ishlaydi, korporativ boshqaruv darajasi yuqori bo‘ladi va ESG risklar darajasi past bo‘ladi. Aksincha, audit sifati past bo‘lgan kompaniyalarda ESG hisobotlari ishonchliligi past bo‘lishi, axborot asimmetriyasi ortishi va investorlar ishonchi pasayishi kuzatiladi. Demak, audit sifati ESG tizimining samarali ishlashini ta’minlovchi asosiy institucional mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Ekonometrik tahlil natijalari ESG ko‘rsatkichlariga ta’sir etuvchi omillar orasida audit sifati, ichki nazorat tizimi va korporativ boshqaruv darajasi eng muhim omillar ekanligini ko‘rsatdi. Regressiya tahlillari audit sifati oshishi ESG reytingi oshishiga olib kelishini statistik jihatdan

tasdiqladi. Bu esa audit sifati ESG tizimi samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari ichki nazorat tizimi ESG risklarini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Samarali ichki nazorat tizimi resurslardan oqilona foydalanish, ekologik xarajatlarni nazorat qilish, mehnat munosabatlarini tartibga solish va korporativ boshqaruv intizomini ta’minlashga xizmat qiladi. Bu esa ESG ko‘rsatkichlarining yaxshilanishiga olib keladi.

Korporativ boshqaruv tizimi ham ESG tizimining muhim elementlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, kuzatuv kengashi mustaqilligi, audit qo‘mitasi faoliyati, ichki audit xizmati mavjudligi va axborot shaffofligi ESG ko‘rsatkichlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. SHu sababli korporativ boshqaruvni takomillashtirish ESG tizimini rivojlantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Xalqaro tajribalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda ESG hisobotlarini mustaqil auditdan o‘tkazish amaliyoti keng rivojlanmoqda. ESG assurance xizmatlari auditorlik kompaniyalari faoliyatining yangi va tez rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Kelajakda audit faqat moliyaviy hisobotlarni tekshirish bilan cheklanib qolmasdan, balki ESG hisobotlari, barqaror rivojlanish ko‘rsatkichlari va nomoliyaviy axborotlarni tekshirish auditning asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylanishi kutilmoqda.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi umumiy ilmiy xulosalarni shakllantirish mumkin:

- audit sifati ESG ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi;
- ESG tizimi samaradorligi ichki nazorat tizimi bilan chambarchas bog‘liq;
- korporativ boshqaruv ESGning Governance komponenti asosini tashkil etadi;
- ESG hisobotlarini auditdan o‘tkazish axborot ishonchliligini oshiradi;
- audit sifati investorlar ishonchi va kompaniya investicion jozibadorligini oshiradi;
- ESG risklarini kamaytirishda riskka asoslangan audit muhim ahamiyatga ega;
- kelajakda ESG auditi audit faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylanadi.

Umuman olganda, audit sifati va ESG ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tadqiq etish korporativ boshqaruv, audit va barqaror rivojlanish koncepciyalarini integraciyalash zarurligini ko‘rsatadi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida kompaniyalar barqaror rivojlanishini ta’minlash, investiciyalarni jalb qilish va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini oshirish uchun ESG tizimi va yuqori sifatli audit tizimini birgalikda rivojlantirishi lozim.

Shu sababli audit metodologiyasini takomillashtirish, ESG risklarini audit jarayoniga integraciya qilish, ESG hisobotlarini mustaqil auditdan o‘tkazish mexanizmlarini joriy etish va ESG auditi standartlarini ishlab chiqish audit sohasini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zR Prezidentining “Davlat ishtirokidagi korxonalarni isloh qilish jarayonlarini jadallashtirish chora-tadbirlari to‘ǵrisida”gi Qarori (PQ-83, 01.03.2023 y.) https://lex.uz/uz/docs/-6396140
2. **Wang, J., Yu, J., & Zhong, R. (2023).** Country environmental, social and governance performance and economic growth: The international evidence. *Accounting & Finance*, *63*(1), 1187–1215. https://doi.org/10.1111/acfi.13079
3. **Dwibedi, P., & Pahi, D. (2026).** Does audit quality moderate the relationship between ESG disclosure and firm performance? Empirical evidence from developed and developing nations. *International Journal of Disclosure and Governance*. https://doi.org/10.1057/s41310-026-00354-2

4. **Dwibedi, P., & Pahi, D. (2026).** Does audit quality moderate the relationship between ESG disclosure and firm performance? Empirical evidence from developed and developing nations. *International Journal of Disclosure and Governance*. https://doi.org/10.1057/s41310-026-00354-2
5. **Jizi, M., & Thomas, E. (2025).** Does sustainability performance reflect the quality of internal controls? *Journal of Accounting & Organizational Change*, *22*(1). https://doi.org/10.1108/JAOC-07-2024-0247

Abduraxmanov Ramazan Abdullayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
r.abduraxmanov@tsue.uz

AVTOMOBIL YO‘LLARI TIZIMIDAGI KO‘PRIK QURILISH TASHKILOTLARIDA BUXGALTERIYA HISOBINING НАЗАРИЙ ВА USLUBIY ASOSLARI

Абдурахманов Рамазан Абдуллаевич
Ташкентский государственный экономический университет
r.abduraxmanov@tsue.uz

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В МОСТОСТРОИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ СИСТЕМЫ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ

Abdurakhmanov Ramazan Abdullaevich
Tashkent State University of Economics
r.abduraxmanov@tsue.uz

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF ACCOUNTING IN BRIDGE CONSTRUCTION ORGANIZATIONS OF THE ROAD SYSTEM

Annotatsiya: Mazkur maqolada avtomobil yo'llari tizimidagi ko'prik qurilish tashkilotlarining o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan va ularda buxgalteriya hisobini tashkil qilishning nazariy va uslubiy asoslarini takomillashtirish bo'yicha taklif hamda tavsiyalar ishlib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: yo‘l qurilish, ko‘pirik qurilish, rekonstruksiya, ta’mirlash, saqlab turish, buxgalteriya hisobi, milliy standart, xalqaro standart, moliyaviy hisobot, tamoyillar, usullar, qoida, tartib

Аннотация: В данной статье раскрыты особенности мостостроительных организаций в системе автомобильных дорог и разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию теоретических и методических основ организации в них бухгалтерского учета.

Ключевые слова: дорожное строительство, мостостроение, реконструкция, ремонт, содержание, бухгалтерский учет, национальный стандарт, международный стандарт, финансовая отчетность, принципы, методы, правило, порядок.

Abstract. This article reveals the features of bridge construction organizations in the road system and develops proposals and recommendations for improving the theoretical and methodological foundations of accounting organization in them.

Keywords: road construction, bridge construction, reconstruction, repair, maintenance, accounting, national standard, international standard, financial reporting, principles, methods, rule, procedure.

Kirish. Avtomobil yo‘llari O‘zbekiston Respublikasining xo‘jaliklar sohasining yirik tayanchlaridan biri, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Avtomobil yo‘l tarmog‘i mamlakatning hamma tumanlarini birlashtirib, hududning yaxlitlik sharti uchun zarurligini, uning iqtisodiy fazoviy yaxlitligini taminlaydi. U iqtisodiy o‘sish shartini, milliy iqtisodning raqobatbardoshligini va aholining yashash sifatini oshiradi. Avtomobil yo‘llari chegaradosh davlatlarga chiqishi taminlashi bilan birgalikda respublikaning tashqi iqtisodiy aloqalarni taminlashning asosiy moddiy bazasi va uning iqtisodiy globallash tizimi integratsiyalashi hisoblanadi.

Bugungi kunda avtomobil yo‘llar qurilishda ko‘prik va yo‘l o‘tkazgichlar muhim ahamiyat kasb etib, ularning qurilishi odatda, bir yildan ortiq davom etadigan jarayondir. Ko‘prik qurilishida xarajatlarni buxgalteriya hisobida to‘g‘ri hisobga olishda qurilish sanoatining o‘ziga xos texnologik xususiyatlari inobatga olinib, ko‘prik qurilishi uzoq siklli, yuqori kapital sig‘imi va vaqtinchalik infratuzilmaning murakkabligi, asosiy xususiyatlarga tushumni bosqichma-bosqich tan olish, maxsus hisobvaraqlardan foydalanish, materiallarni (metall konstruksiyalar, beton) batafsil hisobga olish va har bir obyekt (ko‘prik, yo‘l o‘tkazgich) bo‘yicha xarajatlarni alohida hisobga olish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu boisdan, mazkur maqolada avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlarda buxgalteriya hisobini tashkil qilishning nazariy va uslubiy asoslarini tadqiq etish masalalari mazkur maqolaning dolzarbligini belgilab beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobini tashkil qilish masalalari bilan shug‘ullangan iqtisodchi olimlar va soha xodimlarining ilmiy tadqiqot ishlari, o‘quv adabiyotlari hamda sohaga oid uslubiy asoslar atroflicha o‘rganildi.

Shu mavzu bo‘yicha mamlakatimiz iqtisodchi olimlardan K.B.Urazov, S.V.Vaxidov (2010) “...avtotransport vositalari, ularning ish faoliyati, amortizatsiyasi, yoqilg‘i, yog‘lash materiallari, ehtiyot qismlar hisobini yuritish tartibi, shuningdek, avtotransport xizmatlaridan olinadigan daromadlarni tan olish va bajarilgan ishlar tannarxini kalkulyatsiya qilish usullari, soliqlar va to‘lovlar, yakuniy moliyaviy natijalarning shakllantirilishi hamda ularni hisob va hisobotda aks ettirishdagi xususiyatlari” [1]ochib berilgan,

Kalonov M.B. (2020) “...avtokopxonalapda acociy xapajatlapdan bipi bo‘lgan yonilg‘i-moylash matepiallapini ombopdan bepish, tannapxga o‘tkazish ucullapi, ulapni tabi iy kamayish nopmalapi (ilova shaklida) keltipib o‘tilishi, shinalap, akkumulyatoplap, dicklap alohi da xapid qilinishi ma’lum bip davp yoki macofaga bog‘liq holda hicobdan chiqapilishini e’tiborda tutib, ulapni hicobdan chiqapishni hicob ciyocati opqali muctahkamlab qo‘yish kerak” [2] deb e’tirof etilgan. Kuziyev A.U., Shermuxammedov A.A. “...avtomobil-yo‘l tarmoqlarini loyihalash va rivojlantirishning mavjud uslubiyotlarida asosiy ko‘rsatkichlar sifatida o‘rganilayotgan hududdagi istiqboldagi harakat jadalligi va yo‘l-transport xarajatlari qabul qilinadi. Bunday yondashuv iqtisodiy rivojlangan mintaqalarning asosiy tarmoqlarini loyihalash va rivojlantirish muammolarini hal qilishga qaratilgan. Ushbu maqolada yo‘l tarmog‘ini rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan foydalangan holda mintaqaning chekka hududlarini rivojlantirish uslubiyati bayon etilgan” [3].

MDH davlatlari iqtisodchi olimlardan Sherstyuk A.Ye. (2025) “...avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlarda sug‘urtalash usullarini diversifikatsiyalash asosida qurilish-montaj tavakkalchiliklaridan sug‘urta himoyasini tashkil etishni takomillashtirishga qaratilgan nazariy qoidalar va amaliy tavsiyalar” [4] ishlab chiqilgan, Fransev S.M. (2016) “...tashkiliy tuzilmalarning turlari, transport tarmog‘i va avtotransport korxonasini boshqarishning tashkiliy tuzilmalari, avtotransport korxonasi rahbari va o‘rinbosarlarining lavozim majburiyatlari, avtotransport korxonasining harakat xavfsizligi xizmati, iqtisodiy, dispetcherlik, ekspluatatsiya va texnik xizmatlari, ishlab chiqarish bo‘linmalarining tasnifi va avtotransport korxonasining ishlab chiqarish

tuzilmasini shakllantirish bosqichlari” [5] ga e’tibor qaratgan.Ещенко А. Р. (2016) “...avtomobil yo‘lining sifat darajasi optimalligining mezoni uning samaradorligi, ya’ni ekspluatatsiyadan keladigan foydali samaraning yo‘lni qurish va ekspluatatsiya qilish uchun ketgan jami xarajatlarga nisbati hisoblanadi. Ularni minimallashtirish murakkab optimallashtirish masalasi bo‘lib, uning yechimi ko‘plab omillarga bog‘liq (yo‘l uzunligi va vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib turadigan tuproq va materiallarning xususiyatlari va holati, konstruktiv qatlamlarning parametrlari, atrof-muhitning harorati va namligi va boshqalar). Ammo shunga qaramay, har doim yo‘lning talab qilinadigan ekspluatatsion xususiyatlarini ta’minlaydigan ishlarni bajarishning optimal usuli mavjud bo‘lib, uni qurish va ekspluatatsiya qilish uchun keltirilgan xarajatlar minimal bo‘ladi” [6]deb ta’kidlagan.

Yuqorida keltirilgan iqtisodchi olimlarning ilmiy ishi va o’quv adabiyotlarida qurilish tashkilotlari hamda avtotransport korxonalarida buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratilgan xolos.

Shu boisdan, avtomobil yo’llari tizimidagi ko’prik qurilish tashkilotlarida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning nazariy va uslubiy asoslarini taqiq etish hamda uni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish maqolaning asosiy maqsadini belgilab beradi.

Tadqiqot uslubi. Maqolada tizimli yondashuv, tahlil va sintez, guruhlash, induktsiya va deduktsiya, mantiqiy xulosalash, ma’lumotlarni qiyosiy taqqoslash va boshqa usullar qo‘llanilgan.

Tahlil va natijalar. Avtomobil yo‘llari O‘zbekiston Respublikasining xo‘jaliklar sohasining yirik tayanchlaridan biri, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga egadir. Avtomobil yo‘l tarmog‘i mamlakatning hamma tumanlarini birlashtirib, hududning yaxlitlik sharti uchun zarurligini, uning iqtisodiy fazoviy yaxlitligini taminlaydi. U iqtisodiy o‘sish shartini, milliy iqtisodning raqobatbardoshligini va axolining yashash sifatini oshiradi. Avtomobil yo‘llari chegaradosh davlatlarga chiqishi taminlashi bilan birgalikda respublikaning tashqi iqtisodiy aloqalarni taminlashning asosiy moddiy bazasi va uning iqtisodiy globallash tizimi integratsiyalashi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.02.2017-yildagi PF 4954-sonli farmoniga [7] binoan, O‘zbekiston avtomobil yo‘llarini qurish va ekspluatatsiyasi Davlat aksiyadorlik kompaniyasi (“O‘zavtoyo‘l” DAK) negizida O‘zbekiston Respublikasi avtomobil yo‘llar Davlat qo‘mitasi tuzilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 01.02.2019-yildagi PF–5647-son Farmoniga [8] asosan O‘zbekiston Respublikasi Avtomobil yo‘llari davlat qo‘mitasi O‘zbekiston Respublikasi Transport vazirligi huzuridagi Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi etib qayta nomlangan holda Transport vazirligi tarkibiga kiritilgan.

Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi avtomobil yo‘llari va sun’iy inshootlarni loyihalashtirish, qurish, rekonstruksiya qilish, ta’mirlash hamda umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarini saqlash va tabiiy ofatlarning oldini olish, ularning oqibatlarini bartaraf etish bo‘yicha yagona buyurtmachi hisoblanadi.

Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlariga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlariga, Transport vazirligining qarorlariga hamda Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi nizomiga muvofiq, amal qiladi.

Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi o‘z vazifalari va funksiyalarini amalga oshirishda respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari va boshqa tashkilotlar bilan o‘zaro hamkorlik qiladi.

Avtomobil yo‘llari qo‘mitasining o‘z vakolatlari doirasida qabul qilingan qarorlari davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.10.2023-yildagi yo‘l xo‘jaligi sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-330-son [9] qarorida, yo‘l xo‘jaligini boshqarishning zamonaviy tizimini yaratish va raqamlashtirish, sohada sifat nazoratini kuchaytirish va manfaatlar to‘qnashuvining oldini olish, xususiy sektor korxonalarini keng jalb qilish uchun sharoit yaratish hamda byudjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirishning maqsadi va vazifalari belgilab berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezident Shavkat Mirziyoyev 09.12.2025-yilda avtomobil yo‘llari sohasidagi ishlar holati tahlil qilish va amalga oshirilayotgan oxirgi uch yilda sohada bajarilgan ishlar, moliyalashtirish hajmi hamda amaliy natijalar haqida ma’lumot berdi [10]. Xususan, ushbu davr mobaynida avtoyo‘l sohasiga qariyb 40 trillion so‘m ajratilib, 63 ming kilometr yo‘lda qurilish va ta’mirlash ishlari bajarildi. Sohaga xorijdan jalb qilinayotgan mablag‘lar 3 barobar oshib, 2025-yilda 1,2 milliard dollarga yetdi. Yo‘l qurilishida namunaviy andozalardan voz kechilib, har bir hududning geologik va ekologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda loyihalashtirish amaliyoti joriy etildi. Zamonaviy turdagi qoplamalar ishlab chiqilib, yo‘llarning xizmat muddati 1,5 barobarga oshirildi.

Kelgusi yillarda 21 ming kilometr yo‘llarni qurish va ta’mirlash, 14 ming kilometr tuproq yo‘llarni shag‘allashtirish hamda 325 ta ko‘prikni ta’mirlash rejalashtirilgan. Bunda xorijiy ekspertlar va texnologiyalarni keng jalb qilish, ilg‘or standartlarni joriy qilgan holda ishni tashkil etish topshirildi. Og‘irligi me’yordan ortiq yuk avtomashinalarining harakatlangani oqibatida 1800 kilometr yo‘l ta’mirtalab holga kelib qolgani ko‘rsatib o‘tildi. Shu munosabat bilan yuk transporti vaznini nazorat qilish uchun o‘lchov tarozilari tarmog‘ini kengaytirish zarurligi qayd etildi. Hozirda 9 ta shunday tarozi o‘rnatilgan, 8 tasini o‘rnatish ishlari davom etmoqda. Kelgusida yana 35 ta ko‘chma va statsionar nazorat-o‘lchov maskanini barpo etishga topshiriq berildi.

Mutasaddilarga og‘irlik va gabarit nazorati bilan bog‘liq barcha jarayonlarni qamrab olgan idoralararo elektron axborot tizimini ishga tushirish topshirildi. Shuningdek, ob-havo sharoitlaridan kelib chiqib, og‘ir vaznli transport vositalari harakatlanishini mavsumiy cheklash tartibini ishlab chiqish taklif etildi.

Bugungi kunda yangi yo‘llarning 61 foizini, “Tashabbusli byudjet” doirasida ichki yo‘llarning 92 foizini xususiy sektor qurmoqda. Uzoq yillar davlat monopoliyasida bo‘lgan yo‘llarni saqlash ishlari ham bosqichma-bosqich xususiy sheriklikka berilmoqda. Bu ishlarni kengaytirib, kelgusi yilda 3 ming kilometr, 2030-yilga borib esa 6,3 ming kilometr yo‘llarni saqlashga tadbirkorlarni jalb qilish rejalashtirilgan. Shuningdek, Osiyo taraqqiyot banki ishtirokida 86 ta tumanda quriladigan yo‘llarni to‘liq mahalliy pudratchilarga berish zarurligi ko‘rsatib o‘tildi.

Sohada raqamlashtirish darajasi past ekani, mavjud 59 ta xizmatning faqat 20 tasi raqamlashgani qayd etildi. Kelgusi yilda 28 ta xizmatni elektron shaklga o‘tkazish, intellektual transport tizimini joriy etish va 7 ta yangi elektron platformani ishlab chiqish muhimligi ta’kidlandi. 2024-2025-yillar davomida avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlari faoliyatiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, yildan -yilga bajarilgan ishlar hajmi ortib borganligidan dalolat beradi (1-jadval).

1-jadval

Avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlarining natijalari dinamikasi*[1]

№	Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	2024y	2025y	O‘zgarishi (+, -)	
					miqdor	%
1.	Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi tarmoqlari tomonidan bajarilgan ishlar	Trln.so‘m	12 391	15 758	3 367	127.2
1.1	Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi tarmoqlari avtomobil yo‘llari rekonstruksiya qilingan va ta’mirlangan ishlar	km	21 328	21 553	225	101.05
	jumladan:					
-	infratuzilmani rivojlantirish dasturi bo‘yicha bajarilgan ishlar	Trln.so‘m	3 205	3 580	375	111.7
-	infratuzilmani rivojlantirish dasturi bo‘yicha rekonstruksiya qilingan va ta’mirlangan ishlar	km	777.5	463.0	-314.5	59.6
-	umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarini texnik soz holatda saqlash xarajatlari	Trln.so‘m	3 811.0	4 330.0	519.0	113.7
-	umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarini ta’mirlash xarajatlari	km	6 883.0	7 183.0	300.0	104.4
-	tashabbusli byudjet dasturi doirasida ta’mirlash xarajatlari	Trln.so‘m	1 918.0	2782.0	864.0	145.0
-	-tashabbusli byudjet dasturi doirasida ichki yo‘llarni ta’mirlash xarajatlari -tashabbusli byudjet dasturi doirasida tuproq yo‘llarni shag‘allashtirish xarajatlari	km km	4 094.5 8 281.0	5 919.0 2 748.0	1824.5 -5533.0	144.6 33.2
-	ko‘priklarni ta’mirlash va tiklash xarajatlari	dona	315.0	320.0	5.0	101.6
-	xalqaro moliya institutlari ishtirokidagi loyihalar doirasida amalga oshirilgan ishlar	mln. dollar	243.9	300.3	56.4	123.1
-	xalqaro moliya institutlari ishtirokidagi loyihalar doirasida rekonstruksiya qilingan ishlar	km	320.0	213.0	-107.0	66.6

Avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlari tomonidan bajarilgan ishlar o‘tgan yilga nisbatan 3367.0 trln.so‘mga yoki 127.2 % ga, rekonstruksiya qilingan va ta’mirlangan ishlar

* https://gov.uz/uz/uzavtoyul/sections/view/50866 dan olingan ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tuzildi

hajmi esa, 225 km yoki 101.05% ortganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu shundan dalolat beradik, avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlarining aholini turmush tarzini yaxshilash va ish bajarish sohasining barqaror rivojlanib borishini ko‘rsatadi. Shunday ekan, ushbu bajarilgan ishlar uchun sarflangan mablag‘lar salmog‘i ham ortib bormoqda. Bu sarf xarajatlarni maqsadli va to‘g‘ri taqsimlanishi shu soha faoliyatida buxgalteriya hisobi orqali nazoaratni amalga oshirishni ta’minlash zarur. Buning uchun mamlakatimizda buxgalteriya hisobining uslubiy asoslarini moliyaviy hisobotni xalqaro standartlariga [11]muvofiq, takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bugungi kunda sohada buxgalteriya hisobini tashkil qilish “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida” gi qonun va qonun osti me’yoriy hujjatlarga bog‘liq bo‘ladi.

Shu boisdan, avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlari tomonidan bajarilayotgan ishlar hajmini va ularga sarflanayotgan xarajatlarni buxgalteriya hisobi o‘z vaqtida hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi (2-jadval).

2-jadval

Avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlarida bajarilgan ishlarni buxgalteriya hisobidan aks ettirish tartibi* [2]

№	Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	2024y	2025y	Provodka	
					Dt	Kt
2.	Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi tarmoqlari tomonidan bajarilgan ishlar	Trln.so‘m	12 391	15 758	2010	Xarajatlarni hisobga oluvchi schetlar
	jumladan:					
-	infratuzilmani rivojlantirish dasturi bo‘yicha bajarilgan ishlar	Trln.so‘m	3 205	3 580	2010	Xarajatlarni hisobga oluvchi schetlar
-	umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarini texnik soz holatda saqlash xarajatlari	Trln.so‘m	3 811.0	4 330.0	2510	1000, 0200, 6710, 6520, 6990, 9420 boshqa schetlar
-	tashabbusli byudjet dasturi doirasida ta’mirlash xarajatlari	Trln.so‘m	1 918.0	2782.0	4830 5110 2010	8800 4830 1000, 2310, 2510, 0200, 6710, 6520, 6990, 9420 boshqa schetlar
-	ko‘priklarni ta’mirlash va tiklash xarajatlari	dona	315.0	320.0	4830 5110 2010	8800 4830 1000, 2310, 2510, 0200, 6710, 6520, 6990, 9420 boshqa schetlar
-	xalqaro moliya institutlari ishtirokidagi loyihalar doirasida amalga oshirilgan ishlar	mln. dollar	243.9	300.3	0600, 5800	Xarajatlarni hisobga oluvchi schetlar

* https://gov.uz/uz/uzavtoyul/sections/view/50866 dan olingan ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tuzildi

2-jadval ma'lumotlaridan shuni ko'rish mumkinki, avtomobil yo'llari tizimidagi ko'prik qurilish tashkilotlari tomonidan bajarilgan ishlar bo'yicha xarajatlar o'tgan yilga nisbatan oshgan. Ushbu xarajatlar asosiy ishlab chiqarish xarajatlari schetining debeti va xarajatlarni hisobga oluvchi schetlarni kreditida aks ettiriladi. Albatta, mazkur sohada ushbu xarajatlar tegishli hisob registrlar va shakllarda o'z vaqtida rasmiylashtirilib, buxgalteriya hisobida ikkiyoqlama aks ettirish amaldagi me'yoriy hujjatlar talablari doirasida amalga oshiriladi. Bu sohada xarajatlarini buxgalteriya hisobi aks ettirish o'ziga xos xususiyatlarga ega. Chunki, real sektor korxonalarida xarajatlar 54-sonli Nizom [12]ga muvofiq, tartibga solinadi. Avtomobil yo'llari tizimidagi ko'prik qurilish tashkilotlariida esa, Shaharsozlik normalari va qoidalari (SHNQ) [13] ga muvofiq amalga oshiriladi.

Shaharsozlik normalari va qoidalari (SHNQ) - yangi qurilayotgan, ta'mirlanadigan va rekonstruksiya qilinadigan umumiy foydalanishdagi hamda shaharcha, qishloq, ovul va xo'jalik avtomobil yo'llarini loyihalashga oid talablarni belgilaydi. Umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari butun uzunligi yoki ayrim qismlarining iqtisodiy, ma'muriy ahamiyati va vazifasiga ko'ra, toifalarga bo'linadi. Bunda bajarilayotgan ishlar hajmi tuzilayotgan loyihalar qiymatiga bog'liq bo'ladi.

Loyihalarda yo'lni joyda o'tkazish, reja, bo'ylama va ko'ndalang kesimlar elementlari, ularning o'zaro uyg'unlashishi, kesishmalar va tutashmalarning turlari, yo'l to'shamasi va yo'l poyi tuzilmalari bo'yicha qabul qilinayotgan asosiy texnik yechimlar mehnat unumdorligini oshirish, qurilish materiallari va yoqilg'i-energetik manbalarni tejashi zarur. Ushbu bandning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari taqqoslangan variantlari ishlab chiqilib quyidagi asoslar inobatga olinish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

–qurilish bahosi, yo'lni ta'mirlash va saqlash xarajatlari;

–qurilishda va foydalanishda atrof tabiiy muhitga ta'siri bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlar;

–transport xarajatlari (avtomobil shinasi va qismlarining yeyilishi, yoqilg'i sarfi), tashish tannarxi;

–harakat xavfsizligi va qulayligi;

–yo'llar xizmat ko'rsatayotgan xo'jalik va yo'l bo'yidagi hududlarning ishlab chiqarish sharoitlarining o'zgarishi.

Yangi yo'llarni mavjud yo'llar yoki ularning ayrim qismlaridan foydalanib loyihalashda mavjud yo'llarning keyingi foydalanilmaydigan bo'laklari band qilib turgan yerlarni qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqli qilish uchun sarflanadigan xarajatlarni inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

Fikrimizcha, avtomobil yo'llari tizimidagi ko'prik qurilish tashkilotlarida ham 54-sonli nizomga muvofiq, bajarilgan ishlar tannarxini va moliyaviy natijalarni to'g'ri shakllantirish maqsadida, ichki xarajatlar tarkibi to'g'risidagi nizomni ishlab chiqish hamda tasdiqlash maqsadga muvofiq bo'lardi. Chunki, Shaharsozlik normalari va qoidalari (SHNQ)da faqat normativ ko'rsatkichlar o'z aksini topgan. Biroq, bajarilgan ishlar uchun sarflangan xarajatlar (tannarx) qiymatini aniqlashda sezilarli qiyinchiliklar mavjud. Bularni yechimi avtomobil yo'llari tizimidagi ko'prik qurilish tashkilotlarida xarajatlar tarkibi to'g'risidagi ichki nizomni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, avtomobil yo'llari tizimidagi ko'prik qurilish tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan hisob siyosati bu muammolarni yechimini topish imkoniyatini beradi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikr va mulohazalardan kelib chiqib, avtomobil yo'llari tizimidagi ko'prik qurilish tashkilotlarida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning uslubiy asoslarini takomillashtirish bo'yicha quyidagi taklif va tavsiyalar muallif tomonidan e'tirof etildi:

- xarajatlar hisobini tashkil qilish va moliyaviy natijalarni to‘g‘ri shakllantirish maqsadida, 54-sonli Nizomga muvofiq, avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlarida ichki xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom ishlab chiqilishi;

- buxgalteriya hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarga uyg‘unlashtirish bo‘yicha avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlarining o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, o‘zining hisob siyosatini ishlab chiqish hamda uni tasdiqlash;

- 21-sonli BHMS va MHXSga muvofiq, avtomobil yo‘llari tizimidagi ko‘prik qurilish tashkilotlari xususiyatidan kelib chiqib, ishchi schetlar rejasini ishlab chiqish;

- avtomobil yo‘llari tizimidagi qurilish tashkilotlarida ko‘prik qurilish bilan bog‘liq xarajatlar smetasining (taxminiy) loyihaviy namunasini Shaharsozlik normalari va qoidalari (SHNQ) ga muvofiq ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Shunday qilib, yuqorida bildirilgan taklif va tavsiyalarimiz avtomobil yo’llari tizimidagi ko’prik qurilish tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzish, shuningdek, moliyaviy natijalarni to'g'ri shakllantirishda e'tiborga olinadi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Urazov K.B., Vaxidov S.V. Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobining xususiyatlari. Darslik, --T.: 2010 – 445 b.

2. Kalonov M.B. Avtomobil transporti korxonalarining hisob siyosati. Biznes ekspert ilmiy jurnal. –T.: 2020, 2-son, 3-7 betlar

3. https://cyberleninka.ru/article/n/udud-avtomobil-y-l-tarmo-ini-rivozhlantirish -metodikasi

4. Шерстюк А.Е. Совершенствование страховой защиты от строительно-монтажных рисков в российской федерации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва.:- 2025

5. Организационно-производственные структуры транспорта: учеб. пособие по направлению подготовки 23.03.01 «Технология транспорт ных процессов»/ С.М. Францев. – Пенза: ПГУАС, 2016. – 116 с.

6. Фещенко А. П. Строительство автомобильных дорог. Возведение земляного полотна (подго товительные работы) : учеб.-метод. пособие / А. П. Фещенко ; М-во трансп. и коммуникаций Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель : БелГУТ, 2016. – 93 с.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.02.2017-yildagi “Yo‘l xo‘jaligi tizimini yanada takomillashtirish” PF 4954-sonli farmoni

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 01.02.2019-yildagi “Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–5647-son Farmoni

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.10.2023-yildagi “Yo‘l xo‘jaligi sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-330-son qarori

10. https://president.uz/uz/lists/view/8761

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.02.2020-yildagi “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi 4611-sonli qarori

12. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 05.02.1999 yildagi “Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida” gi 54-sonli nizom

13. SHNQ 2.05.02-23 “Avtomobil yo‘llari. Loyihalash talablari” shaharsozlik normalari va qoidalari (O‘zR Adliya vazirligi tomonidan 14.10.2024-yilda 304-son bilan ro‘yxatga olingan)

Tilabov Nasrulla Tashmuratovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
"Moliya va moliyaviy texnologiyalar" kafedrasi dotsenti, i.f.n.
ORCID 0000-0002-4412-4019
n.tilabov@tsue.uz

RIVOJLANGAN DAVLATLAR TAJRIBASI ASOSIDA DAVLAT QARZ SIYOSATINI AMALGA OSHIRISHNING ILG'OR USULLARI VA ULARNI O'ZBEKISTON SHAROITIGA MOSLASHTIRISH YO'NALISHLARI

Тилабов Насрулла Ташмуратович
Доцент кафедры «Финансы и финансовые технологии» Ташкентского государственного экономического университета
ORCID 0000-0002-4412-4019
n.tilabov@tsue.uz

ПЕРЕДОВЫЕ МЕТОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА, ОСНОВАННЫЕ НА ОПЫТЕ РАЗВИТЫХ СТРАН, И НАПРАВЛЕНИЯ ИХ АДАПТАЦИИ К УСЛОВИЯМ УЗБЕКИСТАНА

Tilabov Nasrulla Tashmuratovich
Tashkent State the University of Economics
Finance and financial technologies department associate professor, PhD
ORCID 0000-0002-4412-4019
n.tilabov@tsue.uz

ADVANCED METHODS OF IMPLEMENTING PUBLIC DEBT POLICY BASED ON THE EXPERIENCE OF DEVELOPED COUNTRIES AND DIRECTIONS FOR ADAPTING THEM TO THE CONDITIONS OF UZBEKISTAN

Annotatsiya: Maqolada rivojlangan davlatlarda davlat qarz siyosatini amalga oshirishning ilg'or usullari qiyosiy-institutsional yondashuv asosida tahlil qilinadi hamda ularni O'zbekiston sharoitiga moslashtirishning ustuvor yo'nalishlari asoslanadi. Tadqiqotda OECDning Global Debt Report materiallari, IMFning Sovereign Risk and Debt Sustainability Framework yondashuvi, Jahon bankining MTDS va DeMPA metodologiyalari, shuningdek AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya va Norvegiya davlat qarzi boshqaruvi bo'yicha rasmiy hujjatlari tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ilg'or qarz siyosati qarz hajmining mutlaq darajasi bilan emas, balki institutsional aniqlik, risk-limitlar, yillik qarz strategiyasi, emissiya kalendari, ichki qarz bozori chuqurligi va bozor bilan muntazam kommunikatsiya orqali belgilanadi. O'zbekiston uchun annual borrowing plan, risk-dashboard, benchmark obligatsiyalar, investorlar bilan maqsadli kommunikatsiya va fiskal risklar bilan integratsiyalashgan qarz boshqaruvi tizimini kuchaytirish eng istiqbolli yo'nalishlar sifatida taklif etiladi.

Tayanch so‘zlar: davlat qarzi, qarz siyosati, SRDSF, MTDS, DeMPA, risk boshqaruvi, ichki qarz bozori, emissiya kalendari, O‘zbekiston

Аннотация: В статье на основе сравнительно-институционального подхода анализируются передовые методы реализации политики государственного долга в развитых странах и обосновываются приоритетные направления их адаптации к условиям Узбекистана. В исследовании использованы материалы OECD Global Debt Report, подход IMF Sovereign Risk and Debt Sustainability Framework, методологии MTDS и DeMPA Всемирного банка, а также официальные документы по управлению государственным долгом США, Великобритании, Германии, Японии и Норвегии. Установлено, что передовая долговая политика определяется не абсолютным объемом долга, а институциональной четкостью, системой лимитов риска, наличием годовой стратегии заимствований, календаря размещений, глубиной внутреннего долгового рынка и регулярной коммуникацией с инвесторами. Для Узбекистана предлагается усилить annual borrowing plan, риск-дэшборд, benchmark-облигации, адресную коммуникацию с инвесторами и интеграцию управления долгом с системой фискальных рисков.

Ключевые слова: государственный долг, долговая политика, SRDSF, MTDS, DeMPA, управление рисками, внутренний долговой рынок, календарь размещений, Узбекистан

Abstract: The article analyses advanced methods of implementing public debt policy in developed countries through a comparative institutional approach and substantiates priority directions for adapting them to Uzbekistan. The study relies on the OECD Global Debt Report, the IMF Sovereign Risk and Debt Sustainability Framework, the World Bank’s MTDS and DeMPA methodologies, and official debt management documents of the United States, the United Kingdom, Germany, Japan, and Norway. The results show that advanced debt policy is determined not by the absolute debt level, but by clear institutional arrangements, risk limits, an annual borrowing strategy, an issuance calendar, the depth of the domestic debt market, and regular communication with investors. For Uzbekistan, the most promising directions are strengthening the annual borrowing plan, a risk dashboard, benchmark government bonds, targeted investor communication, and integration of debt management with the fiscal risk framework.

Keywords: public debt, debt policy, SRDSF, MTDS, DeMPA, risk management, domestic debt market, issuance calendar, Uzbekistan

Kirish

Jahon qarz bozorlarida so‘nggi yillarda kuzatilayotgan o‘zgarishlar davlat qarzi siyosatini yuritish masalasini oddiy moliyalashtirish amaliyotidan strategik boshqaruv darajasiga olib chiqdi. OECDning 2026 yilgi hisobotida suveren qarz olish hajmi yuqori darajada saqlanib qolayotgani, qayta moliyalashtirish bosimi kuchayayotgani va investorlar bazasi tarkibida narxga sezgir ishtirokchilar ulushi ortayotgani qayd etiladi. Bunday sharoitda qarz siyosatining muvaffaqiyati davlat qancha qarz olganida emas, balki qarzni qanday boshqarayotgani, qaysi risklarni qanday limitlayotgani va bozor bilan qanday kommunikatsiya olib borayotganida namoyon bo‘ladi. [1]

Rivojlangan davlatlar tajribasi aynan shu jihatdan alohida ilmiy qimmatga ega. AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya va Norvegiya misolida ko‘rinadiki, yuqori institutsional sifat, yillik qarz strategiyasi, muntazam emissiya kalendari, ichki qarz bozorining chuqurligi, benchmark qimmatli qog‘ozlar va investorlar bilan oldindan aytilgan muloqot qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatini

yumshatadi hamda ishonchni oshiradi. Demak, ilg‘or usul davlatning ko‘proq yoki kamroq qarz olishi bilan emas, balki qarz boshqaruvining professional va tizimli tashkil etilishi bilan belgilanadi. [7–12]

Ushbu maqolaning maqsadi rivojlangan davlatlarda davlat qarz siyosatini amalga oshirishning ilg‘or usullarini tahlil qilish, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash hamda O‘zbekiston sharoitiga moslashtiriladigan ustuvor yo‘nalishlarni asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: birinchidan, ilg‘or qarz siyosatini baholash mezonlarini aniqlash; ikkinchidan, tanlangan davlatlarning institutsional va operatsion modellarini qiyosiy tahlil qilish; uchinchidan, mazkur tajribalardan O‘zbekiston uchun moslashtiriladigan amaliy elementlarni ishlab chiqish.

Ushbu maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda rivojlangan davlatlar tajribasi faqat tasviriy sharh darajasida emas, balki SRDSF, MTDS va DeMPA metodologiyalarini integratsiyalashgan holda baholash ramkasida ko‘rib chiqiladi. Bu yondashuv xorijiy tajribani bevosita ko‘chirib olish emas, balki uni O‘zbekistonning amaldagi huquqiy, fiskal va bozor infratuzilmasi bilan uyg‘unlashtirilgan shaklda moslashtirish imkonini beradi. [3–6]

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Mavzuga oid adabiyotlar sharhida asosan rasmiy xalqaro tashkilotlar va davlat qarzini boshqaruvchi institutlarning hujjatlariga tayandik. Chunki aynan ushbu manbalar ilg‘or qarz siyosatining amaliy mexanizmlarini, risk ko‘rsatkichlarini va bozor amaliyotini ishonchli yoritadi.

1. OECD. Global Debt Report 2026: Sovereign Borrowing Outlook. Mazkur hisobotda 2026 yilda suveren qarz olish hajmi yuqori darajada qolishi, qayta moliyalashtirish talabi rekord ko‘rsatkichlarga yaqinlashgani va investorlar bazasi tarkibi o‘zgarayotgani ko‘rsatiladi. Manba tadqiqot uchun tashqi qarz muhiti, bozor bosimi va zamonaviy suveren qarz boshqaruvi chaqiriqlarini tushuntirishda asosiy tayanch bo‘ldi. [1]

2. OECD. Global Debt Report 2025: Sovereign Borrowing Outlook. Ushbu hisobot 2025 yilgi qarz bozorlaridagi tendensiyalarni, xususan net borrowing va refinancing requirements dinamikasini ochib beradi. 2026 yilgi nashr bilan qiyoslash davlat qarzi siyosatidagi global bosimlarning barqaror trendga aylanayotganini ko‘rsatadi. [2]

3. International Monetary Fund. Staff Guidance Note on the Sovereign Risk and Debt Sustainability Framework for Market Access Countries. Mazkur yo‘riqnoma suveren risk va qarz barqarorligini baholashda makro-fiskal ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda debt structure, gross financing needs va shok-ssenariylarni hisobga olish zarurligini asoslaydi. Maqolada ushbu manba qarz siyosati barqarorligini baholash mezonlarini shakllantirishda metodologik asos bo‘lib xizmat qildi. [3]

4. International Monetary Fund. Sovereign Risk and Debt Sustainability Analysis for Market Access Countries. Mazkur material SRDSF amaliy qo‘llanishini va uning tahliliy mantiqini yoritadi. Manba qarz barqarorligini faqat qarz/YAIM ko‘rsatkichi bilan emas, balki stress-testlar, bozor kirish imkoniyati va fiskal zaifliklar orqali baholash kerakligini ko‘rsatadi. [4]

5. World Bank. Medium-Term Debt Management Strategy (MTDS). MTDS qarz portfelini cost-risk trade-off asosida shakllantirishni nazarda tutadi. Ushbu manba qarz portfeli tarkibini, muddat profilini, foiz va valyuta risklarini strategik tanlash bo‘yicha maqolaning metodologik yadrosini ta’minladi. [5]

6. World Bank. Debt Management Performance Assessment (DeMPA). DeMPA davlat qarzini boshqarish institutlari va jarayonlari sifatini diagnostika qilish vositasi sifatida muhimdir. U qarz strategiyasi, ichki nazorat, audit, operatsion bo‘linmalar va hisobotlilik sifatini baholash orqali institutsional yetuklik masalasini yoritadi. [6]

7. U.S. Department of the Treasury. Treasury Quarterly Refunding / Marketable Borrowing Estimates. AQSH G‘aznachiligi hujjatlari quarterly refunding jarayoni orqali bozor bilan muntazam muloqot, moliyalashtirish ehtiyojlarini yangilab borish va emissiya siyosatini oldindan signal qilish amaliyotini ko‘rsatadi. Bu manba qarz boshqaruvida kommunikatsiya va rejalilikning rolini asoslashda muhim ahamiyatga ega. [7]

8. UK Debt Management Office. Annual Reviews / Debt Management Report. 2025–Buyuk Britaniya DMO nashrlari yillik financing remit, issuance calendar va ex-post annual review o‘rtasidagi uzviylikni ko‘rsatadi. Manba qarz boshqaruvida ex-ante rejalash va ex-post hisobdorlik uyg‘unligi qanday ishlashini ochib beradi. [8]

9. Deutsche Finanzagentur. Issuance Outlook 2026 va Issuance Calendar. Germaniya tajribasi emission rejalari, yashil obligatsiyalar va auktsion guruhlari orqali emitent ishonchliligi hamda bozor intizomini mustahkamlashni ko‘rsatadi. Ushbu manba fiskal reputatsiya va qarz narxi o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishda qo‘l keladi. [9]

10. Ministry of Finance Japan. Debt Management Report 2025. Yaponiya hisobotida JGB issuance plan, cost-at-risk tahlili va investor bazasini diversifikatsiya qilish instrumentlari yoritilgan. Bu manba yuqori qarz darajasi sharoitida ham bozordagi barqarorlik institutsional sifat va ichki investor bazasi bilan ta’minlanishini ko‘rsatadi. [10]

11. Norges Bank. Strategy and borrowing programme for 2026. Norvegiya tajribasi strategik vakolatlar Moliya vazirligida, operatsion ijro esa markaziy bankda bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ushbu model strategik va operatsion vazifalar ajratilganda qarz boshqaruvi samaradorligi oshishini ko‘rsatadi. [11]

12. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Markaziy bank. Davlat qarzi statistikasi va fiscal agent operations materiallari. Mahalliy rasmiy manbalar O‘zbekistonda davlat qimmatli qog‘ozlari bozori bosqichma-bosqich chuqurlashayotganini, lekin investor kommunikatsiyasi, benchmark qatorlar va risk bo‘yicha hisobot tizimini yanada rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu manbalar xorijiy tajribalarni mahalliy sharoit bilan bog‘lashda asos bo‘ldi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot metodologiyasi qiyosiy tahlil, institutsional tahlil, tizimli yondashuv, abstrakt-mantiqiy umumlashtirish va normativ-huquqiy sharh usullarining integratsiyasiga asoslanadi. Avvalo, ilg‘or davlat qarz siyosatini baholash mezonlari shakllantirildi. Bunda qarz portfeli sifati, risklarni boshqarish, fiskal uyg‘unlik, ichki qarz bozori chuqurligi, shaffoflik va kommunikatsiya, qarz mablag‘laridan foydalanish samaradorligi asosiy kriteriylar sifatida tanlandi.

Ikkinchi bosqichda AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya va Norvegiya davlat qarzi boshqaruvi bo‘yicha rasmiy hujjatlar qiyosiy o‘rganildi. Bu mamlakatlar tanlovi qarz bozorlarining chuqurligi, institutsional modellarining farqliligi va xalqaro etalon sifatida qabul qilinganligi bilan izohlanadi. Tahlilda SRDSF barqarorlik va zaifliklarni aniqlash, MTDS portfel tuzilishi va cost-risk trade-off ni baholash, DeMPA esa institutlar va jarayonlar sifatini tahlil qilish vositasi sifatida qo‘llanildi.

Uchinchi bosqichda xalqaro xulosalar O‘zbekistonning amaldagi fiskal va bozor sharoitlari bilan solishtirildi. Bunda Iqtisodiyot va moliya vazirligining davlat qarzi statistikasi, Markaziy bankning fiscal agent operations va davlat qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha ma’lumotlari tayanch sifatida olindi. Shu asosda muallif tomonidan O‘zbekiston uchun moslashtiriladigan amaliy yo‘nalishlar ishlab chiqildi.

Natija va muhokama

Tahlil natijalari rivojlangan davlatlarda davlat qarz siyosatini amalga oshirishning ilg‘or usullari oltita asosiy blokda jamlanishini ko‘rsatdi.

Birinchi blok — institutsional aniqlik. Rivojlangan mamlakatlarda siyosiy qaror qabul qiluvchi organ bilan operatsion qarz boshqaruvi o‘rtasida vazifalar aniq ajratilgan. AQSHda U.S. Treasury, Buyuk Britaniyada DMO, Germaniyada Finanzagentur, Yaponiyada Moliya vazirligi va Norvegiyada Moliya vazirligi–Norges Bank modeli qarz boshqaruvida vakolatlarning noaniqligi minimal darajaga tushirilganini ko‘rsatadi. Bu holat qarz siyosatini shaxsiy qarorlar yig‘indisidan institutlashgan jarayonga aylantiradi. Ayniqsa front-office, middle-office va back-office funksiyalarining ajratilishi risklarni aniqlash, monitoring qilish va audit qilish imkonini kuchaytiradi. [7–12]

Ikkinchi blok — strategik portfel yondashuvi. Rivojlangan davlatlar qarz boshqaruvini emissiya hajmlarini taqsimlash sifatida emas, balki portfel muhandisligi sifatida ko‘radi. Bunda foiz xatari, qayta moliyalash xatari, valyuta xatari va likvidlik xatari bir vaqtning o‘zida boshqariladi. MTDS yondashuvi cost-risk trade-off ni markazga qo‘yadi: qisqa muddatli arzon qarz har doim ham optimal emas, uzoq muddatli sobit stavkali qarz esa ba’zan umumiy barqarorlik uchun maqbulroq bo‘lishi mumkin. Yaponiya va Buyuk Britaniya tajribasida cost-at-risk, maturity profile va investor bazasini diversifikatsiya qilish aynan shu mantiq asosida qo‘llanadi. [3], [5], [11]

Uchinchi blok — fiskal uyg‘unlik. Germaniyadagi debt brake, Norvegiyadagi non-oil budget rule, AQSH va Buyuk Britaniyadagi borrowing requirement bilan integratsiya qilingan yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, qarz siyosati fiskal siyosatdan ajralgan holda samarali bo‘la olmaydi. Qarz olish hajmi, muddatlari va instrumentlari byudjet taqchilligi, kassa boshqaruvi, foiz xarajatlari va kelgusi to‘lovlar profili bilan birgalikda baholanadi. Demak, ilg‘or qarz siyosati — bu makro-fiskal koordinatsiya mahsulidir. [7–12]

To‘rtinchi blok — ichki qarz bozorining chuqurligi. AQSH va Germaniyada benchmark qimmatli qog‘ozlar butun moliya bozori uchun etalon yield curve yaratadi. Buyuk Britaniya va Yaponiyada esa uzoq muddatli instrumentlar va inflyatsiyaga bog‘langan obligatsiyalar investorlar bazasini kengaytiradi. Primary dealerlar, reopening amaliyoti, auktsion taqvimining oldindan e’lon qilinishi va ikkilamchi bozor likvidligi qarz narxini pasaytiruvchi muhim omillardir. Shu sababli ichki qarz bozori rivojlangan mamlakatlarda nafaqat moliyalashtirish manbai, balki monetar uzatish mexanizmi va moliyaviy benchmark tizimining markaziy elementi sifatida qaraladi. [7], [8], [10], [11]

Beshinchi blok — shaffoflik va kommunikatsiya. AQSH Treasury quarterly refunding hujjatlari, UK DMO annual review va debt management reportlari, Deutsche Finanzagentur issuance outlook lari, Japan MOF debt management reportlari va Norges Bank borrowing programme hujjatlari bozorga oldindan aytilgan signallar beradi. Bunday yondashuv investorlarga likvidlikni rejalashtirish, risklarni baholash va davlat signalini to‘g‘ri talqin qilish imkonini yaratadi. Natijada surprise premium pasayadi, emitentning reputatsion kapitali oshadi va qarz olish xarajati yumshaydi. [3–6]

Oltinchi blok — qarz siyosatini doimiy diagnostika qilish. SRDSF davlat qarzi barqarorligini stress-senariylar va gross financing needs orqali baholashga, MTDS portfel strategiyasini cost-risk nuqtayi nazaridan tanlashga, DeMPA esa institutsional yetuklikni diagnostika qilishga xizmat qiladi. Bu uchlik rivojlangan davlatlar tajribasini tushunish uchun nafaqat nazariy, balki amaliy metodologik asosdir. [13], [14]

1-jadval. Tanlangan rivojlangan davlatlarning ilg‘or qarz boshqaruvi elementlari va O‘zbekiston uchun moslashtirish yo‘nalishlari

Davlat	Ilg‘or usul	Institutsional tayanch	Moslashtiriladigan element
AQSH	Quarterly refunding, financing estimates, chuqur likvid bozor	U.S. Treasury	Choraklik kommunikatsiya va benchmark emissiyalarni kuchaytirish
Buyuk Britaniya	Annual financing remit, issuance calendar, annual review	UK Debt Management Office	Ex-ante rejalash va ex-post hisobdorlikni yagona konturga birlashtirish
Germaniya	Issuance outlook, auktsion guruhlari, green bond yondashuvi	Deutsche Finanzagentur	Ochiq emissiya dasturi va reputatsion boshqaruvni rivojlantirish
Yaponiya	Cost-at-risk, issuance plan, investor bazasini diversifikatsiya qilish	MOF Japan	Uzoq muddatli instrumentlar va ichki investor bazasi barqarorligini oshirish
Norvegiya	Strategik va operatsion vazifalarni ajratish, borrowing programme	Moliya vazirligi–Norges Bank	Strategik hamda operatsion funksiyalarni aniq ajratgan model

O‘zbekiston uchun olingan asosiy darslar bir necha yo‘nalishda jamlanadi. *Birinchidan,* annual borrowing plan va yillik emissiya kalendarini yanada institutlashtirish zarur. Bu bozor ishtirokchilarining kutishlarini boshqaradi va ichki qimmatli qog‘ozlar bozoridagi narx shakllanishini yaxshilaydi. *Ikkinchidan,* risk-dashboard tizimi joriy etilib, unda qarz va YAIM, valyuta tarkibi, so‘ndirish profili, bir yil ichida qayta moliyalash ulushi, foiz xarajatlari va investorlar bazasi ko‘rsatkichlari muntazam e’lon qilinishi maqsadga muvofiq. *Uchinchidan,* benchmark muddatli obligatsiyalar qatorini shakllantirish va reopening amaliyotini kuchaytirish ichki bozor likvidligini oshiradi. *To‘rtinchidan,* davlat qarzi boshqaruvini fiskal risklar, DXSH va davlat korxonalari bilan bog‘liq kengaytirilgan majburiyatlar monitoringi bilan integratsiyalash talab etiladi.

Mahalliy sharoit nuqtayi nazaridan yana bir muhim xulosa shuki, O‘zbekistonda davlat qimmatli qog‘ozlari bozorining institutsional poydevori allaqachon shakllanmoqda. Iqtisodiyot va moliya vazirligining davlat qarzi statistikasi hamda Markaziy bankning fiscal agent operations ma’lumotlari doimiy joylashtirish va bozor amaliyotining rivojlanayotganini ko‘rsatadi. Biroq bu bozorni haqiqiy benchmark bozorga aylantirish uchun investorlar bilan maqsadli kommunikatsiya, uzluksiz muddat qatori, tahliliy bulletinlar va ex-post annual review tizimini kuchaytirish zarur.

Shu bois rivojlangan davlatlar tajribasidan kelib chiqib O‘zbekiston uchun *uch bosqichli* moslashtirish modelini taklif etish mumkin. *Qisqa muddatda* annual borrowing plan, issuance calendar va qisqa risk bulletin joriy qilinishi lozim. *O‘rta muddatda* primary dealer tizimi, benchmark obligatsiyalar va stress-test asosidagi monitoring kengaytirilishi kerak. *Uzoq muddatda* esa qarz boshqaruvi strategik portfel yondashuviga to‘liq o‘tkazilib, fiskal risklar matritsasi hamda raqamli debt dashboard bilan integratsiyalashgan yagona boshqaruv platformasi yaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Natijada tadqiqotning bosh ilmiy xulosasi quyidagicha shakllanadi: rivojlangan davlatlarda ilg‘or qarz siyosati qarzning mutlaq miqdori bilan emas, balki institutlar sifati, bozor intizomi, risk limitlari, strategik rejalash va shaffof kommunikatsiya bilan belgilanadi. Demak, O‘zbekiston uchun

ham davlat qarz siyosatini takomillashtirishning markaziy vazifasi qarz hajmini emas, balki qarz boshqaruvi sifatini, portfel tuzilishini va ichki bozor infrastrukturasi yetukligini oshirishdan iboratdir. [1–14]

Shu nuqtai nazardan 2020–2025 yillarda rivojlangan davlatlar davlat qarz siyosati dinamikasiga e'tibor berilsa, 2020–2025 yillarda rivojlangan davlatlar davlat qarz siyosati uch bosqichda evolyutsiya qildi. 2020–2021 yillarda pandemiya oqibatlarini yumshatish maqsadida fiskal ekspansiya va favqulodda qarz jalb qilish ustuvor bo'ldi. 2022–2023 yillarda inflyatsiya va foiz stavkalari oshishi fonida qisqa muddatli arzon qarz strategiyasidan ehtiyotkor cost-risk boshqaruviga o'tila boshlandi. 2024–2025 yillarda esa qayta moliyalashtirish bosimi, foiz xarajatlarining ortishi va investorlar bazasining narxga sezgirligi kuchaygani sababli qarz siyosatida muddat tuzilmasi, emissiya taqvimi hamda bozor bilan kommunikatsiya markaziy o'ringa chiqdi. OECD baholariga ko'ra, 2025 yilda OECD hududida suveren qarz jalb qilish hajmi 17 trln AQSH dollariga, qayta moliyalashtirish ehtiyoji esa qariyb 13 trln dollarga yetishi kutilgan [1], [2], [15].

Bu borada IMFning 2025 yilgi WEO ma'lumotlari tanlangan rivojlangan davlatlarda qarz yukining bir xil yo'nalishda o'zgarmaganini ko'rsatadi. AQSHda umumiy hukumat qarzi 2020 yildagi 132,0 foizdan 2025 yilda 122,5 foizga tushgan bo'lsa-da, u hamon juda yuqori darajada saqlanmoqda. Buyuk Britaniyada ko'rsatkich 105,8 foizdan 103,9 foizga, Germaniyada 68,0 foizdan 65,4 foizga pasaydi. Yaponiya esa eng yuqori qarz darajasiga ega bo'lib qolmoqda: 2020 yildagi 258,4 foizlik ko'rsatkich 2025 yilda 234,9 foiz atrofida baholanadi. Norvegiyada esa qarz darajasi boshqa tanlangan davlatlarga nisbatan ancha past bo'lib, 2025 yilda 42,7 foiz atrofida shakllanadi [15].

2-jadval.

2020–2025 yillarda tanlangan rivojlangan davlatlarda umumiy hukumat qarzi dinamikasi va siyosiy urg'ular (foizda) [1], [3]

Davlat	2020	2025	O'zgarish, p.p.	2020–2025 yillardagi siyosat urg'usi
AQSH	132,0	122,5	-9,6	Pandemiyadan keyin qarzni qisqartirishdan ko'ra foiz xatari va qayta moliyalashtirish bosimini boshqarish ustuvor bo'ldi.
Buyuk Britaniya	105,8	103,9	-1,9	Gilt bozori barqarorligini saqlash, annual remit va emissiya kalendari orqali bozor kutishlarini boshqarish kuchaydi.
Germaniya	68,0	65,4	-2,7	Shokdan keyin fiskal normalizatsiya, emissiya intizomi va ishonchli benchmark qatorini saqlashga urg'u berildi.
Yaponiya	258,4	234,9	-23,5	Yuqori qarz darajasiga qaramay, ichki investor bazasi, muddatli tuzilma va cost-at-risk yondashuvi asosiy tayanch bo'ldi.
Norvegiya	46,1	42,7	-3,4	Qoida asosidagi fiskal yondashuv va nisbatan past qarz yukini saqlash bilan ehtiyotkor qarz siyosati davom etdi.

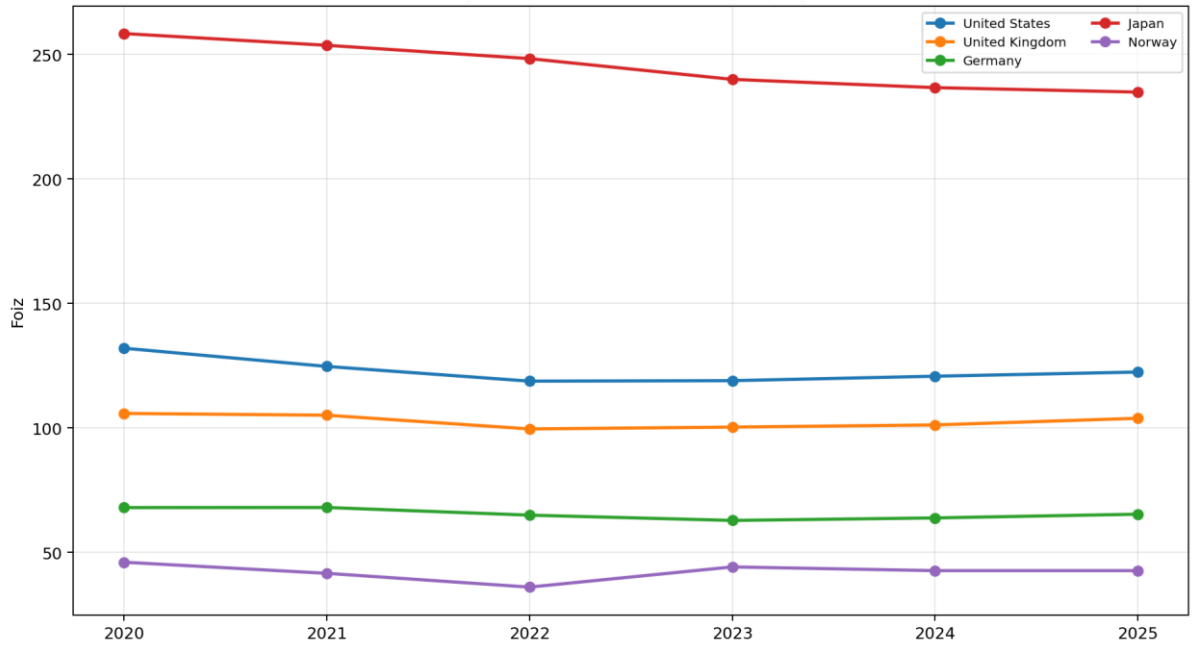

1-rasm. **2020–2025 yillarda tanlangan rivojlangan davlatlarda umumiy hukumat qarzi dinamikasi** (YIM niabatan, foizlarda) [1], [3]

Ushbu 2-jadval va 1-rasm ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda 2020 yildan keyin qarz dinamikasi mutlaq qisqarishdan ko'ra tarkibiy qayta muvozanatlashuv shaklida namoyon bo'lgan. Ya'ni qarzning YAIM nisbatining ayrim mamlakatlarda pasayishi qarz siyosati yumshaganini emas, balki iqtisodiy tiklanish, nominal YAIM o'sishi va portfel qayta tuzilmasi bilan birga kechganini anglatadi. Shu sababli 2024–2025 yillarda asosiy ustuvorlik yangi qarz olishdan ko'ra qimmatlashgan qarzni qayta moliyalashtirish, foiz riskini cheklash va bozor ishonchini saqlashga qaratildi [1], [2], [15].

Mazkur tendensiya O'zbekiston uchun ham muhim metodologik xulosa beradi: qarz siyosatini baholashda faqat qarz hajmi emas, balki uning muddat profili, valyuta tarkibi, qayta moliyalashtirish ulushi, investor bazasi va kommunikatsion intizomi ham birgalikda ko'rilishi kerak. Demak, annual borrowing plan, benchmark qimmatli qog'ozlar qatori, risk-dashboard va ex-post annual review kabi vositalar milliy qarz boshqaruvini yanada sifatli bosqichga olib chiqishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, rivojlangan davlatlar tajribasi davlat qarzi siyosatini samarali amalga oshirishda uchta fundamental qonuniyatni namoyon etadi. Birinchisi, qarz siyosatining barqarorligi yuqori darajadagi institutsional aniqlik va vakolatlar taqsimotiga tayanadi. Ikkinchisi, samarali qarz boshqaruvi cost-risk trade-off asosida shakllantirilgan portfel strategiyasini talab qiladi. Uchinchisi, ichki qarz bozori chuqurligi, muntazam emissiya kalendari va investorlar bilan shaffof kommunikatsiya qarz narxini pasaytiruvchi hamda ishonchni oshiruvchi asosiy omillar hisoblanadi.

Maqola natijalari O'zbekiston uchun xorijiy tajribani to'liq ko'chirish emas, balki uni milliy sharoitga moslashtirish zarurligini ko'rsatadi. Shu ma'noda annual borrowing plan, risk-dashboard, benchmark obligatsiyalar, stress-test tizimi, annual review va fiskal risklar bilan integratsiyalashgan qarz boshqaruvi amaliy jihatdan eng dolzarb yo'nalishlar sifatida baholanadi.

Shunday qilib, davlat qarz siyosatini takomillashtirishning eng istiqbolli yo'li - uni hisob-kitob va hisobot funksiyasidan strategik, riskga sezgir va bozor bilan uyg'unlashgan portfel boshqaruviga aylantirishdir. Aynan shunday yondashuv O'zbekistonning uzoq muddatli fiskal barqarorligi, ichki moliya bozori rivoji va suveren reputatsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD. Global Debt Report 2026: Sovereign Borrowing Outlook. 2026. https://www.oecd.org/en/publications/global-debt-report-2026_e9d80efd-en/full-report/sovereign-borrowing-outlook_4470147b.html

2. OECD. Global Debt Report 2025: Sovereign Borrowing Outlook. 2025. https://www.oecd.org/en/publications/2025/03/global-debt-report-2025_bab6b51e/full-report/sovereign-borrowing-outlook_b062d6ed.html

3. International Monetary Fund. Staff Guidance Note on the Sovereign Risk and Debt Sustainability Framework for Market Access Countries. 2022. https://www.imf.org/en/publications/policy-papers/issues/2022/08/08/staff-guidance-note-on-the-sovereign-risk-and-debt-sustainability-framework-for-market-521884

4. International Monetary Fund. Sovereign Risk and Debt Sustainability Analysis for Market Access Countries. 2023. https://www.imf.org/en/publications/dsa/sovereign-risk-and-debt-sustainability-analysis-for-market-access-countries

5. World Bank. Medium-Term Debt Management Strategy (MTDS). https://www.worldbank.org/en/programs/debt-toolkit/mtds

6. World Bank. Debt Management Performance Assessment (DeMPA). https://www.worldbank.org/en/programs/debt-toolkit/dempa

7. U.S. Department of the Treasury. Treasury Quarterly Refunding. 2026. https://home.treasury.gov/policy-issues/financing-the-government/quarterly-refunding

8. UK Debt Management Office. Annual Reviews. https://www.dmo.gov.uk/publications/annual-reviews/

9. UK Debt Management Office. Debt Management Report 2026–2027. 2026. https://www.dmo.gov.uk/media/0uuiqi10/drmr2627.pdf

10. Deutsche Finanzagentur. Issuance Outlook 2026 va Issuance Calendar. https://www.deutsche-finanzagentur.de/en/

11. Ministry of Finance Japan. Debt Management Report 2025. 2025. https://www.mof.go.jp/english/policy/jgbs/publication/debt_management_report/2025/index.html

12. Norges Bank. Strategy and borrowing programme for 2026. 2025. https://www.norges-bank.no/contentassets/448f83ba654342209816b66109d78cd9/strategy-and-borrowing-program-2026.pdf

13. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Public debt statistics. https://www.imv.uz/en/statedebt

14. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Securities issued by the Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan. https://cbu.uz/en/monetary-policy/operations/fiscal-agent/

15. International Monetary Fund. World Economic Outlook Database, April 2025. https://www.imf.org/en/publications/weo/weo-database/2025/april

Shoaxmedova Nozima Xayrullayevna
Toshkent davlat iqtsodiyot universiteti
Raqamli iqtisodiyot kafedrasi dotsenti
E-mail: nshoaxmedova@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3297-7521

O‘ZBEKISTONDA KRIPTOAKTIVLAR MUOMALASI SOHASIDA QABUL QILINGAN ME’YORIY-HUQUQIY VA INSTITUTSIONAL ISLOHOTLAR

Шоахмедова Нозима Хайруллаевна
доцент кафедры цифровой экономики
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: nshoaxmedova@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3297-7521

В УЗБЕКИСТАНЕ ПРИНЯТЫ НОРМАТИВНЫЕ, ПРАВОВЫЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ В СФЕРЕ ТОРГОВЛИ КРИПТОАКТИВАМИ

Nozima Khairullaevna Shoakhmedova
Associate Professor, Department
of Digital Economy, Tashkent
State University of Economics
E-mail: nshoaxmedova@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3297-7521

UZBEKISTAN ADOPTED REGULATORY, LEGAL, AND INSTITUTIONAL REFORMS IN THE SPHERE OF CRYPTO-ASSET TRADING

Annotatsiya. O‘zbekiston Respublikasida kriptoaktivlar muomalasi sohasida amalga oshirilayotgan normativ-huquqiy va institutsional islohotlar tahlil qilinadi. O‘zbekistonda kriptobirjalar faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy asoslar, litsenziyalash mexanizmlari, monitoring va investorlarni himoya qilish tizimlari batafsil tahlil qilinadi. Shu bilan birga, blokcheyn-taqsimlangan reestr texnologiyalari, elektron hujjat aylanishi, raqamli infratuzilma va avtomatlashtirilgan savdo tizimlari orqali bozor samaradorligini oshirishning ahamiyati ko‘rsatib o‘tiladi. O‘zbekiston fuqarolari va biznes hamjamiyati kriptoaktivlar bozoriga faolroq jalb qilinmoqda, bu esa institutsional ishtirokchilar sonining oshishiga va bozorda likvidlikning yaxshilanishiga yordam beradi.

Kalit so‘zlar. Kriptoaktivlar, kriptobirja, blokcheyn, litsenziyalash, investitsiya, elektron platforma, raqamli iqtisodiyot, raqamli infratuzilma, avtomatlashtirilgan savdo, O‘zbekiston.

Аннотация. В статье анализируются нормативно-правовые и институциональные реформы, проводимые в сфере обращения криптоактивов в Республике Узбекистан. Подробно рассматривается правовая база, регулирующая деятельность криптобирж в Узбекистане, механизмы лицензирования, системы мониторинга и защиты инвесторов. Одновременно подчеркивается важность повышения эффективности рынка за счет технологий распределенного реестра на основе блокчейна, электронного документооборота, цифровой

инфраструктуры и автоматизированных торговых систем. Граждане и бизнес-сообщество Узбекистана все активнее вовлекаются в рынок криптоактивов, что будет способствовать увеличению числа институциональных участников и повышению ликвидности рынка.

Ключевые слова. Криптоактивы, криптобиржа, блокчейн, лицензирование, инвестиции, электронная платформа, цифровая экономика, цифровая инфраструктура, автоматизированная торговля, Узбекистан.

Abstract. This article analyzes the regulatory and institutional reforms being implemented in the cryptoasset market in the Republic of Uzbekistan. It examines in detail the legal framework governing crypto exchanges in Uzbekistan, licensing mechanisms, monitoring systems, and investor protection. It also emphasizes the importance of improving market efficiency through blockchain-based distributed ledger technologies, electronic document management, digital infrastructure, and automated trading systems. Citizens and businesses in Uzbekistan are increasingly engaging in the cryptoasset market, which will contribute to an increase in institutional participants and improve market liquidity.

Keywords. Crypto assets, crypto exchange, blockchain, licensing, investment, electronic platform, digital economy, digital infrastructure, automated trading, Uzbekistan.

Kirish. So‘nggi yillarda global moliya bozorlarida texnologik inqiloblar va raqamli aktivlarning kengayishi iqtisodiyotning turli sohalarida sezilarli o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda. Xususan, kriptoaktivlar bozori nafaqat xalqaro moliya tizimida, balki milliy iqtisodiyotlar rivojida ham muhim o‘rin egallay boshladi. Kriptoaktivlar – bu blokcheyn texnologiyasiga asoslangan raqamli moliyaviy vositalar bo‘lib, ular investitsiya, savdo va boshqa moliyaviy operatsiyalar uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etadi. Shu bilan birga, ularning xavfsizligi, tartibga solinishi va qonuniyligi milliy moliya tizimining barqarorligi uchun muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasida kriptoaktivlar bozorining shakllanishi va rivojlanishi so‘nggi yillarda davlat siyosati tomonidan qo‘llab-quvvatlanmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2018 yil 3 iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori mamlakat iqtisodiyotini raqamlashtirish jarayonini tezlashtirish va kriptoaktivlar sohasida yangi imkoniyatlarni yaratish bo‘yicha muhim qadam bo‘ldi. Ushbu qarorda blokcheyn texnologiyalari, xalqaro standartlar va ilg‘or tajribalarni hisobga olgan holda kriptobirjalar faoliyati va fond bozori takomillashuvi ko‘zda tutilgan.

Mamlakatda kriptoaktivlar aylanmasi bilan bog‘liq normativ-huquqiy va institutsional islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu islohotlar kriptobirjalarning litsenziyalash mexanizmi, monitoring tizimi va investorlarni himoya qilish kabi masalalarni tartibga solishga qaratilgan. Shu bilan birga, elektron platformalar va blokcheyn-taqsimlangan reestr texnologiyalari orqali tranzaksiyalar xavfsizligi va bozor samaradorligi oshirilmoqda. Natijada, O‘zbekiston fuqarolari va tadbirkorlik subyektlari kriptoaktivlar bozoriga faolroq jalb qilinmoqda, institutsional ishtirokchilar soni ortib, bozor likvidligi yaxshilanmoqda.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – O‘zbekistonda kriptoaktivlar muomalasi sohasida amalga oshirilgan normativ-huquqiy va institutsional islohotlarni tizimli tarzda tahlil qilish, ularning iqtisodiy barqarorlik, investitsiyalarni jalb qilish va innovatsiyalarni rivojlantirishdagi ahamiyatini aniqlashdir. Tadqiqot natijalari mamlakatda kriptoaktivlar bozorining strategik rivojlanishi, investorlar ishonchi va iqtisodiy samaradorlikni oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Kriptoaktivlar va ularning moliya tizimidagi roli sohasida global miqyosda ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, Nakamoto (2008) blokcheyn texnologiyasini birinchi

marta kriptoaktivlar, xususan Bitcoin orqali moliyaviy tranzaksiyalarni xavfsiz va shaffof amalga oshirish vositasi sifatida taqdim etgan. Shu bilan birga, Yermack 2017 kriptoaktivlarning investorlar uchun yangi imkoniyatlar yaratishini, lekin tartibga solinmagan bozor xavflarini ham oshirishini ta'kidlaydi.

O‘zbekiston sharoitida kriptoaktivlar bozorining rivojlanishi va institutsional mexanizmlari bilan bog‘liq tadqiqotlar so‘nggi yillarda kengaymoqda. Masalan, Abdurahmonov 2020 O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va moliyaviy texnologiyalarni tatbiq etish bo‘yicha davlat siyosati kriptoaktivlar bozorini shakllantirishda muhim omil ekanini qayd etadi. Unga ko‘ra, normativ-huquqiy bazaning yaratilishi va litsenziyalash mexanizmi investorlar ishonchini oshirishda hamda bozordagi barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Global tadqiqotlarda Catalini & Gans, 2016 kriptoaktivlar iqtisodiy o‘sish va innovatsiyalarni rag‘batlantirishda muhim rol o‘ynashi qayd etilgan. Ularning fikricha, kriptoaktivlar orqali yosh tadbirkorlar va innovatsion startaplar yangi investitsiya manbalariga ega bo‘lib, iqtisodiy barqarorlikni oshirish imkoniyatiga ega. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda kriptoaktivlar bozorining rivojlanishi nafaqat moliyaviy texnologiyalarni tatbiq etish, balki iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning muhim omiliga aylanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbekistonda kriptoaktivlar muomalasi sohasidagi normativ-huquqiy va institutsional islohotlarni o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi mamlakatda kriptoaktivlar bozorining rivojlanish jarayonlarini, litsenziyalash va nazorat mexanizmlarini, shuningdek, iqtisodiy va investitsion salohiyatini tahlil qilishdan iborat.

Tahlil va natijalar. O‘zbekiston Respublikasida kriptobirja faoliyati, so'nggi yillarda global moliya bozorlarida yuz berayotgan inqilobiy o'zgarishlar fonida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kriptoaktiv va ularning savdosi zamonaviy iqtisodiy muhitda yangi imkoniyatlarni keltirib chiqaradi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston hukumati kriptobirja faoliyatini tadbiq etish uchun zarur huquqiy va institutsional islohotlarni amalga oshirishga kirishdi. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2018 yil 3 iyulda imzolangan “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori, mamlakat iqtisodiyotini raqamlashtirish jarayonini tezlashtirish va kriptoaktivlar sohasida yangi imkoniyatlarni yaratishga qaratilgan muhim hujjatdir. Ushbu qarorda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan takliflar, blokcheyn texnologiyalaridan foydalanish, xalqaro standartlar va ilg‘or tajribalarni hisobga olishga qaratilgan bo‘lib, O‘zbekistonda fond bozori va kriptobirja faoliyatini takomillashtirish maqsadida amalga oshirilmoqda.

Kriptobirja faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan huquqiy asoslarni yaratish bilan birga, O‘zbekistonda institutsional islohotlar ham amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlar, kriptobirjalarning samarali ishlashini ta'minlash, ularning bozordagi o'rnini mustahkamlash va investitsiyalarning xavfsizligini oshirishga qaratilgan. O‘zbekistonda kriptobirja faoliyatini nazorat qilish vazifasi O'zbekiston Respublikasi istiqbolli loyihalar milliy agentligi, Markaziy Bank va boshqa tegishli moliyaviy institutlarga yuklangan. Ushbu tashkilotlar kriptobirjalarning faoliyatini tartibga solish, qonunlarga muvofiqligini ta'minlash va investorlar himoyasini amalga oshirishga mas'uldirlar.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, O‘zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo‘mitasi, Qimmatli qog‘ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi, tovar-xom ashyo va fond birjalari O‘zbekiston Respublikasi fond bozori faoliyatini takomillashtirish va birja faoliyatini xalqaro standartlar va ilg‘or raqamli texnologiyalaridan, xususan blokcheyn-taqsimlangan reestr texnologiyalaridan foydalanishni hisobga olgan holda chora-tadbirlar rejasi loyihasi ishlab chiqilgan.

Yuridik va jismoniy shaxslarning kriptoaktivlar aylanmasi bilan bog‘lik operatsiyalari, jumladan norezidentlar tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar soliq solinadigan obyekt hisoblanmasligi, mazkur operatsiyalar yuzasidan olingan daromadlar esa soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha soliq solinadigan bazaga kiritilmasligi keltirilgan. Kriptoaktivlarni sotib olish, sotish yoki ayirboshlash uchun elektron platformani taqdim etuvchi tashkilot kriptobirja deb hisoblanadi. Kriptobirjalar faoliyatini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda litsenziya olinishi zarur.

O‘zbekistonda kriptobirja faoliyatining rivojlanishi iqtisodiy o‘sish, investitsiyalarni jalb etish va innovatsiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu jarayonlar, o‘z navbatida, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va ijtimoiy muammolarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Kriptobirja faoliyatining kengayishi, iqtisodiy o‘sishning asosiy manbalaridan biriga aylanishi mumkin. Kriptoaktivlar orqali yangi investitsiya manbalari, ayniqsa yosh va innovatsion tadbirkorlar uchun imkoniyatlar yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasida kriptoaktivlar aylanishi institutsional tuzilmasining barqaror rivojlanishi yo‘lida amalga oshiriladigan ishlar tartibga solindi.

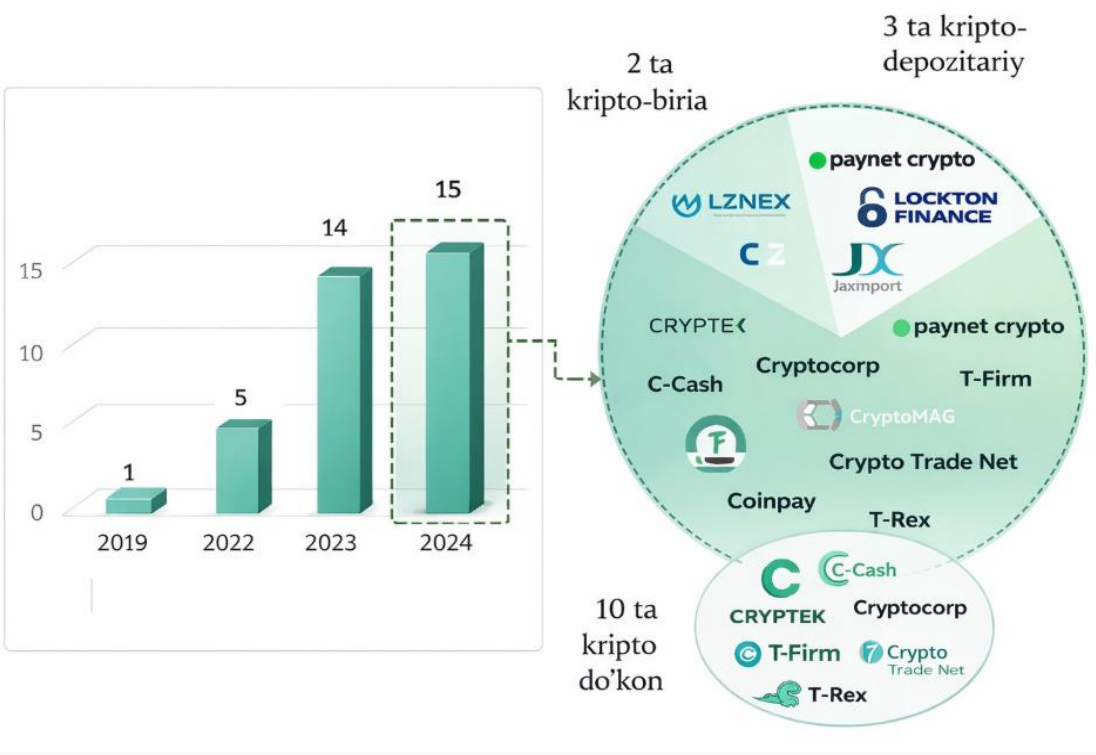

1-rasm. Kriptoaktivlar aylanmasi bo‘yicha xizmat ko‘rsatuvchi provayder litsenziyalari soni

O‘zbekiston Respublikasi istiqbolli loyihalar milliy agentligiga kriptobirjalar faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risidagi nizomni belgilangan tartibda tasdiqlash va amalga kiritish zimmasi yuklatilgan. Bu agentlik, kriptobirjalar faoliyatining nazoratini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi va qonuniy muhitni yaratadi.

O‘zbekistonda kriptobirja faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan huquqiy va institutsional islohotlar, mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida muhim ro‘l o‘ynaydi.

O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari va biznes hamjamiyatining kriptoaktivlar bozoriga sarmoya kiritishga qiziqishi ham ortdi, bu esa kriptoaktivlar bozorida institutsional ishtirokchilar sonini ko‘payishiga olib keldi.

1-jadval

Kriptoaktivlar aylanmasidan undirilgan yig‘im tushumi.

Yillar	Davlat boji	Faoliyatni amalga oshirganligi	Ja`mi
2022 yil	3,1 mlrd	400 mln	3,5 mlrd
2023 yil	33,9 mlrd	2,3 mlrd	36,2 mlrd
2024 yil	2,38 mlrd	7,9 mlrd	9,47 mlrd
2025 yil	3,63 mlrd	11,7 mlrd	14,70 mlrd

2026 yil holatiga ko‘ra, O‘zbekistonda kriptoaktivlar bilan savdo qilish tizimi davlat tomonidan tartibga solinadigan va bosqichma-bosqich rivojlanib borayotgan moliyaviy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mamlakatda kriptoaktivlar investitsiya va savdo obyekti sifatida qaralmoqda, biroq ular rasmiy to‘lov vositasi sifatida foydalanilmaydi. O‘zbekistonda kriptoaktivlar bozori hali rivojlanish bosqichida bo‘lib, savdo hajmi va likvidlik darajasi global kripto bozorlariga nisbatan nisbatan past hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar va savdo infratuzilmasining takomillashuvi ushbu bozorda kelgusida yanada barqaror va samarali faoliyat yuritish imkoniyatlarini kengaytirishi kutilmoqda.

O‘zbekistonda kriptoaktivlar aylanmasini tartibga soluvchi normativ-huquqiy va institutsional islohotlar sohada barqaror va xavfsiz muhit yaratishga xizmat qilmoqda. Ushbu jarayonda asosiy e’tibor kriptobirjalarning litsenziyalash mexanizmi, ularning faoliyatini monitoring qilish va investorlarni himoya qilishga qaratilgan. O‘zbekiston Respublikasi istiqbolli loyihalar milliy agentligi, Markaziy bank va boshqa moliyaviy institutlar kriptobirja faoliyatini nazorat qiluvchi markaziy organlar sifatida faoliyat yuritadi. Shu bilan birga, kriptoaktivlar bilan bog‘liq operatsiyalar, jumladan norezidentlar tomonidan amalga oshiriladigan savdo va ayirboshlash amaliyotlari soliq solinadigan obyekt sifatida hisoblanmasligi belgilangan, bu esa investorlar uchun qulay shart-sharoit yaratadi. Kriptoaktivlar savdosi uchun elektron platformalarni taqdim etuvchi tashkilotlar rasmiy litsenziya asosida ishlaydi, bu esa sohaning tartibga solinganligini va qonuniyligini ta’minlaydi.

Kriptoaktivlar bozorining rivojlanishi iqtisodiy o‘sish, innovatsiyalarni rag‘batlantirish va yangi investitsiya manbalarini jalb qilishga yordam beradi. Yosh va innovatsion tadbirkorlar uchun kriptoaktivlar orqali moliyaviy imkoniyatlar kengayadi, bu esa iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. O‘zbekistonda kriptoaktivlar bozori hali rivojlanish bosqichida bo‘lib, global bozorlar bilan solishtirganda savdo hajmi va likvidlik nisbatan past. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va savdo infratuzilmasining takomillashuvi bozorning samaradorligini oshiradi va investorlar uchun barqaror sharoit yaratadi.

Kriptobirjalarning faoliyatini rivojlantirish va investorlar ishonchini oshirish uchun mamlakatda blokcheyn-taqsimlangan reestr texnologiyalari va elektron hujjat aylanishi joriy qilinmoqda. Bu texnologiyalar tranzaksiyalarning xavfsizligini ta’minlaydi, ma’lumotlar buzilmasligini kafolatlaydi va operatsion jarayonlarni tezlashtiradi. Shu bilan birga, davlat tomonidan belgilangan litsenziyalash mexanizmi, nazorat va monitoring jarayonlari kriptobirjalar faoliyatini standartlashtiradi va investitsiyalarni himoya qiladi. Natijada, O‘zbekiston fuqarolari va biznes hamjamiyati kriptoaktivlar bozoriga faolroq jalb qilinmoqda, bu esa institutsional ishtirokchilar sonining oshishiga va bozorda likvidlikning yaxshilanishiga yordam beradi.

Xulosa. O‘zbekistonda kriptoaktivlar muomalasi sohasida amalga oshirilayotgan normativ-huquqiy va institutsional islohotlar mamlakat iqtisodiyotining raqamlashtirilishi va innovatsion

rivojlanishida muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Prezident qarorlari, Markaziy bank va istiqbolli loyihalar milliy agentligi tomonidan ishlab chiqilgan normativ-huquqiy baza kriptobirjalar faoliyatini tartibga solish, investorlarni himoya qilish va bozordagi likvidlikni oshirishga xizmat qilmoqda.

Kriptoaktivlar bozori O‘zbekistonda hali rivojlanish bosqichida bo‘lishiga qaramay, litsenziyalangan elektron platformalar orqali amalga oshiriladigan savdo va investitsiyalar iqtisodiy o‘sish va innovatsiyalarni rag‘batlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek norezidentlar tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalarni soliq solinadigan obyekt sifatida hisobga olinmasligi, investorlar uchun qulay shart-sharoit yaratadi va bozorni yanada jozibador qiladi.

Blokcheyn-taqsimlangan reestr texnologiyalari va elektron hujjat aylanishi joriy etilishi, tranzaksiyalar xavfsizligini ta’minlash va operatsion jarayonlarni tezlashtirishga imkon beradi. Bu esa kriptobirjalarning samarali ishlashini rag‘batlantiradi, investorlar ishonchini oshiradi va institutsional ishtirokchilar sonining ko‘payishiga yordam beradi.

O‘zbekistonda kriptoaktivlar bozorining rivojlanishi iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, yangi investitsiya manbalarini jalb qilish va yosh, innovatsion tadbirkorlar uchun moliyaviy imkoniyatlarni kengaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, normativ-huquqiy va institutsional islohotlar bozorni tartibga solish, xavfsiz va barqaror muhit yaratish hamda mamlakatning global raqamli moliya bozoridagi raqobatbardoshligini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. **“O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”**, 2018 yil 3 iyul. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti matbuot xizmati.

2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. **Kriptoaktivlar bozorini tartibga solish va nazorat qilish bo‘yicha yo‘riqnoma**. Toshkent, 2023.

3. O‘zbekiston Respublikasi istiqbolli loyihalar milliy agentligi. **Kriptobirjalar faoliyatini litsenziyalash tartibi bo‘yicha nizom loyihasi**, 2022.

4. Davlat raqobat qo‘mitasi. **Bozor infratuzilmasini rivojlantirish va kriptoaktivlar savdosini tartibga solish bo‘yicha tavsiyalar**. Toshkent, 2023.

5. Qimmatli qog‘ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi. **O‘zbekiston fond bozori va kriptoaktivlar bozorining integratsiyasi**. Toshkent, 2024.

6. Nakamoto, S. **Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System**. 2008.

7. Tapscott, D., Tapscott, A. **Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies is Changing the World**. New York: Penguin, 2016.

8. Kuznetsov, A. **Global trends in cryptocurrency regulation and institutional development**. *Journal of Financial Technology*, 2024, Vol. 12, No. 3, pp. 45–62.

9. European Banking Authority (EBA). **Guidelines on crypto-assets and digital finance**. Paris, 2022.

10. IMF. **Digital Currencies and Fintech: Regulatory Challenges and Opportunities**. Washington D.C., 2023.

N.D.Maxmudova
PhD, Samarqand iqtisodiyot
va servis instituti doktoranti

MOLIYAVIY HISOBOTLARNING XALQARO STANDARTLARIDA KONSOLIDATSIYA KONSEPSIYASI VA NAZARIY YONDASHUVLAR

N.D. Maxmudova
PhD, Doctoral Student,
Samarkand Institute of Economics and Service

THE CONCEPT OF CONSOLIDATION AND THEORETICAL APPROACHES IN INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS

Н.Д. Махмудова
PhD, докторант
Самаркандского института экономики и сервиса

КОНЦЕПЦИЯ КОНСОЛИДАЦИИ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТАХ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Annotatsiya. Ushbu maqolada moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida konsolidatsiya konsepsiyasi va uning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda konsolidatsiyaning asosiy elementi – nazorat tushunchasi, uning belgilari va amaliy qo‘llanilishi MHXS 10 talablari asosida yoritilgan. Shuningdek, mulkdorlar nazariyasi, bosh korxona nazariyasi va iqtisodiy birlik nazariyasi qiyosiy tahlil qilingan bo‘lib, xalqaro amaliyotda iqtisodiy birlik nazariyasining ustuvorligi asoslangan. Konsolidatsiya, nazorat, sezilarli ta’sir va qo‘shma nazorat tushunchalarining iqtisodiy mazmuni ochib berilgan. Maqolada guruh ichidagi operatsiyalarni bartaraf etish, hisob siyosatini uyg‘unlashtirish va nazorat qilinmaydigan ulushni kapital tarkibida ko‘rsatish kabi metodologik masalalar ham ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: konsolidatsiya, nazorat, MHXS 10, iqtisodiy birlik nazariyasi, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot, sezilarli ta’sir, qo‘shma nazorat, nazorat qilinmaydigan ulush, ichki operatsiyalar, shaffoflik.

Abstract. This article analyzes the concept of consolidation and its theoretical foundations in International Financial Reporting Standards (IFRS). The study examines the core element of consolidation – the concept of control – its characteristics and practical application based on IFRS 10 requirements. A comparative analysis of proprietary theory, parent company theory, and economic entity theory is conducted, substantiating the predominance of the economic entity theory in international practice. The economic essence of consolidation, control, significant influence, and joint control is revealed. The article also addresses methodological issues such as elimination of intra-group transactions, harmonization of accounting policies, and presentation of non-controlling interests as a component of equity.

Keywords: consolidation, control, IFRS 10, economic entity theory, consolidated financial statements, significant influence, joint control, non-controlling interests, intra-group transactions, transparency.

Аннотация. В данной статье анализируются концепция консолидации и её теоретические основы в Международных стандартах финансовой отчетности (МСФО). В исследовании рассматривается центральный элемент консолидации – понятие контроля, его признаки и практическое применение в соответствии с требованиями МСФО 10. Проведён сравнительный анализ теории собственников, теории головной организации и теории экономической единицы, обосновано приоритетное положение теории экономической единицы в международной практике. Раскрыто экономическое содержание понятий консолидации, контроля, значительного влияния и совместного контроля. В статье также освещены методологические вопросы, такие как элиминирование внутригрупповых операций, гармонизация учётной политики и отражение неконтролирующей доли в составе капитала.

Ключевые слова: консолидация, контроль, МСФО 10, теория экономической единицы, консолидированная финансовая отчетность, значительное влияние, совместный контроль, неконтролирующая доля, внутригрупповые операции, прозрачность.

KIRISH

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida konsolidatsiya konsepsiyasi korporativ guruhni alohida yuridik shaxslar yig‘indisi sifatida emas, balki yagona iqtisodiy subyekt sifatida aks ettirish g‘oyasiga asoslanadi. Bu yondashuvning mazmuni shundan iboratki, bosh korxona va uning nazoratidagi sho‘ba korxonalar moliyaviy hisobotlari umumlashtiriladi, guruh ichidagi o‘zaro operatsiyalar, ichki qarzdorliklar, ichki foyda va boshqa ichki aylanmalar chiqarib tashlanadi hamda foydalanuvchilarga guruhning real aktivlari, majburiyatlari, moliyaviy natijalari va pul oqimlari haqida yaxlit axborot taqdim etiladi. Xalqaro amaliyotda aynan shu yondashuv alohida hisobotlar asosida yuzaga keladigan axborot yetishmovchiligi va noto‘liq tasvir muammosini bartaraf etuvchi eng maqbul vosita sifatida qaraladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, analiz va sintez normativ-huquqiy tahlil usullaridan foydalanilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

S.V. Moderov ta’kidlashicha, “konsolidatsiyalashgan hisobotlarda sho‘ba jamiyatlar faoliyati yagona iqtisodiy subyekt sifatida aks ettiriladi va bu yondashuv hisobotlarning mazmuniy to‘liqligini ta’minlaydi”[1].

O.Mixaylovaning ta’kidlashicha, “konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot zamonaviy korporativ boshqaruv tizimining eng muhim axborot manbalaridan biri bo‘lib, u bosh korxona va uning nazorati ostidagi sho‘ba korxonalar faoliyatini alohida yuridik shaxslar yig‘indisi sifatida emas, balki yagona iqtisodiy birlik sifatida ifodalaydi”[2].

N.Gorshkovaning ilmiy tadqiqotlarida qayd etilishicha, “konsolidatsiyalashgan hisobotning asosiy mazmuni bir necha yuridik jihatdan mustaqil, biroq moliyaviy va boshqaruv nuqtai nazaridan

[1] Модеров С.В. Совместимая финансовая отчетность: логика и техника построения: дис. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук (08.00.12). – СПб, 2013 с.13

[2] Михайлова, О. А. Формирование консолидированной финансовой отчетности в условиях перехода на МСФО: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Екатеринбург, 2007.

o‘zaro bog‘langan subyektlar faoliyatini yagona nazorat markazi ostida iqtisodiy mazmuniga ko‘ra birlashtirib ko‘rsatishdan iboratdi”[3].

I.Avazov “Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotning maqsadi bosh korxona hamda uning tarkibidagi sho‘ba korxonalar guruhining mulkiy va moliyaviy holati, faoliyat natijalari hamda istiqboldagi pul oqimlari haqida to‘liq, ishonchli, shaffof va qaror qabul qilish uchun foydali axborotni shakllantirishdan iboratdir”[4], - deb ta’riflaydi.

S.N.Tashnazarov konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish va taqdim qilish jarayonida ““... “5 ta standart” tarkibiga kiruvchi standart hisoblanadi va ularning birining qo'llanilishi boshqasining ham qo'llanilishini taqozo qiladi: 10-son MHXS “Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot”, 11-son MHXS, 12-son MHXS, 27-son BHXS, va 28-son BHXS”[5] keltirib o’z munosabatini bildirganlar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro standartlarda konsolidatsiya konsepsiyasining markaziy elementi nazorat tushunchasi hisoblanadi. Zamonaviy yondashuvga ko‘ra, “konsolidatsiya faqat mulkdorlik ulushining matematik miqdori bilan emas, balki investorning nazoratni amalga oshirish qobiliyati bilan belgilanadi. Xususan, MHXS 10 talablari bo‘yicha nazorat uch asosiy belgi bilan aniqlanadi: investitsiya obyekti ustidan hokimiyatning mavjudligi, ushbu obyekt faoliyatidan o‘zgaruvchan daromadlarga nisbatan huquq yoki ta’sirning mavjudligi hamda ushbu hokimiyatdan daromad miqdoriga ta’sir etish uchun foydalanish imkoniyati”[6]. Shu sababli bosh korxona sho‘ba korxona ustidan nazoratni aksariyat hollarda 50 foizdan ortiq ulush orqali emas, balki shartnoma, veto huquqi, qo‘shimcha ovoz berish huquqlari yoki boshqa amaliy imkoniyatlar asosida ham amalga oshirishi mumkin.

Bizning fikrimizcha “haqiqiy nazorat” va “amaldagi nazorat” holatlari, maxsus maqsadli tuzilmalarni konsolidatsiya qilish hamda nazorat ulushini to‘g‘ri aniqlash xalqaro standartlar doirasidagi asosiy metodologik masalalar sifatida ko‘rsatiladi.

Nazariy jihatdan konsolidatsiya konsepsiyasi bir necha yondashuvlar asosida talqin qilinadi. Ulardan birinchisi mulkdorlar nazariyasi bo‘lib, unga ko‘ra “konsolidatsiyalashgan hisobot, avvalo, bosh korxona mulkdorlari manfaatlarini ifodalashga qaratiladi”[7]. Ushbu yondashuvda guruhning boshqa ulush egalari manfaatlari ikkilamchi ahamiyat kasb etadi va nazorat qilinmaydigan ulushlar ayrim hollarda majburiyatga yaqin unsur sifatida talqin etiladi. Ikkinchi yondashuv bosh korxona nazariyasi bo‘lib, bunda konsolidatsiyalashgan hisobot bosh korxonaning kengaytirilgan moliyaviy hisobotiga o‘xshash tarzda qaraladi; ya’ni sho‘ba korxonalar natijalari bosh korxona manfaatlari nuqtai nazaridan umumlashtiriladi. Mazkur yondashuv goodwillni qisman e’tirof etish usuli bilan ham bog‘liq bo‘lib, bunda ishchanlik obro‘si faqat xarid qiluvchi tomon ulushiga nisbatan hisoblanadi.

Uchinchi va xalqaro standartlarda ustuvorlik qilayotgan yondashuv iqtisodiy birlik nazariyasi, ya’ni yagona iqtisodiy subyekt nazariyasidir. Bu nazariyaga ko‘ra, guruh tarkibidagi barcha korxonalar bir butun xo‘jalik tizimi sifatida qaraladi, bosh korxona hamda nazorat qilinmaydigan

[3] Горшкова, Н. В. Консолидированный учет и отчетность взаимосвязанных предприятий АПК: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Волгоград, 2005.
[4] Avazov, I. R. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish va auditini takomillashtirish: iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2020. – 56 b.
[5] Tashnazarov S. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari: Darslik. – Toshkent:, 2019. – 555 b
[6] Ihalainen O. Non-Controlling Interests in Consolidated Financial Statements: Regulation and Calculation Issues. – Aalto University School of Business, 2023.
[7] Ihalainen O. Non-Controlling Interests in Consolidated Financial Statements: Regulation and Calculation Issues. – Aalto University School of Business, 2023.

ulush egalari esa ushbu yagona birlik kapitalining turli qatlamlari sifatida talqin etiladi. Shu sababli nazorat qilinmaydigan ulushlar konsolidatsiyalashgan moliyaviy holat to‘g‘risidagi hisobotda kapital tarkibida ko‘rsatiladi, foyda yoki zarar hamda boshqa umumlashgan daromad esa bosh korxona egalari va nazorat qilinmaydigan ulush o‘rtasida taqsimlanadi.

MHXS 10 aynan iqtisodiy birlik nazariyasiga tayangan holda konsolidatsiyalashgan hisobotni bosh korxona va sho‘ba korxonalarning yagona iqtisodiy birlik sifatidagi hisobotlari deb qarashi ko‘rsatilgan. Biz esa bu yondashuvni “yagona iqtisodiy manfaatlar konsepsiyasi” sifatida izohlab, milliy hisob ma’lumotlarini xalqaro standartlarga moslashtirish ham aynan shu konsepsiyani saqlagan holda amalga oshiriladi deb hisoblaymiz.

1-jadval

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida konsolidatsiya konsepsiyasi va nazariy yondashuvlar

№	Konsepsiya yoki nazariy yondashuv	Mazmuni	Xalqaro standartlardagi ifodasi	Amaliy ahamiyati
1	Yagona iqtisodiy subyekt konsepsiyasi	Bosh korxona va sho‘ba korxonalar yuridik jihatdan alohida bo‘lsa-da, iqtisodiy mazmuniga ko‘ra yagona xo‘jalik birligi sifatida qaraladi.	MHXS 10 asosida guruh moliyaviy hisobotlari yagona iqtisodiy subyekt sifatida taqdim etiladi, nazorat qilinmaydigan ulush kapital tarkibida ko‘rsatiladi.	Guruhning real moliyaviy holati, natijalari va pul oqimlarini yaxlit ko‘rsatadi.
2	Nazoratga asoslangan konsolidatsiya yondashuvi	Konsolidatsiyaga kiritish mezoni mulk ulushi emas, balki nazoratning mavjudligi bilan belgilanadi.	MHXS 10 ga ko‘ra nazorat hokimiyat, o‘zgaruvchan daromadlarga ta’sir va ushbu ta’sirdan foydalanish imkoniyati bilan aniqlanadi.	50 foizdan kam ulush mavjud bo‘lsa ham amaldagi nazorat asosida sho‘ba korxonani konsolidatsiyaga kiritish imkonini beradi.
3	Mulkdorlar nazariyasi	Konsolidatsiyalashgan hisobot asosan bosh korxona mulkdorlari manfaatlari nuqtai nazaridan talqin qilinadi.	Nazorat qilinmaydigan ulush ayrim talqinlarda tashqi manfaatdor tomon sifatida baholanadi.	Bosh korxona aksiyadorlari foydasini ustuvor ko‘rsatishga xizmat qiladi, ammo zamonaviy xalqaro amaliyotda cheklangan qo‘llanadi.
4	Bosh korxona nazariyasi	Konsolidatsiyalashgan hisobot bosh korxonaning kengaytirilgan moliyaviy hisobotiga o‘xshash tarzda qaraladi.	Sho‘ba korxonalar ko‘rsatkichlari bosh korxona manfaatlari nuqtai nazaridan umumlashtiriladi.	Guruh natijalarini bosh korxona markazida talqin etishga imkon beradi.
5	Nazorat qilinmaydigan ulush nazariy talqini	Sho‘ba korxonaning bosh korxonaga tegishli bo‘lmagan qismi alohida iqtisodiy unsur sifatida ajratiladi.	MHXS 10 va konsolidatsiyalashgan foyda yoki zarar hisobotida nazorat qilinmaydigan ulush foyda va kapitalning tarkibiy qismi sifatida ko‘rsatiladi.	Foydaning qaysi qismi bosh korxona, qaysi qismi boshqa investorlar ulushiga tegishli ekanini aniq ko‘rsatadi.
6	Hisob siyosatini uyg‘unlashtirish yondashuvi	Guruh korxonalari hisobotlari bir xil metodologik asosga keltiriladi.	Bosh va sho‘ba korxonalar hisob siyosatidagi farqlar xalqaro standartlarga muvofiq moslashtiriladi.	Hisobotlarning taqqoslanuvchanligi va ishonchliligini oshiradi.
7	Ichki	Guruh ichidagi savdo,	MHXS 10, BHXS 27 va	Sun’iy ravishda oshib

	operatsiyalarni bartaraf etish yondashuvi	qarzdorlik, dividend, foiz va realizatsiya qilinmagan foyda eliminatsiya qilinadi.	tegishli standartlar asosida ichki aylanmalar chiqarib tashlanadi.	ketgan aktiv, majburiyat va foyda ko‘rsatkichlarini oldini oladi.
8	Axborot foydaliligi yondashuvi	Konsolidatsiyalashgan hisobot foydalanuvchilarga qaror qabul qilish uchun shaffof va ishonchli axborot beradi.	Xalqaro standartlar shaffoflik, taqqoslanuvchanlik va ishonchlilik tamoyillariga asoslanadi.	Investorlar, kreditorlar va boshqaruv organlari uchun axborot asimmetriyasini kamaytiradi.
9	Moslashuvchan ochiqlash yondashuvi	Turli toifadagi korxonalar uchun axborotni ochib berish talablari differensial qo‘llanadi.	2024 yildagi MHXS 19 ommaviy javobgarlikka ega bo‘lmagan sho‘ba korxonalar uchun soddalashtirilgan ochiqlash talablarini belgilaydi.	Hisobot tayyorlash xarajatlarini kamaytirgan holda axborot foydaliligini saqlab qoladi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida konsolidatsiya konsepsiyasi, avvalo, guruhni yagona iqtisodiy subyekt sifatida talqin qilishga asoslanadi. Bunda nazorat mezoni, nazorat qilinmaydigan ulushni alohida ajratish, hisob siyosatini uyg‘unlashtirish va ichki operatsiyalarni bartaraf etish kabi yondashuvlar konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotning metodologik poydevorini tashkil etadi. Zamonaviy xalqaro amaliyotda ayniqsa yagona iqtisodiy subyekt konsepsiyasi va nazoratga asoslangan yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida konsolidatsiya konsepsiyasi faqat nazorat va birlashtirish masalalari bilan cheklanmay, balki foydalanuvchilarga taqdim etiladigan axborot sifatiga ham bevosita bog‘liqdir. Xalqaro standartlar doirasida konsolidatsiyalashgan hisobotning shaffofligi, taqqoslanuvchanligi va investorlarga taqdim etiladigan axborotning foydaliligi alohida ilmiy yo‘nalish sifatida chuqur o‘rganilgan. Bu yerda konsolidatsiya konsepsiyasi hisob siyosatlarini uyg‘unlashtirish, baholash yondashuvlaridagi tafovutlarni bartaraf etish, bir xil hisobot davrini qo‘llash, guruh ichidagi operatsiyalarni chiqarib tashlash va zarur ochiqlashlarni ta’minlash orqali amalda namoyon bo‘ladi. Demak, xalqaro standartlardagi konsolidatsiya konsepsiyasi nafaqat texnik jamlash jarayoni, balki iqtisodiy mazmunni ochib beruvchi, shaffof va qaror qabul qilish uchun foydali axborot yaratishga qaratilgan kompleks metodologik tizimdir.

Ta’kidlash joizki fikrimizcha, moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida konsolidatsiya konsepsiyasi guruhni yagona iqtisodiy subyekt sifatida ifodalash, nazoratni iqtisodiy mazmun asosida aniqlash, nazorat qilinmaydigan ulushni kapital unsur sifatida e’tirof etish hamda foydalanuvchilar uchun ishonchli, shaffof va taqqoslanuvchan axborot yaratish tamoyillariga tayangan holda shakllangan. Uning nazariy asosini mulkdorlar nazariyasi, bosh korxona nazariyasi va iqtisodiy birlik nazariyasi tashkil etsa-da, zamonaviy xalqaro standartlar amaliyotida aynan iqtisodiy birlik nazariyasi va yagona iqtisodiy manfaatlar konsepsiyasi ustuvorlik qilmoqda.

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida konsolidatsiya, nazorat, sezilarli ta’sir va qo‘shma nazorat tushunchalari korporativ guruhlarning iqtisodiy mazmunini to‘g‘ri ochib beruvchi asosiy nazariy kategoriyalar hisoblanadi. Ushbu tushunchalarning mazmuni shundan iboratki, ular xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarning qaysi darajada va qanday ko‘rinishda moliyaviy hisobotda aks ettirilishini belgilaydi. Xalqaro standartlar tizimida konsolidatsiya tushunchasi alohida yuridik shaxslar hisobotlarini oddiy mexanik qo‘shish emas, balki bosh korxona va uning nazorati ostidagi subyektlar faoliyatini yagona iqtisodiy birlik sifatida ifodalash usuli sifatida talqin qilinadi. Bunda guruh ichidagi o‘zaro investitsiyalar, hisob-kitoblar, daromadlar va boshqa ichki aylanmalar chiqarib tashlanadi hamda tashqi foydalanuvchilar uchun iqtisodiy jihatdan mazmunli bo‘lgan sof ko‘rsatkichlar shakllantiriladi.

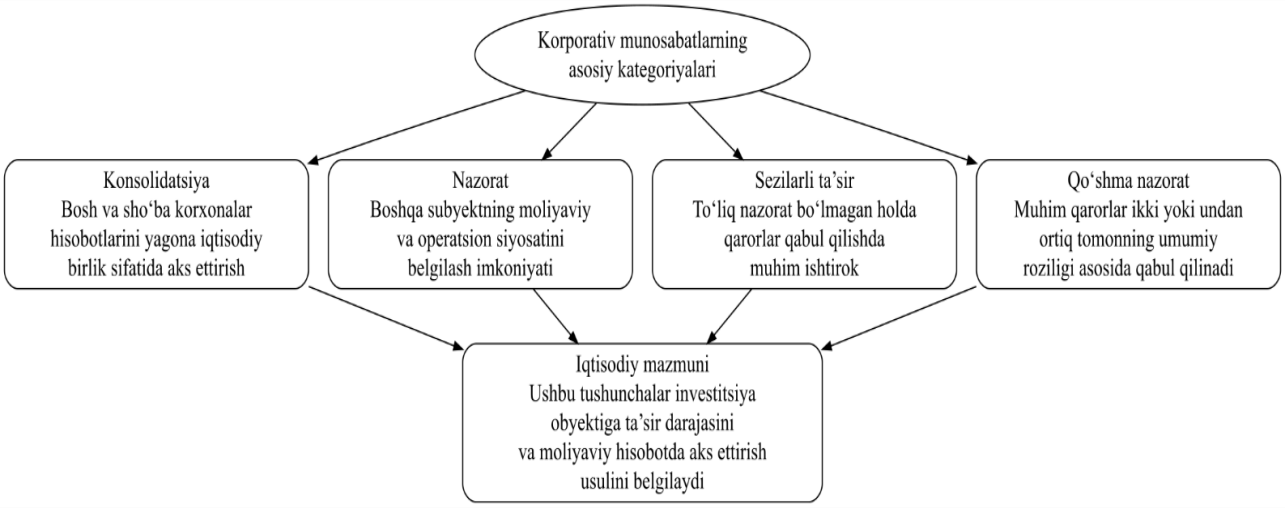

1-rasm. Konsolidatsiya, nazorat, sezilarli ta’sir va qo‘shma nazorat tushunchalarining iqtisodiy tavsifi[8]

Fikrimizcha, konsolidatsiya jarayoni korxonalar hisobotlarini yig‘ish, ichki operatsiyalarni bartaraf etish va barcha moliyaviy ko‘rsatkichlarni moslashtirish orqali amalga oshiriladi, yakunda esa konsolidatsiyalashgan moliyaviy holat, foyda va zararlar, kapitaldagi o‘zgarishlar hamda pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobotlar shakllantiriladi. Shu ma’noda konsolidatsiya korporativ guruhni alohida korxonalar yig‘indisi sifatida emas, balki iqtisodiy jihatdan yaxlit boshqariladigan tizim sifatida tavsiflaydi.

Nazorat tushunchasi konsolidatsiya konsepsiyasining markaziy unsuri bo‘lib, aynan shu kategoriya qaysi subyektlarni konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotga kiritish zarurligini belgilaydi. Xalqaro amaliyotda nazorat faqat ustav kapitalidagi ulush miqdori bilan emas, balki investitsiya obyekti ustidan amaliy hokimiyatga ega bo‘lish, undan o‘zgaruvchan daromad olish imkoniyati va ushbu hokimiyatdan daromad miqdoriga ta’sir ko‘rsatish uchun foydalanish qobiliyati bilan ifodalanadi.

Tadqiqotlarimiz natijasida, iqtisodiy nuqtayi nazardan nazorat — bu bosh korxonaning boshqa subyekt moliyaviy va operatsion siyosatini belgilash, resurslar harakatini boshqarish va natijada undan iqtisodiy manfaat olish imkoniyati degan fikrga keldik. MHXS 10 bo‘yicha nazoratning mavjudligi yuridik egalikdan ko‘ra iqtisodiy hukmronlik bilan belgilanadi, ya’ni ayrim hollarda investor aksiyalarning mutlaq ko‘pchiligiga ega bo‘lmasdan ham shartnoma yoki kelishuv asosida nazoratni amalga oshirishi mumkin. Shu sababli nazorat tushunchasi korporativ guruhlar

[8] Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi

amaliyotida mulkdorlikdan ko‘ra boshqaruv vakolatlari va iqtisodiy ta’sir darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Sezilarli ta’sir tushunchasi esa nazoratdan quyi, biroq oddiy passiv investitsiyadan yuqori darajadagi iqtisodiy ta’sirni anglatadi. Sezilarli ta’sir mavjud bo‘lgan hollarda investor boshqa subyektning moliyaviy va operatsion siyosatini to‘liq belgilamaydi, ammo uni shakllantirishda faol ishtirok etadi. Bunday ta’sir odatda direktorlar kengashidagi vakillik, siyosat ishlab chiqishda qatnashish, muhim operatsiyalar bo‘yicha maslahatlashuvlar, texnik va boshqaruv resurslarini taqdim etish kabi iqtisodiy munosabatlar orqali namoyon bo‘ladi. Xalqaro standartlar amaliyotida sezilarli ta’sir ko‘pincha assotsiatsiyalashgan korxonalar bilan bog‘liq bo‘lib, bunday hollarda to‘liq konsolidatsiya emas, balki ulush usuli qo‘llaniladi. Shu bois sezilarli ta’sir kategoriyasi iqtisodiy mazmuniga ko‘ra investitsiya obyekti ustidan to‘liq hukmronlik emas, balki qarorlar qabul qilish jarayoniga muhim darajada ta’sir ko‘rsatish va kelgusidagi moliyaviy natijalarga sheriklik asosida bog‘lanishni bildiradi. Bu tushuncha nazorat va oddiy moliyaviy investitsiya o‘rtasidagi oraliq iqtisodiy holatni ifodalaydi.

Qo‘shma nazorat tushunchasi esa ikki yoki undan ortiq tomonlar birgalikda kelishilgan boshqaruvni amalga oshiradigan vaziyatni anglatadi. Iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra, qo‘shma nazorat shunday munosabatki, bunda biror tomon yakka tartibda investitsiya obyekti ustidan hukmronlik qila olmaydi, muhim qarorlar esa faqat tomonlarning umumiy roziligi asosida қабул qilinadi. Demak, qo‘shma nazorat sharoitida iqtisodiy manfaat ham, tavakkalchilik ham, boshqaruv vakolati ham bir necha ishtirokchi o‘rtasida taqsimlanadi. Eshonqulov avtoreferatida jahon amaliyotida qo‘shma tadbirkorlik faoliyatlari natijalarini umumlashtirilgan holda haqqoniy aks ettirish konsolidatsiyalashgan hisobot metodologiyasining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rsatiladi. Bu holat shuni anglatadiki, qo‘shma nazorat korporativ integratsiyaning maxsus shakli bo‘lib, unda moliyaviy natijalar va aktivlar ustidan egalik emas, balki kelishilgan boshqaruv ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu sababli qo‘shma nazoratda moliyaviy hisobotni tuzishda qarorlar qabul qilishning shartnomaviy asoslari, taqsimlanadigan foyda, resurslardan foydalanish va javobgarlik chegaralari alohida iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘ladi.

XULOSA

Konsolidatsiya bosh va sho‘ba korxonalar o‘rtasidagi to‘liq nazorat munosabatlariga asoslanadi va guruhni yagona iqtisodiy subyekt sifatida ko‘rsatadi. Nazorat ushbu konsolidatsiya uchun asos bo‘lib, u boshqaruv vakolati va daromadga ta’sir etish imkoniyatini ifodalaydi. Sezilarli ta’sir nazoratga nisbatan cheklangan bo‘lib, qarorlar qabul qilishda ishtirok etish imkonini bersa-da, subyekt ustidan to‘liq hukmronlikni anglatmaydi. Qo‘shma nazorat esa bir necha tomonlar o‘rtasidagi kelishilgan boshqaruvni anglatib, yakka nazoratni istisno etadi. Shu bois xalqaro standartlarda mazkur tushunchalarning aniq iqtisodiy talqini moliyaviy hisobot foydalanuvchilariga korporativ munosabatlarning haqiqiy mazmunini tushunish, investitsiya obyekti ustidan qaysi darajadagi iqtisodiy ta’sir mavjudligini aniqlash va tegishli hisob usulini tanlash imkonini beradi. Natijada konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarda aks ettirilgan axborot shaffof, taqqoslanuvchan va qaror qabul qilish uchun foydali bo‘ladi.

O‘ylashimizcha, konsolidatsiya, nazorat, sezilarli ta’sir va qo‘shma nazorat tushunchalari xalqaro moliyaviy hisobot standartlarida korporativ munosabatlarning iqtisodiy mazmunini ochib beruvchi o‘zaro bog‘liq kategoriyalar tizimini tashkil etadi. Konsolidatsiya — yagona iqtisodiy birlikni aks ettirish usuli, nazorat — ushbu birlik chegarasini belgilovchi asosiy mezon, sezilarli ta’sir — to‘liq hukmronliksiz muhim iqtisodiy ishtirok shakli, qo‘shma nazorat esa — kelishilgan boshqaruvga asoslangan integratsion munosabat sifatida namoyon bo‘ladi.

Sulaymanov Samandarboy Adhambek o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
TDIU-Krems AFU xalqaro qo‘shma ta’lim dasturi fakulteti dekan o‘rinbosari, i.f.f.d. (PhD),
sulaymanovsamandarboy@gmail.com

TIJORAT BANKLARI DEPOZITLAR BARQARORLIGINI OSHIRISH OMILLARI VA BANK LIKVIDLIGIGA TA’SIRI

Сулейманов Самандарбой Адхамбек угли
Ташкентский государственный экономический университет, Заместитель декана факультета международной совместной образовательной программы ТГЭУ-Кремс АГФ, (PhD),
sulaymanovsamandarboy@gmail.com

ФАКТОРЫ, ПОВЫШАЮЩИЕ УСТОЙЧИВОСТЬ ДЕПОЗИТОВ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ, И ИХ ВЛИЯНИЕ НА БАНКОВСКУЮ ЛИКВИДНОСТЬ

Sulaymanov Samandarboy Adhambek ugli
Tashkent State University of Economics,
Deputy Dean of the Faculty of International Joint Educational Program of TSUE-Krems AFU, (PhD),
sulaymanovsamandarboy@gmail.com

FACTORS THAT IMPROVE THE STABILITY OF COMMERCIAL BANK DEPOSITS AND THEIR EFFECT ON BANK LIQUIDITY

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklari depozitlari barqarorligini oshirish omillari va ularning bank likvidligiga ta’siri tadqiq etilgan. Tadqiqotda depozitlar bank resurs bazasining asosiy manbai sifatida banklarning to‘lovga qobiliyati, moliyaviy barqarorligi va kreditlash salohiyatini belgilashi asoslab berilgan. Shuningdek, depozitlar barqarorligiga foiz siyosati, mijozlar bazasi diversifikatsiyasi, raqamli bank xizmatlari sifati, omonatchilar ishonchi va aktiv-passivlarni boshqarish tizimi kabi omillarning ta’siri yoritilgan. Xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar qarashlari asosida depozitlar barqarorligi bank likvidligining muhim determinantlaridan biri ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki misolida 2020–2025-yillarda depozitlar va likvid aktivlar dinamikasi tahlil qilingan. Tahlil natijalari barqaror va muddatli depozitlar ulushining oshishi bank likvidligini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi. Tadqiqot yakunida depozit bazasi sifatini oshirish va likvidlikni samarali boshqarishga qaratilgan amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, depozitlar barqarorligi, bank likvidligi, resurs bazasi, muddatli depozitlar, foiz siyosati, aktiv-passivlarni boshqarish, omonatchilar ishonchi, raqamli bank xizmatlari, moliyaviy barqarorlik.

Аннотация: В данной статье исследуются факторы повышения устойчивости депозитов коммерческих банков и их влияние на банковскую ликвидность. В исследовании

обосновано, что депозиты, являясь основным источником ресурсной базы банка, определяют его платежеспособность, финансовую устойчивость и кредитный потенциал. Кроме того, раскрыто влияние на устойчивость депозитов таких факторов, как процентная политика, диверсификация клиентской базы, качество цифровых банковских услуг, доверие вкладчиков и система управления активами и пассивами. На основе взглядов зарубежных и отечественных исследователей показано, что устойчивость депозитов выступает одним из важнейших детерминантов банковской ликвидности. На примере Национального банка внешнеэкономической деятельности Республики Узбекистан проанализирована динамика депозитов и ликвидных активов за 2020–2025 годы. Результаты анализа подтверждают, что рост доли стабильных и срочных депозитов играет важную роль в укреплении банковской ликвидности. По итогам исследования разработаны практические предложения, направленные на повышение качества депозитной базы и эффективное управление ликвидностью.

Ключевые слова: коммерческие банки, устойчивость депозитов, банковская ликвидность, ресурсная база, срочные депозиты, процентная политика, управление активами и пассивами, доверие вкладчиков, цифровые банковские услуги, финансовая устойчивость.

Abstract: This article examines the factors that enhance the stability of commercial bank deposits and their impact on bank liquidity. The study substantiates that deposits, as the main source of a bank's resource base, determine its solvency, financial stability, and lending capacity. It also highlights the role of such factors as interest rate policy, customer base diversification, quality of digital banking services, depositor confidence, and asset-liability management in ensuring deposit stability. Based on the views of foreign and domestic researchers, the paper shows that deposit stability is one of the key determinants of bank liquidity. Using the example of the National Bank for Foreign Economic Activity of the Republic of Uzbekistan, the dynamics of deposits and liquid assets for 2020–2025 are analyzed. The findings confirm that an increase in the share of stable and time deposits plays an important role in strengthening bank liquidity. The study concludes with practical recommendations aimed at improving the quality of the deposit base and ensuring effective liquidity management.

Keywords: commercial banks, deposit stability, bank liquidity, resource base, time deposits, interest rate policy, asset-liability management, depositor confidence, digital banking services, financial stability.

Mamlakat iqtisodiyotida barqaror o‘sishni ta’minlash, tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash hamda moliyaviy xizmatlar sifati va qamrovini kengaytirish sharoitida tijorat banklarining resurs bazasi barqarorligi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bank tizimi faoliyatida depozitlar asosiy jalb qilingan mablag‘lar manbai sifatida kreditlash hajmi, investitsion faollik va hisob-kitoblar uzluksizligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Shu bois tijorat banklari faoliyatida depozitlar hajmini ko‘paytirish bilan birga, ularning barqarorligini ta’minlash, ya’ni bank resurs bazasida uzoqroq muddat saqlanadigan, qayta jalb etilishi yuqori bo‘lgan va likvidlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi depozitlar ulushini oshirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-sonli Farmoni bilan yanada mustahkamlanadi. Ushbu strategik asosda bank xizmatlari qamrovini kengaytirish, moliyaviy xizmatlar sifatini oshirish, tadbirkorlikni moliyalashtirish imkoniyatlarini kuchaytirish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish bilan bog‘liq

ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Mazkur yo‘nalishlar bank tizimining moliyaviy barqarorligi, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlar mablag‘larini bank aylanmasiga faol jalb etish, shuningdek, tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash bilan bevosita bog‘liqdir. Shu jihatdan qaraganda, depozitlar barqarorligini oshirish masalasi Farmonda ko‘zda tutilgan strategik maqsadlarning amaliy ifodalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tijorat banklari uchun depozitlar barqarorligi nafaqat passiv operatsiyalar samaradorligini, balki bank likvidligining holatini belgilovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biridir. Chunki bank likvidligi, avvalo, jalb qilingan mablag‘larning muddati, tarkibi, diversifikatsiyasi va o‘z vaqtida qayta shakllantirilish imkoniyati bilan chambarchas bog‘liq. Agar depozit bazasi barqaror bo‘lsa, bank o‘z majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarish, mijozlar oldidagi to‘lovlarni uzluksiz amalga oshirish, kredit operatsiyalarini moliyalashtirish va bozor sharoitidagi kutilmagan likvidlik bosimlariga bardosh berish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Aksincha, depozitlarning o‘zgaruvchanligi yuqori bo‘lsa, ularning katta qismi qisqa muddatli yoki konsentratsiyalashgan manbalardan tashkil topsa, bankda likvidlik xavfi kuchayadi, bu esa aktiv va passivlar muvozanatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xususan, olib borilayotgan islohotlar natijasida bank xizmatlari qamrovi va sifati bilan bog‘liq vazifalar mazkur mavzu doirasida ayniqsa muhimdir. Chunki bugungi sharoitda depozitlar barqarorligi ko‘p jihatdan bank xizmatlarining qulayligi, masofaviy xizmatlarning rivojlanganligi, omonat mahsulotlarining jozibadorligi, foiz siyosatining asoslanganligi, bankning ishonchlilik darajasi hamda mijozlar bilan uzoq muddatli aloqalarni shakllantirish qobiliyatiga bog‘liq. Aholi va tadbirkorlik subyektlari bankka mablag‘ joylashtirishda nafaqat daromadlilikka, balki xizmat sifati, shaffoflik, tezkorlik va xavfsizlik kabi omillarga ham katta e’tibor qaratadi. Shu sababli depozitlar barqarorligini oshirish masalasi bankning oddiy resurs jalb etish faoliyati emas, balki uning strategik boshqaruv, marketing, risk-menejment va likvidlik siyosati bilan uzviy bog‘liq kompleks yo‘nalish hisoblanadi.

Tadqiqotimizning ilmiy ahamiyati shundaki, unda tijorat banklari depozitlarining barqarorligini oshiruvchi omillarni tizimli ravishda tahlil qilish hamda ularning bank likvidligiga ta’sir mexanizmini aniqlash imkoniyati mavjud. Xususan, foiz stavkalari darajasi, depozitlar tarkibining muddatlar bo‘yicha taqsimlanishi, mijozlar bazasining diversifikatsiyasi, bank xizmatlari sifati, raqamli infratuzilma, omonatchilar ishonchi, makroiqtisodiy barqarorlik va raqobat muhiti kabi omillar depozitlar barqarorligiga turlicha ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu omillarning har biri o‘z navbatida bank likvidligi ko‘rsatkichlari, to‘lovga qobiliyatlilik darajasi va moliyaviy barqarorligida o‘z aksini topadi. Demak, depozitlar barqarorligini oshirish bank likvidligini mustahkamlashning muhim institutsional va moliyaviy omili hisoblanadi.

Shunday qilib, bank xizmatlari qamrovi, moliyaviy xizmatlar sifati, tadbirkorlikni moliyalashtirish va iqtisodiy islohotlar bilan bog‘liq strategik vazifalar tijorat banklari depozitlari barqarorligini oshirish hamda bank likvidligini mustahkamlash masalalarini tadqiq etish uchun muhim huquqiy va konseptual asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, tijorat banklari depozitlar barqarorligini oshirish omillari va ularning bank likvidligiga ta’sirini o‘rganish zamonaviy bank tizimi rivojlanishining muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xorijiy va mahalliy ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklari depozitlari barqarorligi bank likvidligining eng muhim tayanchlaridan biri hisoblanadi. Xorijiy tadqiqotlarda asosiy urg‘u depozitlarning bank uchun barqaror moliyalashtirish manbai ekaniga, ularning likvidlik xatarini yumshatishdagi roliga va bank tizimidagi ishonch omiliga qaratilgan bo‘lsa, mahalliy tadqiqotlarda ko‘proq depozit bazasini mustahkamlash, foiz siyosati, milliy valyutadagi omonatlar ulushini oshirish, aktiv-passivlarni muvofiqlashtirish va omonatchilar ishonchini kuchaytirish

masalalari ustuvor ko‘riladi. Demak, ilmiy qarashlar umumlashmasi depozitlar barqarorligini shunchaki resurs hajmi emas, balki bankning likvidligi, kreditlash salohiyati va moliyaviy barqarorligini belgilovchi strategik ko‘rsatkich sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Xorijiy tadqiqotchilardan Diamond va Dybvig (1983) banklarning iqtisodiy mohiyatini likvidlik transformatsiyasi bilan izohlaydi. Ularning fikricha, bank depozitlari mijozlarga zarur paytda likvidlik beradi, biroq aynan shu mexanizm noto‘g‘ri boshqarilganda bank likvidlik inqiroziga ham olib kelishi mumkin. Mazkur yondashuvdan kelib chiqadigan muhim xulosa shuki, depozitlarning barqarorligi bank tizimida ishonch va himoya mexanizmlariga kuchli bog‘liq bo‘ladi.

Kashyap, Rajan va Stein (2002) esa banklarning depozit qabul qilish va kreditlash faoliyati o‘zaro uzviy ekanini asoslaydi: depozitlar va kredit liniyalari bo‘yicha talablar mukammal bir vaqtda sodir bo‘lmagani sababli banklar likvid aktivlar zaxirasidan samaraliroq foydalanadi. Bu qarash depozitlar barqarorligi likvidlik boshqaruvining ichki iqtisodiy afzalligi ekanini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Gatev va Strahan (2006) banklar bozor likvidligi qisqargan paytda ham depozit oqimlari hisobiga likvidlik bosimini yumshata olishini isbotlaydi. Ularning xulosasiga ko‘ra, banklarning boshqa moliyaviy vositachilarga nisbatan ustunligi aynan depozitlar hisobidan yuzaga keladigan “tabiiy himoya mexanizmi” bilan izohlanadi.

Berger va Bouwman (2009) esa banklar tomonidan yaratiladigan likvidlik ko‘lami bevosita balans tuzilmasi va jalb qilingan mablag‘lar sifati bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ularning nuqtayi nazariga ko‘ra, depozitlar bankning likvidlik yaratish salohiyatini oshiradi, ayniqsa ularning tarkibi barqaror va diversifikatsiyalashgan bo‘lsa. Cornett (2011) kabi xorijiy olimlar moliyaviy inqiroz davridagi empirik tahlilda yadro depozitlari va kapitali kuchli banklar kreditlashni nisbatan saqlab qolganini ko‘rsatadi. Bu esa depozitlarning barqarorligi bank likvidligiga bevosita emas, balki kredit taklifi kanali orqali ham ta’sir qilishini anglatadi.

Keyingi davr tadqiqotlarida bu masala yanada chuqurlashtirilgan. Han va Melecky (2013) bank depozitlaridan foydalanish darajasi yuqori bo‘lgan iqtisodiyotda moliyaviy beqarorlik sharoitida ham depozitlarning o‘sishi va barqarorligi nisbatan yaxshiroq saqlanishini qayd etadi. Ular moliyaviy inklyuziya va omonat bazasining kengligi bank tizimi barqarorligiga xizmat qilishini asoslaydi. Abbas (2021) kabi olimlar esa depozitlar tijorat banklari uchun muhim “funding liquidity” manbai bo‘lib, depozit bazasi kengaygani sari likvidlik muammolari kamayishini ta’kidlaydi.

Demak, xorijiy adabiyotlarda umumiy xulosa shundan iboratki, depozitlar barqarorligi bank likvidligining tayanch elementi bo‘lib, u ishonch, institutsional himoya, resurslar tarkibi, mijozlar segmentatsiyasi va aktiv-passivlar boshqaruvi bilan belgilanadi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham shu g‘oyaga yaqin qarashlar kuzatiladi, biroq ular O‘zbekiston bank tizimi amaliyotiga yaqinroq talqin qilinadi. Jumladan, D. Axmedova (2025) tijorat banklari depozit bazasi barqarorligini tahlil qilar ekan, bank likvidligi uchun asosiy xavf omillaridan biri barqaror bo‘lmagan depozit tarkibi ekanini ta’kidlaydi. Muallif ayniqsa milliy valyutadagi depozitlar bo‘yicha ijobiy real foiz stavkalari saqlanishi omonatlar barqarorligini mustahkamlashda muhim omil ekanini ko‘rsatadi.

S. Allaberganov (2024) tijorat banklari resurs bazasini mustahkamlash yo‘llarini o‘rganib, jismoniy va yuridik shaxslar depozitlarini banklar uchun nisbatan arzon va barqaror resurs manbai sifatida baholaydi. Bu yondashuv depozitlarning likvidlik va kreditlash imkoniyatlarini ta’minlovchi bazaviy manba ekanini mahalliy sharoitda ham tasdiqlaydi.

O. Melikov (2025) milliy valyutada jalb qilingan depozitlar holatini tahlil qilar ekan, kredit qo‘yilmalari va depozitlar o‘rtasidagi nisbat bank tizimida likvidlik bosimining muhim indikatori

ekanini qayd etadi. Uning fikricha, depozit bazasi bilan kreditlash hajmlarining muvozanatli rivojlanishi bank barqarorligi uchun zarur shartdir.

Yuldasheva U. va Negmurodova M. (2025) aktivlar va passivlarni boshqarish jarayonlarini tahlil qilib, depozitlar tarkibi, banklararo qarzlar va boshqa passivlar bank balansining likvidligi, rentabelligi hamda risk darajasiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi. Bu yerda depozitlar barqarorligi alohida ko'rsatkich emas, balki aktiv-passiv boshqaruvi tizimining markaziy elementi sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu fikrlarni qiyosiy tahlil qilish shuni anglatadiki, xorijiy tadqiqotchilar ko'proq nazariy va empirik umumlashmalar orqali depozitlarning bank likvidligiga tizimli ta'sirini ko'rsatgan bo'lsa, mahalliy tadqiqotchilar asosan amaliy muammolar, ya'ni milliy valyutadagi depozitlar ulushi, foiz siyosati, depozit xavfsizligi, resurs bazasi mustahkamligi va aktiv-passivlarni boshqarish masalalariga urg'u beradi. Shunga qaramay, har ikki yo'nalishdagi izlanishlar bir nuqtada tutashadi: bank likvidligi darajasi depozitlarning miqdoridan ko'ra ko'proq ularning barqarorligi, sifat tarkibi va qayta tiklanish xususiyati bilan belgilanadi.

Yuqoridagi ilmiy qarashlar asosida, bizningcha, tijorat banklari depozitlari barqarorligini oshirishni faqat depozitlar hajmini ko'paytirish bilan izohlash to'g'ri emas. Depozitlar barqarorligi, eng avvalo, bankda uzoqroq muddat saqlanadigan, yuqori darajada qayta jalb etiladigan, valyuta va mijoz segmentlari bo'yicha diversifikatsiyalashgan resurs bazasini shakllantirishni anglatadi. Shu bois depozitlar barqarorligi bank likvidligiga uch yo'l bilan ta'sir qiladi:

birinchidan, bankning joriy majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish imkoniyatini kengaytiradi;

ikkinchidan, aktiv va passivlar muddatlari o'rtasidagi nomuvofiqlikni kamaytiradi;

uchinchidan, kreditlash faoliyati uchun yanada mustahkam va arzon moliyaviy asos yaratadi.

Bizning fikrimizcha, O'zbekiston sharoitida depozitlar barqarorligini oshirishning eng muhim omillari quyidagilar bilan belgilanadi:

milliy valyutadagi depozitlar bo'yicha ijobiy real daromadlilikni ta'minlash,

raqamli bank xizmatlari qulayligini oshirish, omonatchilar ishonchini kuchaytirish,

depozit mahsulotlarini segmentlar bo'yicha moslashtirish,

yirik omonatchilar ulushining haddan tashqari yuqori bo'lishiga yo'l qo'ymaslik va aktiv-passivlarni boshqarish tizimini takomillashtirish.

Ayniqsa, chakana va muddatli depozitlar ulushining ortishi bank likvidligi uchun korporativ va o'zgaruvchan mablag'larga nisbatan ancha foydali hisoblanadi. Shu sababli, banklar depozit siyosatini ishlab chiqishda foiz stavkasini yagona vosita sifatida emas, balki xizmat sifati, xavfsizlik, ishonch, raqamli qulaylik va resurslar diversifikatsiyasi bilan uyg'un kompleks mexanizm sifatida ko'rishi lozim.

Shunday qilib, mazkur mavzu doirasida mualliflik pozitsiyasi shundan iboratki, depozitlar barqarorligi bank likvidligining natijasi emas, balki uning asosiy determinantlaridan biridir, shu bilan birga, likvid bankning o'zi ham omonatchilar ishonchini oshirib, depozitlar barqarorligini qayta mustahkamlaydi. Demak, ular o'rtasidagi bog'liqlik bir tomonlama emas, balki o'zaro kuchaytiruvchi xarakterga ega.

"O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki" depozit tarkibi va likvid aktivlarining 2020–2025-yillardagi o'sish dinamikasi tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur davrda bankning depozit bazasi umumiy hajmi barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Xususan, jami depozitlar hajmi 2020-yildagi 17,2 trln so'mdan 2025-yilda 50,4 trln so'mga yetib, qariyb 2,9 baravarga oshgan. Bu esa bank resurs bazasining sezilarli kengayganini, depozit jalb qilish faoliyati kuchayganini hamda mijozlar ishonchi nisbatan mustahkamlanganini anglatadi.

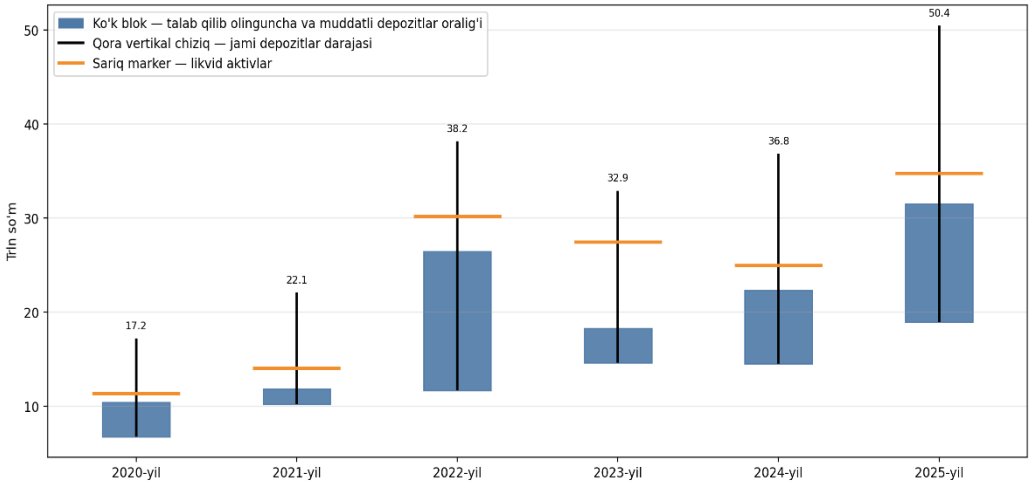

**izoh: likvid aktivlar=naqd pul + Markaziy bankdagi mablag'lar + boshqa bankdagi mablag'lar + qimmatli qog'ozlar*

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki depozit tarkibi va likvid aktivlar o'sish dinamikasi[1]

Shu bilan birga, 1-rasmdagi depozitlar tarkibi oralig'i tahlili shuni ko'rsatadiki, yillar davomida talab qilib olinguncha depozitlar va muddatli depozitlar hajmi o'rtasidagi tafovut saqlanib qolgan bo'lsa-da, 2024-2025-yillarga kelib depozitlar bazasining umumiy ko'lami ancha kengaygan. Bu holat, bir tomondan, bankning jalb qilingan resurslari hajmi ortganini bildirsa, ikkinchi tomondan, ushbu resurslarning qay darajada barqaror manbalardan shakllanayotgani masalasini dolzarb qiladi. Ayniqsa, muddatli depozitlar ulushining oshib borishi bank likvidligini qo'llab-quvvatlovchi ijobiy omil hisoblanadi, chunki bunday depozitlar bank uchun nisbatan barqaror resurs manbai bo'lib xizmat qiladi.

Likvid aktivlar dinamikasi ham ijobiy o'sish tendensiyasini namoyon etmoqda. Biroq ayrim yillarda jami depozitlar hajmining o'sish sur'ati likvid aktivlar o'sishiga nisbatan yuqoriroq bo'lganini kuzatish mumkin. Bu esa bank faoliyatida likvidlikni boshqarish masalasi doimiy e'tibor talab qilishini ko'rsatadi. Agar depozitlar tarkibida talab qilib olinguncha mablag'lar salmog'i yuqori bo'lsa, bu bank oldida qisqa muddatli to'lov majburiyatlari bosimini kuchaytirishi mumkin. Natijada, bankning likvid pozitsiyasiga salbiy ta'sir yuzaga kelishi ehtimoli ortadi.

Fikrimizcha, Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankida depozit bazasi sifatini oshirish va uning barqarorligini kuchaytirish maqsadida uzoq muddatli depozitlarni rag'batlantirishga qaratilgan amaliy mexanizmlarni kengaytirish lozim. Jumladan, yirik hajmdagi mablag'larni 1 yildan ortiq muddatga joylashtirgan mijozlar uchun foizsiz yoki imtiyozli bank xizmatlari paketlari, tarif chegirmalari, hisob-kitob xizmatlarida preferensiyalar va sodiqlik dasturlarini joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu, birinchidan, depozit bazasi tarkibida barqaror resurslar ulushini oshiradi, ikkinchidan, bankning likvid aktivlarga bo'lgan qisqa muddatli bosimini kamaytiradi.

Yuqoridagi tahlil natijalaridan kelib chiqib aytish mumkinki, bank depozit siyosatida transaksion depozitlarga nisbatan uzoq muddatli va jamg'arma xususiyatiga ega depozitlarni ustuvor rag'batlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan barqaror depozit manbalari bank likvidligini mustahkamlaydi, resurs bazasi sifatini oshiradi va aktiv operatsiyalarni xavfsizroq moliyalashtirish imkonini beradi.

[1] www.nbu.uz O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki rasmiy sayti ma'lumotlaridan foydalangan holda muallif tomonidan shakllantirildi

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflar shakllantirildi.

1) Tijorat banklarida depozit siyosatini hajmga emas, avvalo depozit bazasi sifatini oshirishga yo‘naltirish zarur. Bunda muddatli va jamg‘arma depozitlari ulushini bosqichma-bosqich oshirish bank likvidligi uchun yanada barqaror manba yaratadi.

2) Talab qilib olinguncha depozitlar ulushi yuqori bo‘lgan banklarda muddatli depozitlarni rag‘batlantirish mexanizmlarini kengaytirish maqsadga muvofiq. Xususan, 12 oydan ortiq muddatga joylashtirilgan omonatlar uchun bosqichli foiz stavkalari, sodiqlik dasturlari, xizmat paketlari va tarif imtiyozlarini joriy etish bank resurs bazasi barqarorligini oshiradi.

3) Depozitlar barqarorligini mustahkamlash uchun milliy valyutadagi omonatlar jozibadorligini kuchaytirish lozim. Bunda ijobiy real daromadlilikni saqlash, inflyatsion kutilmalarni inobatga olgan foiz siyosatini qo‘llash va milliy valyutadagi uzoq muddatli omonat mahsulotlarini ko‘paytirish muhim ahamiyatga ega.

4) Depozitlar barqarorligini oshirishda raqamli bank xizmatlari sifati alohida ustuvor yo‘nalish bo‘lishi kerak. Mobil ilovalar, onlayn omonat ochish, foizlarni avtomatik kapitalizatsiya qilish, shaxsiy takliflar va tezkor mijoz xizmati depozitlarni qayta jalb etish darajasini oshiradi hamda mijozlarning bank bilan uzoq muddatli aloqasini mustahkamlaydi.

5) Banklarda depozit bazasi va likvidlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni doimiy monitoring qilish uchun ichki indikatorlar tizimini joriy etish maqsadga muvofiq. Jumladan, muddatli depozitlar ulushi, yirik omonatchilar konsentratsiyasi, kredit/depozit nisbati, likvid aktivlar/depozitlar nisbati va depozitlarni qayta jalb etish koeffitsientlari asosiy boshqaruv ko‘rsatkichlari sifatida qo‘llanishi kerak.

6) Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki misolida, likvid aktivlar o‘sish sur’ati ayrim yillarda depozitlar o‘sishidan ortda qolganini inobatga olib, uzoq muddatli depozitlar va likvid aktivlar o‘rtasidagi optimal nisbatni saqlashga qaratilgan ichki siyosat ishlab chiqilishi lozim. Bu bankning qisqa muddatli to‘lov bosimlariga chidamliligini oshiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tijorat banklari depozitlari barqarorligi bank likvidligini ta’minlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Depozitlar bank resurs bazasining asosiy qismi sifatida nafaqat kreditlash hajmini kengaytiradi, balki bankning joriy majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarishi, to‘lovga qobiliyatliligini caqlashi va kutilmagan likvidlik bosimlariga bardosh berish imkoniyatini ham belgilaydi. Xorijiy tadqiqotlarda depozitlar banklar uchun barqaror moliyalashtirish manbai ekani, ayniqsa yadro va muddatli depozitlar likvidlik xatarini yumshatishi ko‘rsatib berilgan. Tadqiqotimizda, tahlil qilingan nazariy va amaliy yondashuvlar asosida aniqlanganidek, depozitlar barqarorligi ularning shunchaki hajmi bilan emas, balki tarkibi, muddatliligi, mijozlar bazasi diversifikatsiyasi, milliy va xorijiy valyutadagi nisbatlari hamda qayta jalb etilish darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli bank likvidligi darajasi depozitlarning umumiy summasidan ko‘ra ko‘proq ularning sifat ko‘rsatkichlariga bog‘liq. Tadqiqotimizda, “O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki”ning 2020–2025-yillardagi depozit bazasi va likvid aktivlari dinamikasi tahlili bank resurs bazasi hajman sezilarli kengayganini ko‘rsatadi. Tahlil natijalariga ko‘ra, jami depozitlar hajmi 2020-yildagi 17,2 trln so‘mdan 2025-yilda 50,4 trln so‘mga yetgan, bu esa depozit jalb qilish salohiyati va mijozlar ishonchining mustahkamlanganidan dalolat beradi. Biroq ayrim davrlarda depozitlar o‘sish sur’atining likvid aktivlar o‘sishidan yuqori bo‘lgani likvidlikni boshqarish masalasi doimiy nazoratni talab qilishini ko‘rsatadi. Ayniqsa, talab qilib olinguncha depozitlar ulushining yuqoriligi qisqa muddatli likvidlik bosimini kuchaytirishi mumkin.

Umuman olganda, tadqiqot doirasida yakuniy ilmiy xulosa sifatida quyidagilarga kelish mumkin, depozitlar barqarorligi bank likvidligining natijasi emas, balki uning asosiy

determinantlaridan biridir. Shu bilan birga, likvidligi yuqori va moliyaviy jihatdan ishonchli bankning o‘zi ham omonatchilar ishonchini oshiradi hamda depozitlar bazasi barqarorligini qayta mustahkamlaydi. Demak, depozitlar barqarorligi va bank likvidligi o‘rtasidagi bog‘liqlik bir tomonlama emas, balki o‘zaro kuchaytiruvchi xarakterga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1) www.lex.uz O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligining rasmiy sayti ma’lumotlari

2) Diamond, D. W., & Dybvig, P. H. (1983). Bank Runs, Deposit Insurance, and Liquidity. Journal of Political Economy, 91(3). https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/261155

3) Kashyap, A. K., Rajan, R., & Stein, J. C. (2002). Banks as Liquidity Providers: An Explanation for the Coexistence of Lending and Deposit-Taking. Journal of Finance, 57(1). https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1540-6261.00415

4) Gatev, E., & Strahan, P. E. (2006). Banks’ Advantage in Hedging Liquidity Risk: Theory and Evidence from the Commercial Paper Market. Journal of Finance, 61(2). https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1540-6261.2006.00857.x

5) Berger, A. N., & Bouwman, C. H. S. (2009). Bank Liquidity Creation. Review of Financial Studies, 22(9). https://academic.oup.com/rfs/article-abstract/22/9/3779/1571440

6) Cornett, M. M., McNutt, J. J., Strahan, P. E., & Tehranian, H. (2011). Liquidity Risk Management and Credit Supply in the Financial Crisis. Journal of Financial Economics, 101(2). https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304405X11000663

7) Han, R., & Melecky, M. (2013). Financial Inclusion for Financial Stability: Access to Bank Deposits and the Growth of Deposits in the Global Financial Crisis. World Bank Policy Research Working Paper. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2312982

8) Abbas, F., Ali, S., Yousaf, I., & Wong, W. K. (2021). Dynamics of Funding Liquidity and Risk-Taking: Evidence from Commercial Banks. Journal of Risk and Financial Management, 14(6). https://www.mdpi.com/1911-8074/14/6/281

9) Axmedova, D. (2025). Mamlakatimizda tijorat banklari depozit bazasi barqarorligi tahlili va uni mustahkamlash imkoniyatlari. Finance, Money and Credit. https://mpkjournal.com/index.php/MPK/article/download/303/320

10) Allaberganov, S. (2024). Tijorat banklari resurs bazasini mustahkamlash yo‘llari. Green Economy and Development. https://www.neliti.com/publications/665241/tijorat-banklari-resurs-bazasini-mustahkamlash-yollari

11) Melikov, O. (2025). Tijorat banklari tomonidan milliy valyutada jalb qilingan depozitlarning hozirgi holati va rivojlantirish yo‘nalishlari. Muhandislik va Iqtisodiyot. https://muhandislik-iqtisodiyot.uz/index.php/journal/article/download/1701/1177

12) Yuldasheva U., & Negmurodova M. (2025). Tijorat banklarida aktivlar va passivlarni boshqarish jarayonlari va ularning moliyaviy barqarorlikka ta’siri. Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi. http://journalss.org/index.php/tal/article/download/6930/6582

13) www.nbu.uz O‘zbekiston Respublikasi Tashqi Iqtisodiy faoliyat Milliy banki rasmiy sayti ma’lumotlari

Mavlanova Dilrabo O‘ktamovna
Moliyaviy tahlil kafedrasi oqtuvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail:dilrabomavlanova@gmail.com
ORCID:0009-0004-3572-2991

JORIY AKTIVLAR AUDITINING NAZARIY ASOSLARI VA UNING KORXONA MOLIYAVIY NAZORAT TIZIMIDAGI AHAMIYATI

Мавланова Дилрабо Уктамовна
Преподаватель кафедры финансового анализа
Ташкентский государственный экономический университет
E-ail:dilrabomavlanova@gmail.comORCID:0009-0004-3572-2991

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АУДИТА ТЕКУЩИХ АКТИВОВ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В СИСТЕМЕ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Mavlanova Dilrabo Uktamovna
Lecturer at the Department of Financial Analysis, Tashkent State University of Economics
E-mail: dilrabomavlanova@gmail.com
ORCID: 0009-0004-3572-2991

THEORETICAL FOUNDATIONS OF CURRENT ASSETS AUDIT AND ITS ROLE IN THE ENTERPRISE FINANCIAL CONTROL SYSTEM

Annotatsiya. Ushbu maqolada joriy aktivlar auditining nazariy-metodologik asoslari, uning korxona moliyaviy nazorat tizimidagi o‘rni va amaliy ahamiyati yoritiladi. Joriy aktivlar tarkibiga pul mablag‘lari, debitorlik qarzlari, tovar-moddiy zaxiralar hamda qisqa muddatli moliyaviy qo‘yilmalar kirishi, mazkur obyektlar yuzasidan audit jarayonida e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan asosiy xatar omillari tahlil qilinadi. Shuningdek, ichki nazorat muhiti, hisob siyosati va hujjat aylanishi sifati audit natijalarining ishonchliligiga qay darajada ta’sir qilishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: joriy aktivlar, audit, moliyaviy nazorat, ichki nazorat, debitorlik qarzi, tovar-moddiy zaxiralar, likvidlik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретико-методологические основы аудита текущих активов, его роль в системе финансового контроля предприятия и практическое значение. Анализируется состав текущих активов, включающий денежные средства, дебиторскую задолженность, товарно-материальные запасы, а также краткосрочные финансовые вложения, и выделяются основные факторы риска, на которые необходимо

обратить внимание в процессе аудита данных объектов. Кроме того, обосновывается степень влияния внутренней контрольной среды, учетной политики и качества документооборота на достоверность результатов аудита.

Ключевые слова: текущие активы, аудит, финансовый контроль, внутренний контроль, дебиторская задолженность, товарно-материальные запасы, ликвидность**.**

Abstract. This article examines the theoretical foundations of current assets audit and its role in the enterprise financial control system. The study highlights key audit objects, including cash, receivables, inventories, and short-term financial investments, and explains major risk areas affecting reliability of financial reporting. Particular attention is given to audit evidence sources, internal control assessment, and risk-based audit planning.

The paper also presents the classical audit risk model AR = IR×CR×DR and discusses practical mechanisms for reducing audit risk in current assets testing. The findings show that a systematic and digitally supported current assets audit improves reporting quality, strengthens liquidity management, and supports better managerial decision-making.

Keywords: current assets, audit, financial control, internal control, receivables, inventories, audit risk, liquidity.

Kirish (introduction)

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning barqaror faoliyati, eng avvalo, uning joriy aktivlarini samarali boshqarish va to‘g‘ri hisobga olishga bog‘liq. Joriy aktivlar korxonaning kundalik aylanma jarayonlarini moliyalashtiruvchi asosiy resurs hisoblanadi. Ularning hisobda noto‘g‘ri aks ettirilishi moliyaviy hisobotning ishonchliligini pasaytiradi, boshqaruv qarorlari sifatini yomonlashtiradi hamda moliyaviy xatarlarni oshiradi.

Shu bois joriy aktivlar auditi nafaqat hisob-kitob to‘g‘riligini tekshirish, balki korxona moliyaviy nazorat tizimining qay darajada samarali ishlayotganini baholash vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi joriy aktivlar auditining nazariy va amaliy jihatlarini chuqurroq tahlil qilish, uning moliyaviy nazorat tizimidagi rolini kengaytirilgan yondashuv asosida yoritishdan iborat. Mazkur maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: joriy aktivlar auditi mohiyatini aniqlash, audit axborot manbalarini tizimlashtirish, auditorlik risklarini baholash modeli va uni amaliyotga joriy etish imkoniyatlarini ko‘rsatish.

Adabiyotlar sharhi (literature review)

Audit nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha xalqaro adabiyotlarda moliyaviy hisobot ishonchliligini ta’minlash, ichki nazorat muhitini baholash hamda riskka asoslangan yondashuvni qo‘llash ustuvor masala sifatida qaraladi. Xususan, A. Arens, R. Elder va M. Beasley tomonidan audit moliyaviy hisobotning haqqoniyligi yuzasidan oqilona ishonch berish tizimi sifatida talqin etiladi. B. Porter va J. Simon ishlarida esa ichki nazorat tizimini baholash auditorlik xulosasi sifatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiluvchi omil sifatida izohlanadi.

MDH va milliy ilmiy manbalarda ham audit moliyaviy nazoratning ajralmas qismi sifatida e’tirof etiladi. Podolskiy va Babaev ishlarida buxgalteriya hisobi va audit o‘zaro bog‘liq nazorat mexanizmlari sifatida tahlil qilingan. Milliy olimlar Nurmatov va Saidov tadqiqotlarida esa auditning korxonalarda hisob ma’lumotlari ishonchliligini ta’minlashdagi amaliy ahamiyati asoslab berilgan.

Joriy aktivlar auditining nazariy asoslari

Joriy aktivlar auditi - bu korxona aylanma mablag‘lari haqiqiy mavjudligi, baholanishi, to‘g‘ri tasniflanishi va moliyaviy hisobotda xolis aks ettirilishini mustaqil baholash jarayonidir. Ushbu audit quyidagi nazariy tamoyillarga tayanadi:

1. **Mavjudlik va huquq tamoyili**. Hisobda ko‘rsatilgan aktivlar haqiqatan mavjud bo‘lishi va korxona ularga nisbatan qonuniy huquqqa ega bo‘lishi shart.
2. **To‘liqlik tamoyili**. Barcha joriy aktivlar buxgalteriya hisobida to‘liq qamrab olinishi, hisobdan tashqarida qolib ketmasligi kerak.
3. **Baholashning ishonchliligi**. Tovar-moddiy zaxiralar, debitorlik qarzlari va pul mablag‘lari amaldagi standartlar asosida to‘g‘ri baholanishi lozim.
4. **Davrlarga tegishlilik tamoyili**. Xo‘jalik operatsiyalari tegishli hisob davrida aks ettirilishi, daromad va xarajatlar bilan muvofiqligi ta’minlanishi zarur.
5. **Axborotning oshkoraligi**. Moliyaviy hisobot foydalanuvchilari uchun joriy aktivlar bo‘yicha yetarli va tushunarli izohlar taqdim etilishi kerak.

1- Jadval. Joriy aktivlar auditi obyektlari bo’yicha tahliliy jadval

Audit obyekti	Tekshiruv mazmuni	Asosiy xatar omili
Pul mablag’lari	Kassa va bank hisobvaraqlaridagi harakat, to’lov intizomi, vakolatlar taqsimoti va hujjatlar muvofiqligini tekshirish	Naqd pul nazoratining sustligi va noqonuniy to’lovlar
Debitorlik qarzlari	Qarzdorlikning haqiqiyligi, muddatlari, qaytarilish ehtimoli va shubhali qarzlar rezervini baholash	Muddati o’tgan qarzlarning ko’payishi va noto’g’ri rezervlash
Tovar-moddiy zaxiralar	Inventarizatsiya, saqlash sharoiti, tannarx va aylanish tezligini tahlil qilish	Yetishmovchilik, eskirish va qoldiqning noto’g’ri baholanishi
Qisqa muddatli investitsiyalar	Qo’yilmalarning huquqiy asosi, bozor qiymati va daromadliligini tekshirish	Bozor bahosini noto’g’ri aks ettirish

Joriy aktivlar auditining iqtisodiy mohiyati shundaki, u korxonaning aylanma kapitali bo‘yicha hisob va nazorat jarayonlarini muvofiqlashtirib, aktivlar aylanish tezligi, likvidlik darajasi hamda operatsion samaradorlikni baholash imkonini yaratadi. Demak, audit faqat tekshiruv emas, balki boshqaruv qarorlari uchun analitik axborot manbai hamdir.

Audit obyekti va asosiy tekshiruv yo‘nalishlari

Joriy aktivlar auditini tashkil etishda quyidagi yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratiladi:

- **Pul mablag‘lari auditi**. Kassa va bank hisobvaraqlaridagi mablag‘lar harakati, to‘lov intizomi, vakolatlar taqsimoti va bank hujjatlari muvofiqligi tekshiriladi.
- **Debitorlik qarzlari auditi**. Qarzdorlikning haqiqiyligi, muddatlari, qaytarilish ehtimoli, shubhali qarzlar bo‘yicha zaxira shakllantirish amaliyoti baholanadi.
- **Tovar-moddiy zaxiralar auditi**. Zaxiralarni inventarizatsiya qilish, saqlash sharoitlari,

tannarxni aniqlash usullari va zaxiralar aylanish tezligi tahlil qilinadi.

- **Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditi**. Qo‘yilmalarning huquqiy asosi, bozor qiymati, daromadliligi va xatar darajasi o‘rganiladi.

Audit axborot manbalari

Joriy aktivlar auditini o‘tkazishda ma’lumotlarning ishonchliligi va o‘zaro solishtirilmaliligi alohida ahamiyatga ega. Amaliyotda quyidagi asosiy axborot manbalaridan foydalaniladi:

- buxgalteriya hisob registrlari;
- moliyaviy hisobot shakllari;
- inventarizatsiya dalolatnomalari va taqqoslash qaydnomalari;
- shartnomalar, hisob-fakturalar va to‘lov hujjatlari;
- ichki nazoratga oid ichki me’yoriy hujjatlar.

Ushbu manbalarni o‘zaro taqqoslash orqali auditor aktivlar haqiqiyligi, baholanishi va hisobotda aks ettirilishining to‘g‘riligini baholaydi.

Auditorlik risklari va baholash modeli

Joriy aktivlar auditida risklarni baholash tekshiruv chuqurligi va auditorlik dalillari hajmini belgilaydi. Klassik yondashuvga ko‘ra auditorlik riski quyidagi model orqali ifodalanadi:

$AR = IR \times CR \times DR$

bu yerda:

AR - umumiy auditorlik riski,

IR - ichki (inherent) risk,

CR - nazorat riski,

DR - aniqlash riski.

Ushbu model asosida:

- ichki risk yuqori bo‘lgan uchastkalarda tanlab tekshirish o‘rniga keng qamrovli tekshiruv qo‘llanadi;
- nazorat riski yuqori baholanganda ichki nazorat tartib-taomillarini test qilish kuchaytiriladi;
- aniqlash riskini pasaytirish uchun analitik amallar va detal testlar ulushi oshiriladi.

Natijada audit jarayoni riskka moslashtirilgan holda tashkil etilib, auditorlik xulosasining ishonchliligi ortib boradi.

Korxona moliyaviy nazorat tizimidagi ahamiyati

Joriy aktivlar auditi moliyaviy nazorat tizimida quyidagi vazifalarni bajaradi:

- **Birinchi**, moliyaviy hisobot ishonchliligini oshiradi. Audit natijasida noto‘g‘ri yozuvlar, dublikatlar, hisob siyosatiga zid operatsiyalar aniqlanadi.
- **Ikkinchi**, likvidlik va to‘lov qobiliyatini mustahkamlashga xizmat qiladi. Joriy aktivlar aylanishini tahlil qilish orqali pul oqimlarini boshqarish samaradorligi orttiriladi.
- **Uchinchi**, ichki nazoratning kuchli va zaif tomonlarini ochib beradi. Bu esa vakolatlarni qayta taqsimlash, hujjat aylanishini takomillashtirish va avtomatlashtirish bo‘yicha aniq choralar ishlab chiqish imkonini beradi.
- **To‘rtinchi**, firibgarlik va moliyaviy suiiste’mol xavfini kamaytiradi. Auditorlik tekshiruvlari orqali soxta hujjatlashtirish, asossiz hisobdan chiqarish va mablag‘larni maqsadsiz

sarflash holatlari barvaqt aniqlanadi.

Amaliy muammolar va takliflar

Amaliyotda joriy aktivlar auditining samaradorligiga to‘sqinlik qiladigan qator omillar mavjud:

- ichki nazorat tartib-taomillarining yetarli darajada hujjatlashtirilmagani;
- inventarizatsiya jarayonlarining rasmiy tusda o‘tkazilishi;
- debitorlik qarzlari bo‘yicha tahliliy hisobning sustligi;
- axborot tizimlari o‘rtasida integratsiya darajasining pastligi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi takliflar maqsadga muvofiq:

- riskka asoslangan audit yondashuvini joriy etish;
- joriy aktivlar kesimida KPI ko‘rsatkichlar tizimini ishlab chiqish;
- raqamli audit vositalari va avtomatlashtirilgan tahlil platformalaridan keng foydalanish;
- ichki auditorlar malakasini muntazam oshirish va sohaviy standartlar bilan integratsiyani kuchaytirish;
- buxgalteriya axborot tizimlarini audit modullari bilan integratsiya qilish orqali real vaqt monitoringini yo‘lga qo‘yish.

Shuningdek, korxonalarda joriy aktivlar bo‘yicha “erta ogohlantirish” indikatorlarini joriy etish (masalan, muddati o‘tgan debitorlik qarzlari ulushi, zaxiralar aylanishi pasayishi, asossiz hisobdan chiqarishlar soni) moliyaviy nazorat samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa

Joriy aktivlar auditi korxona moliyaviy nazorat tizimining ajralmas qismi bo‘lib, u hisobotning ishonchliligini ta’minlash, likvidlikni saqlash, moliyaviy intizomni mustahkamlash va boshqaruv qarorlari sifatini yaxshilashda muhim o‘rin tutadi. Nazariy tamoyillarga tayangan, riskka yo‘naltirilgan va raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan audit amaliyoti korxonaning moliyaviy barqarorligi hamda raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, joriy aktivlar auditini tizimli tashkil etish faqat moliyaviy hisobot to‘g‘riligini emas, balki korxona resurslaridan foydalanish samaradorligini ham oshiradi. Shu ma’noda, joriy aktivlar auditini strategik moliyaviy nazorat instrumenti sifatida qabul qilish korxonalar rivoji uchun muhim amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arens A.A., Elder R.J., Beasley M.S., 2017. *Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach*, 16th ed. Pearson, Harlow.
2. Porter B., Simon J., Hatherly D., 2014. *Principles of External Auditing*, 4th ed. Wiley, Chichester.
3. Podolskiy V.I., 2015. *Audit*. Yuniti-Dana, Moscow.
4. Babaev Yu.A., 2018. *Buxgalteriya hisobi*. Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of Uzbekistan, Tashkent.
5. Nurmatov B., 2020. *Audit asoslari*. Iqtisodiyot, Tashkent.

Mavlanova Dilrabo O‘ktamovna
Moliyaviy tahlil kafedrasi oqtuvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail:dilrabomavlanova@gmail.com
ORCID:0009-0004-3572-2991

JORIY AKTIVLARNI HISOBGA OLISH TIZIMLARI: MILLIY VA XALQARO STANDARTLAR QIYOSIY TAHLILI

Мавланова Дилрабо Уктамовна
Преподаватель кафедры финансового анализа
Ташкентский государственный экономический университет
E-ail:dilrabomavlanova@gmail.comORCID:0009-0004-3572-2991

СИСТЕМЫ УЧЁТА ТЕКУЩИХ АКТИВОВ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНЫХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ

Mavlanova Dilrabo Uktamovna
Lecturer at the Department of Financial Analysis, Tashkent State University of Economics
E-mail: dilrabomavlanova@gmail.com
ORCID: 0009-0004-3572-2991

ACCOUNTING SYSTEMS FOR CURRENT ASSETS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL STANDARDS

Annotatsiya. Mazkur maqolada joriy aktivlarni hisobga olish tizimlari qiyosiy yondashuv asosida tahlil qilindi. Tadqiqotning maqsadi milliy buxgalteriya amaliyoti hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) o‘rtasidagi metodologik tafovutlarni aniqlash va ularni uyg‘unlashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, joriy aktivlarni baholash, debitorlik qarzlarini e’tirof etish va axborotni ochib berish masalalarida IFRS yondashuvi yuqori analitik imkoniyatga ega.

Kalit so’zlar: joriy aktivlar, buxgalteriya hisobi, IFRS, milliy standartlar, IAS 2, IFRS 9, moliyaviy hisobot, debitorlik qarzlari.

Аннотация. В статье на основе сравнительного подхода проанализированы системы учета оборотных активов. Цель исследования заключается в выявлении методологических различий между национальной бухгалтерской практикой и международными стандартами финансовой отчетности (IFRS), а также в разработке практических предложений по их

гармонизации. Результаты показывают, что подход IFRS обладает более высокой аналитической ценностью при оценке оборотных активов, признании дебиторско задолженности и раскрытии информации.

Ключевые слова: оборотные активы, бухгалтерский учет, IFRS, национальные стандарты, IAS 2, IFRS 9, финансовая отчетность, дебиторская задолженность.

Abstract. This article analyzes current asset accounting systems based on a comparative approach. The study aims to identify methodological differences between national accounting practice and International Financial Reporting Standards (IFRS), and to develop practical proposals for harmonization. The findings indicate that the IFRS approach has higher analytical value in current asset valuation, receivables recognition, and disclosure quality.

Keywords: current assets, accounting, IFRS, national standards, IAS 2, IFRS 9, financial reporting, receivables.

Kirish (introduction)

Joriy aktivlar korxona likvidligi, operatsion barqarorligi va qisqa muddatli moliyaviy xavflarni boshqarishda tayanch element hisoblanadi. Ularning tarkibiga pul mablag'lari, debitorlik qarzlari, tovar-moddiy zaxiralar va boshqa qisqa muddatli aktivlar kiradi. Ushbu aktivlarning noto'g'ri baholanishi moliyaviy natijalar talqiniga bevosita salbiy ta'sir qiladi [1].

O'zbekistonda hisobot tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish bo'yicha islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, ayrim holatlarda milliy amaliyotda yuridik-hujjatli mezonlar iqtisodiy mazmundan ustun qo'yiladi [4]. Shu bois joriy aktivlar hisobini milliy va xalqaro mezonlar kesimida qiyosiy baholash ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, joriy aktivlar hisobidagi farqlar nafaqat hisobot shakliga, balki korxonaning likvidlik ko'rsatkichlari, kredit reytingi va investitsion jozibadorligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi [5]. Shundan kelib chiqib, milliy standartlarning operatsion qulay jihatlarini saqlagan holda IFRSning mazmuniy va riskga yo'naltirilgan yondashuvini bosqichma-bosqich integratsiya qilish zarur [1].

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- joriy aktivlarni e'tirof etish mezonlarini qiyoslash;
- debitorlik qarzlarini baholashda qo'llaniladigan yondashuvlarni tahlil qilish;
- zaxiralar qiymatini aniqlash mexanizmlarini solishtirish;
- moliyaviy hisobotlarda axborotni ochib berish darajasini baholash.

Adabiyotlar sharhi (literature review)

Joriy aktivlar hisobi bo'yicha xalqaro adabiyotlarda aktivlarni e'tirof etish va baholashning iqtisodiy mazmuniga ustuvor ahamiyat beriladi. Xususan, Kieso va Weygandt aktivlar qiymatini real iqtisodiy holatga yaqin aks ettirish moliyaviy hisobotning ishonchliligini oshirishini ta'kidlaydi [6]. Needles va Powers esa aktivlarni tan olish hamda baholash jarayonlari hisobot foydalanuvchilari uchun qaror qabul qilish sifatini belgilab berishini qayd etadi [7].

Mintaqaviy va milliy tadqiqotlarda hisob amaliyotini takomillashtirishda me'yoriy tartib, hujjatlashtirish va nazorat funksiyasiga ko'proq e'tibor qaratiladi [4]. Ushbu ikki yondashuvning uyg'unlashuvi joriy aktivlar hisobi uchun maqbul model bo'lib, bir vaqtning o'zida ishonchlilik hamda amaliy qo'llash qulayligini ta'minlaydi [1].

Metodologıya

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, me'yoriy manbalarni kontent-tahlil qilish va mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tahlil birligi sifatida quyidagi yo'nalishlar qabul qilindi:

(1) aktivlarni e'tirof etish mezonlari;

(2) debitorlik qarzlari bo'yicha baholash yondashuvlari;

(3) tovar-moddiy zaxiralarni qiymatlash modeli;

(4) moliyaviy hisobotda axborotni ochib berish darajasi.

standartlari hamda soha bo'yicha ilmiy adabiyotlardan foydalanildi [1; 2; 3; 4].

Natıjalar (results)

Qiyosiy tahlil natijasida quyidagilar aniqlandi:

1. E'tirof etish mezonlari bo'yicha: IFRS tizimida iqtisodiy manfaatlar oqimi ehtimoli va qiymatning ishonchli o'lchanishi asosiy mezon sifatida qo'llanadi [1]. Milliy amaliyotda esa hujjatlashtirish omili ko'proq ustuvor [4].

2. Debitorlik qarzlari bo'yicha: Milliy yondashuvda nominal qiymat amaliyoti keng tarqalgan. IFRS 9 bo'yicha kutilayotgan kredit zarari eli (ECL) qo'llanib, potentsial yo'qotishlar oldindan e'tirof etiladi [2].

3. Zaxiralar bahosi bo'yicha: IAS 2 talabi asosida zaxiralar tannarx va sof realizatsiya qiymatidan eng kichigi bo'yicha ettiriladi [3]. Bu hisobotlarda aktivlar qiymatini sun'iy oshirib ko'rsatish xavfini kamaytiradi.

4. Ochiqlik darajasi bo'yicha: IFRS asosidagi hisobotlarda risklar, taxminlar va baholash usullari izohlarda batafsil beriladi [1; 2]. Milliy shakllarda mazkur axborot ko'lami nisbatan cheklangan [4].

Muhokama (dıscussıon)

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, IFRS yondashuvi joriy aktivlar bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ko'proq analitik imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, ECL modeli orqali kredit xatarlarini oldindan tan olish hamda IAS 2 doirasida zaxiralarni ehtiyotkorlik bilan baholash moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshiradi [2; 3].

Shu bilan birga, milliy amaliyotning soddaligi va hujjatga yo'naltirilganligi operatsion qulaylik beradi [4]. Demak, optimal yechim sifatida milliy tizimning amaliy afzalliklarini saqlagan holda IFRSning mazmuniy tamoyillarini bosqichma-bosqich joriy etish maqsadga muvofiq [1].

Xulosa (conclusıon)

Tadqiqot natijalari joriy aktivlar hisobi bo'yicha milliy va xalqaro standartlar o'rtasida metodologik tafovutlar mavjudligini tasdiqladi. IFRS tamoyillarini chuqurroq integratsiya qilish orqali:

- hisobotlarning shaffofligi oshadi [1];
- aktivlar qiymatini baholashda ehtiyotkorlik kuchayadi [3];
- investorlar va kreditorlar uchun qaror qabul qilish sifati yaxshilanadi [5].

Amaliy tavsiyalar sifatida ECL modelini joriy etishni kengaytirish, zaxiralarni sof realizatsiya qiymati bilan davriy solishtirish hamda mutaxassislarning IFRS kompetensiyasini tizimli oshirish taklif etiladi.

- debitorlik qarzlari bo'yicha kutilayotgan kredit zarari modelini keng joriy etish [2];

- tovar-moddiy zaxiralarni sof realizatsiya qiymati bilan muntazam solishtirib borish [3];
- moliyaviy hisobot izohlarida risklar va professional taxminlarni batafsil ochib berish [1];
- buxgalter va auditorlar uchun IFRS bo'yicha uzluksiz malaka oshirish dasturlarini kuchaytirish [4].

Foydalanılgan adabıyotlar

1. IFRS Foundation. *Conceptual Framework for Financial Reporting*. London, 2018.
2. IFRS Foundation. *IFRS 9 Financial Instruments*. London.
3. IFRS Foundation. *IAS 2 Inventories*. London.
4. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. *Buxgalteriya hisobi bo'yicha milliy standartlar to'plami*. Toshkent.
5. Brigham, E. F., Ehrhardt, M. C. *Financial Management: Theory & Practice*. Cengage Learning.
6. Kieso, D. E., Weygandt, J. J., Warfield, T. D. Intermediate Accounting.
7. Needles, B. E., Powers, M. Principles of Accounting.

Dildora Otaboyeva
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Eknometrika” kafedrasi
otaboyevadildora@gmail.com

O‘ZBEKISTON TO‘QIMACHILIK SANOATIDA ISHLAB CHIQARISH ZANJIRI BARQARORLIGINING EKONOMETRIK INDIKATORLARI

Dildora Otaboyeva
Department of Econometrics, Tashkent State University of Economics
otaboyevadildora@gmail.com

ECONOMETRIC INDICATORS OF PRODUCTION CHAIN STABILITY IN THE TEXTILE INDUSTRY OF UZBEKISTAN

Дильдора Отабоева
Кафедра «Эконометрика», Ташкентский государственный экономический университет
otaboyevadildora@gmail.com

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЕ ИНДИКАТОРЫ УСТОЙЧИВОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ЦЕПОЧКИ В ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА

Annotatsiya:
Ushbu maqolada paxta to`qimachilik tarmog‘ida statistik va ekonometrik usullardan foydalanishning ilmiy va amaliy asoslari yoritilgan. Tadqiqotning maqsadi — raqamli tahlil yondashuvlari, statistik va ekonometrik modellarning ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sirini o‘rganish, shuningdek, bu usullarni boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida qo‘llash zaruratini asoslab berishdan iborat.

Tayanch so‘zlar:
sanoat tahlili, statistik usullar, ekonometrik modellash, regressiya tahlili, panel ma’lumotlar, mehnat unumdorligi, investitsiyalar, eksport, tannarx, prognozlash, to‘qimachilik sanoati, sanoat rivojlanishi, O‘zbekiston sanoati, Rossiya bozori, sabab-oqibat tahlili, raqamli iqtisodiyot, ishlab chiqarish samaradorligi.

Abstract: This article explores the theoretical and practical foundations of applying statistical and econometric methods within the cotton-textile sector. The primary objective of the research is to examine the impact of digital analytical approaches, as well as statistical and econometric modeling, on production efficiency. Furthermore, the study substantiates the necessity of implementing these methodologies in the process of strategic management decision-making.

Keywords:
industrial analysis, statistical methods, econometric modeling, regression analysis, panel data,

labor productivity, investment, export, costs, forecasting, textile industry, industrial development, industry of Uzbekistan, Russian market, cause-and-effect analysis, digital economy, production efficiency.

Аннотация: В данной статье освещены научно-практические основы использования статистических и эконометрических методов в хлопково-текстильной отрасли. Цель исследования заключается в изучении влияния подходов цифрового анализа, статистических и эконометрических моделей на эффективность производства, а также в обосновании необходимости применения данных методов в процессе принятия управленческих решений.

Ключевые слова:

промышленный анализ, статистические методы, эконометрическое моделирование, регрессионный анализ, панельные данные, производительность труда, инвестиции, экспорт, затраты, прогнозирование, текстильная промышленность, промышленное развитие, промышленность Узбекистана, российский рынок, причинно-следственный анализ, цифровая экономика, эффективность производства.

Kirish.

Bugungi kunda iqtisodiy jarayonlar murakkablashib borar ekan, ishlab chiqarish sohasida ishonchli prognozlash, tahlil qilish va boshqaruv qarorlarini shakllantirishda zamonaviy matematik-statistik va ekonometrik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Statistik usullar yordamida ishlab chiqarish jarayonida kechayotgan o‘zgarishlar, tendensiyalar va o‘zaro bog‘liqliklar aniqlanadi. Masalan, ishlab chiqarish hajmi bilan mehnat unumdorligi, xomashyo tannarxi yoki ishlab chiqarish xarajatlari o‘rtasidagi munosabatni statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilish orqali ko‘rish mumkin. Bu esa korxonalarga resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi.

Ekonometrik yondashuv esa statistik natijalarning yanada chuqurroq tahlilini amalga oshiradi. Regression modellardan foydalanib, ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash, ularning yo‘nalishi va kuchini baholash mumkin. Shuningdek, ekonometrik modellar kelajakdagi ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarini prognozlashda ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi.

Ekonometrik modellashtirish va regressiya tahlilining nazariy hamda amaliy asoslari klassik iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Jumladan, D. Gujarati o‘zining fundamental tadqiqotlarida ko‘p omilli chiziqli va chiziqli bo‘lmagan regressiya modellarini iqtisodiy prognozlashda qo‘llash metodologiyasini taklif etgan [1]. J. Wooldridge esa vaqtli qatorlar va panel ma’lumotlar bilan ishlashda ma’lumotlarning stasionarligini ta’minlash, shuningdek, o‘zgaruvchilar orasidagi o‘lchov birliklari nomutanosibligini bartaraf etish uchun logarifmik shakllardan foydalanish afzalliklarini asoslab bergan [2]. Ushbu olimlarning yondashuvlari ishlab chiqarish funksiyalarini va tarmoq ko‘rsatkichlarini modellashtirishda metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

To‘qimachilik sanoatining xomashyodan tayyor mahsulotgacha bo‘lgan qiymat zanjirini barpo etish va uning samaradorligini o‘rganish bo‘yicha xalqaro tajriba turlicha. Jahon bankining yillik hisobotlarida rivojlanayotgan mamlakatlarning sanoat salohiyatini oshirishda tabiiy resurslarni qayta ishlash zanjirini chuqurlashtirish asosiy drayver sifatida ko‘rsatiladi .

O‘zbekiston sharoitida paxta-to‘qimachilik klasterlari tizimining tashkil etilishi va uning

tarmoq barqarorligiga ta'siri mahalliy tadqiqotchilar va davlat organlarining tahlillarida faol o'rganilmoqda . Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, klaster tizimi tarmoq ichidagi tarqoqlikni bartaraf etib, vertikal integratsiyani yuzaga keltirdi. Biroq, integratsiyalashgan zanjirning elementlari yakuniy mahsulot hajmiga qanday sinxron ta'sir ko'rsatayotganini miqdoriy baholash bo'yicha tadqiqotlar hali yetarli emas.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, to'qimachilik tarmog'ining alohida iqtisodiy jihatlari yoki umumiy statistikasi o'rganilgan bo'lsa-da, aynan vertikal integratsiya zanjirining strukturaviy elementlari (X1, X2, X3) logarifmik regressiya orqali yakuniy mahsulot elastikligiga bog'lab tahlil qilingan ishlar cheklangan. Ushbu tadqiqot logarifmik elastiklik koeffitsiyentlari orqali qaysi xomashyo segmenti tayyor mahsulotga multiplikativ ta'sir ko'rsatayotganini aniqlash orqali mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

O'zbekiston Respublikasi viloyatlari kesimida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi so'nggi o'n yillikda barqaror o'sish dinamikasini namoyish etmoqda. Ushbu o'sishning fundamental omillari sifatida eksport geografiyasining kengayishi, import o'rnini bosuvchi mahsulotlar nomenklaturasining ortishi va davlat tomonidan sanoat klasterlariga berilayotgan fiskal hamda monetar imtiyozlarni keltirish mumkin. Bugungi kunda mamlakat umumiy sanoat tarkibida to'qimachilik va tikuv-trikotaj tarmog'i yetakchi drayverga aylandi.

MDH hududidagi eng yirik iste'mol bozori hisoblangan Rossiya Federatsiyasi tajribasi O'zbekiston uchun strategik ahamiyatga ega. Rossiya to'qimachilik bozorining chakana hajmi 2022-yilgacha 30–40 mlrd dollarni tashkil etgan bo'lsa, import hajmi 2023-yilga kelib 18 mlrd dollarga yetdi. Rossiya iste'molchilarining yillik xarid quvvati (25–30 mlrd dollar) O'zbekiston eksportyorlari uchun ulkan imkoniyat yaratadi. Biroq, Rossiyadan farqli o'laroq, O'zbekiston strategiyasi importga qaramlikni kamaytirish va tashqi bozorlarni egallashga yo'naltirilgan. Agar Rossiyada aholi jon boshiga iste'mol Yevropadan past bo'lsa, O'zbekistonda asosiy vazifa — ishlab chiqarish tannarxini optimallashtirish orqali global raqobatbardoshlikni oshirishdir.

Natija va muhokama.

Sanoat ishlab chiqarish jarayonini ilmiy asosda prognozlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ekonometrik modellashtirish usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Biz tadqiqotimizda Sanoat ishlab chiqarish indeksi (Y) ga aynan tayyor mahsulotlar kesimida bevosita ta'sir etuvchi quyidagi ichki ekzogen omillarni tahlil qilamiz.

O'zbekiston to'qimachilik sanoatining 2020–2024 yillardagi dinamikasini hisobga olgan holda, modelga tarmoqning vertikal integratsiyalashuvini ifodalovchi quyidagi ko'rsatkichlarni kiritamiz:

1. Ip-kalava ishlab chiqarish hajmi (X_1) - Tarmoqning xomashyo ta'minoti bazasi sifatida.
2. Tayyor gazlama va mato ishlab chiqarish (X_2) - Yarim tayyor mahsulotlarning tayyor buyumga aylanish zanjiridagi ulushi.
3. Trikotaj polotno ishlab chiqarish (X_3) - Tikuvchilik sanoati uchun asosiy komponent.

Ushbu omillar asosida ishlab chiqarish modelini quyidagi ko'p omilli regressiya ko'rinishida ifodalashimiz mumkin:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 \cdot x_1 + \beta_2 \cdot x_2 + ... + \varepsilon$$

1-jadval. O‘zbekiston Respublikasi to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatining asosiy ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari (2020–2024 y.)

Mahsulot nomi	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.
Ip-kalava (X_1)	563,8	665,4	754,2	812	850
Tayyor gazlama (X_2)	362	480,5	585	620	680
Trikotaj polotno (X_3)	98,5	125	145,8	160	175
Tayyor buyumlar(Y)	684	825	950,5	1 150	1 300

Modelning asosiy bog‘liq o‘zgaruvchisi — Tayyor tikuv-trikotaj buyumlari ishlab chiqarish hajmi 2020-yildagi 684 mln donadan 2024-yilda 1300 mln donaga yetdi. Bu o‘rtacha yillik o‘sish sur’ati taxminan 17,5% ni tashkil etishini ko‘rsatadi.

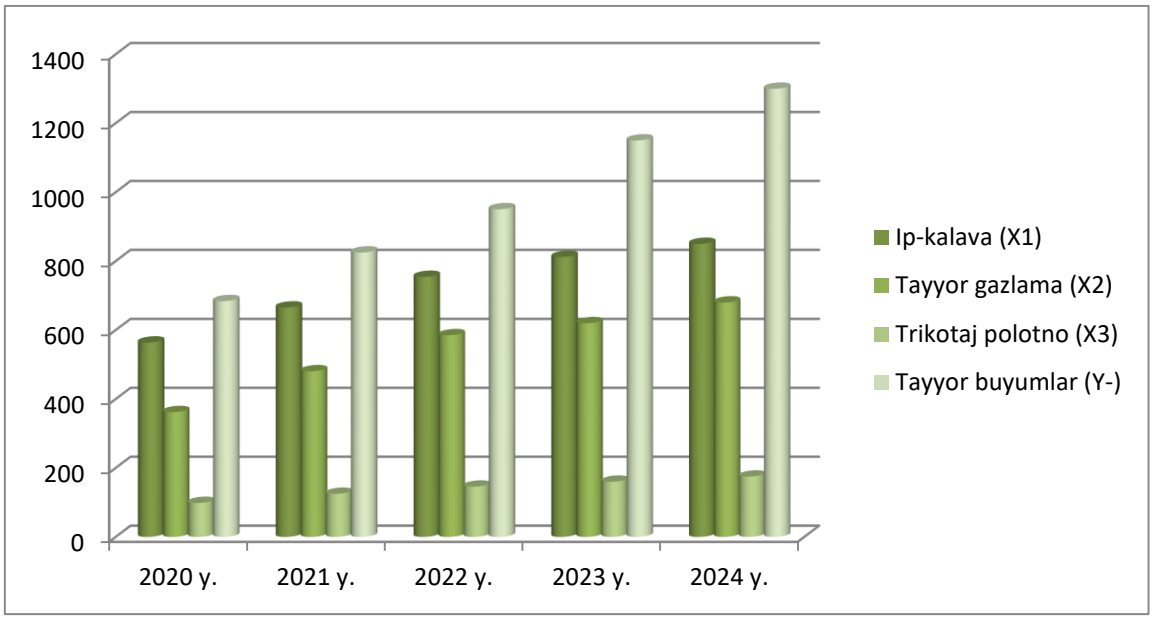

1-rasm To‘qimachilik tarmog‘idagi strukturaviy o‘zgarishlar

Taqdim etilgan gistogramma 2020–2024-yillar oralig‘ida O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining vertikal integratsiyalashuv darajasini yaqqol namoyon etadi. Grafikdan quyidagi muhim iqtisodiy xulosalarni chiqarish mumkin:

Grafikdagi eng baland ustunlar Tayyor buyumlar (Y) ga tegishli bo‘lib, u boshqa barcha ko‘rsatkichlarga nisbatan eng yuqori o‘sish dinamikasini ko‘rsatmoqda. 2020-yildagi 684 mln donadan 2024-yilda 1300 mln donaga yetishi, tarmoqning "xomashyodan — tayyor mahsulotga" tamoyili asosida rivojlanayotganini ko‘rsatadi.

Ip-kalava (X_1), Tayyor gazlama (X_2) va Trikotaj polotno (X_3) ustunlarining yilma-yil bir xil maromda o‘sib borishi sanoatda muvozanatlashgan zanjir mavjudligidan dalolat beradi:

Ip-kalava (X_1): Barqaror xomashyo bazasini ta'minlamoqda.

Tayyor gazlama (X_2): Tikuvchilik sanoati uchun yarim tayyor mahsulotlar hajmi sezilarli darajada kengaygan.

Trikotaj polotno (X_3): Garchi mutlaq hajmi (tonnada) boshqalarga nisbatan kichik ko‘rinsa-da, uning dinamikasi tayyor kiyim-kechak ishlab chiqarish bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri korrelyatsiyaga

ega.

2023–2024-yillar kesimida Tayyor buyumlar ustunining keskin yuqorilashi sanoatda nafaqat ishlab chiqarish hajmi ortganini, balki tashqi bozorlarda O‘zbekistonda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotga bo‘lgan talabning barqarorligini ifodalaydi.

Gistogrammadan ko‘rinib turibdiki, tadqiqot davrida barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha ijobiy tendensiya kuzatilgan. Ayniqsa, yakuniy mahsulot (Y) hajmining xomashyo ko‘rsatkichlariga (X_1, X_2, X_3) nisbatan jadalroq o‘sishi, tarmoqda yuqori qo‘shilgan qiymat yaratish strategiyasi muvaffaqiyatli amalga oshirilayotganini ilmiy asoslaydi.

Ushbu ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik darajasini aniqlash va ularni ekonometrik modellashtirish uchun, avvalo, ma’lumotlar variatsiyasini tekislash hamda o‘lchov birliklari turlichaligi muammosini bartaraf etish maqsadida har bir omil natural logarifm shakliga o‘tkazildi (ln):

ln (X_1)	ln (X_2)	ln (X_3)	ln (Y)
6,3347	5,8916	4,5901	6,5280
6,5004	6,1748	4,8283	6,7154
6,6257	6,3716	4,9822	6,8570
6,6995	6,4297	5,0752	7,0475
6,7452	6,5221	5,1648	7,1701

2-jadval. O‘zgaruvchilarning logarifmlangan qiymatlari (2020–2024 y.)

Ma’lumotlarning logarifmik shakli asosida tuzilgan korrelyatsiya matritsasi (3-jadval) omillar o‘rtasidagi o‘zaro zich bog‘liqlikni namoyon etdi.

	ln (X1)	*ln (X2)*	*ln (X3)*	*ln (Y)*
ln (X1)	1			
ln (X2)	0,996031996	1		
ln (X3)	0,998716255	0,996457748	1	
ln (Y)	0,978917079	0,962114843	0,981221261	1

3-jadval. O‘zgaruvchilar orasidagi korrelyatsiya matritsasi

Korrelyatsiya tahlili natijalariga ko‘ra, barcha ekzogen omillar va natijaviy ko‘rsatkich o‘rtasida o‘ta yuqori musbat bog‘liqlik ($R > 0.96$) mavjud. Xususan, tayyor mahsulot ishlab chiqarish (Y) va trikotaj polotno (X_3) o‘rtasidagi bog‘liqlik koeffitsiyenti eng yuqori darajani (0,981) tashkil etdi.

Omillar orasidagi bunday yuqori korrelyatsiya tarmoqdagi texnologik zanjirning o‘ta uzviyligini va "xomashyodan tayyor mahsulotgacha" bo‘lgan jarayonlarning sinxronlashganini ko‘rsatadi. Iqtisodiy nuqtai nazardan, bu ko‘rsatkichlar O‘zbekistonda to‘qimachilik klasterlari tizimining yaxlit vertikal integratsiyaga o‘tganligining fundamental indikatori bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu natijalardan foydalangan holda regressiya modeli quyidagicha shakillanadi:

$$\ln(Y) = 1.75 + 0.53 \cdot x_1 - 2.3 \cdot x_2 + 3.26 \cdot x_3$$

β_3 = 3,26 — Bu eng katta ijobiy koeffitsiyent. Bu shuni anglatadiki, Tayyor buyumlar ishlab chiqarishning o'sishi asosan Trikotaj polotno hisobiga bo'lmoqda. Polotno ishlab chiqarish 1% ga oshsa, tayyor kiyimlar 3,26% ga oshyapti!

β_1 = 0,52 — Ijobiy ta'sir.

β_2 = -2,30 tarmoqdagi resurslarning ixtisoslashuv yo‘nalishi bo‘yicha qayta taqsimlanishini ifodalaydi. Ya’ni, O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati hozirgi bosqichda ko‘proq trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashmoqda. Gazlama ishlab chiqarish hajmining nisbiy kamayishi yoki uning boshqa yo‘nalishlarga yo‘naltirilishi, tayyor kiyim-kechak ishlab chiqarish zanjirida trikotaj yo‘nalishining dominantlik qilayotganidan dalolat beradi.

S-Klasterli integratsiya samarasi O‘zbekiston to‘qimachilik tarmog‘ining eng asosiy ustunligi — bu vertikal integratsiyalashgan klaster tizimidir. Regressiya modelimizdagi R^2=0,997 ko‘rsatkichi aynan shu tizimning matematik isbotidir. Ya’ni, xomashyo (X_1) va tayyor mahsulot (Y) o‘rtasidagi zanjir uzilmagan. Bu tizim korxonalarga tashqi xomashyo bozoridagi narx tebranishlaridan himoyalanish imkonini beradi. Ishlab chiqarish tannarxi Bangladesh yoki Turkiyaga nisbatan 10–15% arzonroq shakllanmoqda, bu esa raqobatbardoshlikning poydevoridir.	W-Texnologik va brend yetishmovchiligi Tayyor gazlama (X_2) bo‘yicha manfiy koeffitsiyent shuni ko‘rsatadiki, bizda matoni to‘qish bor, lekin uni jahon standartida bo‘yash va pardozlash quvvatlari hali yetarli emas. Ko‘plab korxonalar "White Label" (boshqa brend uchun kiyim tikish) asosida ishlamoqda. Bu esa asosiy foydaning 60-70% qismi xalqaro brend egalarida qolib ketishiga olib keladi.
O-Bozorlar diversifikatsiyasi Rossiya bozoridan G‘arb brendlarining chiqib ketishi natijasida hosil bo‘lgan vakuum o‘zbek trikotaj mahsulotlari uchun tayyor "poligon"ga aylandi. Yevropa Ittifoqining GSP+ tizimi orqali 6200 dan ortiq turdagi to‘qimachilik mahsulotlarini bojsiz eksport qilish imkoniyati tarmoqning kelajakdagi o‘sish nuqtasidir. Bu bizning modelimizdagi Y(tayyor buyumlar) ko‘rsatkichini kelgusi 3 yilda 2 baravargacha oshirishi mumkin.	T-Global raqobat va ekologik talablar Dunyo bozorida “Yashil to‘qimachilik”(Green Textile) talabi kuchaymoqda. Paxtani yetishtirishda suv tejovchi texnologiyalar va qayta ishlangan toladan foydalanish darajasi past bo‘lsa, kelajakda eksportga cheklovlar qo‘yilishi xavfi bor. Valyuta xatari: Eksportning katta qismi Rossiya rubliga bog‘liqligi, valyuta tebranishlari natijasida tushumlarning qadrsizlanish xatarini yuzaga keltiradi.

Xulosa.

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining 2020–2024-yillardagi rivojlanish dinamikasi va tarkibiy o‘zgarishlarini statistik hamda ekonometrik usullar yordamida tadqiq etish natijasida

quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

O‘tkazilgan korrelyatsion tahlil natijalari (R >0,96) tarmoqda xomashyodan tayyor mahsulotgacha bo‘lgan texnologik zanjirning uzviyligini tasdiqladi. Bu ko‘rsatkich mamlakatda joriy etilgan klaster tizimining nafaqat tashkiliy, balki iqtisodiy jihatdan ham samarali ekanligini isbotlovchi asosiy indikator hisoblanadi.

Tuzilgan logarifimik chiziqli regressiya modeli natijalariga ko‘ra, tayyor buyumlar ishlab chiqarish hajmining o‘sishi ko‘p jihatdan trikotaj polotno (X_3) ishlab chiqarishga bog‘liqligi aniqlandi. Ushbu omil bo‘yicha elastiklik koeffitsiyentining yuqoriligi (3,26), kelgusida investitsiyalarni aynan mato to‘qish va pardozlash quvvatlariga yo‘naltirish eng yuqori iqtisodiy samaradorlik (multiplikator effekti) berishidan dalolat beradi.

Modelda tayyor gazlama (X_2) koeffitsiyentining manfiy ishorada chiqishi tarmoqdagi metodologik xato emas, balki trikotaj mahsulotlariga ixtisoslashuvning kuchayayotganini ko‘rsatadi. Bu esa O‘zbekistonning jahon bozoridagi o‘z "nisha"sini (segmentini) topish yo‘lidagi tarkibiy o‘zgarishlar bosqichida ekanligini anglatadi.

SWOT-tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ichki resurslarning yetarliligi va GSP+ kabi xalqaro imtiyozlar sanoatning tashqi bozorlardagi bo`shliqni to‘ldirish uchun katta imkoniyat yaratmoqda. Biroq, texnologik qaramlikni kamaytirish va eksport geografiyasini diversifikatsiya qilish tarmoqning global raqobatbardoshligini ta’minlashdagi ustuvor vazifa bo‘lib qoladi.

Kelgusida klasterlar o‘rtasida raqamli monitoring tizimini joriy etish, mahsulotlarni xalqaro brendlar talablari asosida sertifikatlashtirishni jadallashtirish va trikotaj segmentida yuqori qo‘shilgan qiymat zanjirini kengaytirish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. Gujarati, D. N. *Basic Econometrics*. McGraw-Hill, 2015.

2. Wooldridge, J. M. *Introductory Econometrics: A Modern Approach*. Cengage Learning, 2016.

3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi. *Sanoat va ishlab chiqarish statistikasi*, 2023.

4. Russian Textile Industry Report. *Market Analysis and Forecast*, 2022.

5. World Bank. *World Development Indicators*, 2023.

[i] [1] **Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2015).** *Basic Econometrics*. McGraw-Hill Education

[2] **Wooldridge, J. M. (2016).** *Introductory Econometrics: A Modern Approach*. Cengage Learning.

Aliyeva Susanna Seyranovna., i.f.n., dotsent, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
salieva18@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-3337-1743
Toxirova Aziza Olimjonovna, talaba, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,
azizatohirova6@gmail.com,
ORCID: 0009-0007-3293-6240

RAQAMLASHTIRISH DAVRIDA BANK TIZIMI QANDAY O‘ZGARMOQDA: ASOSIY TRENDLAR VA YUZAGA KELAYOTGAN MUAMMOLAR

Алиева Сусанна Сейрановна, к.э.н., доцент, Самаркандский институт экономики и сервиса
salieva18@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-3337-1743
Тохирова Азиза Олимжоновна, студент, Самаркандский институт экономики и сервиса,
azizatohirova6@gmail.com,
ORCID: 0009-0007-3293-6240

КАК МЕНЯЕТСЯ БАНКОВСКАЯ СИСТЕМА В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ И ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ

Susanna S. Alieva, Candidate in Economic Sciences, Associate Professor, Samarkand Institute of Economics and Service salieva18@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-3337-1743
Aziza O. Tohirova, student, Samarkand Institute of Economics and Service, azizatohirova6@gmail.com,
ORCID: 0009-0007-3293-6240

HOW THE BANKING SYSTEM IS CHANGING IN THE ERA OF DIGITALIZATION: MAIN TRENDS AND EMERGING PROBLEMS

Annotatsiya. Maqolada raqamli o‘zgarishlar bank tizimini bosqichma-bosqich qanday o‘zgartirayotgani va bu umuman moliya sohasi uchun nimani anglatishini tushunishga harakat qilinadi. Hozirgi kunda texnologiyalar nafaqat odatiy xizmatlarni to‘ldirmoqda, balki ularni ko‘rsatishga bo‘lgan yondashuvning o‘zini sezilarli darajada o‘zgartirmoqda, buning natijasida mijozlar bilan o‘zaro munosabatlarning masofaviy shakllari tobora ko‘proq paydo bo‘lmoqda. Banklar mobil xizmatlarga faol o‘tmoqda, ma’lumotlarni qayta ishlash uchun avtomatlashtirilgan

yechimlarni joriy etmoqda va raqamli to‘lov vositalarini rivojlantirmoqda, buning natijasida operatsiyalar tezroq amalga oshirilmoqda va xizmat ko‘rsatish qulayroq bo‘lmoqda. Biroq, bu jarayon mutlaqo bulutsiz ko‘rinmaydi. Ma’lumotlarni himoya qilish masalalari yuzaga kelmoqda, texnik bazani yangilash talab etiladi va aholining bir qismida raqamli ko‘nikmalar darajasi hali ham yetarli emas. Ishda raqamli moliyaviy xizmatlar qanday rivojlanayotganiga e’tibor qaratiladi, shu bilan birga asosiy qiyinchiliklar va ularni bartaraf etishning mumkin bo‘lgan yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: bank tizimining raqamli transformatsiyasi, fintechni rivojlantirish, mijozlarga masofadan xizmat ko‘rsatish, mobil banking, raqamli moliyaviy xizmatlar.

Аннотация. В статье предпринимается попытка разобраться, как именно цифровые изменения постепенно перестраивают банковскую систему и что это значит для финансовой сферы в целом. Сейчас технологии уже не просто дополняют привычные услуги, а заметно меняют сам подход к их оказанию, из-за чего всё чаще появляются дистанционные форматы взаимодействия с клиентами. Банки активно переходят на мобильные сервисы, внедряют автоматизированные решения для обработки данных и развивают цифровые платёжные инструменты, благодаря чему операции проходят быстрее, а обслуживание становится удобнее. Впрочем, этот процесс не выглядит совсем безоблачным. Возникают вопросы защиты данных, требуется обновление технической базы, да и уровень цифровых навыков у части населения всё ещё остаётся недостаточным. В работе обращается внимание на то, как развиваются цифровые финансовые услуги, и вместе с тем рассматриваются ключевые трудности и возможные пути их преодоления.

Ключевые слова: цифровая трансформация банковской системы, развитие финтеха, дистанционное обслуживание клиентов, мобильный банкинг, цифровые финансовые услуги.

Abstract. The paper explores how ongoing digital shifts are gradually reshaping the structure of the banking system and what implications this carries for the broader financial sector. At present, technological tools are no longer limited to supporting traditional services; instead, they are redefining the very way these services are delivered, leading to a growing prevalence of remote customer interaction. Financial institutions are increasingly adopting mobile platforms, introducing automated data-processing solutions, and expanding digital payment instruments, which together contribute to faster transactions and greater convenience for users. At the same time, this transformation cannot be viewed as entirely smooth. Issues related to data security remain significant, technological infrastructure requires continuous modernization, and a portion of the population still lacks sufficient digital competencies. The study highlights current trends in the development of digital financial services while also addressing the main challenges and outlining potential approaches to overcoming them.

Keywords: digital transformation of the banking sector, fintech development, remote customer services, mobile banking, digital financial services.

Введение. Тенденции последних лет показывают, что мировая экономика все заметнее опирается на цифровые решения, хотя еще не так давно они воспринимались скорее как вспомогательный элемент. Технологии постепенно вошли в повседневную практику, и обработка данных в электронном виде перестала быть просто удобной опцией, превратившись в привычную основу работы организаций. Многие сферы деятельности начинают

подстраиваться под новые инструменты, что, с одной стороны, упрощает процессы, а с другой иногда порождает новые сложности. Особенно заметны эти изменения в банковской системе, где ежедневно проходят большие объемы информации и поддерживается постоянное взаимодействие с клиентами, поэтому переход к цифровым форматам здесь выглядит не столько модным направлением, сколько закономерным этапом развития.

Когда речь заходит о цифровых изменениях в банковской сфере, это часто звучит как нечто привычное и даже немного формальное, хотя сам процесс куда сложнее и не происходит быстро. Здесь дело не только в установке новых программных решений, а скорее в постепенном пересмотре самих принципов работы банков и их взаимодействия с клиентами. Цифровые финансовые сервисы многое изменили, порой почти незаметно, поскольку дистанционное получение услуг стало восприниматься как обычная практика. С одной стороны это действительно экономит время клиентам, с другой позволяет банкам снижать расходы, и постепенно становится ясно, что возврат к прежним моделям уже выглядит маловероятным.

Данная тема особенно значима на сегодняшний день, поскольку цифровые изменения в банковской сфере все заметнее влияют на экономические процессы, особенно в странах, где финансовая система еще формируется. В Узбекистане внедрение цифровых решений в банковскую практику идет достаточно активно и во многом связано с государственными инициативами по обновлению экономики. Расширение дистанционных услуг и развитие платежной инфраструктуры уже воспринимаются не просто как технические улучшения, а как важная часть преобразования финансовой системы, от которой во многом зависит ее устойчивость и готовность отвечать современным требованиям.

Многие эксперты отмечают, что переход банков к цифровым форматам заметно расширяет доступ населения к финансовым услугам, и это ощущается не только в крупных городах. За счет мобильных приложений, онлайн оформления кредитов и использования электронных платежей клиенты могут пользоваться необходимыми сервисами даже там, где отсутствуют традиционные отделения, и расстояние уже не имеет прежнего значения. Одновременно автоматизация внутренних процессов позволяет ускорить выполнение операций и снизить вероятность ошибок, благодаря чему уровень обслуживания постепенно повышается, хотя полностью избежать определенных трудностей все же не получается.

Несмотря на очевидные преимущества цифровых преобразований, банковская сфера все же сталкивается с рядом сложностей. В отдельных регионах по-прежнему недостаточно развита телекоммуникационная инфраструктура, сохраняются риски, связанные с киберугрозами, а нормативная база еще требует дальнейшего совершенствования. К тому же многое зависит от уровня цифровой грамотности населения, который остается неоднородным, и это напрямую сказывается на скорости внедрения и распространения новых банковских сервисов..

Литературный обзор. В последние годы вопрос цифровых преобразований в банковской сфере все чаще становится предметом научного внимания, и связано это не только с развитием технологий, но и с более общим переходом к цифровой экономике. В работах отечественных и зарубежных исследователей цифровизация рассматривается как процесс,

который заметно меняет характер финансовых отношений, затрагивая бизнес модели, инфраструктуру и механизмы регулирования, тем самым постепенно перестраивая привычные принципы работы банков.

В одном из исследований, посвящённых цифровым изменениям в банковской системе [2], отмечается, что речь идет не просто о внедрении отдельных ИТ решений, а о более глубокой перестройке принципов работы банков. Автор обращает внимание на значение таких технологий, как большие данные и блокчейн. Подчеркивается, что анализ больших массивов информации позволяет точнее оценивать кредитные риски и ускоряет обработку заявок, тогда как облачные решения помогают снизить затраты и сделать ИТ инфраструктуру более гибкой. Отдельно выделяется блокчейн, который рассматривается как основа для децентрализованного хранения и передачи данных с высоким уровнем защиты..

В одном из исследований, посвящённых вопросам цифровизации банковского сектора в Узбекистане [2], цифровая экономика рассматривается как сложная система, развитие которой зависит от состояния информационных технологий, институциональной среды и проводимой государственной политики. Авторы обращают внимание на важность стратегических программ, ориентированных на обновление банковской системы, и отмечают необходимость применения эконометрических методов для оценки факторов цифрового развития. Среди основных сдерживающих факторов выделяются недостаточно развитая техническая база, определённые ограничения в программном обеспечении, а также сравнительно невысокий уровень цифровой грамотности населения.

Более практическую направленность имеет исследование, в котором рассматриваются реальные вопросы цифровизации банковской системы [1] на примере TBC Bank и Anor Bank. Авторы показывают, что даже при схожих показателях по кредитному портфелю и объёму депозитов уровень эффективности может заметно отличаться, и это во многом объясняется степенью автоматизации, качеством управления рисками и использованием аналитики больших данных. При этом отдельно подчеркивается, что сама по себе цифровизация не приводит к финансовому успеху, если она не подкреплена продуманной стратегией, надежной ИТ инфраструктурой и грамотной кадровой политикой.

Если попытаться обобщить разные точки зрения, постепенно вырисовываются несколько устойчивых линий обсуждения. Прежде всего, цифровые изменения рассматриваются как сложный и многослойный процесс, который затрагивает не только технологии, но и организацию работы, а также институциональную среду. Кроме того, многие исследователи сходятся в том, что преобразования должны носить комплексный характер, то есть внедрение новых решений должно сопровождаться изменениями в законодательстве, развитием телекоммуникационной инфраструктуры и ростом цифровых навыков пользователей. Наконец, все чаще отмечается усиление роли финтех экосистем и конкуренции со стороны небанковских цифровых платформ.

В целом анализ научных работ позволяет прийти к выводу, что цифровизация банковской системы не сводится к отдельным технологическим нововведениям, а скорее выступает как долгосрочное направление преобразования финансового сектора. При этом результативность этих изменений зависит не только от масштаба внедрения технологий, но и

от того, насколько сама экономика и её институты готовы к их полноценному и эффективному использованию.

Методология исследования. В ходе подготовки работы были проанализированы и сопоставлены различные источники, включая научные публикации, статистические данные и материалы международных организаций, поскольку без такого сопоставления сложно сформировать целостное представление. Применялись методы сравнительного и аналитического анализа, что позволило глубже увидеть основные тенденции и различия в подходах. Отдельное внимание уделялось развитию цифрового банкинга в разных странах и в Узбекистане, чтобы лучше понять общую динамику и специфику национального опыта.

Чтобы лучше понять суть происходящих изменений, были рассмотрены количественные данные, отражающие распространение цифровых банковских сервисов, рост мобильного банкинга и использование дистанционных финансовых услуг. Эти показатели позволили увидеть не только общие тенденции, но и реальные масштабы преобразований. Сравнение данных по разным странам дало возможность оценить уровень цифровизации банковских систем и определить основные направления их дальнейшего развития.

Анализ и результаты исследования. В настоящее время финансовую сферу уже сложно рассматривать отдельно от цифровых решений, и это постепенно стало восприниматься как естественное положение вещей. Согласно оценкам международных аналитических организаций, к 2025 году количество пользователей цифровых банковских сервисов в мире приблизилось к 3,6 миллиарда. Такие цифры наглядно показывают масштаб происходящих изменений, поскольку для многих клиентов именно онлайн форматы постепенно становятся привычным и, по сути, основным способом взаимодействия с банками.

Присмотревшись к текущим изменениям, становится заметно, что доля операций, проходящих через цифровые каналы, стабильно увеличивается. В настоящее время более 90 процентов банковских транзакций в мире осуществляется с использованием мобильных приложений и интернет сервисов, и это уже воспринимается как привычная практика. Подобные показатели показывают, что традиционные формы обслуживания постепенно утрачивают прежнюю значимость, уступая место дистанционным решениям, которые для многих клиентов оказываются более удобными и быстрыми.

Отдельно стоит отметить развитие мобильного банкинга, который фактически стал одним из главных факторов цифровых преобразований в финансовой сфере. К 2025 году количество пользователей банковских приложений на смартфонах превысило 2,17 миллиарда человек, что примерно на треть больше по сравнению с предыдущими годами. Особенно широко такие сервисы распространены в странах Европы, где ими пользуются около 76 процентов взрослого населения, тогда как в Северной Америке этот показатель находится примерно на уровне 61 процента, что тоже довольно высоко, хотя разница все же заметна [3].

Многие специалисты отмечают, что сегмент цифровых банков продолжит расти, и пока не видно факторов, которые могли бы существенно замедлить этот процесс. По имеющимся прогнозам, к 2030 году общий объём рынка нео банков, работающих полностью онлайн, может приблизиться к 2,05 триллиона долларов США, и такие оценки выглядят достаточно впечатляюще. Это невольно заставляет задуматься о том, насколько заметно меняется

структура финансового рынка в целом. В итоге становится очевидно, что переход к цифровым форматам уже трудно считать временной тенденцией, скорее речь идет о долгосрочном направлении развития мировой банковской системы..

Распространение онлайн банкинга в разных странах выглядит неодинаково, и это вполне объяснимо. Масштабы использования цифровых финансовых сервисов во многом зависят от уровня экономического развития и состояния цифровой инфраструктуры [3]. В государствах с более устойчивой экономикой и развитой технологической базой онлайн банкинг внедрён значительно шире, тогда как в других странах этот процесс идет медленнее и требует дополнительных условий для роста.

Таблица 1.

Доля взрослого населения, использующего онлайн банкинг, в 2025 году [3]

Название страны	Удельный вес пользователей цифровых банковских сервисов
Дания	около 100 %
Исландия	около 100 %
Германия	99,98 %
Великобритания	99,76 %
Канада	99,63 %
США	94,95 %
Китай	88,71 %
Индия	77,53 %

В развитых странах цифровые банковские сервисы уже стали привычной частью жизни, тогда как в развивающихся их распространение идёт менее равномерно и во многом зависит от интернета и уровня цифровых навыков. При этом рост электронной коммерции постепенно переводит всё больше финансовых операций в онлайн, и объёмы таких транзакций стабильно увеличиваются примерно на 21,5 процента в год, что говорит о растущем интересе к дистанционным услугам. Существенную роль играет и возраст, молодёжь значительно активнее использует цифровые инструменты, тогда как старшее поколение делает это реже, что указывает на необходимость повышения цифровой грамотности [3].

В Узбекистане цифровые преобразования в банковской сфере идут довольно уверенно, и это уже ощущается не только внутри отрасли, но и на уровне обычных пользователей. Коммерческие банки постепенно расширяют дистанционные каналы обслуживания, предлагают новые цифровые решения и, кажется, стараются подстроиться под меняющиеся ожидания клиентов. По мнению экспертов, 2025 год стал не просто этапом технических обновлений, а скорее моментом более глубокой перестройки финансовой системы, где всё больше внимания уделяется работе с данными, прозрачности, развитию экосистем и ориентации на пользователя. Постепенно цифровая трансформация перестаёт восприниматься как набор отдельных сервисов и начинает менять саму логику рынка. В сентябре 2025 года на государственном уровне утвердили инициативы по внедрению открытого банкинга, созданию

Fintech Office при Центральном банке и разработке пятилетней стратегии развития финтеха [4], что в целом укладывается в общий курс на обновление финансовой системы страны.

В последние годы финансовая система Узбекистана понемногу движется в сторону более открытой и конкурентной модели, где влияние государства уже не такое преобладающее, а участие частного и иностранного капитала, наоборот, становится заметнее. Существенным шагом в этом направлении стало принятие стратегии развития искусственного интеллекта до 2030 года, которая во многом задаёт вектор цифровых изменений в финансовой сфере. При этом по мере ускорения цифровизации всё чаще поднимается вопрос безопасности, потому что развитие технологий неизбежно требует более продуманной и надежной защиты.

По мере того как банки всё активнее переходят на цифровые форматы, тема безопасности постепенно перестала быть чем-то второстепенным и вышла на передний план. Были приняты регуляторные меры для усиления борьбы с мошенничеством, и сами банки начали гораздо внимательнее относиться к антифрод-системам и безопасной разработке своих продуктов. Со временем стало ясно, что надежность уже не воспринимается как дополнительный плюс, а скорее как базовое требование для нормальной работы в цифровой среде.

Цифровые преобразования затронули как розничный сегмент, так и работу с корпоративными клиентами, постепенно меняя устоявшиеся подходы в обеих сферах. Те, кто изучает эти процессы, обычно обращают внимание на ряд факторов, которые задают общий ритм изменений и во многом влияют на дальнейшее развитие, и чаще всего речь идет примерно о пяти ключевых драйверах: расширяется регулирование в области удаленной идентификации клиентов, вокруг финансовых сервисов всё активнее складываются экосистемы, довольно быстро растут цифровое кредитование и P2P переводы, появляются продукты, сразу рассчитанные на онлайн формат, и параллельно продолжают развиваться дистанционные каналы обслуживания. При этом в 2025 году особый акцент, как ни странно, был сделан именно на корпоративных клиентов.

Постепенная модернизация корпоративных интернет и мобильных сервисов заметно изменила их значение, и если раньше они выглядели скорее как дополнительная опция, то сейчас превратились в полноценный инструмент конкуренции. Такие решения, как онлайн онбординг, цифровые зарплатные проекты и управление лимитами, уже доступны без посещения офиса, что делает взаимодействие с банком намного проще. При этом ощутимо оживился сегмент малого и среднего бизнеса, поскольку банки стали внимательнее пересматривать подходы к дистанционному обслуживанию предпринимателей. В розничном направлении конкуренция и так высокая, поэтому крупные банки всё активнее развивают продукты для юридических лиц, стараясь закрепиться именно в этом сегменте.

Серьёзные изменения происходят не только в банковской системе, но и в микрофинансовой сфере и торговле, где цифровые инструменты всё активнее перестраивают привычные модели работы. В 2025 году в этих сегментах довольно чётко проявились несколько ключевых тенденций, которые во многом задают дальнейшее направление развития рынка.

Обращают на себя внимание следующие тенденции [5]:

– постепенно снижается роль наличных денег в экономике, это видно хотя бы по тому, что показатель М0 к ВВП уменьшился с 4,29 до 3,55 процента, и, кажется, этот процесс уже вряд ли развернётся обратно;

– заметно растет объем платежей, которые совершаются без использования пластиковых карт, пользователи всё чаще выбирают альтернативные цифровые способы расчетов;

– маркетплейсы используются всё активнее, и для многих они уже становятся привычной частью повседневных покупок, а не чем-то дополнительным;

– небольшие торговые компании постепенно начинают внедрять ERP системы, пытаясь навести порядок во внутренних процессах и лучше контролировать свою деятельность;

– число микрокредитных организаций увеличилось примерно на 55 процентов, при этом часть из них уже предлагает продукты в формате BNPL и, судя по всему, готовится перейти к модели микрофинансовых банков.

Со временем онлайн форматы банковского обслуживания перестали восприниматься как временная альтернатива походу в отделение и фактически заняли ключевое место в повседневном взаимодействии с банками, для многих именно цифровые каналы стали основным и, что интересно, зачастую более удобным способом решать финансовые вопросы. К началу октября 2025 года число пользователей дистанционных банковских сервисов в стране превысило 74 миллиона человек, и эта цифра сама по себе выглядит довольно внушительно, при этом основную часть составляют физические лица, что наглядно показывает, насколько активно население переходит к таким форматам [5].

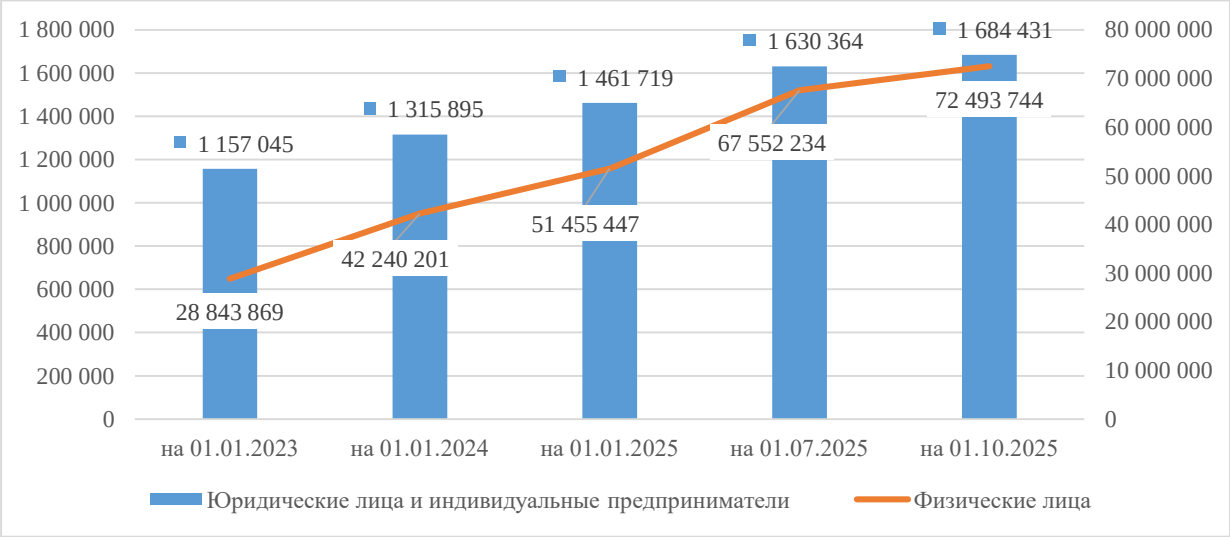

Рис. 1. Количество пользователи услуг дистанционного банковского обслуживания [5]

Таблица 2.

Количество пользователей дистанционного банковского обслуживания в Узбекистане, на 01.10.2025 г. *[5]*

Банк	Юридические лица и ИП	Физические лица	Всего пользователей
Национальный банк	139.277	3.104.966	3.244.243
Узпромстройбанк	94.052	5.912.984	6.007.036
Агробанк	225.881	4.049.539	4.275.420
Ипотека-банк	183.175	4.557.871	4.741.046
Народный банк	136.729	8.058.043	8.194.772
Алокабанк	92.529	6.190.516	6.283.045
TBC Bank	5.346	5.581.207	5.586.553
ANOR Bank	24.552	3.156.825	3.181.377
UZUM Bank	-	5.904.876	5.904.876
…	…	…	…
Всего по банковской системе	1.684.431	72.493.744	74.178.175

Статистика говорит о том, что основная масса пользователей дистанционных банковских сервисов приходится на крупные коммерческие банки. Особенно активно цифровыми инструментами пользуются клиенты Народного банка, Алокабанка и Узпромстройбанка, и, по всей видимости, это связано с более развитой инфраструктурой и широким набором доступных онлайн услуг.

Стоит отметить, что банки, изначально работающие в онлайн формате, тоже пользуются высоким спросом у клиентов. Например, TBC Bank и UZUM Bank обслуживают миллионы пользователей, даже без развитой сети офисов, и это, по сути, отражает постепенный переход всей системы к более привычной цифровой модели обслуживания.

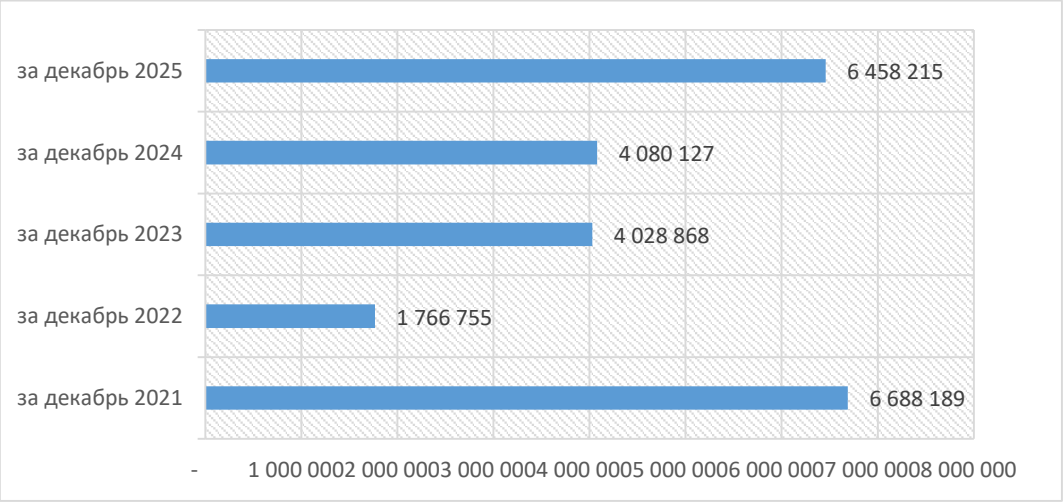

Рис. 2. Сведения о платежах, осуществленных через Систему мгновенных платежей Центрального банка *[5]*

Изменения не ограничились простым ростом числа пользователей, банки параллельно всерьёз занялись обновлением своей технологической основы, внедряя современные core системы, решения для работы с данными, развивая микросервисные подходы и API инструменты. Крупные игроки создали собственные центры компетенций в области искусственного интеллекта и автоматизации, начали использовать машинное обучение для оценки заемщиков, выявления мошенничества и персонализации услуг, а также внедрили е KYC и чат боты на узбекском языке, что заметно меняет сам характер взаимодействия с клиентами. Усиливающаяся конкуренция стала своего рода толчком к поиску новых решений, на этом фоне активно формируются экосистемы, объединяющие разные сервисы от P2P переводов до интеграции с государственными платформами. В целом сейчас особенно выделяются два направления, это переосмысление каналов продаж и более глубокая автоматизация внутренних процессов, позволяющая банкам работать быстрее и согласованнее. Всё чаще упоминается и цифровая идентификация в офисах, благодаря которой отпадает необходимость постоянно предъявлять документы, а технологии искусственного интеллекта активно применяются в телемаркетинге и первичном общении с клиентами, ускоряя обработку запросов. В итоге становится заметно, что изменения носят комплексный характер и затрагивают практически все стороны банковской деятельности, превращаясь уже не в отдельные инициативы, а в системную трансформацию.

Под давлением конкуренции, требований со стороны регулятора и ожиданий клиентов банки всё чаще вынуждены ускорять обновление своих процессов, хотя это не всегда проходит легко из за внутренних ограничений. При этом текущий этап цифровизации, как отмечают специалисты, связан не только с развитием технологий, но и с изменением повседневных привычек, раньше можно было обойтись наличными, а сейчас многие услуги и покупки, включая билеты на мероприятия, уже требуют онлайн оплаты или перевода, и люди постепенно втягиваются в цифровую финансовую среду, даже без особого желания. Среди ключевых факторов обычно выделяют активную роль регулятора, быстрый рост финтех сектора и увеличивающийся интерес со стороны населения, что подтверждается и цифрами, число финтех компаний выросло с 24 до 103, а в 2025 году было привлечено более 260 миллионов долларов иностранного капитала [5], и это выглядит довольно показательно.

При этом Центральный банк Узбекистана последовательно поддерживает развитие безналичных расчетов и расширение дистанционных банковских сервисов, а принятая стратегия по искусственному интеллекту до 2030 года задаёт более долгосрочное направление изменений. На этом фоне всё более заметную роль играют недавние законодательные ограничения на часть операций с наличными, которые фактически подталкивают рынок к активному использованию безналичных форм. Вместе с тем скорость преобразований остаётся умеренной, и во многом это связано со структурными ограничениями, прежде всего с устаревшей IT инфраструктурой. Многие банковские системы создавались под другие условия и не учитывали текущие нагрузки и сложные сценарии, поэтому сейчас они нередко тормозят внедрение новых решений. Дополнительно сказывается нехватка специалистов,

включая архитекторов, DevOps инженеров, экспертов по данным и информационной безопасности, из за чего проекты реализуются дольше и обходятся дороже.

Для государственных банков дополнительным препятствием часто становится управленческая инерция, когда решения принимаются медленнее, чем этого требует рынок, хотя при этом у них есть и ощутимые плюсы в виде государственной поддержки и участия в крупных проектах. Одновременно высокая готовность населения к цифровым сервисам, особенно среди молодежи, и растущее давление со стороны финтех компаний заставляют банки пересматривать свои подходы, иначе риск потерять клиентов становится вполне ощутимым. В таких условиях даже небольшие игроки могут внедрять современные решения, если справятся с устаревшими системами и найдут нужных специалистов. Расширение мобильного банкинга, использование искусственного интеллекта, работа с большими данными и внедрение блокчейн технологий постепенно меняют сам облик банковской системы и формируют новые модели взаимодействия, но чтобы по-настоящему понять масштаб этих изменений, всё же стоит сравнивать их с мировыми тенденциями.

Заключение. Сегодня цифровые преобразования уже сложно считать чем то второстепенным, потому что именно они во многом задают направление развития банковской сферы в разных странах. Расширение возможностей технологий, повсеместное использование смартфонов и более доступный интернет заметно изменили привычные форматы обслуживания, и банки постепенно отходят от традиционных подходов, переходя к цифровым решениям, которые позволяют улучшать сервис, снижать издержки и предлагать более разнообразные продукты. Анализ показывает, что в развитых странах цифровой банкинг уже стал неотъемлемой частью финансовой системы и воспринимается как обычный элемент повседневной жизни, особенно в Европе и Северной Америке, где дистанционные сервисы используются почти повсеместно, и во многом это связано с развитой инфраструктурой, высоким уровнем доверия к технологиям и стабильной поддержкой со стороны государства.

В Узбекистане цифровизация банковской сферы заметно ускоряется, всё больше людей переходят на мобильные приложения и онлайн сервисы, а сами банки активно развивают технологии и расширяют доступные услуги, что делает безналичные расчеты привычнее. При этом рынок всё ещё находится на стадии формирования, хотя развивается довольно уверенно благодаря поддержке государства и росту финтех сектора. Вместе с тем сохраняются и проблемы, прежде всего вопросы кибербезопасности, уровень цифровой грамотности и необходимость доработки регулирования, но при их постепенном решении система станет устойчивее. В целом дальнейшее развитие будет зависеть от внедрения новых технологий и согласованных действий всех участников, поскольку именно это позволит повысить качество услуг и расширить возможности финансовой системы.

Список использованной литературы:

1. Махамедова М.А., Неъматова Ф.С., Тенгелова Ф.М. Проблемы цифровизации банковской системы. ZDIFT, 4(13), 2025, - С. 34-37.
2. Юлчиев А.О. Вопросы цифровизации банковской системы в Узбекистане. Academic Research in Educational Sciences. Volume 4. Issue 1. 2023. – С. 91-100

3. Tajammul Pangarkar. Digital Banking Statistics and Facts. https://market.biz/digital-banking-statistics.

4. Обсуждены меры по развитию сферы финтеха. Официальный сайт Президента Республики Узбекистан. https://president.uz/ru/lists/view/8475

5. Данные Центрального банка Республики Узбекистан. www.cbu.uz

Алиева Сусанна Сейрановна – к.э.н., доцент кафедры «Финансы» Самаркандского института экономики и сервиса,
salieva18@gmail.com
Саидакбаров Шеърозхон Нодиржон угли – студент направления образования «Финансы и финансовые технологии» Самаркандского института экономики и сервиса,
leviunderson@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ФИНАНСОВЫЙ РЫНОК

Aliyeva Susanna Seyranovna - Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, “Moliya” kafedrasi dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi,
salieva18@gmail.com
Saidakbarov She`rozxon Nodirjon o‘g‘li - Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, “Moliya va moliyaviy texnologiyalar” ta’lim yo‘nalishi talabasi
leviunderson@gmail.com

SUN’IY INTELLEKTNING MOLIYA BOZORIGA TA’SIRI

Susanna S. Alieva – Associate Professor of the “Finance” Department at Samarkand Institute of Economics and Service, candidate of economic sciences, salieva18@gmail.com

She'rozxon N. Saidakbarov - student of the “Finance and Financial Technologies” educational direction of the Samarkand Institute of Economics and Service, leviunderson@gmail.com

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE FINANCIAL MARKET

Annotatsiya: Maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy iqtisodiyot rivojiga qay tarzda ta’sir ko‘rsata boshlayotgani, bunda asosiy e’tibor moliya sohasiga qaratilgan holda ko‘rib chiqiladi. Muallif tahlilida generativ modellarni o‘z ichiga olgan bunday yechimlarni joriy etishning asosiy yo‘nalishlari yoritilib, ularni qo‘llash kompaniyalarga ish jarayonlarini soddalashtirish va faoliyat samaradorligini oshirishga qanday yordam berishi mumkinligi ko‘rsatib berilgan. Qayd etilishicha, bir qator tarmoqlar, avvalo, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sektori, ta’lim muhiti va moliya tizimi raqamli transformatsiyaga sezilarli darajada tayyor ekanini namoyon qilmoqda. Shu bilan birga, bunday texnologiyalarning tarqalishiga hamroh bo‘ladigan texnik nosozliklardan tortib, axloq va tartibga solish kabi murakkabroq masalalargacha bo‘lgan ehtimoliy muammolarga ham e’tibor qaratilgan. Sun’iy intellektni yanada rivojlantirishda ehtiyotkorona yondashuv talab etilishi, innovatsiyalarga intilish esa barqarorlik va xavfsizlikni ta’minlash bilan

uyg‘un bo‘lishi zarurligi ta’kidlanadi. Shu bois, aniq standartlar va himoya mexanizmlarini shakllantirish muhim qadam hisoblanadi. Taqdim etilgan xulosalar raqamli iqtisodiyot, moliya bozorlari va texnologik yechimlarni tartibga solish sohasida faoliyat yuritayotgan tadqiqotchilar hamda amaliyotchilar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: texnologiyalar, moliya, sun’iy intellekt, raqamlashtirish, xatarlar, biznes, raqamli iqtisodiyot, rivojlanish.

Аннотация: В статье рассматривается, каким образом технологии искусственного интеллекта начинают влиять на развитие современной экономики, причем основной акцент сделан на финансовой сфере. Авторский анализ затрагивает основные направления внедрения таких решений, включая генеративные модели, и показывает, как их применение может помогать компаниям упрощать рабочие процессы и повышать результативность деятельности. Отмечается, что ряд отраслей уже демонстрирует заметную готовность к цифровым преобразованиям, прежде всего это сектор информационно-коммуникационных технологий, образовательная среда и финансовая система. Вместе с тем внимание уделяется и возможным проблемам, которые сопровождают распространение подобных технологий, начиная от технических неполадок и заканчивая более сложными вопросами этики и регулирования. Подчеркивается, что дальнейшее развитие искусственного интеллекта требует осторожного подхода, при котором стремление к инновациям должно сочетаться с поддержанием устойчивости и безопасности, поэтому важным шагом становится формирование четких стандартов и механизмов защиты. Представленные выводы могут быть полезны исследователям и практикам, работающим в сфере цифровой экономики, финансовых рынков и регулирования технологических решений.

Ключевые слова: технологии, финансы, искусственный интеллект, цифровизация, риски, бизнес, цифровая экономика, развитие.

Abstract: The article examines how artificial intelligence technologies are beginning to influence the development of the modern economy, with the main emphasis on the financial sphere. The author's analysis touches upon the main directions of implementing such solutions, including generative models, and shows how their application can help companies simplify work processes and increase performance. It is noted that a number of industries are already showing noticeable readiness for digital transformations, primarily the information and communication technology sector, the educational environment, and the financial system. At the same time, attention is also paid to potential problems that accompany the spread of such technologies, ranging from technical malfunctions to more complex ethical and regulatory issues. It is emphasized that the further development of artificial intelligence requires a cautious approach, where the pursuit of innovation should be combined with maintaining sustainability and safety, therefore, the formation of clear standards and protection mechanisms is becoming an important step. The presented conclusions can be useful for researchers and practitioners working in the field of digital economy, financial markets, and regulation of technological solutions.

Keywords: technology, finance, artificial intelligence, digitalization, risks, business, digital economy, development.

ВВЕДЕНИЕ

Сейчас уже трудно представить финансовый рынок без цифровых решений, они почти незаметно стали его привычной средой. Онлайн платформы для инвестирования, алгоритмические системы анализа и автоматизированные сделки постепенно меняют саму логику работы финансовой сферы. Раньше инвесторы во многом опирались на личное общение с посредниками и их профессиональный опыт, однако сегодня все чаще решающую роль играют удобные интерфейсы, программные модели и обработка больших объемов данных. При этом трансформируется не только процесс размещения капитала, но и природа

рисков, которые нередко формируются уже внутри цифровой инфраструктуры. Платформа в таких условиях воспринимается не просто как технический инструмент, а как самостоятельный элемент финансовой экосистемы, который способен заметно влиять на поведение инвесторов и на общую структуру рисков.

Сегодня новые финансовые сервисы все чаще строятся на технологиях искусственного интеллекта. Если раньше такие решения воспринимались скорее как эксперимент, то теперь они постепенно становятся важным фактором развития финансового рынка. Использование ИИ меняет привычную организацию банковских операций, по-новому выстраивает взаимодействие с клиентами и в целом влияет на работу всей финансовой системы. Иногда кажется, что эти изменения затрагивают процессы даже глубже, чем предполагалось в начале цифровой трансформации.

Сегодня анализировать большие массивы данных о доходах и расходах клиентов без интеллектуальных алгоритмов уже почти невозможно, слишком много информации и деталей. Поэтому банки все активнее опираются на такие технологии, создавая на их основе новые цифровые продукты и постепенно расширяя их возможности. Банковские приложения постепенно перестают быть просто набором операций и начинают работать как своеобразные помощники, которые учитывают поведение пользователя и стараются аккуратнее обращаться с его данными, уменьшая риск ошибок или некорректного использования информации. При этом искусственный интеллект применяется не только в общении с клиентами, но и при разработке скоринговых моделей, а также в организации работы внутренних технических и сервисных подразделений.

Интерес к этой теме выглядит вполне естественным, ведь цифровые технологии уже затронули почти все элементы финансовой системы, начиная от обычных банковских услуг и заканчивая инвестиционным управлением и обращением цифровых активов. Особенно заметны эти изменения на инвестиционных платформах, где многие решения принимаются алгоритмами, а сам доступ к рынку обеспечивается через цифровую инфраструктуру. В такой ситуации становится важным понять, каким образом формируются и перераспределяются риски, поскольку это касается и инвесторов, и регуляторов, и самих платформ. Кроме того, подобные процессы позволяют по-новому взглянуть на связь технологических изменений с трансформацией экономических механизмов, которые еще совсем недавно воспринимались достаточно устойчивыми.

Актуальность этой темы во многом объясняется тем, что расширение инвестиционных возможностей в цифровой среде сопровождается заметным усложнением структуры рисков. К традиционным рыночным колебаниям и влиянию макроэкономических факторов постепенно добавляются технологические, алгоритмические, информационные и поведенческие аспекты, которые раньше воспринимались не так остро. При высокой скорости операций даже небольшая ошибка в программе или технический сбой иногда может привести к цепочке событий с ощутимыми последствиями. Кроме того, платформы аккумулируют огромные объемы данных, поэтому устойчивость финансовых процессов все сильнее зависит от надежности информационных систем. В такой ситуации изучение того, как формируются риски в цифровой среде, выглядит не просто теоретическим интересом, а вполне своевременной задачей.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР ПО ТЕМЕ

В научной литературе вопрос трансформации финансовых рисков под влиянием цифровизации обсуждается довольно активно. Например, Нуриэль Рубини [3] отмечает, что любые финансовые инновации одновременно создают новые возможности и открывают дополнительные уязвимости, и в этой оценке чувствуется некоторая осторожность по отношению к технологическим изменениям. Схожую позицию можно увидеть и у Klaus

Schwab в книге The Fourth Industrial Revolution [8], где подчеркивается, что цифровые технологии постепенно перестраивают финансовую систему, затрагивая институты, рынки и даже сами механизмы доверия. Похожие выводы встречаются и в аналитических материалах Bank for International Settlements, где отмечается, что алгоритмические и платформенные решения при недостаточном регулировании способны усиливать системные риски.

В отдельных публикациях довольно часто подчеркивается, что внедрение современных технологий и новых финансовых решений может вызвать значительные положительные преобразования в финансовой сфере. Однако, отчетливо отмечается и то, что при недостаточной финансовой грамотности и взвешенного поведения со стороны пользователей, возрастает появление негативных последствий, а именно, возможные риски могут быть существенно снижены при условии формирования у граждан более ответственного и рационального отношения у управлению личными финансами [5].

Пальмов С.В. и другие считают при этом, что не смотря на такие проблемы, как долгосрочные проекты по внедрению решений с использованием искусственного интеллекта, нехватка достаточного количества квалифицированных кадров, возможные утечки данных, программные продукты такого характера активно внедряются на финансовом рынке и субъекты, инвестировавшие в данные продукты, получают ожидаемые результаты [3].

В научных работах авторов Узбекистана нередко отмечается, что использование машинного обучения и анализа больших данных постепенно повышает эффективность финансовых операций и помогает принимать более обоснованные управленческие решения [2]. Одновременно исследователи обращают внимание на расширение автоматизированных сервисов обслуживания, в частности на применение интеллектуальных чат-ботов, которые со временем меняют привычный формат взаимодействия финансовых организаций с клиентами [1].

Все это невольно подводит к мысли о том, что риски инвестиционных платформ стоит рассматривать более широко, принимая во внимание не только экономические, но и технологические и институциональные особенности их работы.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

При подготовке статьи применялся комплексный подход, сочетающий теоретический анализ и практическое изучение применения искусственного интеллекта в сфере финансов. В основу легли методы сравнения, систематизации и обобщения научных источников, посвящённых вопросам применения искусственного интеллекта для оказания финансовых услуг. Для оценки влияния искусственного интеллекта на финансовый сектор использовались сравнительные характеристики robo-advisor рынка, а также применяемые возможности ИИ в разных отраслях. В работе также учтено управление финансовыми рисками. Такой подход позволил выявить взаимосвязь развития финансового сектора с учетом внедрения искусственного интеллекта, а также представить прогнозы для финансового рынка, связанные с развитием ИИ на 2025-2027 гг.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Реальные цифры показывают, что цифровая трансформация инвестиционного рынка уже давно вышла за рамки прогнозов и превратилась в обычную практику. За последние годы поведение инвесторов заметно изменилось, и это довольно легко увидеть. Все больше людей открывают брокерские счета через мобильные приложения, а решения о вложениях принимают не после встречи с консультантом в офисе, а опираясь на рекомендации и подсказки алгоритмов, встроенных в платформу.

В условиях активной цифровой трансформации финансовой системы регуляторы все чаще обращают внимание на использование генеративных моделей искусственного интеллекта и технологий машинного обучения, особенно когда в их основе лежат

синтетические данные. С одной стороны, такие инструменты дают новые возможности для анализа и прогнозирования, позволяя работать с большими массивами информации. С другой стороны, их применение вызывает немало вопросов, связанных с прозрачностью алгоритмов, надежностью результатов и возможными рисками использования подобных технологий в финансовой сфере.

На фоне быстрой цифровой модернизации финансового рынка регуляторы все внимательнее следят за тем, как в отрасли используются генеративные модели искусственного интеллекта и методы машинного обучения, особенно когда они работают на основе синтетических данных. С одной стороны, такие технологии заметно расширяют возможности анализа и делают прогнозы более гибкими. С другой стороны, их применение неизбежно вызывает вопросы о прозрачности алгоритмов, их устойчивости и о том, какие риски подобные решения могут нести для финансовой системы.

Сегодня на финансовом рынке применяются генеративные модели искусственного интеллекта, которые по своей архитектуре во многом остаются привычными, однако степень их доработки уже достигла такого уровня, что для практического использования нередко не требуется участие узких специалистов. Эти технологии стали более доступными и понятными в работе, поэтому их внедрение постепенно выходит за рамки экспериментальных проектов и все чаще входит в обычные финансовые процессы.

Традиционные поисковые системы, несмотря на широкое распространение, все же имеют свои ограничения, особенно когда требуется не просто найти информацию, а получить точный ответ с учетом контекста. В этом смысле подход RAG, где генеративная модель дополняется механизмом поиска, фактически выполняет роль внешней памяти для крупной языковой системы и позволяет подтягивать нужные данные прямо в момент формирования ответа. Благодаря этому информация оказывается более актуальной и лучше связанной с запросом. В то же время такую технологию трудно назвать универсальной, поскольку архитектура RAG обычно настраивается под конкретные задачи и не всегда показывает одинаковую эффективность за пределами исходного сценария.

Такая технология должна соответствовать нескольким важным требованиям. Она должна свободно работать с различными форматами данных и не требовать дополнительной ручной подготовки информации. Важно также, чтобы система могла обрабатывать большие объемы данных из разных областей знаний, при этом оставалась достаточно простой в настройке и использовании. Кроме того, желательно, чтобы она поддерживала мультимодальность и была построена на основе агентной архитектуры, что делает ее работу более гибкой.

При разработке корпоративных ИИ-ассистентов многое зависит от того, насколько продуманно выбрана архитектура системы, и это совсем не формальный этап. Важно, чтобы выбранное решение соответствовало текущим бизнес-задачам и помогало решать практические вопросы уже на этапе внедрения, но при этом не ограничивало дальнейшее развитие. По сути, удачным можно назвать такой архитектурный подход, который эффективно работает в существующих условиях и одновременно сохраняет гибкость для масштабирования и поддержки будущих управленческих решений.

По данным международных аналитических обзоров Bank for International Settlements и отчета World Bank по цифровым финансам за 2023 год, на развитых фондовых рынках более семидесяти процентов сделок уже связано с алгоритмической торговлей. Это фактически означает, что значительная часть операций совершается в автоматическом режиме, иногда почти без участия человека, либо при поддержке программных систем, которые способны анализировать рыночные сигналы и реагировать на них заметно быстрее, чем даже опытный трейдер.

Робо-эдвайзинг обычно понимают как цифровую систему, которая автоматически помогает инвестору сформировать и сопровождать инвестиционный портфель с учетом заданных целей и параметров. По сути, речь идет о программном комплексе с элементами искусственного интеллекта, выполняющем функции финансового консультанта. В одних случаях такие решения лишь предлагают варианты распределения активов, в других они охватывают почти весь процесс работы с инвестициями, начиная с открытия брокерского счета и заканчивая расчетами и покупкой финансовых инструментов. При этом робо-эдвайзер трудно назвать просто программой, поскольку в его основе лежит целая совокупность алгоритмов, построенных на экономических моделях и анализе рыночных данных, что во многом и определяет его практическую ценность [6].

Динамика развития цифровых консультантов по управлению капиталом выглядит довольно показательной. Если в 2018 году объем активов, находившихся под их управлением, оценивался примерно в 0,8 трлн долларов, то уже к 2023 году он приблизился к отметке около 2,7 трлн. По отдельным прогнозам на 2025 год ожидается уровень примерно 2,4 трлн долларов. Иными словами, всего за несколько лет рынок вырос более чем втрое, и это вряд ли можно считать случайным совпадением. Похоже, инвесторы постепенно начали воспринимать алгоритмические решения не только как инструмент подбора отдельных активов, но и как основу для формирования более долгосрочной инвестиционной стратегии [16].

Для того, чтобы наглядно показать динамику, приведём обобщенные данные.

Таблица 1

Динамика robo-advisor рынка

Показатель	2018	2020	2023	2024	2025
Активы под управлением robo-advisor (глобально, трлн USD)	*0,8 [10]*	*1,5 [10]*	*2,7 [10]*	~1,8 [13]	~2,4 [13]
Кол-во пользователей robo-advisor (млн чел.)	~120 [12]	~165 [12]	~215 [12]	**~292 [13]**	**~479 [13]**
Количество robo-advisor платформ (глобально)	~450 [12]	~620 [12]	~850 [12]	>100 [11]	>100 [11]

Даже поверхностный анализ этих показателей наводит на мысль, что современный финансовый рынок уже не ограничивается простым переходом в онлайн среду, он все сильнее опирается на алгоритмические решения. В таких условиях становится заметно, что по мере роста автоматизации возрастает значение внутренних технологических механизмов самих платформ, поскольку именно от их надежности и корректной работы во многом зависит устойчивость и предсказуемость функционирования всей системы.

Характерным примером влияния алгоритмов на финансовый рынок часто называют событие 6 мая 2010 года в США, которое вошло в историю как Flash Crash [9]. Всего за несколько минут индекс Dow Jones Industrial Average резко снизился почти на девять процентов, после чего частично восстановился, и все это произошло с неожиданной скоростью. В последующих отчетах регуляторов отмечалось, что автоматизированные торговые системы заметно усилили масштаб падения, реагируя на поток заявок практически без паузы для анализа ситуации. Этот эпизод часто приводят как наглядный пример того, как технологическая скорость иногда опережает возможности человеческого контроля.

Цифровые платформы постепенно меняют не только технологии торговли, но и поведение самих инвесторов. Благодаря мобильным интерфейсам покупка акций сводится

буквально к нескольким касаниям экрана, поэтому процесс начинает восприниматься как нечто привычное и почти слишком простое. Такая доступность иногда снижает ощущение риска, и из-за этого растет доля спонтанных решений, особенно среди молодых участников рынка. Исследования также показывают, что пользователи мобильных инвестиционных сервисов обычно совершают сделки заметно чаще, чем инвесторы, работающие через традиционные брокерские каналы.

В итоге риск на инвестиционных платформах возникает не только из-за обычных колебаний рынка. Его природа оказывается более сложной, потому что на него влияет сразу несколько факторов, которые постепенно наслаиваются друг на друга и формируют многоуровневую структуру риска:

- рыночная нестабильность;
- алгоритмическая логика отбора активов;
- техническая надежность инфраструктуры;
- поведенческие особенности пользователей.

Иными словами, инвестор сегодня взаимодействует не столько с самим рынком в его прямом виде, сколько с его цифровым отражением, которое проходит через алгоритмы и механизмы платформы. Именно эта особенность и отличает современную инвестиционную среду от более привычной модели финансового посредничества, где связь между участником и рынком была значительно более прямой.

Таблица 2

Применяемые возможности ИИ в разных отраслях [16]

	Компьютерное зрение	**Глубокое обучение**	**Распознавание лиц**	**Генерация текста**	**Распознавание речи**	**Обработка естес-твенного языка**	**Рекомендательные системы**	**Обучение с пол-креплением**	**Роботизация бизнес процессов**
Все индустрии	34	30	18	18	23	33	25	20	39
Деловые и юридические консультации	32	37	11	12	22	34	23	26	46
Розничная торговля	33	36	19	20	11	22	32	19	25
Финансовые сервисы	24	22	24	20	30	42	30	19	47
Здравоохранение	32	18	5	5	12	29	16	13	16
Хайтек, телеком	37	45	16	24	29	40	34	23	48

Если посмотреть на данные таблицы 2, можно заметить, что в финансовых сервисах чаще всего используются такие инструменты искусственного интеллекта, как компьютерное зрение и методы глубокого обучения, а также технологии распознавания лиц и речи. Наряду с этим применяются системы генерации текстов и обработки естественного языка. Кроме того, активно внедряются рекомендательные алгоритмы, модели обучения с подкреплением и решения для автоматизации бизнес-процессов, которые вместе формируют технологическую основу современных финансовых платформ.

Еще сравнительно недавно в финансовой сфере в основном использовались традиционные методы искусственного интеллекта, которые опирались на обработку четко структурированных данных. Такие решения хорошо работали с формализованной информацией, но их возможности были во многом ограничены рамками заранее заданных параметров.

С ростом вычислительных ресурсов и совершенствованием инструментов работы с неструктурированными данными ситуация заметно изменилась, и это открыло новые горизонты для внедрения генеративных моделей в финансовую практику. Технологии стали не просто дополнением к существующим процессам, а фактором их перестройки. Среди ощутимых результатов применения ИИ называют снижение издержек при расширении операций, более рациональное распределение ресурсов, укрепление клиентской лояльности и рост доходности благодаря созданию персонализированных предложений.

Если обратиться к управлению финансовыми рисками, то применение ИИ заметно расширяет инструментарий анализа. Технологии позволяют проводить стресс тестирование бюджетной системы, заранее выявлять признаки возможных кризисов и оценивать устойчивость ключевых отраслей экономики в более комплексном формате. Рационализация распределения средств достигается через интеллектуальные системы бюджетирования, прогнозирование кассовых разрывов и автоматизацию процедур государственных заимствований. Дополнительно расширенная аналитика с элементами машинного обучения помогает уточнять модели формирования и сопровождения финансовых продуктов. При этом усиление роли как традиционных, так и генеративных ИИ решений постепенно меняет сами бизнес модели финансовых организаций, и этот процесс, похоже, только набирает обороты. В то же время использование ИИ нельзя рассматривать исключительно как преимущество, поскольку оно способно создавать и новые уязвимости для финансового рынка. Алгоритмические решения по своей природе вариативны, и в стрессовых условиях возможны сбои или отклонения от ожидаемого результата, что отражается на качестве бизнес процессов и может негативно сказаться на клиентах. Именно поэтому регуляторы проявляют осторожность и стремятся внимательно оценивать масштабы внедрения таких технологий. Кроме влияния на клиентский опыт, применение ИИ в анализе данных и углубленных скоринговых моделях способно усилить операционные риски, а значит привести к непредвиденным финансовым потерям самих организаций.

Внедрение подобных технологий в финансовую практику сопровождается не только ожидаемыми преимуществами, но и целым спектром рисков, которые могут усиливать уже существующие угрозы для стабильности системы, конкурентной среды и защиты интересов потребителей. Речь идет о потенциальных уязвимостях, способных проявиться на разных уровнях функционирования рынка, и именно эти направления чаще всего выделяются при оценке последствий технологических изменений:

1. Технические риски (Ошибки алгоритмов (некорректные прогнозы, проблемы качества данных, нерепрезентативные выборки, искажения, атаки на модели, необъяснимость решений);
2. Операционные риски (утечки данных, киберугрозы);
3. Этические и правовые риски;
4. Риски конкуренции;
5. Макроэкономические риски (синхронные действия алгоритмов усиливают кризисы, Системные угрозы (зависимость от ограниченного числа ИИ-платформ). Несмотря на потенциал ИИ для оптимизации финансовых процессов, ключевая задача регуляторов и участников рынка — минимизация сопутствующих рисков через стандартизацию, аудит алгоритмов и защиту данных.

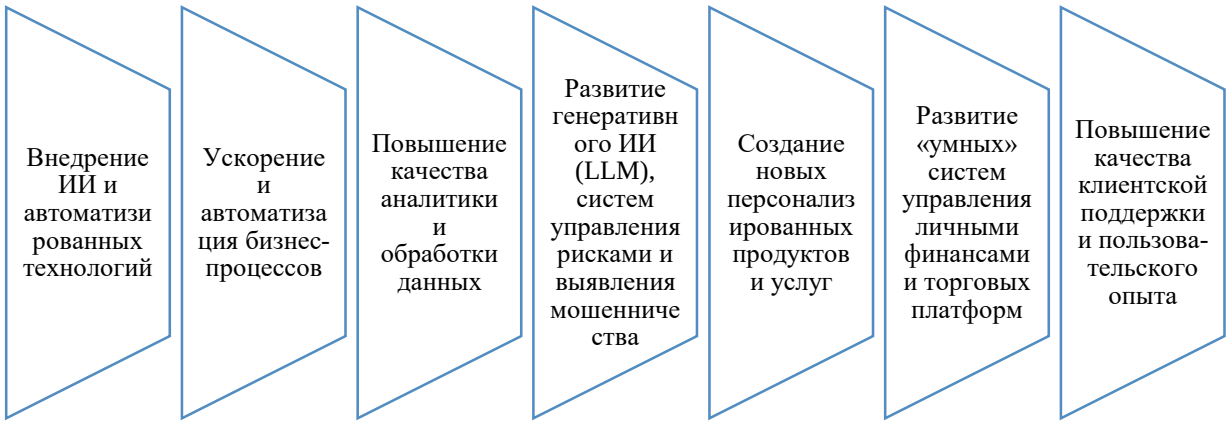

Рис. 1. Прогнозы для финансового рынка, связанные с развитием ИИ, на 2025-2027 гг.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И РЕКОМЕНДАЦИИ

Подводя итог проведенному анализу, можно отметить, что уровень готовности финансовой сферы к цифровым изменениям сегодня остается одним из самых высоких среди отраслей. Это видно по масштабам внедрения решений на базе машинного обучения и генеративных моделей, которые уже применяются в бюджетном планировании, налоговом администрировании, системах противодействия финансовым правонарушениям и управлении государственными финансами. Фактически речь идет не о точечных экспериментах, а о последовательной интеграции ИИ в ключевые управленческие процессы.

В целом, даже с учетом имеющихся сложностей и рисков, применение технологий искусственного интеллекта создает дополнительные возможности для роста эффективности, повышения прозрачности и улучшения качества управления государственными финансами. В долгосрочной перспективе это способно укрепить основу для реализации приоритетов социально экономического развития и сделать управленческие решения более обоснованными и гибкими.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдуназаров Ф.К., Мирокилова С.С. Искусственный интеллект и его влияние на рынок труда в Узбекистане: перспективы и вызовы. // International Journal of Advanced Research in Education Technology and Management. Vol..4, Issue 3. – С. 32-42

2. Атаджанов Ш.Ш., Яхшибоев Р.Э. Тренды развития искусственного интеллекта в финтехе. // Innovations in Science and Technologies, 2024. - 1(5), 125-135.

3. Пальмов С. В., Варлухин В. В., Сочеева М. Е. Использование технологий искусственного интеллекта на финансовом рынке России: текущая ситуация и перспективы // Индустриальная экономика. 2024. №5. – С. 29-37

4. Рубини Н. Нуриэль Рубини о стагфляции, долговом кризисе, финансовых инновациях [Электронный ресурс]. 2019. URL: (https://invest-adviser.com/news/tpost/7vj3bum7v1-nuriel-rubini-o-stagflyatsii-dolgovom-kr) (дата обращения: 09.04.2025).

5. Содномова Н.Б. -Ц, Табинаев И.М. Влияние искусственного интеллекта на финансовую сферу // Вестник Академии знаний. 2024. №6 (65). – С.1025-1030

6. Цыренов Д.Д., Хемраев М., Цыбенов М.В., Мандаров Р.С. Цифровые инвестиционные сервисы // Вестник Бурятского государственного университета экономика и менеджмент. – 2022. – № 4. – С. 132-140.

7. Шваб К. The Fourth Industrial Revolution: What It Means and How to Respond [Электронный ресурс] // World Economic Forum. 2016. URL:

(https://www.weforum.org/stories/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/) (дата обращения: 09.04.2025).

8. Bank for International Settlements. Annual Economic Report 2021 [Электронный ресурс]. Basel, 2021. URL: (https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2021e.htm) (дата обращения: 09.04.2025).

9. Flash crash 2010 года [Электронный ресурс] // Wikipedia. URL: (https://en.wikipedia.org/wiki/2010_flash_crash) (дата обращения: 09.04.2025).

10. Global Robo-Advisor Statistics 2018–2023 [статистика рынка robo-advisor]. – Режим доступа: https://artificial-intelligence-wiki.com/industry-ai/financial-services-ai-applications/robo-advisors-and-wealth-management/ (дата обращения: 07.03.2026).

11. Robo-advisor // Wikipedia.org. – Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Robo-advisor. (дата обращения: 07.03.2026).

12. Robo-Advisor Adoption and Trends Report (оценки пользователей, доли алгоритмической торговли и количество платформ). – Режим доступа: https://betterfinance.eu/wp-content/uploads/BETTER-FINANCE-Robo-advice-2022-Report.pdf (дата обращения: 07.03.2026).

13. Robo-Advisor Market Forecast 2025 // Statista.com. – Режим доступа: https://www.statista.com/outlook/dmo/fintech/digital-investment/robo-advisors/worldwide. (дата обращения: 07.03.2026).

14. Robo-Advisor User Base Forecasts // Bayelsawatch.com. – Режим доступа: https://bayelsawatch.com/wealth-management-and-robo-advisory-adoption-statistics (дата обращения: 07.03.2026).

15. The Impact of Robo-Advisors on Investment Management in 2023 [Электронный ресурс] // SmartDev. 2023. URL: (https://smartdev.com/de/the-impact-of-robo-advisors-on-investment-management-in-2023/) (дата обращения: 09.04.2025).

16. Индекс ИИ [https://hai.stanford.edu/ai-index] // Stanford HAI. URL: (указать ссылку) (дата обращения: 09.04.2025).

Maxkamova Saida Gayratovna
PhD, Buxgalteriya hisobi kafedrasi dotsenti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Тошкент
E-mail: s.makhkamova@tsue.uz
saidamahkamova81@gmail.com
ORCID: /0000-0002-9927-7506

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI NEFTNI QAYTA ISHLASH SANOATIDA TAYYOR MAHSULOTLAR HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Махкамова Саида Гайратовна
PhD, доцент кафедры «Бухгалтерский учёт»
Ташкентский Государственный экономический университет, г. Ташкент
E-mail: s.makhkamova@tsue.uz,
saidamahkamova81@gmail.com
ORCID: /0000-0002-9927-7506

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА ГОТОВОЙ ПРОДУКЦИИ В НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Makhkamova Saida Gayratovna
Doctor of Philosophy in Economical sciences, Associate Professor of Accounting Department, Tashkent State University of Economics, Tashkent
E-mail:s.makhkamova@tsue.uz,
saidamahkamova81@gmail.com
ORCID: /0000-0002-9927-7506

IMPROVEMENT OF ACCOUNTING OF FINISHED PRODUCTS IN THE OIL REFINING INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotatsiya. Maqolaning asosiy maqsadi neftni qayta ishlash sanoatida tayyor mahsulotlar hisobini to‘g‘ri tashkil etishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan: neftni qayta ishlash ishlab chiqarish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish, neftni qayta ishlash sanoatida xarajatlarning joylashishini nazariy jihatdan o‘rganish va neftni qayta ishlashda kompleks xarajatlarni taqsimlash usullarini o‘rganish, xarajatlarni hisobga olish va kalkulyatsiya qilish ob'ektlarini o‘rganish, shuningdek, kompleks xarajatlarni to‘g‘ri taqsimlash. Ushbu maqolada biz tayyor mahsulot hisobini qanday to‘g‘ri yuritish va buxgalteriya hisobida moliyaviy natijani

(foyda yoki zarar) aniqlashni O‘zbekistonRespublikasining me'yoriy hujjatlari asosida batafsil ko‘rib chiqamiz.

Kalit so‘zlar: tayyor mahsulot, xarajatlar, tannarx, kompleks xarajatlar, qo‘shimcha mahsulot, rejali (me’yorli) tannarx, buxgalteriya bahosi.

Аннотация. Основной целью статьи является правильная организация учета готовой продукции в нефтеперерабатывающей отрасли. Для достижения поставленной цели определены следующие задачи: изучить специфику производственного процесса нефтеперерабатывающего производства, теоретическое исследование расположения затрат в нефтеперерабатывающей отрасли и способы распределения комплексных затрат в нефтеперерабатывающем производстве, изучить объекты учета затрат и калькуляции, также правильное распределение комплексных расходов. В данной статье мы подробно разберемся, как правильно вести учет готовой продукции и определение финансового результата (прибыли или убытка) в бухгалтерском учете на основе нормативных документов республики Узбекистан.

Ключевые слова: готовая продукция, затраты, себестоимость, комплексные затраты, побочный продукт, плановая (нормативная) себестоимость, учетные цены.

Annotation. The main objective of the article is the correct organization of accounting of finished products in the oil refining industry. To achieve the set goal, the following tasks have been defined: to study the specifics of the production process of oil refining, a theoretical study of the location of costs in the oil refining industry and methods for distributing complex costs in oil refining, to study the objects of cost accounting and calculation, as well as the correct distribution of complex costs. In this article, we will examine in detail how to properly keep records of finished products and determine the financial result (profit or loss) in accounting based on the regulatory documents of the Republic of Uzbekistan.

Key words: finished products, costs, cost price, complex costs, by-product, planned (standard) cost price, accounting prices.

Kirish. Tayyor mahsulotlar sotish uchun mo‘ljallangan moddiy-ishlab chiqarish zaxiralarining bir qismi hisoblanadi. Boshqa zaxiralardan farqli o‘laroq, tayyor mahsulotlar korxona tomonidan ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarish siklining yakuniy natijasini ifodalovchi, ya’ni qayta ishlash (to‘plamlash) bilan yakunlangan, texnik va sifat ko‘rsatkichlari qonun hujjatlarida belgilangan hollarda shartnoma shartlariga yoki boshqa hujjatlar talablariga mos keladigan aktivlardir.

Tayyor mahsulotlar miqdor va qiymat ko‘rsatkichlarida hisobga olinadi. Tayyor mahsulotlarning miqdoriy hisobi korxonada qabul qilingan o‘lchov birliklarida, uning fizik xususiyatlaridan (hajmi, og‘irligi, maydoni, chiziqli birliklari yoki dona) kelib chiqqan holda yuritiladi. Bir xil turdagi mahsulotlarni hisobga olishda shartli-tabiiy o‘lchov birliklaridan foydalanish mumkin (masalan, shartli bankalardagi konservalar, qayta ishlashga yaroqli cho‘yan, neftni qayta ishlashda litr, tonna, foydali moddaning og‘irligi yoki hajmidan kelib chiqqan holda ayrim turdagi mahsulotlar va boshqalar).

Tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish tannarxi bo‘yicha kirim qilinadi. Tayyor mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil etish bo‘yicha uni ishlab chiqarish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan xarajatlar kiritiladi (O‘zbekistonRespublikasi Vazirlar

Mahkamasining 05.02.1999 yildagi 54-son qarori bilan tasdiqlangan Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizomning 1-bandi).

Adabiyotlar sharhi. Boshqa fanlar singari, “Buxgalteriya hisobi” fanini o‘rganish va rivojlantirish ham nazariy, amaliy va ilmiy yondashuvga ega. Masalan, buyuk italyan matematigi Luka Pacholi (1445-1517) tomonidan yaratilgan ikki yoqlama yozuv usuli na buxgalteriya hisobi nazariyasi, na ilmiy kashfiyot hisoblanadi. Luki Pacholi buxgalteriya hisobining faqat bitta amaliy usulini yaratdi va uning kashfiyoti bu fanning nazariy va ilmiy rivojlanishi uchun asos bo‘ldi. Keyinchalik, XIX asrning o‘rtalarida “Buxgalteriya hisobi” fani ilmiy rivojlandi. Shu bois alohida hisobga olish va tannarxni hisoblashning davomi sifatida xarajatlarga alohida e’tibor qaratildi. Jumladan, nemis olimi A.Kalmesning fikricha, “Kalkulyatsiya quyidagi maqsadlarda qo‘llaniladi: tannarxni pasaytirish, sotish narxini aniqlash va joriy hisobda mahsulotni baholash”.

Shuningdek, rus olimlari N.A. Blatov, R.Ya. Veytsman, A.P. Rudanovskiy va A.M. Galagan qiymatni aniqlash zarurligini juda sinchkovlikhalik, XIX asrning o‘rtalarida “Buxgalteriya hisobi” fani ilmiy rivojlandi. Shu bois alohida hisobga olish va tannarxni hisoblashning davomi sifatida xarajatlarga alohida e’tibor qaratildi. Jumladan, nemis olimi A.Kalmesning fikricha, “Kalkulyatsiya quyidagi maqsadlarda qo‘llaniladi: tannarxni pasaytirish, sotish narxini aniqlash va joriy hisobda mahsulotni baholash”.

Shuningdek, rus olimlari N.A. Blatov, R.Ya. Veytsman, A.P. Rudanovskiy va A.M. Galagan qiymatni aniqlash zarurligini juda sinchkovlik bilan o‘rganib chiqishgan.

R.O. Xolbekov, B.A. Xasanov va boshqa olimlarning fikricha, har bir sub’ektda tannarx - bu sub’ektning xususiyatlariga asoslangan holda hisobga olish usulini tanlashdir [10].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida umumiy ilmiy bilish usullari, qiyosiy tahlil, axborotni tizimlashtirish va umumlashtirish usullari qo‘llanildi.

Natijalarni tahlil qilish va muhokama qilish. Tayyor mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil etuvchi xarajatlar quyidagi elementlar bo‘yicha guruhlanadi:

- ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqindilar qiymati chegirib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish bilan bog‘liq mehnat haqi xarajatlari;
- ishlab chiqarishga tegishli ijtimoiy sug‘urta xarajatlari;
- ishlab chiqarish uchun mo‘ljallangan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar.

Shuni ta’kidlash kerakki, 2024-yil 1-apreldan boshlab ustav fondida (kapitalida) davlat ulushi 50% va undan ortiq bo 'lgan QQS to‘ lovchilari va yuridik shaxslar uchun “E-aktiv”soliq organlarining avtomatlashtirilgan axborot tizimida aks ettirish majburiy hisoblanadi:

inventarizatsiyani hisobga olish bilan bog‘liq barcha operatsiyalar;

tovar-moddiy zaxiralar yo‘qolgan, eskirgan, shikastlangan va hokazo hollarda ularni hisobdan chiqarish to‘g‘risidagi ma’lumotlarni 3 ish kunidan kechiktirmay taqdim etish.

2024-yil 1-aprelgacha mazkur ma’lumotlar “E-aktiv” tizimida aks ettiriladi (O‘zbekistonRespublikasi Prezidentining 2023-yil 14-iyundagi PQ-192-son Qarorining 7-bandi).

2026 yil 1 avgustdan boshlab iste'mol xususiyatlarini yo‘qotgandan so‘ng atrof-muhitga zarar etkazadigan (eksport qilinadigan tovarlar bundan mustasno) alohida qadoqlash materiallari va mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar uchun ularni bosqichma-bosqich yig‘ish, yo‘q qilish va (yoki) qayta ishlashni ta’minlaydigan “kengaytirilgan majburiyatlar” tizimi joriy etilmoqda (“g” ning 4-bandi). O‘zbekistonRespublikasi Prezidentining 2023-yil 31-maydagi PQ-171-son qarori) [1,2,3].

Neftni qayta ishlash sanoati neft mahsulotlarining tannarxini bosqichli va me’yoriy usul bo‘yicha aniqlaydi.

Tannarxni aniqlashni bosqichli usulida dastlab butun mahsulotning tannarxi, so‘ngra uning birligining tannarxi aniqlanadi. Bosqichli usul tashkilotning tarmoqqa mansubligiga bog‘liq holda yarim tayyor mahsulotli va yarim tayyor mahsulotsiz turlarda amalga oshirilishi mumkin.

Yarim tayyor mahsulotli turda har bir bosqich bo‘yicha mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxi hisoblab chiqariladi hamda u avvalgi bosqichlar mahsuloti (ishlar, xizmatlar) tannarxi va mazkur bosqich bo‘yicha xarajatlardan iborat bo‘ladi. Oxirgi bosqich mahsulotining tannarxi barcha tayyor mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxi hisoblanadi.

Yarim tayyor mahsulotsiz turda faqat oxirgi bosqich bo‘yicha mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxi hisoblab chiqariladi. Bunda xarajatlar avvalgi bosqichlar mahsuloti (ishlar, xizmatlar) tannarxini hisobga olmasdan, har bir bosqich bo‘yicha alohida hisobga olinadi. Tayyor mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga barcha alohida bosqichlar bo‘yicha uni ishlab chiqarish xarajatlari kiritiladi

Bir texnologik jarayonda bitta xom ashyo va materiallardan turli xildagi, ulardan har biri o‘zining sotish narxiga ega bo‘lgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) bir vaqtning o‘zida ishlab chiqarilganda ushbu turdagi mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) deb hisoblanadi.

Asosiy mahsulotni (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan va sotish qiymati asosiy mahsulotga (ishlarga, xizmatlarga) qaraganda o‘ta past bo‘lgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) qo‘shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar) deb hisoblanadi.

Birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotlarni (ishlarning, xizmatlarning) taqsimlash nuqtasiga yetgunga qadar turli xildagi mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) sifatida identifikatsiya qilish mumkin emasligi ularning qo‘shimcha mahsulotdan (ishlardan, xizmatlardan) farqi hisoblanadi.

Bo‘linish nuqtasi — birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotlarni ishlab chiqarishda alohida turdagi mahsulotlar aniq identifikatsiya qilinadigan ishlab chiqarish jarayonining muayyan payti.

Tabiiy ko‘rsatkichlar usuli bo‘linish nuqtasigacha bo‘lgan xarajatlar asosiy mahsulotning har bir turiga uning umumiy ishlab chiqarish hajmidagi ulushiga mutanosib ravishda, masalan, mahsulotning og‘irligi yoki hajmi kabi tabiiy ko‘rsatkichlarda taqsimlanishini nazarda tutadi. Agar birgalikda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni sotish narxlari turlicha bo‘lsa, har bir turdagi mahsulot birligining tannarxi bir xil deb faraz qilish ba’zi mahsulotlarga yuqori foyda, boshqalariga esa zarar ko‘rsatilishiga olib keladi.

Agar birgalikda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ayrim turlari keyinchalik qayta ishlansa va bo‘linish nuqtasida ularni sotish narxini aniqlashning iloji bo‘lmasa, ishlab chiqarish xarajatlari quyidagi usullardan biriga muvofiq birgalikda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga taqsimlanadi:

- realizatsiya qilishning sof qiymati usuli;

- realizatsiya qilishdan yalpi foydaning doimiy ulushi usuli.

Realizatsiya qilishning sof qiymati usuli birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulot turlari bo‘yicha xarajatlar ularning sotishning sof qiymatiga mutanosib ravishda taqsimlanishini nazarda tutadi. Sotishning sof qiymatini aniqlash uchun bo‘linish nuqtasidan keyin qilingan qo‘shimcha xarajatlar sotish narxidan ayrilishi kerak.

Realizatsiya qilishdan yalpi foydaning doimiy ulushi usuli xarajatlarni shunday taqsimlashni nazarda tutadiki, umumiy yalpi foydaning foiz ulushi har bir alohida mahsulot uchun bir xil bo‘ladi va umumiy yalpi foyda ko‘rsatkichiga teng bo‘ladi. Bu usul quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- yalpi foyda foizini hisoblash;
- sotilgan mahsulot tannarxini aniqlash va kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash.

Ishlab chiqarish xarajatlarini sotishdan olingan yalpi foydaning doimiy ulushi usulida taqsimlash usulidan foydalanishda kichik bir taxmin shundan iboratki, har bir mahsulot bo‘yicha individual darajada xarajatlar va sotish hajmi o‘rtasida bir xil bog‘liqlik mavjud deb taxmin qilinadi [4].

Kompleks xarajatlarni taqsimlash

Neftni qayta ishlash kompaniyasi bitta jarayonda birgalikda ishlab chiqariladigan uchta mahsulotni ishlab chiqaradi. Ajratish nuqtasidan so‘ng har bir mahsulot qo‘shimcha qayta ishlashga yuborilishi mumkin. Quyida iyul oyi uchun hisob-kitob ma’lumotlari keltirilgan.

Jadval 1.

	A mahsuloti	**B mahsuloti**	**C mahsuloti**
Bo‘linish nuqtasida sotish narxi, so‘m/l	6	8	9
Keyingi ishlov berishdan so‘ng sotish narxi, sh.b. l uchun	10	20	30
Bo‘linish nuqtasidan keyingi xarajatlar, sh.b.	20 000	10 000	22 500
Mahsulot chiqishi, l	3 500	2 500	2 000

Hisob-kitoblarga ko‘ra, ajratish nuqtasigacha bo‘lgan kompleks xarajatlar 40 000 sh.b. tashkil etadi va kompaniya ularni litrda chiqishiga qarab uch turdagi mahsulotlarga taqsimlashni amalga oshiradi.

Kompleks xarajatlarning taqsimlanishi (tabiiy ko‘rsatkichlar usuli) va iyul oyi uchun foyda quyida ko‘rsatilgan:

Jadval 2.

Mahsulotlarni keyingi qayta ishlashning maqsadga muvofiqligini aniqlash uchun tushumlar

Mahsulot	Ishlab chiqarish, l	Umumiy chiqishdagi ulush	Kompleks xarajatlar, sh.b.	Ajratish nuqtasidan keyingi xarajatlar, sh.b.	Keyingi ishlov berishdan keyin	Sotishdan tushgan tushumlar, sh.b. foyda (zarar)
A	3 500	35/80	17 500	20 000	35 000	(2 500)
B	2 500	25/80	12 500	10 000	50 000	27 500
C	2 000	2/8	10 000	22 500	60 000	27 500
Jami:	**8 000**	**80/80**	**40 000**	**52 500**	**145 000**	**52 500**

va xarajatlarning o‘sish tahlili o‘tkazildi:

Jadval 3.

	A mahsuloti	B mahsuloti	C mahsuloti	Jami
O‘sish tushumlari	(10-6)x3500= 14 000	(20-8)x2500= 30 000	(30-9)x2000= 42 000	86 000
O‘sish xarajatlari	20 000	10 000	22 500	52 500
O‘sish foydasi (zarari)	**(6 000)**	**20 000**	**19 500**	**33 500**

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, A mahsulotini keyingi qayta ishlashdan voz kechish kerak, chunki qayta ishlashdan kelib chiqadigan yo‘qotishlar 6 000 sh.b. tashkil etadi. Korxona uchun B va C mahsulotlarini mos ravishda 20 000 sh.b. va 19 500 sh.b. miqdorida qayta ishlash foydali bo‘lgan. Xulosa: qo‘shimcha daromad miqdori qo‘shimcha daromaddan oshguncha qayta ishlashni davom ettirishingiz mumkin xarajatlar.

Neftni qayta ishlash sanoatida tayyor mahsulotlarni hisobga olish narxlari bo‘yicha hisobga olish.

Hisobga olish narxlari sifatida quyidagilar qo‘llanilishi mumkin:

- rejali (normativ) tannarx;
- oldingi davrlardagi tayyor mahsulotlarning haqiqiy qiymati;
- sotish (ulgurji) narxi va boshqalar.

Kompaniya hisob narxining o‘ziga xos variantini hisob siyosatida mustaqil ravishda belgilaydi.

Bir oy ichida tayyor mahsulotlar jo‘natiladi va ombordan hisob narxlarida hisobdan chiqariladi. Oy oxirida jo‘natilgan mahsulotlarning umumiy miqdori hisob narxlari bo‘yicha guruhlar kontekstida hisoblanadi.

So‘ngra mahsulotning haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi va uning hisobga olish bahosidagi qiymatdan chetlanish foizi aniqlanadi:

Chetlanish foizi quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{\textbf{Oy boshidagi mahsulot qoldiqlari bo‘yicha og‘ish + Oy davomida ishlab chiqarilgan mahsulot bo‘yicha og‘ish}}{\textbf{Oy boshidagi qoldiqlarning nisob qiymati + Chiqarilgan mahsulotlarning hisob qiymati}} \; \textbf{100}$$

Yuklangan mahsulot bo‘yicha chetlanishlar summasi quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

Tayyor mahsulotning hisobga olish narxi x Chetlanishlar foizi

Oy davomida jo‘natilgan tayyor mahsulotlarning chetlanish foizi bo‘yicha haqiqiy tannarxga yetkaziladi, ya’ni hisobga olish narxlarini aniqlash usulidan qat’i nazar, tayyor mahsulotlarning umumiy qiymati (hisobga olish qiymati va chetlanishlar) haqiqiy tannarxga teng bo‘lishi kerak.

Tayyor mahsulotni hisob narxlarida hisobga olish qo‘shimcha hisobvarag‘ yordamida amalga oshirilishi mumkin (masalan, 3710 – “mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish” hisobvarag‘i yoki ularsiz.

3710 – “Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish” hisobvarag‘ining debetida ishlab chiqarishdan chiqarilgan mahsulotlarning haqiqiy ishlab chiqarish qiymati aks ettiriladi (2010 “Asosiy ishlab chiqarish” hisobvarag‘i, 2310 “Yordamchi ishlab chiqarish” hisobvarag‘lari bilan yozishmalarda va boshqalar).

3710 - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish” hisobvarag‘i kreditida ishlab chiqarilgan mahsulotning me’yoriy (rejali) tannarxi aks ettiriladi (2810 - “Ombordagi tayyor mahsulotlar”, 9110 - “Sotilgan tayyor mahsulotning tannarxi” hisobvarag‘lari bilan yozishmalarda).

3710 - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish” hisobvarag‘i bo‘yicha oyning birinchi sanasidagi debet va kredit aylanmalarini taqqoslash yo‘li bilan ishlab chiqarishdan chiqarilgan mahsulotning haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi va me’yoriy (rejali) tannarxi o‘rtasidagi farq aniqlanadi.

Tejamkorlik, ya’ni me’yoriy (rejali) tannarxning haqiqiy tannarxdan oshib ketishi 3710 - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish” hisobvarag‘ining krediti va 9110 - “Sotilgan tayyor mahsulot tannarxi” hisobvarag‘ining debeti bo‘yicha storno qilinadi [11,12].

Ortiqcha sarf-xarajat, ya’ni haqiqiy tannarxning me’yoriy (rejali) tannarxdan oshib ketishi 3710 - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish” hisobvarag‘idan 9110 - “Sotilgan tayyor mahsulot tannarxi” hisobvarag‘ining debetiga qo‘shimcha yozuv orqali hisobdan chiqariladi.

Hisob yordamida tayyor mahsulotni hisobga olish
3710 - “Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish”

Jadval 4.

	Дебет	**Кредит**
Chiqarilgan tayyor mahsulotning haqiqiy tannarxini hisobdan chiqarish	3710 - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish”	2010 “Asosiy ishlab chiqarish” 2310 “Yordamchi ishlab chiqarish”
Tayyor mahsulotni normativ (rejali) tannarx bo‘yicha chiqarish	2810 “Ombordagi tayyor mahsulotlar”	3710 “Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish”
Tayyor mahsulotni normativ (rejali) tannarx bo‘yicha sotishda hisobdan chiqarish	9110 “Sotilgan tayyor mahsulot tannarxi”	2810 “Omborda tayyor mahsulotlar”
Farq hisobdan chiqariladi - haqiqiy tannarxning normativ (rejali) tannarxdan oshib ketishi	9110 “Sotilgan tayyor mahsulot tannarxi”	3710 “Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish”
Farq hisobdan chiqariladi - haqiqiy tannarxning normativ (rejali) tannarxdan kamayishi (storno yozuvi)	9110 “Sotilgan tayyor mahsulot tannarxi”	3710 “Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish”

Neftni qayta ishlash sanoatida tayyor mahsulotlarni rejali (normativ) tannarx bo‘yicha hisobga olish.

Korxona hisobot davrida 20 000 ta sham to‘plamini 44 800 so‘mdan ishlab chiqardi va sotdi, umumiy qiymati 896 000 ming so‘mni tashkil etdi, QQSni hisobga olgan holda – 96 000 ming so‘m. Tayyor mahsulotlar hisobi rejali narxlar bo‘yicha yuritiladi. Bitta to‘plamning rejaviy tannarxi – 25 000 so‘m, haqiqiy tannarxi esa – 20 000 so‘mni tashkil etdi.

Korxonaning hisob siyosatida tayyor mahsulotlarni hisobga olish narxlari bo‘yicha hisobga olish nazarda tutilgan.

Agar 3710 – “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish” hisobvarag‘idan foydalanilsa, hisobvarag‘ining debetida ishlab chiqarishdan chiqarilgan mahsulotning haqiqiy ishlab chiqarish qiymati, kredit bo'yicha-ishlab chiqarilgan mahsulotning me'yoriy (rejalashtirilgan) qiymati aks ettiriladi.

Oyning birinchi sanasidagi 3710-hisobvarag‘i bo‘yicha debet va kredit aylanmalarini taqqoslash yo‘li bilan ishlab chiqarishdan chiqarilgan mahsulotning haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi va normativ (rejaviy) tannarxi o‘rtasidagi farq aniqlanadi.

Jadval 5.

№	Xo‘jalik operatsiyasining mazmuni	Summa ming so‘m	Hisobvaraqlar yozishmalari		Xo‘jalik operatsiyasining mazmuni
			Debet	Kredit	
1.	Tayyor mahsulotlar rejadagi tannarx bo‘yicha omborga kirim qilindi	500 000	2810	3710	Kirim orderi, buxgalteriya hisob-kitobi
2.	Tayyor mahsulotlarning haqiqiy tannarxi aks ettirildi	400 000	3710	2010	Buxgalteriya hisob-kitobi
3.	Tayyor mahsulotlarni sotishdan olingan daromad aks ettirildi	800 000	4010	9010	Sotib olish-sotish shartnomasi
4.	Tayyor mahsulotlarni sotishdan hisoblangan QQS hisoblandi	96 000	4010	6410	Hisob-faktura
5.	Tayyor mahsulotning me’yoriy tannarxi hisobdan chiqarildi	500 000	9110	2810	Buxgalteriya hisob-kitobi
6.	Tayyor mahsulotning haqiqiy tannarxi me’yoriy tannarxdan kamaygan qismi hisobdan chiqarildi	100 000	3710	9730	Buxgalteriya hisob-kitobi
7.	Ishlab chiqarishdagi kutilmagan foydaning yopilishi	100 000	9730	9910	Buxgalteriya hisob-kitobi

Xulosa va takliflar. Ushbu hisobvarag‘dan foydalanish sotilgan tovarlarning haqiqiy tannarxini va sotilgan tovarlarning haqiqiy tannarxini aniqlashda mehnat xarajatlarini tejaydi. Ushbu hisobvarag‘ining debetida haqiqiy tannarx, kreditida esa normativ yoki rejaviy tannarx ko‘rsatiladi.

Haqiqiy tannarx 2010 “Asosiy ishlab chiqarish” hisobvarag‘ining kreditidan “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish” hisobvarag‘ining debetiga o‘tkaziladi.

Debet 3710 - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish”

Kredit 2010 - “Asosiy ishlab chiqarish”.

Normativ yoki rejaviy tannarx “Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar)” hisobvarag‘ining kreditida va 2810 - “Ombordagi tayyor mahsulotlar” hisobvarag‘ining debetida aks ettiriladi.

Debet 2810 - “Ombordagi tayyor mahsulotlar”

3710-kredit - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish”.

Shu sababli neftni qayta ishlash sanoatida 3710 - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish” hisobvarag‘idan foydalanishni taklif etamiz va uni korxona hisob siyosatida ko‘rsatishni tavsiya etamiz. Moliyaviy natijaning shakllanishi quyidagi jadvalda keltirilgan.

Jadval 6.

Moliyaviy natijani shakllantirish

№	Amaldagisi	№	Taklif qilinayotgani
1.	“Asosiy ishlab chiqarish”ning haqiqiy tannarxi	1.	“Asosiy ishlab chiqarish”ning haqiqiy tannarxi
		2.	“Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish”
2.	“Ombordagi tayyor mahsulot”ning rejaviy tannarxi.	3.	“Ombordagi tayyor mahsulot”ning rejaviy tannarxi.
3.	“Tayyor mahsulotni sotishdan tushgan tushum”	4.	“Tayyor mahsulotni sotishdan tushgan tushum”
4.	“Sotilgan tayyor mahsulotning tannarxi”	5.	“Sotilgan tayyor mahsulotning tannarxi”
		6.	Ishlab chiqarishda kutilmagan foyda yoki zararlar
5.	Yakuniy moliyaviy natija	7.	Yakuniy moliyaviy natija

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 3710 – “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish” dan foydalanganda “Ishlab chiqarishda kutilmagan foyda yoki yo‘qotishlar” paydo bo‘ladi, bu yakuniy moliyaviy natijaning shakllanishiga ta’sir qiladi.

Ishlab chiqarishda kutilmagan foyda ishlab chiqarish tannarxi standart yoki rejalashtirilgan tannarxdan kam bo‘lganda paydo bo‘ladi. Bu quyidagi buxgalteriya yozuvlarida aks etadi:

Debet 3710 – “Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish”

Kredit “Ishlab chiqarishda kutilmagan foyda”.

Ishlab chiqarishdagi kutilmagan zararlar ishlab chiqarish tannarxi standart yoki rejaviy tannarxdan oshib ketganda yuzaga keladi. Bu quyidagi buxgalteriya o‘tkazmasi bilan aks ettiriladi:

Debet “Ishlab chiqarishdagi kutilmagan zararlar”

Kredit 3710 - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish”.

Berilgan hisob-kitob natijasida 9730 - “Ishlab chiqarishdagi kutilmagan foyda” va 9740 - “Ishlab chiqarishdagi kutilmagan zararlar” hisobvarag‘laridan foydalanish zarur bo‘ladi.

Korxonaning “Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot” shaklida 3710 - “Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish” natijasida mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarishda kutilmagan foyda yoki zarar yakuniy moliyaviy natijaga qanday ta’sir qilganini ko‘rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 30-dekabrdagi O‘RQ-599-sonli Qonuni bilan yangi tahrirda tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasi soliq kodeksi.

2. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 29-dekabrdagi O‘RQ-741-sonli “O‘zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksiga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi qonuni.

3. O‘zbekiston Respublikasining ZRU-1013-son 24.12.2024-sonli Qonuni. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida https://lex.uz/uz/docs/7279807

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1999-yil 5-fevralda 54-son bilan tasdiqlangan “mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom.

5. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (BHMS № 4) “Tovar-moddiy zaxiralar” (Iqtisodiyot va moliya vazirining 2020-yil 30-iyundagi 3259-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan, 2020-yil 30-iyunda ro‘yxatga olingan.

6. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti BHMS № 21 “Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini buxgalteriya hisobida hisobvaraqlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma”.

7. Атабаева З.А., Махкамова С.Г. Учёт затрат есть неотъемлемая составляющая управления производством ведения нефтегазового бизнеса. // Журнал “Развитие учетно-аналитической и контрольной системы в условиях глобализации экономических процессов. Российская Федерация, Пермь, 26 ноября 2021 года. с. 194-203.

8. Атабаева З.А. Учётная политика организации и, её связь с налоговым планированием. International Conference on Developments in Education, Sciences and Humanities Hosted from Hamburg, Germany, 2022 - https: econferencezone.org.

9. Махкамова С.Г. Automation based on datasets and ai of corporate accounting and sustainability reporting in quality management in industry. PROCEEDINGS ON ENGINEERING SCIENCES Vol. 05, No. S2 (2023) 265-278, doi: 10.24874/ PES.SI.02.007 Received 12.07.2023. Accepted 06.10.2023. https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58704615100&origin=resultslist

10. Махкамова С.Г. Учет затрат и методы определения себестоимости продукции на нефтеперерабатывающих предприятиях. Журнал Вестник экономики и менеджмента. Российская Федерация. 2021 год выпуск № 2.- С. 54-57.

11. Махкамова С.Г. Improving accounting and taxation of intangible assets in business entities. “Экономика и социум” №5(120) 2024. ISSN 2225-1545, 395-404с.

https://cyberleninka.ru/article/n/improving-accounting-and-taxation-of-intangible-assets-in-business-entities/viewer

12. Махкамова С.Г. Improvement of cost accounting at oil refineries in the republic of Uzbekistan. “Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari” Журнал. 73-80. https://doctorant.tsue.uz/wp-content/uploads/2024/10/Raqamli-jurnal-14.10.2024-done.pdf

Xoshimov Sobir Murtazayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti,
Iqt. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: sobirhosimov7@gmail.com.
ORCID:0000-0002-2845-0201

YENGIL SANOAT KORXONALARIDA ASOSIY KAPITALNI INVESTISIYALASHNING DOLZARB MASALALARI

Хошимов Сабир Муртазаевич
Доктор философии в области экономики (PhD), доцент кафедры оценочное дело и инвестиции Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: sobirhosimov7@gmail.com.
ORCID:0000-0002-2845-0201

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИНВЕСТИРОВАНИЯ В ОСНОВНОЙ КАПИТАЛ ПРЕДПРИЯТИЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Khoshimov Sabir Murtazaevich
Doctor of Philosophy in Economics (PhD), Associate Professor of the Department of Appraisal and Investments at Tashkent State the University of Economics E-mail: sobirhosimov7@gmail.com
ORCID:0000-0002-2845-0201

CURRENT ISSUES OF INVESTING IN FIXED ASSETS OF LIGHT INDUSTRY ENTERPRISES

Annotatsiya. Maqolada mamlakatda yengil sanoat korxonalarini imtiyozli kreditlash mexanizmini takomillashtirish orqali ushbu korxonalar asosiy kapitaliga yo‘naltirilgan investisiyalarni moliyalashtirish masalalari o‘rganilgan, xususan, to‘qimachilik sanoati korxonalari asosiy fondlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning ahamiyatiga e’tibor qaratilgan. Bundan tashqari, tadqiqot mavzusi doirasida xulosalar qilinib, tegishli tartibda taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: investisiya, yengil sanoat, drayver, modernizatsiya, klaster, kredit, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investisiyalar, investisiya loyihalari

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы фынансирования инвестиций направленных на основного капитала предприятий легкой промышленности в стране путем совершенствования механизма льготного кредитования , в частности, подчеркивается

важность финансирования основных фондов предприятий текстильной промышленности за счет прямых иностранных инвестиций и кредитов. Кроме того, в рамках темы исследования были сделаны выводы, и на их основе были даны соответствующие предложения и рекомендации.

Ключевые слова: инвестиции, легкая промышленность, драйвер, модернизация, кластер, кредит, прямые инвестиции, инвестиционные проекты

Abstract. This article examines the financing of investments in the fixed capital of light industry enterprises in the country by improving the mechanism for preferential lending. Specifically, it emphasizes the importance of financing the fixed assets of textile industry enterprises through foreign direct investment and loans. In addition, conclusions were drawn within the framework of the research topic, and based on these, appropriate proposals and recommendations were given.

Keywords: investments, light industry, driver, modernization, cluster, credit, direct investment, investment projects

Kirish

Jahon amaliyotida sanoat tarmoqlarini rivojlantirishda davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, yuqori qo‘shilgan qiymat yaratuvchi va eksport salohiyati yuqori bo‘lgan yengil sanoat tarmoqlarini rivojlantirishda imtiyozli moliyalashtirish vositalari keng qo‘llaniladi.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish va yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirishda yengil sanoat ustuvor tarmoqlardan biri sifatida belgilanmoqda. Mazkur sohaning raqobatbardoshligi ko‘p jihatdan korxonalarning zamonaviy uskunalar bilan jihozlanishi va investisiya loyihalarini amalga oshirish imkoniyatlariga bog‘liq. Biroq, amaliyotda korxonalarning uzoq muddatli va arzon moliyaviy resurslarni olish imkoniyatlari cheklanganligi modernizatsiya jarayonlarini sekinlashtirib kelayotgan edi. Shu boisdan yengil sanoat korxonalarini imtiyozli kreditlash mexanizmini takomillashtirish muhim vazifaga aylandi.

Yengil sanoat tarmog‘idagi korxonalar faoliyati tahlili quyidagi muammolar mavjudligini ko‘rsatadi: uzoq muddatli va arzon moliyaviy resurslarga cheklangan kirish imkoniyati; asosiy vositalarning jismoniy va ma’naviy eskirishi; investision loyihalarni moliyalashtirishda tijorat banklari foiz stavkalarining yuqoriligi. Shundan kelib chiqib, yengil sanoat korxonalarini imtiyozli kreditlash mexanizmlarini joriy etish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb masala hisoblanadi.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilishda investisiyalarni moliyalashtirish masalasi hukumatning doimiy diqqat markazida bo‘lib kelgan. Bu ko‘p qirrali masalaning turli jihatlari mahalliy va xorijiy olimlar hamda mutaxassislar tomonidan amalga oshirilgan keng ko‘lamli tadqiqotlarda o‘z ifodasini topgan. Aksariyat bunday tadqiqotlar sanoat sohasi darajasida o‘tkazilgan va hozirgi kunda ham davom etmoqda. Iqtisodiy rivojlanishda asosiy kapitalga investisiyalar alohida o‘rin tutadi. Chunki, ularsiz xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning asosiy fondlarini yangilash va kengaytirish imkoni bo‘lmaydi. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida investisiyalarning yetarli hajmi texnologik taraqqiyotni rag‘batlantiradi, ishlab chiqarishning sifat va miqdor ko‘rsatkichlarini yaxshilaydi. Bundan tashqari, sanoatning «drayver» sohalarini rivojlantirish va hududlarning sanoat salohiyatini to‘liq ishga solish maqsadida “O‘zbekiston-2030” strategiyasida “to‘qimachilikda ip kalavani qayta

ishlash darajasini 100 foizga yetkazish hamda yuqori sifatli matoga talabni qondirish uchun 400 ming tonna sun'iy va aralash tola ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish"[1]kabi vazifalar belgilangan.

Ushbu mavzuning dolzarbligi, avvalo, mamlakatda yengil sanoat korxonalarini imtiyozli kreditlash mexanizmini takomillashtirish orqali ushbu korxonalar asosiy kapitaliga yo'naltirilgan investisiyalarni moliyalashtirishda yangi instrumentlarni qo'llash zarurati bilan bog'liq. Shuningdek, ishlab chiqarish va xizmatlar sohasi, ayniqsa infratuzilma tarmoqlarida asosiy fondlarni yangilash, modernizatsiya qilish va yangidan shakllantirish jarayonlarida asosiy kapitalga yo'naltirilgan investisiyalarni samarali moliyalashtirish masalalari katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

Jahon iqtisodiyotida yengil sanoat, ayniqsa to'qimachilik tarmog'i, yuqori mehnat sig'imi, eksportbopligi va tez texnologik yangilanishni talab qilishi bilan ajralib turadi. Shu sababli mazkur tarmoqda **asosiy kapitalni investisiyalash, modernizatsiya va innovasion rivojlanish** masalalari ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilmoqda.

Jahon olimlari tadqiqotlarida asosiy e'tibor, yengil sanoat korxonalarining investisiya muhiti, innovasion modernizatsiya va barqaror rivojlanishga qaratilgan. Eronlik olimlar H.Zakizadeh va M.Aligholi tadqiqotlarida to'qimachilik sanoatiga investisiyalarning milliy iqtisodiyot rivojiga ta'siri tahlil qilingan. Mualliflar investisiya faolligiga eksport hajmi, import raqobati, kapital bozorlari rivoji va makroiqtisodiy barqarorlik kuchli ta'sir ko'rsatishini asoslab bergan. Shu bilan birga, investisiyalar bandlik darajasini oshirishning muhim omili ekanligi ilmiy jihatdan isbotlangan[2]. Xitoylik olimlar S.Szyan va V.Binxan tadqiqotlarida intellektual kapital va moliyaviy investisiyalar o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilgan[3]. Janubiy Koreya olimlari Yon Chjon Kim va Pak Chjexun tadqiqotida O'zbekiston to'qimachilik sanoati uchun barqaror rivojlanish strategiyasi ishlab chiqilgan. Unda tarmoqni modernizatsiya qilish, klasterlashuv va xorijiy investisiyalarni jalb qilish zarurligi ilmiy asoslangan [4].

O'zbekiston olimlari tadqiqotlari asosan to'qimachilik sanoati rivojlanishi, klasterlashuv va investisiya mexanizmlariga bag'ishlangan. G.Umarova va Sh.To'xtayeva tadqiqotlarida to'qimachilik tarmog'ida investisiya boshqaruvi tahlil qilingan. Mualliflar xorijiy investisiyalarni jalb qilish va davlat qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini ta'kidlaydilar[5]. B.Usmonov tadqiqotida kapital samaradorligini baholash metodikasi ishlab chiqilgan. ROA va ROE ko'rsatkichlari asosida investisiya samaradorligi baholangan [6].

M.Dadaboyeva tadqiqotlarida sanoatga investisiya jalb qilishning iqtisodiy mexanizmi ishlab chiqilgan. Unda davlat-xususiy sheriklik va bank moliyalashtirishining ahamiyati ko'rsatilgan [7]. Tadqiqotda O'zbekistonda sanoat tarmog'i loyihalariga investisiyalarni jalb qilish va samarali foydalanish mexanizmlari tadqiq etilgan. Yangi rivojlanayotgan sanoat tarmoqlari uchun zarur bo'lgan investisiya imkoniyatlari va ulardan foydalanish jarayonlari tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqolada mantiqiy fikrlash, prognozlash, sintez, tizimli yondashuv, tarkibiy va qiyosiy tahlil, iqtisodiy taqqoslash, ilmiy umumlashtirish, statistik hisoblash usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda yengil sanoat, xususan to‘qimachilik va tikuv-trikotaj tarmog‘i mamlakat sanoat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanib, ushbu sohani modernizatsiya qilish va qo‘shilgan qiymat zanjirini chuqurlashtirish maqsadida keng ko‘lamli investisiyalar jalb qilinmoqda. Davlat investisiya siyosati doirasida sohada klaster tizimini joriy etish, yuqori texnologiyali uskunalar import qilish va eksportbop mahsulot ishlab chiqarishni rag‘batlantirish asosiy vazifalar sifatida belgilangan.

Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi besh yilda O‘zbekiston to‘qimachilik va yengil sanoatiga 3,3 mlrd. AQSH dollaridan ortiq investisiyalar jalb qilingan. Investisiya loyihalarining amalga oshirilishi natijasida tarmoqda 510 mingga yaqin yangi ish o‘rinlari yaratilgan hamda eksport salohiyati sezilarli darajada oshgan. Davlat investisiya siyosati doirasida 2025-2026-yillarda ham sohada har yili 2 mlrd. AQSH dollaridan ortiq xorijiy investisiyalar jalb qilish rejalashtirilgani tarmoqning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi mavjudligini ko‘rsatadi [8].

Jahon amaliyoti tahlili shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda to‘qimachilik va kiyim-kechak sanoati sanoat tarmoqlari tarkibida muhim o‘rin tutsa-da, uning ulushi yuqori texnologiyali tarmoqlarga nisbatan ancha past hisoblanadi. OECD ma’lumotlariga ko‘ra, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida to‘qimachilik va kiyim-kechak sanoati sanoat ishlab chiqarishidagi qo‘shilgan qiymatning o‘rtacha 3-4 foizini tashkil etadi, mazkur tarmoq sanoat bandligining taxminan 6-7 foizini ta’minlaydi [9]. Bu holat rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning diversifikatsiyalashganligi hamda yuqori texnologiyali tarmoqlarning ustuvorligi bilan izohlanadi. Shunday qilib, rivojlangan mamlakatlarda to‘qimachilik sanoati yuqori texnologiyali tarmoqlar bilan uyg‘un holda ishlab, sanoat bandligini ta’minlash va eksport diversifikatsiyasida muhim rol o‘ynaydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa mazkur tarmoq sanoatlashuvning asosiy drayverlaridan biri sifatida davlat byudjetlari va eksport tushumlarini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Asosiy kapitalga investisiyalarni moliyalashtirish - korxonalarning bino-inshootlar, uskunalar, texnika, yangi texnologiyalar, infratuzilma ob’yektlari kabi uzoq muddatli aktivlarni xarid qilish yoki yaratish uchun mablag‘ topish jarayonidir. Asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investisiyalar iqtisodiyotning real sektorini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish quvvatlarini yangilash va kengaytirish, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ta’minlash kabi bir qator strategik vazifalarni amalga oshirishda hal qiluvchi rol uynaydi. Shu bois, yengil sanoat korxonalarini modernizatsiya qilishda, ayniqsa, korxonalar asosiy fondlarini yangilashda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investisiyalar muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, sanoatning barqaror rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan bir qator omillar ham mavjud. Ushbu muammolarni hal qilish uchun 2026-yil uchun aniq chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Xususan, korxonalarga aylanma mablag‘larni to‘ldirish uchun 200 million AQSH dollari miqdorida imtiyozli kreditlar ajratilishi, 138 ta kompaniya moliyaviy sog‘lomlashtirilishi va 100 ta yangi korxona eksport faoliyatiga jalb qilinishi shular jumlasidandir. Raqamlashtirishni tezlashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun sohadagi 40 ta kompaniyada ERP tizimlari va sun’iy intellekt texnologiyalari joriy etiladi. Xalqaro hamkorlikni kengaytirish doirasida xalqaro yetkazib beruvchilar va yirik brendlar bilan hamkorlikni mustahkamlash, marketing tadqiqotlari va xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirok etish hamda xorijiy kompaniyalarni mamlakatga ko‘chirishni rag‘batlantirish choralari rejalashtirilgan.

Sohaga yo‘naltirilayotgan investisiyalar va ularning ishlab chiqarish sanoati, xususan, yengil sanoat korxonalari faoliyati samaradorligiga qanday ta’sir qilayotganligini tahlil qilishga harakat qilamiz.

1-jadval

Ishlab chiqarish sanoati bo‘yicha asosiy kapitalga investisiyalar tarkibining hajmi va ulushi [10]

Ko‘rsatkichlar	Yillar				
	2020	2021	2022	2023	2024
Ishlab chiqarish sanoatiga yo‘naltirilgan investisiyalar xajmi, trln.so‘m	62,8	63,2	76,4	100,6	144,6
Jami asosiy kapitaldagi ulushi, foizda	31,1	25,8	28,3	28,6	29,3

1-jadval ma’lumotlari tahlili ko‘rsatishicha, 2020-2024-yillar mobaynida ishlab chiqarish sanoatiga yo‘naltirilgan investisiyalar hajmi 2,3 barobarga oshgan bir paytda, uning jami asosiy kapitaldagi ulushi 1.8 foizli bandga pasaygan. Bunday holat, birinchidan, asosiy kapitalni modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni intensiv rivojlantirish nuqtai nazaridan ijobiy holatni nomoyon etsa, ikkinchidan, jami asosiy kapital tarkibida ishlab chiqarish sanoatiga yo‘naltirilgan investisiyalar ulushining pasayish tendensiyasiga ega ekanligi, ushbu tarmoqqa qo‘shimcha investisiyalarni, kreditlarni faol jalb qilish zarurligini ko‘rsatadi. Bir vaqtning o‘zida O‘zbekistonda yengil sanoat korxonalari asosiy fondlarining eskirish darajasi 30-35 foizni tashkil etadi. Bu esa yengil sanoat korxonalarini zamonaviy texnikalar bilan ta’minlash, buning uchun moliyaviy imtiyoz yaratish zarurligini ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan, tijorat banklari orqali yengil sanoat korxonalarining uskunalar xaridiga Yengil sanoatni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan ajratiladigan kreditlarni imtiyozli shartlarda, jumladan, yillik 7 foiz stavkadan oshmagan holda taqdim etish maqsadga muvofiqdir.

Yengil sanoat korxonalari tarmog‘ida to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish asosiy o‘rinni egallaydi. To‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish -to‘qimachilik tolasini tayyorlash va yigirish, shuningdek, to‘qimachilik gazlamalarini va tayyor to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish, to‘qimachilik mahsulotlariga va kiyimlarga bezak berish, tayyor to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni o‘z ichiga oladi.

2020-2024-yillarda respublikamizda tuqimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarida o‘sish tendensiyasi kuzatilsada (2024-yilda 2020-yilga nisbatan 2,44 barobarga oshgan), o‘tgan yilga nisbatan o‘sish sur’ati ko‘rsatkichi 2024-yilda 11,1 foizni tashkil qilib, 2020-yilga nisbatan 6,3 foiz punktga pasaygan. Ushbu holat ham yengil sanoat korxonalarini qo‘shimcha modernizatsiya qilishga investisiya va kreditlarni jalb qilishni taqozo etgan (1-rasm).

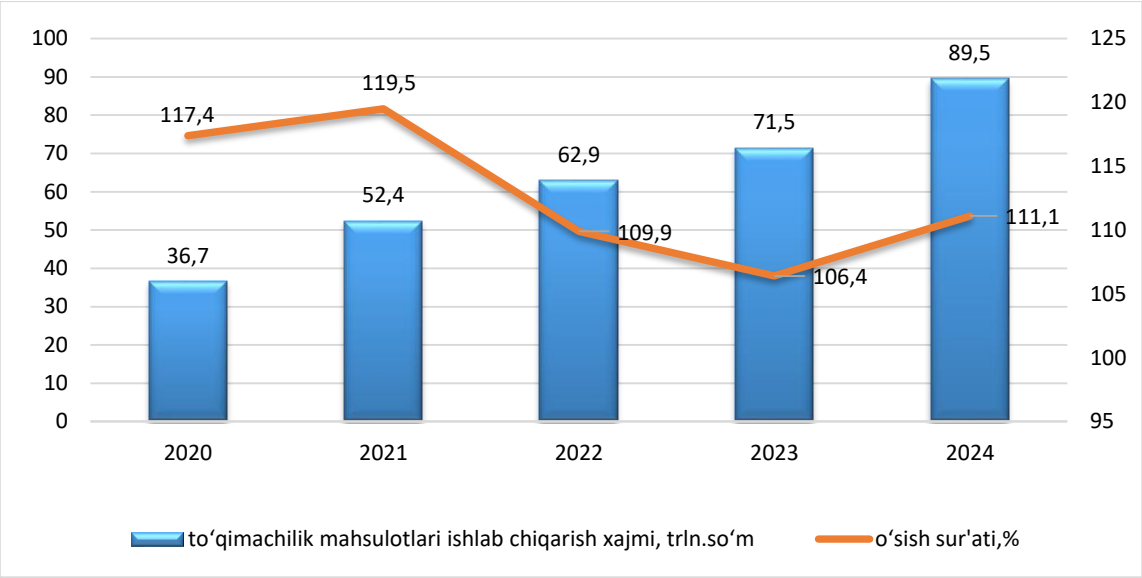

1-rasm. 2020-2024-yillarda to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish xajmi va o‘sish sur’ati [11]

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 17-noyabrdagi 729-son “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yengil sanoatni rivojlantirish agentligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarorining qabul qilinishi yengil sanoat korxonalari asosiy fondlarini imtiyozli kredit resurslari asosida modernizatsiya qilish imkonini beradi.

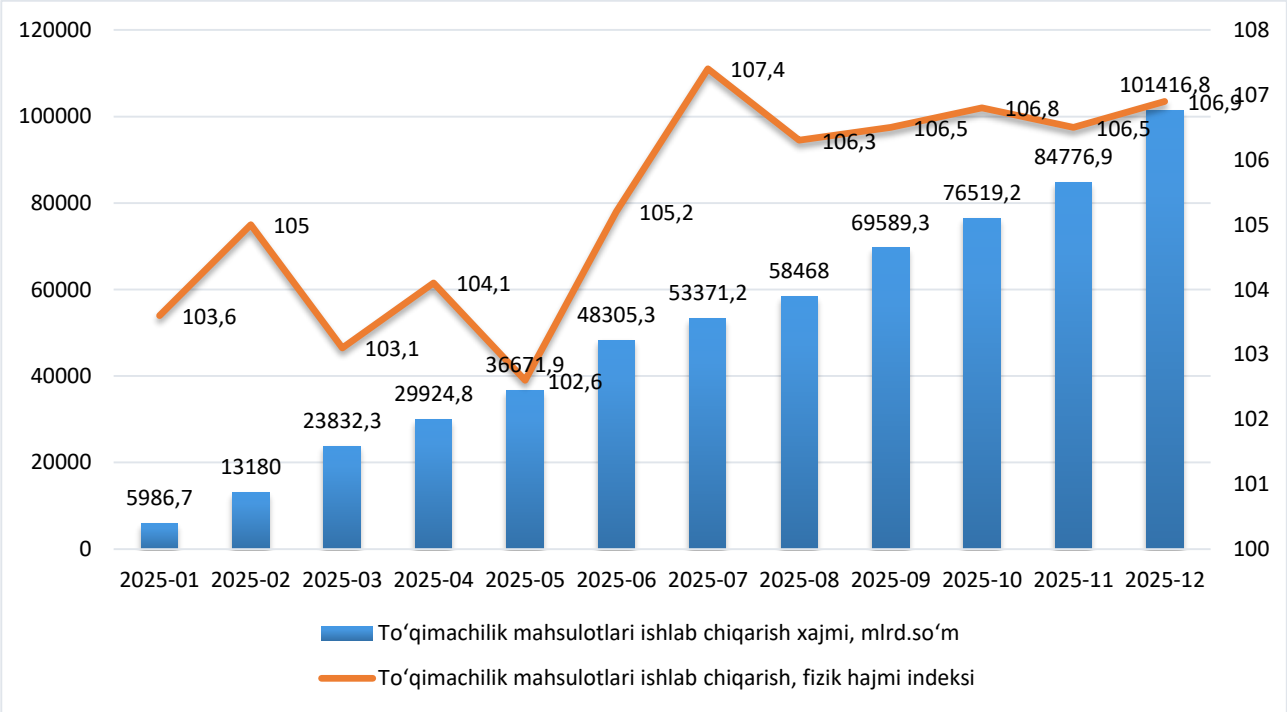

2-rasm. 2025-yilda to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish xajmi va o‘sish sur’ati (fizik hajmi indeksi,%) [12]

2-rasm ma’lumotlariga ko‘ra, tijorat banklari orqali yengil sanoat korxonalarining uskunalar xaridiga Yengil sanoatni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan ajratilgan imtiyozli kreditlar natijasida yengil sanoat sohasida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini ishlab chiqish va sifatli amalga oshirish, shu jumladan, to‘qimachilik, charm-poyabzal, ipakchilik va gilamchilik yo‘nalishida amalga oshirilayotgan islohotlarni yanada jadallashtirish imkoni yaratilgan, tarmoqdagi investision loyihalarni imtiyozli shartlarda moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmi takomillashtirilgan hamda to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o‘sish sur’ati 2025-yilning yakunida 106,9 foizga teng bo‘lib, yil boshiga nisbatan 3,3 foizli bandga oshishiga olib kelgan.

Bundan tashqari, yengil sanoat korxonalarining moliyaviy holatini yaxshilash va zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish yo‘nalishida amalga oshiriladigan investisiya loyihalariga xalqaro moliya institutlari va xorijiy banklardan hukumat kafolatlarisiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri investisiya va kreditlarni jalb qilish masalalari ham muhim ahamiyat kasb etib, uzoq muddatli moliyalashtirish resurslari tanqisligi sharoitida tashqi moliyalashtirish manbalariga ehtiyoj tug‘diradi. O‘zbekiston iqtisodiyotida yengil sanoat, ayniqsa to‘qimachilik va kiyim-kechak tarmoqlari eksportga yo‘naltirilgan, mehnat sig‘imi yuqori va qo‘shilgan qiymat zanjirini chuqurlashtirish imkoniyati katta bo‘lgan strategik sohalardan hisoblanadi. So‘nggi yillarda mazkur tarmoqni modernizatsiya qilish, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish ulushini oshirish hamda jahon ta’minot zanjirlariga integratsiya qilish davlat iqtisodiy siyosati ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Shu nuqtai nazardan, yengil sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash va zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etishga qaratilgan investisiya loyihalariga xalqaro moliya institutlari va xorijiy banklar mablag‘larini hukumat kafolatlarisiz jalb qilish tashabbusi iqtisodiy jihatdan asoslangan va tizimli ahamiyatga ega hisoblanadi. Ayniqsa, yengil sanoat korxonalarining asosiy fondlarini yangilashga yo‘naltirilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalar va kreditlar natijasida, yangi ish o‘rinlari yaratish, eksport salohiyatini oshirish va jahon bozorida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga erishiladi (2-jadval).

2-jadval

Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan xorijiy investisiya va kreditlar[13]

Ko‘rsatkichlar	Yillar				
	2021	2022	2023	2024	2025
Yangi asosiy fondlarni yaratishga yo‘naltirilgan xorijiy investisiya va kreditlarning miqdori, mlrd. AQSH dollari	9,8	10,2	16,0	26,4	33,5

2-jadval ma’lumotlari tahliliga ko‘ra, iqtisodiyotda asosiy kapitalga investisiyalarni moliyalashtirishda korxonalarning yangi asosiy fondlarini yaratishga yo‘naltirilgan xorijiy investisiyalar va kreditlar miqdori oxirgi besh yilda o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lib, 2025-yilda 33,5 mlrd. AQSH dollariga yetgan. Bu ko‘rsatkich 2021-yilga nisbatan 3,4 barobarga oshgan. Yengil sanoat korxonalarining moliyaviy holatini yaxshilash va zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish yo‘nalishida amalga oshirilgan investisiya loyihalarini xalqaro moliya institutlari va xorijiy banklar tomonidan hukumat kafolatlarisiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri investisiya va kreditlari hisobiga moliyalashtirish

natijasida 2025-yil yakunlari bo‘yicha yangi asosiy fondlarni yaratishga yo‘naltirilgan xorijiy investisiya va kreditlarning hajmi 2024-yil yakunlariga nisbatan qariyb 27 foizga o‘sishiga olib kelgan.

Xalqaro moliya va kredit institutlarining dunyo davlatlari iqtisodiyotlariga investisiya va kredit mablag‘larini yo‘naltirayotganda o‘ziga xos strategik asoslarga tayanadilar. Masalan, mamlakatlardagi maqroiqtisodiy barqarorlik, iqtisodiy yoki sohaviy ustuvorlik, davlat dasturlarini amalga oshirish bilan bog‘liq uyg‘unlik va hakozolar. Mamlakatlar ichki va tashqi qarzlari yuki, to‘lov balansi holati, davlat byudjeti taqchilligi darajasi, inflyasiya darajasi va milliy valyutasi barqarorligi kabi ko‘rsatkichlarning ijobiy yoki salbiy bo‘lishi makroiqtisodiy barqarorlikni tavsiflaydi.

O‘zbekistonda yengil sanoat sohasi, ayniqsa, to‘qimachilik sanoatini rivojlantirish dasturlari ishlab chiqilgan bo‘lib, 2027-yilda ip-kalavaning qariyb 100 foizini mahalliy qayta ishlash rejalashtirilgan. Toshkent, Andijon va Namangan viloyatlaridagi to‘qimachilik sanoat zonalari va texnologik parklar zarur infratuzilma bilan jihozlanishi belgilangan. To‘qimachilik kompaniyalari o‘z mahsulotlarini ham ichki, ham xalqaro miqyosda sotish maqsadida xalqaro miqyosda taniladigan kamida 10 ta mahalliy kiyim-kechak brendini yaratish rejalashtirilgan. To‘qimachilik va trikotaj sanoatini rivojlantirish uchun 100 million AQSH dollari miqdoridagi imtiyozli kreditlar ajratilishi va tijorat banklari ushbu maqsadlar uchun 12 million AQSH dollari miqdoridagi kredit liniyalarini olishlari belgilangan. Mablag‘larning bir qismi sanoat zonalari ma’muriyatlariga sanoat binolari va oqava suvlarni tozalash inshootlarini qurish uchun ajratiladi. Qolgan mablag‘lar pardalar, sochiqlar va boshqa to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish loyihalariga sarflanadi[14]. Albatta, amalga oshirilayotgan bunday chora-tadbirlar yaqin kelajakda mamlakat yengil sanoati rivojlanishiga hissa qo‘shib, ushbu sohadagi yetakchi davlatlar qatoridan munosib joy olishni ta’minlaydi.

Xulosa. Asosiy kapitalga investisiyalar mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega ekan, albatta ushbu investisiyalarni moliyalashtirish manbalari va usullarini domiy takomillashtirib borish zarur. Yuqorida keltirilgan ilmiy yondashuvlar va xalqaro tajriba tahlili shuni ko‘rsatadiki, yengil sanoat investisiya loyihalariga xalqaro moliya institutlari va xorijiy banklar mablag‘larini hukumat kafolatlarisiz jalb qilish iqtisodiy jihatdan maqbul va strategik jihatdan asoslangan mexanizm hisoblanadi. Ushbu siyosat korxonalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, korporativ boshqaruvni modernizatsiya qilish, davlat qarz risklarini kamaytirish va yuqori qo‘shilgan qiymatli eksportga yo‘naltirilgan industrial rivojlanishni tezlashtirishga xizmat qiladi.

O‘zbekistonda yengil sanoat korxonalari asosiy kapitaliga yo‘naltirilgan investisiyalarni moliyalashtirishni takomillashtirish masalalarida quyidagi taklif va tavsiyalarni berish mumkin:

tarmoqda investisiya siyosati “ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash”dan “kapitalni modernizatsiyalash” modeliga o‘tkazilishi lozim;

tarmoqda kapital bozori instrumentlari va institusional investorlar ishtirokini kengaytirish zarur;

sohaga yo‘naltirilayotgan investisiyalar eksportga yo‘naltirilgan zanjirlar bilan integratsiya qilinishi lozim;

yuqori texnologiyali ishlab chiqarish uchun malakali kadrlar tayyorlash tizimi investisiya siyosatining ajralmas qismiga aylanishi darkor. Ushbu ta'kidlab o'tilgan ilmiy taklif va tavsiyalar asosida soha rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11-sentyabr 2023-yildagi PF-158 "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. (https://lex.uz/ru/docs/6600404).

2. Zakizadeh, H., & Aligholi, M. (2015). Investigation of factors affecting investment in textile industry and the influence of development of this industry on national employment. Mediterranean Journal of Social Sciences. https://www.richtmann.org/journal/index.php/mjss/article/view/6644

3. Xu, J., & Wang, B. (2019). Intellectual capital performance of the textile industry in emerging markets: A comparison of China and South Korea. Sustainability, 11(8), 2354. https://www.mdpi.com/2071-1050/11/8/2354

4. Kim, Y.-J., & Park, J. (2019). A sustainable development strategy for the Uzbekistan textile industry: The results of a SWOT-AHP analysis. Sustainability, 11(17), 4613. https://www.mdpi.com/2071-1050/11/17/4613

5. Umarova, G., & Tukhtaeva, S. (2023). Analysis of investment management in the textile industry of Uzbekistan. American Journal of Economics and Law. https://advancedscienti.com/index.php/AJEL/article/view/1266

6. Usmonov, B. (2021). Evaluation of efficiency of capital management in textile companies in Uzbekistan. Asian Journal of Research in Business Economics and Management. https://www.indianjournals.com/article/ajrbem-12-1-006

7. Dadaboeva, M. (2024). Economic mechanism of mobilizing investments for industry development. Green Economy and Development. https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/7406

8. O'zbekiston Respublikasi investisiyalar, savdo va sanoat vazirligi ma'lumotlari. https://invest.miit.uz/en/guide/explore/textiles?utm_source=chatgpt.com

9. OECD. (2014). Textile finishing and textile industry statistics. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2014/09/textile-finishing_g1g4855e/9789264221185-en.pdf

10. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi. https://stat.uz/uz/

11. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi. https://stat.uz/uz/

12. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi. https://stat.uz/uz/

13. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi. https://stat.uz/uz/

14. https://textileexpo.uz/en/news/in-uzbekistan-the-textile-industry-will-receive-112-million-in-preferential-loans

Избосаров Баходир Эргашевич
Тошкент Кимё халқаро университети тадқиқотчиси

ЎЗБЕКИСТОНДА ГЕОЛОГИЯ-ҚИДИРУВ ИШЛАРИНИ РИВОЖЛАНИШИ ВА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

Избосаров Баходир Эргашевич
Соискатель. Ташкентский Международный Университет Кимё.

РАЗВИТИЕ ГЕОЛОГИЧЕСКИХ РАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТ В УЗБЕКИСТАНЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА ЗАТРАТ

Izbosarov Bakhodir Ergashevich
Researcher. Kimyo International University in Tashkent

DEVELOPMENT OF GEOLOGICAL EXPLORATION WORKS IN UZBEKISTAN AND ORGANIZATION OF COST ACCOUNTING

Аннотация: Мақолада геология-қидирув ишларида харажатлар ҳисобининг ўзига хос хусусиятлари, уларда харажатларни туркумлаш тарктиби ҳамда бухгалтерияда ҳисобга олиш тартиби баёни келтириб ўтилган. Геология соҳасида харажатларни такомиллаштириш юзасидан илмий таклиф ва амалий тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: Геология-қидирув, харажатлар, махсулот таннархи, калькуляция, бевосита харажатлар, ўзгамас харажатлар, ўзгарувчан харажатлар,

Аннотация: В статье описаны особенности калькуляции затрат в геологической разведке, структура классификации затрат в ней и порядок учета. Сформулированы научные предложения и практические рекомендации по повышению эффективности калькуляции затрат в геологической сфере.

Ключевые слова: Геологическая разведка, затраты, себестоимость продукции, расчет, прямые затраты, постоянные затраты, переменные затраты.

Abstract: The article describes the specific features of cost accounting in geological exploration, the structure of cost classification in them and the procedure for accounting. Scientific proposals and practical recommendations are formulated to improve costs in the field of geology.

Keywords: Geological exploration, costs, product cost, calculation, direct costs, fixed costs, variable costs.

Кириш. Геология-қидирув ишлари (ГҚИ) бошқа саноат тармоқларидан ўзининг юқори таваккалчилиги, натижасининг ноаниқлиги ва капитал сиғимдорлиги билан ажралиб туради. Ушбу хусусиятлар бухгалтерия ҳисобини юритишда махсус ёндашувларни талаб қилади.

Геология-қидирув ишларининг ўзига хос хусусиятлари, натижанинг ноаниқлиги (Риск), сарфланган маблағлар ҳар доим ҳам фойдали қазилма конларининг очилишига олиб келмайди. Бу ҳисобда харажатларни актив (капиталлаштириш) ёки давр харажати сифатида тан олишда мураккаблик туғдиради. Босқичма-босқичлик, ишлар лойиҳалаш, қидирув, баҳолаш ва разведка босқичларидан иборат. Ҳар бир босқич алоҳида ҳисоб объектлари сифатида қаралади. Узоқ муддатлилик, кон очилишидан то уни ишлатишгача бўлган давр йиллаб давом этиши мумкин. Бу эса тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғининг катта бўлишига олиб келади. Ҳудудий тарқоқлик ва масофа, ишлар корхона базасидан узоқда, чўл ёки тоғли ҳудудларда олиб борилади. Бу транспорт ва логистика харажатларининг юқори салмоғини ташкил этишига сабаб бўлади. Мавсумийлик, айрим ҳудудларда ишлар фақат йилнинг маълум вақтида (масалан, баҳор-куз) олиб борилади, бу эса ишчилар иш ҳақи ва техника амортизациясини тақсимлашда ўзига хос тартибни талаб қилади. Шу нуқтаи назардан қаралганда геология сохасида харажатлар ҳисобини ташкил этиш ва уни такомиллаштириш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи. Амалдаги бухгалтерия ҳисоби миллий стандартида эса харажатларга қуйидаги таъриф берилган: “Ҳаққоний тақдим этиш операция, ҳодиса ва шароитларнинг оқибатларини Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асосда (рўйхат рақами 3530, 2024 йил 12 июль) келтирилган активлар, мажбуриятлар, даромадлар ва харажатларнинг таърифлари ва тан олиш мезонларига мувофиқ тўғри акс эттиришни талаб этади”[1].

Бундан ташқари, харажатларнинг турли жиҳатлари қуйидаги стандартлар билан тартибга солинади:

1-сон БҲМС (“Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот”) Харажатларни тан олиш ва ёритиб беришнинг умумий тамойилларини белгилайди.

21-сон БҲМС (Ҳисобварақлар режаси) Харажатларни бухгалтерия проводкаларида қандай акс эттиришни белгилайди (масалан, 9400-“Давр харажатлари” ёки 9100-“Сотилган маҳсулотлар таннархи”).

24-сон БҲМС (“Қарзлар бўйича харажатлар ҳисоби”) Фоизлар ва кредитлар билан боғлиқ харажатларни капитализация қилиш ёки харажатга чиқариш тартибини тушунтиради.

Россияда харажатнинг фундаментал таърифи ПБУ 10/99 да берилган бўлиб, у Ўзбекистон стандарти билан деярли бир хил. ФСБУ 14/2022 эса фақатгина номоддий активларга оид харажатларни қачон актив деб ҳисоблаш ва қачон фойда/зарар тўғрисидаги ҳисоботга харажат сифатида ёзишни тартибга солади [2].

Қозоғистонда Миллий молиявий ҳисобот стандартига (ММҲС/НСФО) мувофиқ, харажатларга қуйидагича таъриф берилган: “Харажатлар - бу ҳисобот даврида активларнинг чиқиб кетиши ёки камайиши ёхуд мажбуриятларнинг пайдо бўлиши шаклида иқтисодий нафларнинг камайиши бўлиб, бу муассислар (иштирокчилар) ўртасида капитални тақсимлаш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда хусусий капиталнинг камайишига олиб келади” [3].

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида, хусусан, бухгалтерия ҳисоби ва солиқ соҳасида харажатлар тушунчасига икки хил ёндашув мавжуд.

1. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига (БҲМС) мувофиқ харажатлар - бу ҳисобот даврида активларнинг чиқиб кетиши ёки камайиши ёхуд мажбуриятларнинг кўпайиши шаклида иқтисодий нафларнинг камайишидир. Бунда Харажатлар корхона капиталини камайтиради ва Муассислар (акциядорлар) ўртасида капитални тақсимлаш (масалан, дивидендлар тўлаш) билан боғлиқ бўлган ҳолатлар харажат деб ҳисобланмайди.

2. Солиқ кодексига асосан фойда солиғини ҳисоблашда харажатлар чегириладиган ва чегирилмайдиган турларга бўлинади [4].

А.Каримов харажатларни икки турга бўлади: бевосита ва билвосита харажатлар, шунингдек, харажатларни шартли ўзгармас сифатида хам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини билдириб ўтади[5]. Л.П.Краснова эса: “Харажатлар - бу ҳисобот даврида активларнинг чиқиб кетиши (пул маблағлари, бошқа мол-мулклар) ёки мажбуриятларнинг пайдо бўлиши натижасида иқтисодий нафнинг камайиши бўлиб, бу корхона капиталининг камайишига олиб келади” [6]. деб таъриф берган. Ушбу таърифда асосан, харажатларни ишлаб чиқариш харажатлари (маҳсулот таннархини шакллантирувчи) ва давр харажатлари (сотиш ва бошқариш билан боғлиқ) каби турларга ажратиб кўрсатади. Бу ёндашув халқаро стандартлар ва миллий бухгалтерия ҳисоби тизимидаги таърифларга мос келади.

Харажатларни ҳисобга олиш, уларни таҳлил қилиш ҳамда аудити услубиёти бўйича республикамизда кўплаб илмий тадқиқотлар ва изланишлар олиб борилган. Уларни айримларида харажатлар интеллектуал капитал сифатида ёнлошилган бўлса, айрим иқтисодчи олимлар эса соҳа ва тармоқлар кесимида тадқиқ этишган.

М.Қ.Пардаев: “Маҳсулот (иш, хизмат) таннархини шакллантирувчи харажатлар моддалари, уларнинг ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлиги ва самарадорлигини баҳолаш усуллари ёритилган” [7]. А.Ибрагимовнинг фикрича, аудит - бу нафақат хатоларни излаш, балки хўжалик фаолияти ҳақида ишончли ахборот бериш ва ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини тасдиқлаш жараёнидир.

Н.Каримовнинг илмий изланишларида (айниқса, банклар ва йирик корхоналар мисолида) ички аудитнинг хавф-хатарларни бошқаришдаги роли ёритилган. У ички аудитни корхона ичидаги нобудгарчиликларнинг олдини олиш ва ички назоратни мустаҳкамлашнинг асосий воситаси сифатида тавсифлайди [8].

А.З.Авлокулов томонидан олиб борилган тадқиқотларда “Даромад ва харажатларни нафақат бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари (БҲМС), балки Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС) талаблари асосида қайта таснифлаш зарурлигини таъкидлаган ва Молиявий натижалар аудитини ташкил этишда таваккалчиликка асосланган ёндашув (risk-based approach) ва тизимли назорат усулларини қўллаш” муҳимлигини асослаб берган [9].

А.И.Алиқулов “Харажатлар ҳисоби ва таҳлилининг назарий ва амалий масалалари” номли монографиясида харажатларни иқтисодий мазмуни, ишлаб чиқаришдаги роли ва ҳисоблаш усулига кўра тизимли гуруҳлашни таклиф этади. Бунда харажатларни бевосита (тўғридан-тўғри) ва билвоситага ажратиш, шунингдек, уларни маҳсулот таннархига киритишнинг методологик асосларини кўрсатиб беради. А.И.Алиқулов асосан харажатларни оптималлаштириш ва таннархни пасайтириш орқали корхона фойдасини оширишнинг илмий асосланган йўлларини кўрсатишга қаратилган [10].

Методология. Мақолани ёзишда умумиқтисодий ва мантиқий усуллар: тизимли таҳлил, индукция ва дедукция, қиёсий таҳлил, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий таҳлил усуллари: капиталлаштириш, «Муваффақиятли ҳаракатлар» (Successful Efforts), қийматсизланиш тести (Impairment test), аудит ва назоратнинг махсус усуллари: рискка асосланган аудит, танланма кузатув, рақамли ва технологик усуллар: ГИС-мониторинг (Геоахборот тизимлари), Big Data ва прогнозлаштириш ҳамда Блокчейн технологияси усуллардан фойдаланилган.

Натижа ва муҳокама. Ўзбекистонда геология-қидирув ишларини (ГҚИ) ташкил этилиши тарихи ва унинг меъёрий-ҳуқуқий асосларининг шаклланишини учта асосий даврга бўлинади.

1. Илк геологик ўрганиш ва собиқ иттифоқ даври (1920-1991 йиллар) бу даврда Ўзбекистон ҳудудида тизимли геологик тадқиқотлар бошланган.
2. Мустақилликнинг дастлабки йиллари ва ҳуқуқий пойдевор (1991-2016 йиллар) мустақилликдан сўнг соҳанинг миллий меъёрий-ҳуқуқий базасини яратиш бошланди.
3. Замонавий ислоҳотлар ва янги босқич (2017 йилдан ҳозиргача) соҳани рақамлаштириш ва бозор иқтисодиёти тамойилларига ўтиш амалга оширилмоқда.

Республикамизда 2020 йил Геология фанлари университети ташкил этилди. 2021 йил ПП-5083-сонли қарор билан “Ўзбек геология қидирув” АЖ ташкил этилиб, давлат бошқаруви ва хўжалик юритиш вазифалари ажратилди. 2024 йил “Ер қаъри тўғрисида”ги янги таҳрирдаги Қонун (ЎРҚ-987) қабул қилинди. Унда инвестициявий жозибадорликни ошириш ва халқаро (JORC) стандартларига ўтиш кўзда тутилган. Марказий Осиё давлатларидаги геология соҳасидаги ислоҳотлар минтақа давлатлари сўнгги йилларда минерал-хомашё базасини ривожлантириш учун инвестиция муҳитини яхшилашга алоҳида эътибор қаратмоқда. Жумладан, Қозоғистон Республикаси 2029 йилгача фойдали қазилмалар қазиб олишни 40 фоизга оширишни мақсад қилган. Геологик қидирув ишларини молиялаштиришда ҚҚСдан озод қилиш ва харажатларнинг 25 фоизини амортизация қилиш каби имтиёзлар жорий этилган бўлиб, 400 000 квадрат километр майдонда геологик ва геофизик қидирув ишларини ўтказиш режалаштирилган. Қирғизистон Республикаси 2024 йилда уран ва торий конларини қидириш ва қазиб олишга қўйилган мораторий бекор қилинди. Халқаро ҳамкорлик: Бишкекда ўтказилган “MINEX Central Asia 2024” форуми доирасида SRK Consulting ва Metso каби йирик компаниялар билан инвестиция лойиҳалари бошланди. Минтақада критик минераллар (литий, кобальт, никель) ва камёб ер элементларини қидиришга эътибор кучаймоқда, чунки бу “Яшил иқтисодиёт” учун муҳим аҳамиятга эга.

Ривожланган хорижий давлатларда ГҚИни ташкил этишнинг асосий хусусияти - давлат назорати ва хусусий инвестицияларнинг мувозанатидир. Австралия ва Канада - бу давлатларда геологик ҳисоботларни фақат махсус лицензияга эга “Малакали мутахассис” (Qualified Person) тайёрлаши мумкин. Хорижий инвесторларга “миллий манфаатларга зид эмаслик” сертификатлари берилади. Чилида ГҚИни амалга ошириш учун маҳаллий ҳамжамиятлар билан маслаҳатлашувлар (Citizen Participation) мажбурий ҳисобланади, бу эса ижтимоий низоларнинг олдини олади. Литий, уран ва торий каби стратегик ресурслар давлат назоратида бўлиб, уларни қазиб олишда давлат биринчи навбатда сотиб олиш ҳуқуқига эга.

Заҳираларни баҳолашнинг халқаро ҳисобдорлик стандартлари (JORC ва CRIRSCO) тизимларига ўтиш муҳим ўрин тутади. JORC кодекси (Австралия) заҳираларни геологик ишончлилик ва иқтисодий жиҳатдан асосланганлигига кўра классификациялайдиган профессионал амалиёт кодексидир. CRIRSCO андозаси дунё бўйлаб геология-қидирув натижаларини эълон қилишда минимал стандартларни белгилайди. Инвесторлар олдида ҳисобот беришда маълумотларнинг аниқлиги ва шаффофлигини таъминлайди. БМТнинг ер қаъридан фойдаланиш таснифи (UNFC) билан интеграциялашган бўлиб, давлат стратегияларини тузишда қулайлик яратади. Хорижий тажриба ГҚИда нафақат давлат молиялаштириши, балки хусусий секторни рағбатлантириш ва халқаро (JORC/CRIRSCO) стандартлар асосида заҳираларни баҳолаш муҳимлигини кўрсатади.

1-жадвал

Геология-қидирув ишларини (ГҚИ) тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қиёсий таҳлили[1]

Қиёсий мезонлар	Ўзбекистон "Ер қаъри тўғрисида"ги Қонун, 2024 й.	Қозоғистон Ер қаъри кодекси, 2018 й.	Австралия ва Канада (Jorc/NI 43-101 тизими)
Ҳуқуқ бериш механизми	**Электрон аукционлар** (E-auksion) орқали шаффоф танлов.	**“Биринчи келган - биринчи олади”** (First come, first served) тамойили.	Танлов асосида ёки ер эгаси билан келишув (Exploration License).
Заҳираларни баҳолаш стандарти	ГКЗ (эски) тизимидан **CRIRSCO ва JORC** стандартларига тўлиқ ўтиш белгиланган.	**KAZRC** (CRIRSCO асосидаги миллий стандарт) мажбурий жорий этилган.	**JORC (Австралия) ва NI 43-101 (Канада)** - дунёдаги энг нуфузли стандартлар.
Масъул шахслар институти	**“Малакали мутахассис”** (Competent Person) институти қонун билан мустаҳкамланди.	**PONEN** мустақил экспертлар жамияти ҳисоботларни тасдиқлайди.	Фақат халқаро сертификатга эга **Qualified Person** имзоси тан олинади.
ГҚИ босқичлари ва муддатлари	Қидирув учун - **5 йил** (яна 5 йилгача узайтириш имконияти билан).	Қидирув - **6 йил** (камёб металлар учун 15 йилгача).	Лойиҳа турига қараб мослашувчан муддатлар (одатда 2-5 йил).
Экологик ва ижтимоий масъулият	**Рекультивация** учун жамғарма ташкил этиш мажбурий (Ликвидация жамғармаси).	Қатъий экологик суғурта ва маҳаллий аҳоли олдидаги ижтимоий мажбуриятлар.	**ESG (Экология, Ижтимоий, Бошқарув)** стандартлари инвестор учун асосий шарт.
Маълумотлар шаффофлиги	Геологик маълумотларнинг бир қисми **очиқ ва рақамлашган** (Миллий база).	"Инфратузилмавий маълумотлар маркази" орқали барча маълумотлар рақамли кўринишда.	Маълумотларнинг аксарияти очиқ ва ҳар қандай инвестор учун онлайн мавжуд.
Техноген чиқиндилар	Чиқиндилардан (шламлар, хвостлар) фойдаланиш бўйича **алоҳида ҳуқуқлар** берилди.	Чиқиндилар алоҳида минерал хомашё тури сифатида қазиб олиниши мумкин.	Қайта ишлаш ва “Circular Economy” (айланма иқтисодиёт) бўйича солиқ имтиёзлари.

[1] Тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

Ўзбекистон тизими сўнгги ислоҳотлар натижасида “маъмурий буйруқбозлик”дан “инвестициявий шериклик” моделига ўтди. Қозоғистон тажрибасидан “биринчи келганга ҳуқуқ бериш” тамойили эмас, балки маълумотларни 100 фоиз рақамлаштириш жиҳатини ўзлаштириш фойдали ҳисобланади. Австралия ва Канада моделида асосий эътибор давлат назоратига эмас, балки биржа ва инвесторлар олдидаги шаффофликка (JORC) қаратилган.

Ўзбекистоннинг минерал-хомашё базасини нафақат давлат бюджети, балки фаол хусусий инвестициялар ҳисобига кенгайтиришга хизмат қилади. Унда халқаро тажрибадан миллий қонунчиликка интеграция қилиниши керак бўлган 5 та асосий устувор йўналиш акс этган.

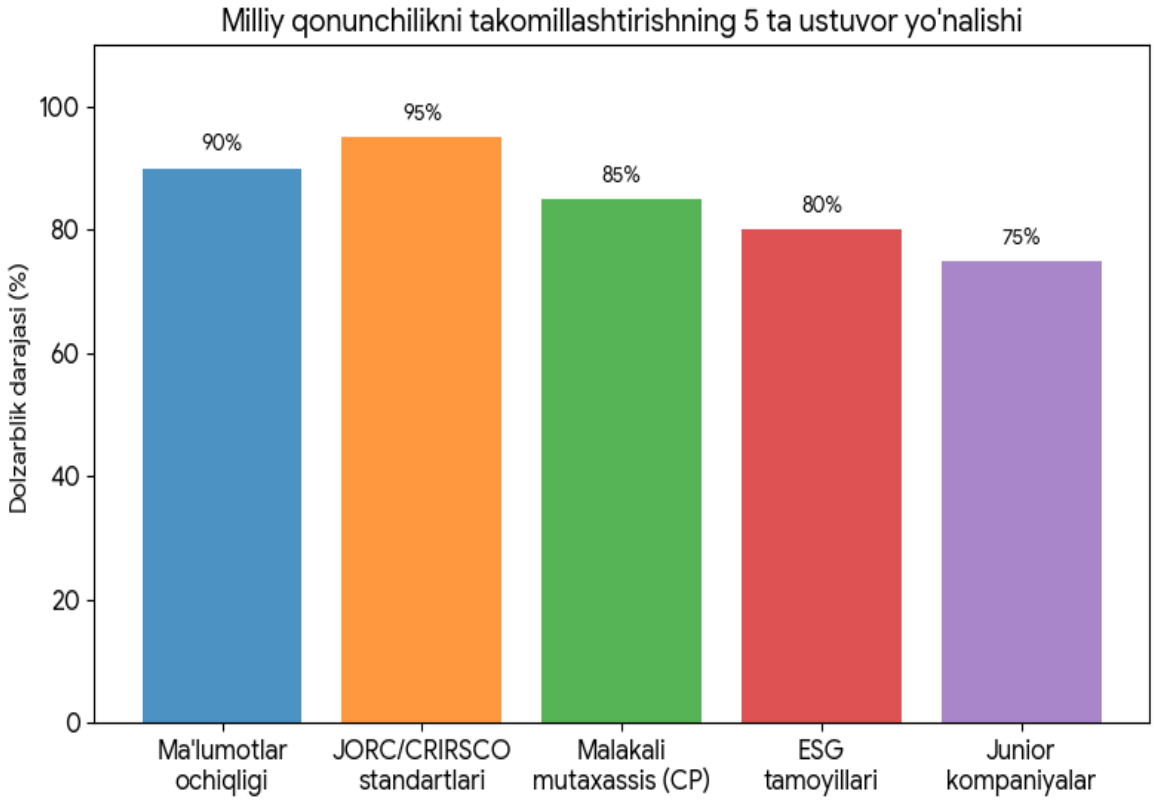

1-расм. Минерал-хомашё базасини халқаро тажрибадан миллий қонунчиликка интеграция қилиниши керак бўлган асосий йўналишлари.[2]

Гелогик қидирув ишларида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, уларда қуйидаги жиҳатлар муҳим аҳамият касб этади:

1. **Рақамлаштириш ва очиқлик:** Геологик маълумотларни “Big Data” тамойили асосида онлайн платформага ўтказиш. Бу инвесторнинг қидирув олди харажатларини 20-30% га камайтиради.
2. **Халқаро стандартлар:** JORC кодексига ўтиш маҳаллий конларни Лондон ёки Торонто биржаларида котировка қилиш имконини беради.

[2] Тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

3. **Инсон капитали (CP):** Ҳисоботларни давлат органи эмас, балки шахсий жавобгарликка эга профессионал геолог тасдиқлаши керак. Бу коррупцияни камайтиради ва сифатни оширади.

4. **ESG стратегияси:** Қидирув ишларининг экологик изсизлиги ва маҳаллий жамиятга фойда келтириши халқаро грантлар ва "Яшил" инвестицияларни жалб қилишнинг асосий шартидир.

5. **Юниор компаниялар:** Кичик, мобил геология компанияларига имтиёзлар бериш орқали янги конлар очиш тезлигини ошириш мумкин.

Геология соҳасида олтин қазиб олиш 129,1 тонна, Кўмир қазиб олиш 6,7 миллион тонна, Соҳага жами 7,2 миллиард доллар инвестиция жалб этилди. Шундан 3,58 миллиард доллари бевосита Тоғ-кон саноати ва геология вазирлиги ва йирик корхоналар (ОКМК, НКМК) томонидан ўзлаштирилди. Экспорт Тоғ-кон маҳсулотлари экспорти қариб 1,8 миллиард долларни ташкил этди.

2-жадвал

Тоғ-кон ва геология соҳасига киритилган инвестициялар тақсимоти[3]

Ташкилот номи	Инвестиция ҳажми ($ млн)	Асосий лойиҳа
Олмалиқ КМК (ОКМК)	1 940	"Ёшлик-1" конини ўзлаштириш ($4,6 млрдлик лойиҳа)
Навоий КМК (НКМК)	789,6	Ишлаб чиқаришни 39% га ошириш ва модернизация
Геология вазирлиги	572	Минерал-хомашё базасини кенгайтириш
"Навоийуран" ДК	126	Уран заҳираларини кўпайтириш

Геология- соҳасида келгуси режалар ва прогноз кўрсаткичларни қуйидаги маълумотлардан кўриш мумкин:

- 2025-2026 йилларда соҳани рақамлаштириш ва "Яшил иқтисодиёт" учун зарур бўлган стратегик металларни қазиб олишга асосий урғу берилди.
- Инвестициялар 2025 йилда геология ва тоғ-кон лойиҳаларига қўшимча 1 миллиард доллар тўғридан-тўғри инвестиция жалб қилиш режалаштирилган.
- Ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, Кўмир қазиб олиш ҳажмини 10 миллион тоннага етказиш, Каолин ишлаб чиқаришни 50%га ошириш.
- Металлар "Ўзбекистон технологик металлар комбинати" АЖ томонидан 818 тонна молибден ва 240 тонна вольфрам концентрати ишлаб чиқариш кўзда тутилган.
- Янги қувватлар Олмалиқ КМКда 3-мис бойитиш фабрикасини (МБФ-3) ва Ўзбекистон металлургия заводида янги қуюв-прокат мажмуасини ишга тушириш кутилмоқда.

Келгуси йилларда геология соҳасида қуйидаги инновацион ечимлар жорий этилади:

"Геомониторинг" тизими ер қаъридан фойдаланишни масофавий мониторинг қилиш ва аэрокосмик суратлар орқали назорат қилиш йўлга қўйилади. Рақамли геология барча

[3] Тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

бирламчи геологик маълумотлар, хариталар ва ҳисоботлар рақамли форматга ўтказилади. НКМК 2025 йилда халқаро бозорда яна 500 миллион долларлик евробондлар чиқаришни режалаштирмоқда.

Ўзбекистон геология соҳасининг келгуси режалари “Ўзбекистон – 2030” стратегияси ва 2026–2030 йилларга мўлжалланган минерал-хомашё базасини ривожлантириш стратегияси доирасида белгиланган. Ушбу режалар инвестициялар оқимини кўпайтириш, рақамлаштириш ва стратегик муҳим металлар заҳирасини кенгайтиришга йўналтирилган.

Инвестициявий ва иқтисодий прогнозлар (2025–2030 йй.) Ўзбекистон 2030 йилгача геология-қидирув ишларига жами 9,4 миллиард доллардан ортиқ инвестиция жалб қилишни режалаштирмоқда.

3-жадвал

Геология-қидирув ишларига жалб қилинган инвестициялар ҳақида маълумот[4]

Кўрсаткич	2024 йил (факт)	2025 йил (прогноз)	2030 йил (мақсад)
Жами инвестициялар	$7,2 млрд (Аввалги маълумот)	$8,5 млрд+	$9,4 млрд+
Иқтисодиёт ҳажми (ЯИМ)	$100 млрд+	7,7% ўсиш	$200 млрд
Рақамлаштириш даражаси	Бошланғич	60%	100%

Геология қидирув ишларида келгуси 5 йилликнинг стратегик йўналишлари:

- Минерал заҳираларни кўпайтириш углеводород (нефт ва газ), қора металлургия ва иқтисодиётнинг драйвер тармоқлари учун зарур бўлган минерал хомашё заҳираларини жадал суръатларда ошириш.
- Трансформация ва рақамлаштириш соҳа корхоналарида бошқарув тизимини рақамлаштириш, геологик маълумотларнинг ягона базасини яратиш ва сунъий интеллект технологияларини қўллаш.
- “Яшил” иқтисодиёт геология-қидирув ишларида атроф-муҳитга таъсирни камайтириш ва энергия тежамкор технологиялардан фойдаланиш.
- Йирик лойиҳалар ва ишлаб чиқариш режалари уран қазиб олиш “Навоийуран” ДК 2030 йилгача инвестиция дастури доирасида янги конларни ўзлаштиришни давом эттиради.
- Қора металлургия 2030 йилга қадар соҳани ривожлантириш стратегияси ишлаб чиқилади, бу эса маҳаллий темир рудаси заҳираларидан фойдаланишни кенгайтиради.
- Газ ва нефть Ички бозорни узлуксиз энергия билан таъминлаш мақсадида янги углеводород конларини қидириш ва мавжудларини модернизация қилиш бўйича инвестиция лойиҳалари амалга оширилади.
- 2025 йил давомида соҳа ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш бўйича махсус чора-тадбирлар дастури амалга оширилади. Бунда халқаро стандартлар (JORC ва бошқалар) асосида ишлай оладиган мутахассислар тайёрлашга устуворлик берилади.

[4] Тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

Ушбу режаларнинг амалга оширилиши Ўзбекистоннинг 2030 йилга бориб, Глобал инновацион индексда кучли 50 та давлат қаторига киришига хизмат қилади. Геология-қидирув ишлари (ГҚИ) бошқа саноат тармоқларидан ўзининг юқори таваккалчилиги, натижасининг ноаниқлиги ва капитал сиғимдорлиги билан ажралиб туради. Ушбу хусусиятлар бухгалтерия ҳисобини юритишда махсус ёндашувларни талаб қилади. Геология-қидирув ишларининг ўзига хос хусусиятлари, натижанинг ноаниқлиги (Риск), сарфланган маблағлар ҳар доим ҳам фойдали қазилма конларининг очилишига олиб келмайди. Бу ҳисобда харажатларни актив (капиталлаштириш) ёки давр харажати сифатида тан олишда мураккаблик туғдиради. Босқичма-босқичлик, ишлар лойиҳалаш, қидирув, баҳолаш ва разведка босқичларидан иборат.

Ҳар бир босқич алоҳида ҳисоб объектлари сифатида қаралади. Узоқ муддатлилик, кон очилишидан то уни ишлатишгача бўлган давр йиллаб давом этиши мумкин. Бу эса тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғининг катта бўлишига олиб келади. Ҳудудий тарқоқлик ва масофа, ишлар корхона базасидан узоқда, чўл ёки тоғли ҳудудларда олиб борилади. Бу транспорт ва логистика харажатларининг юқори салмоғини ташкил этишига сабаб бўлади. Мавсумийлик, айрим ҳудудларда ишлар фақат йилнинг маълум вақтида (масалан, баҳор-куз) олиб борилади, бу эса ишчилар иш ҳақи ва техника амортизациясини тақсимлашда ўзига хос тартибни талаб қилади.

Бухгалтерия ҳисобида акс этиш тартиби, бухгалтерия ҳисобида ГҚИ харажатларини акс эттиришда асосан иккита халқаро ёндашув мавжуд бўлиб, миллий амалиёт ҳам шуларга таянади.Харажатларни гуруҳлаш ва тан олиш, ГҚИ харажатлари одатда 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» ёки ихтисослашган 0800 «Капитал қўйилмалар» (агар актив сифатида тан олинса) счётларида жамланади.

Тўғри харажатлар, бурғилаш ишлари, геофизик тадқиқотлар, дала ишчиларининг иш ҳақи, ишлатилган материаллар ва ёқилғи. Эгри (билвосита) харажатлар, лаборатория таҳлиллари, махсус техника амортизацияси, экспедиция бошқарув харажатлари. Капиталлаштириш тартиби (МҲСБ 6 бўйича), халқаро стандартлар ва янгиланган миллий қоидаларга кўра, қидирув харажатларини икки хил усулда ҳисобга олиш мумкин. Муваффақиятли ҳаракатлар усули (Successful Efforts), Фақат истиқболли конлар билан боғлиқ харажатлар актив (0890 — «Номоддий активларга капитал қўйилмалар») сифатида капиталлаштирилади. Натижасиз (қурук) қудуқлар харажатлари ўша даврнинг зарарига олиб чиқилади. Тўлиқ харажатлар усули (Full Cost), барча қидирув харажатлари, натижасидан қатъи назар, актив сифатида жамланиб, кейинчалик қазиб олинган маҳсулот таннархига амортизация сифатида қўшилади.

Ҳисоб счётларида акс эттириш:

Материаллар сарфланганда Дт 2010 (ГҚИ объекти) - Кт 1000.

Иш ҳақи ҳисобланганда Дт 2010 - Кт 6710.

Босқич якунланиб, геологик ҳисобот топширилганда, агар натижа ижобий бўлса Дт 0400 (Номоддий актив - қидирув активлари) - Кт 2010/0800.

Агар натижа салбий бўлса: Дт 9430 (Бошқа операцион харажатлар) - Кт 2010.

Экологик ва қайта тиклаш мажбуриятлари ГҚИнинг ўзига хос жиҳати - иш тугагач, ер майдонини рекультивация қилиш (аввалги ҳолатига қайтариш) мажбуриятидир. Ҳисобда бунинг учун заҳира (резерв) шакллантирилиши керак:

Дт 2010 - Кт 8910 (Келажакдаги харажатлар учун заҳира)

ГҚИ ҳисобида асосий урғу харажатларни ҳар бир объект (қудуқ ёки майдон) кесимида аниқ юритиш ва уларни актив сифатида тан олиш мезонларини тўғри белгилашга қаратилади.

Хулоса ва таклифлар.

Олиб борилган таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда геология соҳасида инвестициявий жозибадорлигини ошириш ва самарадорлигини таъминлаш учун қуйидаги йўналишларда ишларни давом эттириш мақсадга мувофиқ бўлади:

Биринчидан, геологик маълумотларнинг очиқлиги ва рақамлаштирилиши (Австралия ва Қозоғистон тажрибаси) - Геологик маълумотларни нафақат давлат фондида сақлаш, балки уларни онлайн интерактив хариталар кўринишида инвесторларга очиқ тақдим этиш. Бу қидирув ишлари бошланишидан олдин таваккалчиликларни баҳолаш имконини беради. Заҳираларни ҳисоблашда CRIRSCO ва JORC тизимларига тўлиқ ўтиш - миллий ГКЗ (Давлат заҳиралар комиссияси) таснифидан воз кечиб, халқаро фонд биржалари томонидан тан олинадиган JORC кодексини ягона мажбурий стандарт сифатида қабул қилиш. Бу маҳаллий конларнинг халқаро бозордаги қийматини оширади.

Иккинчидан, “Малакали мутахассис” (Competent Person) институтини ривожлантириш - Геологларнинг мустақил касбий бирлашмаларини ташкил этиш ва уларга ҳисоботларни тасдиқлаш ваколатини бериш. Бунда давлат назоратидан профессионал масъулият тизимига ўтилади (Канада ва Австралия тажрибаси).

Учинчидан, Экологик ва ижтимоий мажбуриятларни (ESG) қонуний мустаҳкамлаш - Ер қаъридан фойдаланувчилар учун нафақат техник, балки ESG (Environmental, Social, and Governance) стандартларини жорий этиш. Бу маҳаллий аҳоли билан ишлаш ва экологик тиклаш ишларини халқаро талаблар даражасига кўтаради.

Тўртинчидан, кичик ва ўрта геология-қидирув (Junior) компанияларини рағбатлантириш - Қонунчиликда юқори таваккалчиликка эга бўлган илк қидирув босқичлари учун солиқ имтиёзларини кенгайтириш. Хорижда бўлгани каби, “Юниор компаниялар” учун махсус молиявий ва ҳуқуқий режимларни жорий этиш. Техноген конлардан фойдаланишни иқтисодий рағбатлантириш - Эски кон чиқиндиларини қайта ишлаш (Circular Economy) бўйича меъёрий ҳужжатларни соддалаштириш ва бу орқали “Яшил” геология тамойилларини қўллаб-қувватлаш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. 2016 йил 13 апрел. ЎРҚ-404-сон.

2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. 2020 йил 1 январь. https://lex.uz/docs/4674902#4684083

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 4611-сонли қарори. 2020 йил 24 феврал. https://lex.uz/docs/4746047

4. “Молиявий ҳисоботларни тақдим этиш”. 1-сон БҲХС (Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандарти). Расмий таржима-2022 й. 108-банд.

5. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари бўйича “Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси”. Расмий таржима-2022 й.

6. **Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (1-сонли БҲМС) «Молиявий ҳисоботни тақдим этиш ва ҳисоб сиёсати».** https://lex.uz/docs/7050497

7. Приказ Минфина России от 06.05.1999 N 33н "Об утверждении Положения по бухгалтерскому учету ПБУ 10/99 "Расходы организации" (Зарегистрировано в Минюсте России 31.05.1999 N1790).

8. Об утверждении Национального стандарта финансовой отчетности. Приказ Министра финансов Республики Казахстан от 31 января 2013 года № 50. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 8 февраля 2013 года № 8328.

9. А.Каримов. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. Т.: “Иқтисод-молия” нашриёти. 2019 йил.

10. Краснова Л.П «Финансы, деньги, кредит». Учебник. М.: Юристъ, 2000.

11. М.Қ.Пардаев ва Б.И.Исроилов "Молиявий таҳлил" (1999) ўқув қўлланмаси.

12. А.З.Авлокулов«Молиявий натижалар ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш» мавзусидаги докторлик (DSc) диссертацияси авт, 2018 – 48 б.

13. А.И.Алиқулов (профессор Б.А. Хасанов билан ҳамкорликда) чоп этилган «Амалий бошқарув ҳисоби» ва «Бошқарув ҳисоби» каби ўқув қўлланмалари

J.Kamalova
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi

O‘ZBEKISTONDA TURIZM TARMOG‘INING ASOSIY IQTISODIY KO‘RSATKICHLARI TAHLILI

Дж. Камалова
Независимый исследователь Ташкентского государственного экономического университета

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ УЗБЕКИСТАНА

J.Kamalova
Independent researcher at Tashkent State University of Economics

ANALYSIS OF THE MAIN ECONOMIC INDICATORS OF THE TOURISM INDUSTRY IN UZBEKISTAN

Annotatsiya. Turizm mamlakat iqtisodiyotining ajralmas qismi hisoblanib, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga bevosiat ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, ish bilan bandlik, mamlakat iqtisodiyotini diversifikatsiya darajasi, aholining daromadlari darajasi o‘zgarishi va boshqalar. Turizmning jadal sur’atlarda o‘sib borishiga asosiy sabab bu insonlarning hordiq chiqarish va mehnat qobiliyatlarini tiklashga bo‘lgan extiyojlarini qondirish orqali o‘z yashash sharoitlarini o‘zgartirishga bo‘lgan intilishlarining ommaviy tus olib borayotganligidir. Iqtisodiy nuqtai-nazardan olib qaraganda, turizmning ahamiyatli va o‘ziga xos xususiyati shundaki, u iste’mol talabining yangi shaklini yuzaga keltirmoqda. Bunday talab bitta tovarga emas, balki tovarlar va xizmatlarning butun bir majmuasiga tegishlidir.

Mazkur maqolada malmakatimizda turizm tarmog‘ining asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari tahlil qilingan, mavzuga oid xorijiy va mahadlliy olimlarning ilmiy ishlari tahlili va xulosalari keltirilgan hamda tegishli ilmiy xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: turizm iqtisodiyoti, turizm samaradorligi, YAIMga hissa, turizmdan keladigan daromadlar, turistik oqimlar, xorijiy turistlar, mehnat bozori va turizm, turizm infratuzilmasi, turizm sektori rivojlanishi, turizm multiplikator effekti, iqtisodiy tahlil, turizmning barqaror rivojlanishi, turizm siyosati, sektorning iqtisodiy ta’siri.

Аннотация: Туризм является неотъемлемой частью экономики страны и оказывает прямое влияние на макроэкономические показатели. В частности, он влияет на уровень занятости, степень диверсификации экономики, изменение уровня доходов населения и другие показатели. Основной причиной стремительного роста туризма является массовое

стремление людей изменить свои условия жизни, удовлетворяя потребность в отдыхе и восстановлении трудоспособности. С экономической точки зрения важной и отличительной особенностью туризма является то, что он формирует новый вид потребительского спроса. Этот спрос распространяется не на один товар, а на целый комплекс товаров и услуг.

В данной статье проанализированы основные экономические показатели туристической отрасли нашей страны, рассмотрены и обобщены научные работы соответствующих зарубежных и отечественных исследователей, а также сформулированы соответствующие научные выводы.

Ключевые слова: экономика туризма, эффективность туризма, вклад в ВВП, доходы от туризма, туристические потоки, иностранные туристы, рынок труда и туризм, туристическая инфраструктура, развитие туристического сектора, мультипликативный эффект туризма, экономический анализ, устойчивое развитие туризма, туристическая политика, экономическое воздействие сектора.

Annotation: Tourism is an integral part of a country's economy and has a direct impact on macroeconomic indicators. In particular, it affects employment, the level of economic diversification, changes in the population's income levels, and other factors. The main reason for the rapid growth of tourism is the increasing mass tendency of people to change their living conditions by satisfying their need for recreation and restoring their work capacity. From an economic perspective, the significant and distinctive feature of tourism is that it generates a new form of consumer demand. This demand is not limited to a single product but applies to a whole set of goods and services.

This article analyzes the main economic indicators of the tourism sector in our country, reviews and synthesizes the research and findings of relevant foreign and local scholars, and presents the corresponding scientific conclusions.

Keywords: tourism economy, tourism efficiency, contribution to GDP, tourism revenues, tourist flows, foreign tourists, labor market and tourism, tourism infrastructure, tourism sector development, tourism multiplier effect, economic analysis, sustainable tourism development, tourism policy, economic impact of the sector.

Kirish. Mamlakatimizda ish o‘rinlari yaratish, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, hududlarni jadal rivojlantirish, valyuta tushumlarini ko‘paytirish, aholi daromadlari va turmush darajasini oshirish kabi eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni yaqin istiqbolda hal qilish uchun keng salohiyatga ega bo‘lgan turizm sohasini rivojlantirish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizda turizm sohasini iqtisodiyotning muhim strategik tarmog‘i sifatida yanada rivojlantirish, sayyohlar oqimini keskin oshirish, yangi turizm obyektlarini tashkil etish, sohadagi tadbirkorlarni qo‘shimcha ravishda qo‘llab-quvvatlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish hamda mavjud ish o‘rinlarini saqlab qolish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi PF-87-son “2025-2026-yillarda sayyohlar oqimini keskin ko‘paytirish va turistik xizmatlar ko‘lamini jadal kengaytirish orqali turizmning iqtisodiyotdagi o‘rni va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilindi.[1]

Turizm jahon iqtisodiyotida yuqori daromadli va jadal rivojlanib boruvchi sohalardan hisoblanib, xalqaro ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarni mustahkamlashda muhim o‘rin egallamoqda. Ayniqsa, bu soha mehnat talab sanoat ish o‘rinlarini yaratishda peshqadamlik

qilayotganini, korxonalarning soni jihatdan turizm sohasining ustunligini, tabiiy va madaniy muhitni asrash hamda barqaror rivojlanishda asosiy rol o‘ynayotganini hamda xalqlar va millatlararo totuvlikni ta’minlashga sezilarli hissasini qo‘shayotganini alohida ta’kidlab o‘tish mumkin.

Oxirgi yillar davomida turizm jahon iqtisodiyotining eng tez o‘sayotgan sektori va yirik eksport sanoatiga aylanib bormoqa. Jahon turizmi bo‘yicha Manila deklaratsiyasida “Turizm faoliyat sifatida mamlakatlarlarning ijtimoiy, madaniy, ta’lim va iqtisodiy sohalariga va ularning xalqaro aloqalariga bevosita ta’siri ko‘rsatib xalqlar hayotida muhim ahamiyat kasb etadi” deya e’tirof etilgan. Bu esa turizmning jamiyat hayotiga chuqur kirib borayotganligi va ahamiyati ortib borayotganligini turizmga xos bo‘lgan iqtisodiy, ijtimoiy va gumanitar funktsiyalarni tahlil qilish orqali bilish mumkin.

Turizmning iqtisodiy funktsiyasi turistlarning talab va iste’moli orqali namoyon bo‘ladi. Doimiy yashash joyidan uzoqda bo‘lgan turistlarning ehtiyojlari uch guruhga:

- asosiy;
- o‘ziga xos;
- qo‘shimcha ehtiyojlarga ajratiladi.

Turistlarning asosiy ehtiyojlari bu yashash, harakatlanish va ovqatlanish ehtiyojlaridir. Shundan kelib chiqib joylashtirish vositalari, ovqatlanish korxonalari va transport korxonalari xizmatlari turistik faoliyatni amalga oshirishda majburiy xisoblanadi. Joylashtirish vositalari (mehmonxonalar, motellar, xususiy uylar va boshqalar) va ovqatlanish korxonalari (restoran, kafe, barlar) turistlarning normal hayot kechirishlari uchun sharoit yaratadi. Transport vositalari ularni dam olish joyiga etkazilishini va marshrut ichidagi harakatlanishlarini ta’minlaydi.

Asosiy xizmatlarni iste’mol qilish turistlarning sayohatga chiqishidan asosiy maqsadi bo‘lgan taasurotlar, ko‘ngil ochishlar, ishbilarmonlik uchrashuvlari, sanatoriya-kurort xizmatlari kabi o‘ziga xos ehtiyojlarini qondirish uchun imkoniyat yaratib beradi.

Sayohat davomida vujudga keladigan qo‘shimcha ehtiyojlar servis, savdo, madaniy ko‘ngilochar korxonalar xizmatlari bilan qondiriladi. Turistik iste’molning o‘ziga xosligi shundaki, tovar iste’molchiga emas iste’molchi tovarga iste’molini amalga oshirish uchun keladi. Aynan iste’mol orqali turizm mamlakat yoki uning biror mintaqasi xo‘jalik faoliyatini rag‘batlantiradi. Mehmonxonalar, motellar, ovqatlanish korxonalari, transport korxonalari, sport inshootlari, madaniyat muassasalari daromadlarini oshiradi, maishiy xizmat ko‘rsatish, aloqa, avtoxizmatlar va boshqalarning rivojlanishini rag‘batlantiradi. Ushbu mintaqani reklama qiladigan mahalliy hunarmandlarning buyumlari, suvenirlarga talab oshib boradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turizm tarmog‘ining iqtisodiyotga ta’siri, uning asosiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha xorijiy va mahalliy olimlar bir qator ilmiy izlanishlar olib borishgan. Ushbu ilmiy ishlarda turizmning mamlakat yalpi ichki mahsulotiga ta’siri, daromadlarga ta’siri, ularni optimallashtirish bo‘yicha iqtisodiy modellardan foydalanganligini ko‘rish mumkin.

Bakyt Syzdykbayeva, Zhanarys Raimbekovning ilmiy ishlarida Turizm sohasining iqtisodiy ko‘rsatkichlarini baholash va rivojlanish istiqbollari yoritilgan. Turizmdan keladigan daromadlar, mehnat bozoridagi ta’sir, turistlar oqimi va turistik xizmatlar rivoji tahlil qilingan. Turizm sektori milliy iqtisodiyotdagi hissasini hisoblash uchun statistik va iqtisodiy indikatorlardan foydalanilgan.[2]

Zhanat K. Altaibayeva turizmning asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari va rivojlanishini baholash bo‘yich ilmiy tadqiqot olib borgan. Turizmda ichki va tashqi turistlar, ularning sarflashlari va xizmatlardan foydalanishi tahlil qilingan. Ekonomik ko‘rsatkichlar orqali sektorning ta’siri baholangan. Turizm sektori rivojlanishi bevosita va bilvosita iqtisodiy ta’sir qilishi haqida xulosa shakllantirilgan.[3]

Larry Dwyer, Peter Forsyth va Wayne Dwyer esa Turizmning iqtisodiy ta’sirini baholash uchun Tourism Satellite Accounts, Competitiveness indeksi, General Equilibrium modellaridan foydalanishni taklif etadi. Turizm sektori YAIMga, eksportga va ish bilan ta’minlashga sezilarli hissa qo‘shishi hamda turizm siyosati va strategik investitsiyalar milliy iqtisodiy rivojlanishda samarali bo‘lishi asoslangan.[4]

Zhifeng Jiening ilmiy ishlarida xorijiy turizm daromadlari va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi aloqa tadqiq etilganligini ko‘rishimiz mumkin. U turizmdan tushadigan daromadlar YAIM va iqtisodiy o‘sishga ta’sirini tahlil qilgan va kuchli turistik oqimlar iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirishi bo‘yicha xulosaga kelgan. Shuningdek, turizm sektori tashqi valyuta daromadlari va investitsiyalar uchun muhim manba ekanligini ta’kidlagan.[5]

Pablo Dorta-González & Sara M. González-Betancorning ilmiy ishlanmalarida turizm ishlab chiqarish sektorlari va ularning daromad darajasi asosiy mavzu ekanligini kuzatish mumkin. Olib borilgan tadqiqotlarida turizmda mehnat bozori va turizmdan keladigan daromadlar tahlil qilingan va sektorning turli qismlari (mehmonxona, transport, xizmatlar) solishtirilgan. Infratuzilma va yuqori sifatli xizmatlar iqtisodiy samaradorlikni oshirishi bo‘yicha xulosa shakllantirilgan.[6]

Giotis Georgiosning ilmiy ishlarida esa turizmning bandlikka ta’siri (meta-tahlil)ni o‘rgangan. Turizm sektori ish o‘rinlari yaratishda qanday ta’sir qiladi, turli mamlakatlardagi tahlil natijalari taqqoslangan. Turizm bandlikka ijobiy ta’sir qilishi hamda turizmdan keladigan kirimlar va infratuzilma sektori ish o‘rinlari va iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlashi aniqlangan.[7]

Mahalliy iqtisodchilardan Sh.Islomova esa O‘zbekistonda turizmning iqtisodiy ahamiyati bo‘yich ilmiy izlanishlar olib borgan. Uning ishlarida turizm YAIM, eksport va mehnat bozoridagi ta’sir ko‘rsatkichi sifatida tahlil qilingan. Turizm sektori iqtisodiy rivojlanish uchun asosiy drayver sanalishi va investitsiyalar va infratuzilma rivoji muhim vazifa hisoblanishi ta’kidlangan.[8]

F. Ahmadov esa turizm infratuzilmasi va iqtisodiy ko‘rsatkichlar ustida tadqiqotlar olib borgan hamda mehmonxona, transport va xizmatlar sektorlari iqtisodiy natijalarini tahlil qilgan. Infratuzilma rivoji turistlarning soni va sarfini ko‘paytirishda muhim hamda turizmdan keladigan daromad YAIMga ijobiy ta’sir qiladi, degan xulosani shakllantirgan.[9]

Professor O.Astanakulovning ilmiy ishlarida O‘zbekistonda turizm tarmog‘ining iqtisodiy samaradorligi va uning rivojlanish imkoniyatlari chuqur tahlil qilingan. Ish doirasida turizm xizmatlari eksporti, sohada bandlik darajasi, xorijiy sayyohlar soni o‘zgarishi va turizmning yalpi ichki mahsulot (YAIM) shakllanishiga qo‘shgan hissasi kabi asosiy makroiqtisodiy va tarmoq ko‘rsatkichlarining keng qamrovli tahlili o‘tkazilgan. Korrelyatsiya va regressiya tahlilidan foydalanish ushbu ko‘rsatkichlar o‘rtasida statistik jihatdan muhim bog‘liqlik mavjudligini aniqlashga, shuningdek, ularning turizm sanoati samaradorligi va raqobatbardoshligini umumiy oshirishga sezilarli ta’sirini aniqlashga imkon bergan.[10]

Tahlil va natijalar. Turizm ko‘p rejali va faol dam olish shakli sifatida hayotda va ishda sarflangan insonlarning ichki resurslari va kuchini maksimal to‘liq va har tomonlama yangilashga ko‘maklashadi. U odatdagi hayot tarzini, faoliyat turini o‘zgartirish, vaqtinchalik doimiy yashash joyini tark etish imkoniyatini beradi. Turizmning ahamiyati insonlarning mehnat qobiliyati, kuchini tiklash, butun jamiyatning psixofiziologik resurslarini tiklashda turistik faoliyatning turli tuman va faolligida aks etadi.

Insonning hayoti ma’lumki, uch fazaga - ish, uy va bo‘sh vaqtga bo‘linadi. So‘nggisining qimmati doimo ortib boradi. Turizm bo‘yicha 1989-yilda qabul qilingan Gaaga deklaratsiyasida insonning “dam olish, bo‘sh vaqt va davriy to‘lovi amalga oshiriladigan ta’til olish hamda ko‘ngil ochish va bilimini oshirish maqsadlarida ushbu vaqtda ta’tilni o‘tkazish va ham ichki ham xalqaro turizmdan olinadigan foydaga sarflash huquqi borligi” bejizga muhim jihat sifatida ta’kidlanmagan . Turizm potentsial iste’molchilarga turli xil va jozibador turistik sayohatlarni taklif qilish orqali bo‘sh vaqtdan ratsional foydalanishga ko‘maklashadi.

Turizmning gumanitar funktsiyasi insonlarning har tomonlama rivojlani-shi, kamol topishida foydalanish imkoniyatini beradi. Turizm insonlarning dunyoqarashini kengaytiradi, uning intellektini oshiradi va dam olishni atrofdagi olam bilan tanishuv shaklida amalga oshirish imkonini beradi. Sayohat insonga ruhiy va ahloqiy qadriyatlariga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish, bilimlarini jumladan kasbiy bilimlarini chuqurlashtirish imkonini beradi. Turizm insonning muloqot qilish va axborot almashishda kommunikativ ehtiyojlarini qondirishga ko‘maklashadi. Do‘stlari va qarindoshlarinikiga tashrif buyurish, gumanitar va ishbilarmonlik aloqalarini o‘rnatish maqsadlarida amalga oshiriladigan sayohatlar ortib bormoqda. Turizm xalqlar o‘rtasida tinchlik va do‘stlik munosabatlarini o‘rnatishda, halqlar o‘rtasida aloqalarning kengayishida muhim rol o‘ynaydi. Kanadalik olimlar turizmning hozirgi holatini tahlil qilish asosida “Turizmni avvalo mintaqalar va mamlakatlar iqtisodiy munosabatlari sifatida qarash lozim. Xalqaro turistik aloqalar qanchalik muntazam ko‘rinishga ega bo‘lsa jahon iqtisodiyoti ham jahon kon’yunkturasi barqaror bo‘lib boraveradi uni taxmin qilish imkoniyati shunchalik ortib boraveradi” deya xulosaga kelishgan .

O‘sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalashda, uning dunyoqarashini kengaytirishda, ahloqiy xususiyatlari shakllanishida, jamiyat va atrof muhiga munosabati shakllanishida alohida ahamiyat kasb etadi.

2020–2024-yillar davomida O‘zbekiston turizm sohasida sezilarli o‘sish va tarkibiy o‘zgarishlar kuzatilgan.

Avvalo, O‘zbekistonga tashrif buyurgan xorijiy turistlar soni 2020-yildagi 1 504,1 ming kishidan 2024-yilda 7 957,2 ming kishigacha oshgan. Bu qariyb 5,3 barobarlik o‘sishni anglatadi. Ayniqsa, 2022-yildan boshlab keskin o‘sish kuzatilib, pandemiyadan keyin xalqaro turizm oqimi jadal tiklangani namoyon bo‘lgan.

Dam olish tashkilotlari va turistik bazalar soni 2020-yilda 277 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2021-yilda 132 tagacha qisqargan, keyingi yillarda yana tiklanib, 2024-yilda 219 taga yetgan. Bu ko‘rsatkich sohada muayyan optimallashtirish va qayta tashkil etish jarayonlari kechganini anglatadi.

1-jadval.

O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasi ko‘rsatkichlari1

T/r	Ko‘rsatkichlar nomi	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
1.	O‘zbekistonga tashrif buyuradigan xorijiy turistlar soni (ming kishi)	1504,1	1881,3	5232,8	6626,3	7957,2
2.	Dam olish tashkilotlari va turistik bazalari obyektlari soni (dona)	277	132	163	172	219
3.	Faoliyat ko‘rsatayotgan turistik firma va tashkilotlar soni (turoperator, turagent)	337	288	348	593	743
4.	Turistik firma va tashkilotlar tomonidan xizmat ko‘rsatilganlar soni (ming kishi)	212,3	577,8	673,7	1157,1	1972,9
5.	Mehmonxona va shunga o’xshash joylashtirish vositalari (obyektlar) soni (ming birlik)	1156	1085	1167	1387	2383
6.	Mehmonxona va shunga o’xshash joylashtirish vositalarida joylashtirilgan shaxslar soni (ming kishi)	702,8	1217	2250,3	2524,3	2864,3
7.	Dam olish tashkilotlari va turistik bazalarida joylar soni (ming birlik)	29,6	72,3	24,5	16,9	11

Faoliyat ko‘rsatayotgan turoperator va turagentlar soni 2020-yilda 337 ta bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda 743 tagacha oshgan. Bu ikki barobardan ziyod o‘sish turizm bozorida xususiy sektor faolligi kuchayganini va raqobat muhiti shakllanayotganini ko‘rsatadi.

Turistik firmalar tomonidan xizmat ko‘rsatilganlar soni ham jadal o‘sgan: 2020-yilda 212,3 ming kishi bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda 1 972,9 ming kishiga yetgan. Bu qariyb 9 barobarlik o‘sishni anglatadi va tashkillashtirilgan turizm xizmatlari hajmi kengayganini ko‘rsatadi.

Mehmonxona va joylashtirish vositalari soni 2020-yilda 1 156 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilda 2 383 tagacha oshgan. Joylashtirilgan shaxslar soni esa 702,8 ming kishidan 2 864,3 ming kishigacha ko‘paygan. Bu infratuzilmaning kengayishi va turistlar oqimining ortishi o‘rtasidagi mutanosiblikni tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, dam olish tashkilotlari va turistik bazalardagi joylar soni 2021-yilda 72,3 ming birlikkacha oshgan bo‘lsa, keyingi yillarda pasayib, 2024-yilda 11 ming birlikni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkichdagi o‘zgarishlar tarmoqdagi ixtisoslashuv, qayta profillashtirish yoki hisob usuli o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Umuman olganda, tahlil qilinayotgan davrda O‘zbekiston turizm sohasi jadal rivojlangan, ayniqsa 2022–2024-yillarda barqaror o‘sish tendensiyasi shakllangan. Xorijiy turistlar oqimining ortishi, turoperatorlar sonining ko‘payishi va mehmonxona infratuzilmasining kengayishi turizmning milliy iqtisodiyotda strategik tarmoq sifatida mustahkamlanayotganini ko‘rsatadi.

[1] O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzildi

Mamlakatimizda turizm faoliyatiga mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq asosiy davlat siyosati darajasida qaraldi. Soha rivoji uchun barcha zarur tashkiliy - huquqiy mexanizm vujudga keltirilib, muhim me'yoriy hujjatlar qabul qilindi va bu ish hozirda ham davom etmokda. Mamlakatimizda turizmning ravnaqi, uni yangi pog'onalarga ko'tarish, yurtimizni jahon turizm markazlaridan biriga aylantirish uchun avvalo huquqiy zamin yaratish lozim edi. Shu tufayli O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining mazkur yo'nalishga taa'luqli qonun va kodekslari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining turizmga oid qator Farmonlari, Respublika Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Adliya Vazirligining va boshqa mutasaddi davlat idoralarining yo'riqnoma, ko'rsatma va tartiblari ishlab chiqilib, hayotga tadbiq etilmoqda. Davlatning turizm sohasidagi siyosati davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosat ko'rinishlaridan biri hisoblanadi.

Davlatning turizm sohasidagi siyosati – bu turizm industriyasini va turizm bozori subyektlarini (turoperatorlar va turagentlar) rivojlantirish, fuqarolarga turizm xizmat ko'rsatish shakllarini takomillashtirish hamda shu asosda siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatini mustahkamlash bo'yicha davlat faoliyatidir.

Davlatning turizm siyosati xalq xo'jalik kompleksini rivojlantirish va aniq maqsadlarga erishish uchun turizm sohasi faoliyatiga davlat ta'sirining shakllari, usullari va ta'sir qilish yo'nalishlari yig'indisidan iborat.

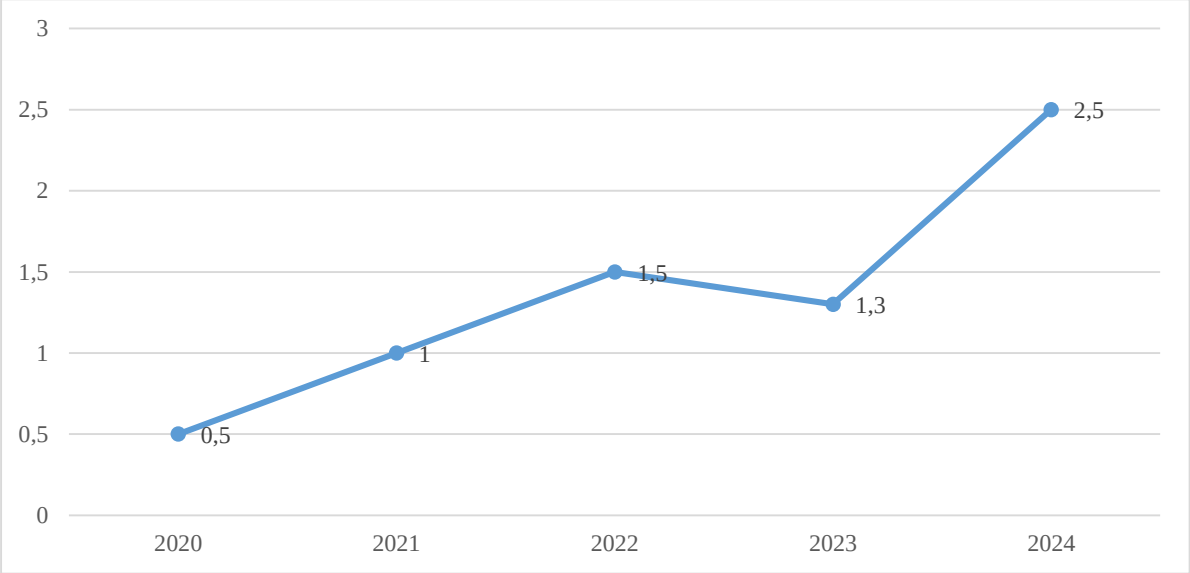

1-rasm. To'g'ridan-to'g'ri turizmda yaratilgan yalpi ichki mahsulotning mamlakat YAIMdagi ulushi2, foizda

2020–2024-yillar davomida to'g'ridan-to'g'ri turizm sohasida yaratilgan yalpi ichki mahsulotning mamlakat YAIMdagi ulushi barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etgan. Jumladan, 2020-yilda ushbu ko'rsatkich 0,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilda 1 foizgacha oshgan. Bu pandemiyadan keyin turizm sohasida tiklanish jarayonlari boshlanganini ko'rsatadi. 2022-yilda ulush 1,5 foizga yetgan bo'lib, sohaning iqtisodiyotdagi faolligi va turistik xizmatlarga bo'lgan talabning ortishi bilan izohlanadi.

[2] https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/national-accounts-2

2023-yilda ko‘rsatkich 1,3 foizgacha biroz pasaygan, bu tashqi iqtisodiy omillar, global bozordagi noaniqliklar yoki mavsumiy ta’sirlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Biroq 2024-yilda ulush keskin ravishda 2,5 foizgacha oshgani turizm sohasida amalga oshirilgan islohotlar, investitsiyalar hajmining ortishi va turistlar oqimining ko‘payishi natijasida sohaning iqtisodiyotdagi o‘rni mustahkamlanganini anglatadi.

Umuman olganda, tahlil qilinayotgan davr mobaynida turizmning mamlakat YAIMdagi ulushi 0,5 foizdan 2,5 foizgacha o‘sgani ushbu sohaning milliy iqtisodiyotda strategik ahamiyat kasb etayotganini ko‘rsatadi. Bu esa turizmni qo‘llab-quvvatlash, infratuzilmani rivojlantirish va xizmatlar sifatini oshirish iqtisodiy o‘sishning muhim omillaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

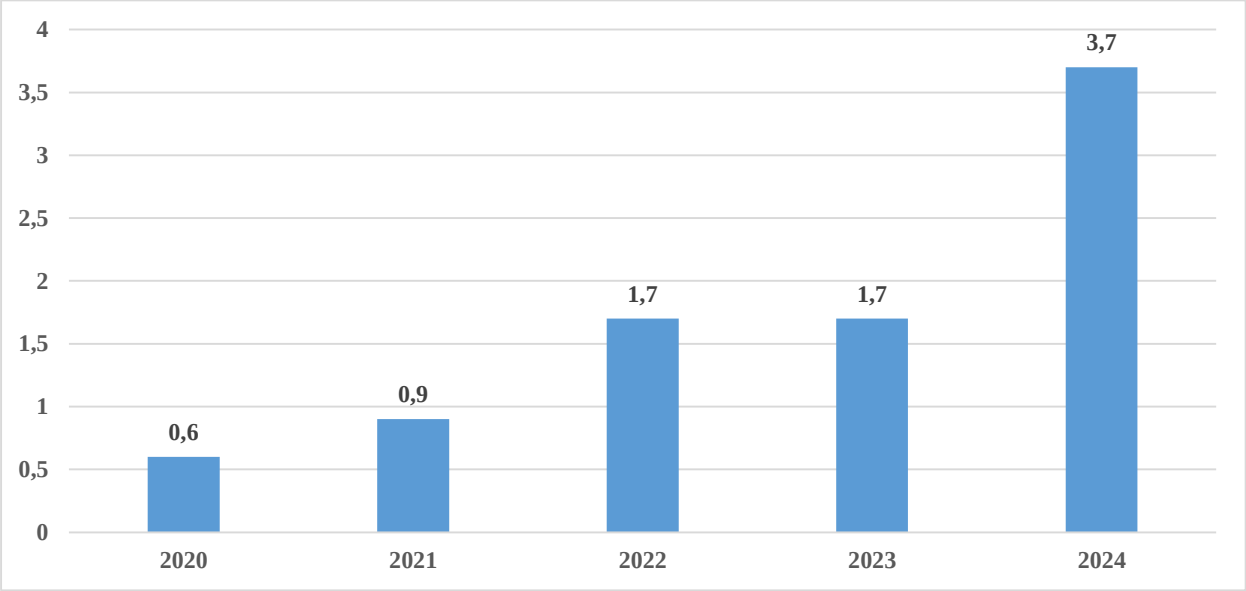

2-rasm. Mamlakat ichidagi turizmga oid iste’molning mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlarining ichki taklifidagi ulushi3, foizda

2020–2024-yillarda mamlakat ichidagi turizmga oid iste’molning iqtisodiyot tarmoqlarining ichki taklifidagi ulushi izchil o‘sish tendensiyasini ko‘rsatgan. 2020-yilda ushbu ko‘rsatkich 0,6 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2021-yilda 0,9 foizga yetgan. Bu davr pandemiyadan keyin ichki turizm faollashganini va ichki bozorda turistik xizmatlarga talab ortib borayotganini anglatadi.

2022-yilda ulush 1,7 foizgacha keskin oshgan bo‘lib, bu ichki turistlar xarajatlarining sezilarli ko‘payganini va turizmning savdo, transport, ovqatlanish, mehmonxona kabi tarmoqlarga ta’siri kuchayganini ko‘rsatadi. 2023-yilda ko‘rsatkich 1,7 foiz darajasida saqlanib qolgan, ya’ni sohada barqarorlik ta’minlangan.

2024-yilda esa ulush 3,7 foizgacha keskin o‘sgan. Bu ichki turizm iste’molining iqtisodiyot tarmoqlari mahsulot va xizmatlariga bo‘lgan talabni jiddiy ravishda rag‘batlantirganini anglatadi. Umuman olganda, tahlil qilinayotgan davrda mazkur ko‘rsatkich qariyb 6 barobarga oshgani ichki turizmning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati tobora kuchayib borayotganini va ichki bozorni rivojlantirishda muhim omilga aylanayotganini tasdiqlaydi.

O‘zbekistonda turizmni boshqarishni rivojlantirishda katta imkoniyatlar bor. Bu imkoniyatlarni to‘g‘ri yunaltirgan holdagina maqsadga erishishish mumkin bo‘ladi. Xalqaro

[3] https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/national-accounts-2

mamlakatimzda rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadigan omillardan biri milliy turistik maxsulotni xalqaro bozorda raqobatli bo‘lishi va sotuvini yaxshilashni ta’minlash uchun.

Milliy turmahsulotlarga xalqaro bozorda talab ortib borishi Respublikaning xalqaro maydondagi mavqeini ortishi bilan bir vaqtda yangi ish o‘rinlarini ochish, bozor iqtisodiyoti sharoitida aholining ijtimoiy ximoyalashni vujudga keltirishda va mamlakat rivojiga kerak bo‘lgan valyuta tushumi hissasi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda xalqaro turizm sohasining rivojlanashi nafaqat turistik resurslar balki, ilgor davlatlar texnologiyasini qo’llash ham belgilab berishini ta’kidlash lozim.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda hozirgi kungacha davlatimiz tomonidan sayyohlikni rivojlantirish uchun bir qancha qonun, qarorlar va dasturlar qabul qilinmoqda. Bunda, albatta, tadbirkorlarimiz bunday yaratib berilayotgan imkoniyatlardan to‘g‘ri foydalangan holda mamlakatimizda sayyohlik tizimini bundanda yaxshilash va iqtisodiyotimizni o‘sishiga o‘z xissasini qo‘shishlariga hech shubha yo‘q. Mamlakatda turizmni milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, hududlarni jadal rivojlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, aholining daromadlari va turmush darajasini oshirish, mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini oshirishni ta’minlovchi strategik tarmoqlardan biri sifatida rivojlantirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Jahonda sayyohlik rivojlangan davlatlarda tarixiy va madaniy ayyohlikni rivojlantirish, sayyohlik yo‘nalishlarni rejalashtirishini, turmahsulotlar reklamasini o‘rganish ularning tajribasidan foydalanish muammolari Respublikamizda eng kam o‘rganilgan yo‘nalishdir. Buni to‘g‘ridan-to‘g‘ri turizmda yaratilgan yalpi ichki mahsulotning mamlakat YAIMdagi ulushi 2020-2024-yillarda 0,5-2,5 foiz ekanligidan ham ko‘rish mumkin. Bu sohaning rivojlanish asoslari mamlakat iqtisodiyotidagi o‘rni, iqtisodiy rivojlanishga ta’siri, kelajakda rivojlantirish imkoniyatlarini bilishni taqozo etadi.

Shularni hisobga olgan holda jahon turizm boshqaruvini o‘rganish va O‘zbekistonda sayyohlikni qo‘llash juda muhimdir. Asosiy maqsad turmahsulotlar reklamasini va sotuvini rivojlantirish orqali O‘zbekistonning jahon turizmida o‘z o‘rniga ega bo‘lishini ta’minlash, mamlakat iqtisodiyotiga zarur bo‘lgan valyuta oqimini ta’minlash, iqtisodiyotda sayyohlikning o‘z o‘rniga ega bo‘lishiga va xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash, eksport imkoniyatlarini kengaytirishga erishishdir. Xozirgi vaqtda sayyohlik dunyo iqtisodiyotida borgan sari salmoqli o‘rinni egallab bormoqda. Sayyohlik daromad xo‘jaliklaridan davlat byudjetiga tushumlar dunyoning ko‘pgina mamlakatlarida milliy daromadning eng salmoqli moddalaridan biriga aylangan. Sayyohlik aloqalar dunyo mamlakatlari o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashda alohida rol o‘ynamoqda. Sayyohlik xalqaro munosabatlarni normallashtirish, dunyo xalqlari o‘rtasidagi tinchlik, o‘zaro tushunish, do‘stlik va hamkorlikni mustahkamlashning muhim vositasi hisoblanadi. O‘zbekistonda ham xalqaro sayyohlikni rivojlantirish strategiyasi davlat tomonidan qabul qilingan qarorlar tomonidan va ilmiy nazariyalarga asoslangan holda amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 15 майдаги ПФ-87-сон “2025-2026 йилларда сайёҳлар оқимини кескин кўпайтириш ва туристик хизматлар кўламини жадал

кенгайтириш орқали туризмнинг иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони

2. Syzdykbayeva, B., Raimbekov, Z., Khydyrbekuly, D., Temirbulatova, M., & Bayandinova, A. (2015). Evaluation and projection of economic indicators of tourism development in Kazakhstan. Tourism Economics, 21(6), 1315–1322. https://ideas.repec.org/a/sae/toueco/v21y2015i6p1315-1322.html

3. Altaibayeva, Z. K., Khamzina, S. S., Bauer, M. S., Mutallyapova, S. E., Narynbayeva, A. S., & Alimkhanova, R. K. (2018). Assessment of the main economic indicators of tourism development in Kazakhstan. Journal of Environmental Management and Tourism, 9(7), 1450–1463. https://journals.aserspublishing.eu/jemt/article/view/5222

4. Dwyer, L., Forsyth, P., & Dwyer, W. (2015). Tourism and economic development: Three tools of analysis. Tourism Economics, 21(5), 1003–1021. https://www.researchgate.net/publication/271725617

5. Jie, Z. (2025). How does international tourism revenue affect economic development? Tourism Management, 92, 104675. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0313592625001778

6. Dorta-González, P., & González-Betancor, S. M. (2021). Employment in tourism industries: Are there subsectors with a potentially higher level of income? arXiv. https://arxiv.org/abs/2111.06633

7. Georgios, G. (2022). Preliminary results on the employment effect of tourism: A meta-analysis. arXiv. https://arxiv.org/abs/2206.00174

8. Исломова, Ш. (2020). Ўзбекистонда туризмнинг иқтисодий аҳамияти. Тошкент: Туризм ва иқтисодиёт нашри.

9. Аҳмадов, Ф. (2019). Туризм инфратузилмаси ва иқтисодий кўрсаткичлар. Самарқанд: Иқтисодиёт ва туризм журнали.

10. Astanakulov, O. T. (2024). O‘zbekistonda turizm samaradorligini baholash va uni rivojlantirish istiqbollari. QO‘QON Universiteti Xabarnomasi, 13, 16–21. https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1014

11. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси ҳисоботлари

https://stat.uz/uz/- Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитасининг расмий веб-сайти

Rashidov Avazbek Raximovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining mustaqil izlanuvchisi. Toshkent, O‘zbekiston.
Email: arfinancier@gmail.com
ORCID: 0009-0001-7054-9758

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI VA BANK AML TIZIMLARI: HUQUQIY ASOSLARNING MUSTAHKAMLANISHI

Rashidov Avazbek Raximovich,
The independent applicant of Tashkent State University of Economics, Tashkent, Uzbekistan.
Email: arfinancier@gmail.com
ORCID: 0009-0001-7054-9758

ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES AND BANK AML SYSTEMS: STRENGTHENING THE LEGAL FRAMEWORK

Rashidov Avazbek Raximovich,
Самостоятельный соискатель Ташкентского государственного экономического университета, Ташкент, Узбекистан.
Email: arfinancier@gmail.com
ORCID: 0009-0001-7054-9758|

ТЕХНОЛОГИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И БАНКОВСКИЕ СИСТЕМЫ AML: УКРЕПЛЕНИЕ ПРАВОВЫХ ОСНОВ

Annotatsiya: Mazkur maqola O'zbekiston Respublikasida sun'iy intellekt texnologiyalarini qonuniy tartibga solish sohasidagi so'nggi islohotlarni tahlil qiladi. Milliy qonunchilikda sun'iy intellekt tushunchasini birinchi marta mustahkamlagan me'yoriy hujjat ko'rib chiqilib, uning axborotlashtirish sohasidagi amaldagi qonunchilikka kiritgan o'zgarishlari va yuridik ahamiyatli qarorlar qabul qilishda sun'iy intellektni qo'llashga doir cheklovlar tahlil qilinadi. Maqolada O'zbekiston tijorat banklarining AML sohasidagi xalqaro majburiyatlarining huquqiy asoslari izchil ketma-ketlikda ko'rib chiqiladi. Ushbu tahlil asosida qabul qilingan qonunning bank sektoridagi moliyaviy monitoring tizimlariga ta'siri baholanadi hamda qonunchilikni yanada takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, O‘RQ-1115, AML, FATF, EAG, bank sektori, yuridik maqom, insonning bilim va ko‘nikmalariga taqlid, texnologik yechim, javobgarlik

Annotation: This article analyses recent reforms in the legal regulation of artificial intelligence technologies in the Republic of Uzbekistan. It examines the regulatory act that for the

first time enshrined the concept of artificial intelligence at the legislative level, reviewing the amendments introduced to existing information legislation and the restrictions imposed on adopting legally significant decisions based solely on artificial intelligence. The article systematically explores the legal foundations of the AML/CFT international obligations of Uzbekistan's commercial banks. On the basis of this analysis, the impact of the enacted law on financial monitoring systems in the banking sector is assessed and proposals for further improvement of the legislation are developed.

Keywords: artificial intelligence, LRU-1115, AML, FATF, EAG, banking sector, legal definition, imitation of human cognitive functions, technological solution, responsibility.

Аннотация: Настоящая статья посвящена анализу последних реформ в сфере правового регулирования технологий искусственного интеллекта в Республике Узбекистан. Рассматривается нормативный акт, впервые закрепивший понятие искусственного интеллекта на законодательном уровне, анализируются изменения, внесённые в действующее законодательство об информатизации, а также ограничения на принятие юридически значимых решений исключительно на основе искусственного интеллекта. В статье последовательно исследуются правовые основания международных обязательств коммерческих банков Узбекистана в сфере ПОД/ФТ. На основе проведённого анализа даётся оценка влияния принятого закона на системы финансового мониторинга в банковском секторе, а также вырабатываются предложения по дальнейшему совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ЗРУ-1115, AML, ФАТФ, ЕАГ, банковский сектор, правовое определение, имитация когнитивным функциям человека, технологическое решение, ответственность.

Kirish

O‘zbekistonda sun’iy intellektni tartibga solish masalasi 2024-2026 yillarda izchil huquqiy shakllanish bosqichini bosib o‘tdi. Avvalo, 2024 yil oktyabrda **Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi** PQ-358-sonli Qaror **[1]** bilan tasdiqlandi. 2025 yil oktyabrda esa PF-189-sonli Farmon **[2]** qo‘shimcha chora-tadbirlarni belgilab, davlat xaridlari va ta’lim tizimida SIni keng joriy etish yo‘lida amaliy mexanizmlarni shakllantirdi. 2026 yil 21 yanvarda esa O‘RQ-1115-sonli Qonun **[3]** ushbu qonunchilik evolyutsiyasini davom etib, huquqiy poydevorni yanada mustahkamladi.

Shuningdek, bu qonunchilikni to‘g‘ri baholash uchun O‘zbekistonning **xalqaro majburiyatlar tizimida tutgan o‘rni**ni tushunish zarur. O‘zbekiston – Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish bo‘yicha moliyaviy choralar ishlab chiquvchi guruh (FATF) mintaqaviy analogidan biri bo‘lmish Yevrosiyo guruhiga (EAG) a’zo davlat sifatida – FATF standartlarini milliy qonunchiligiga integratsiya qilish bo‘yicha xalqaro majburiyatlarni qabul qilgan. Aynan shu majburiyatlar O‘RQ-1115ning tarkibiy-huquqiy mantig‘ini belgilaydi.

Shu nuqtai nazardan ushbu maqola ikki asosiy masalani ko‘rib chiqadi: **(1)** O‘zbekistonning FATF standartlariga rioya qilishining xalqaro-huquqiy asoslari; **(2)** O‘RQ-1115 ning bank AML tizimlariga huquqiy ta’siri va takomillashtirish yo‘llari.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Sun‘iy intellektni tartibga solish va AML tizimlari kesishmasidagi ilmiy izlanishlarni ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, ushbu yo‘nalish nisbatan yangi, ammo jadal rivojlanayotgan soha ekanligini ko‘ramiz. Xalqaro adabiyotlarda AI qo‘llanishining moliyaviy monitoringdagi afzalliklari va huquqiy muammolari to‘g‘risida bir qator fundamental tadqiqotlar mavjud. Jumladan, FATF ning 2021 yildagi «Opportunities and Challenges of New Technologies for AML/CFT» **[4]** hisoboti sun‘iy intellektni AML maqsadlarida qo‘lllashda tartibga solish aniqligining muhimligini alohida ta‘kidlaydi. Mazkur hisobot raqamli transformatsiya sharoitida moliyaviy monitoring tizimlarini yanada samarali qilish uchun qonunchilik bazasining mustahkamlanishi zarurligini asoslab beradi.

FATF ning «Guidance on Beneficial Ownership and Transparency» **[5]** hujjati AML jarayonlarida shaxsiy ma‘lumotlar bilan ishlash tartibi va benefitsiar egalik tuzilmalarini ochib berish mexanizmlarini belgilaydi. Ushbu yo‘l-yo‘riqlar tijorat banklari tomonidan SI tizimlarini joriy etishda qo‘llanishi lozim bo‘lgan asosiy standartlardan biri hisoblanadi. FATF tavsiyalarining to‘liq ro‘yíxatini o‘z ichiga olgan «The FATF Recommendations» **[6]** hujjati esa R.10 (mijozni to‘liq tekshirish), R.16 (pul o‘tkazmalarida ma‘lumot uzatish) va R.20 (shubhali operatsiyalarni hisobot berish) kabi tavsiyalarni belgilaydi, bu tavsiyalar O‘RQ-1115 da mustahkamlangan «inson nazoratida» tamoyili bilan bevosita bog‘liqdir.

Mahalliy tadqiqotchilar orasida O‘zbekistonda sun‘iy intellekt va moliyaviy monitoring munosabatlarini tahlil qiluvchi izlanishlar soni hali yetarli emas. Mavjud ishlarning aksariyati raqamli transformatsiya va bank xizmatlarini avtomatlashtirish masalalariga bag‘ishlanib, AML tizimlarida SI ning huquqiy asoslarini o‘rganish esa alohida tadqiqot ob‘ektiga aylanmagan. Ushbu bo‘shliq mazkur maqolaning ilmiy yangiligini belgilab beradi.

O‘RQ-1115 Qonunining o‘ziga xos xususiyatini tushunish uchun uni qonunchilik evolyutsiyasining bir bo‘lagi sifatida ko‘rib chiqish zarur. Qabul qilingan qonun yakka holda emas, balki qonunchilik hujjatlarining izchil tizimi doirasida qabul qilindi. Quyidagi jadval ushbu tizimni aks ettiradi:

Qabul qilingan qonun yakka holda emas, balki qonunchilik hujjatlarining izchil tizimi doirasida qabul qilindi. Quyidagi jadval ushbu tizimni aks ettiradi:

1-jadval. Huquqiy hujjatlar tizimi

Hujjat	Turi	Asosiy mazmun	Maqomi
O‘RQ-1115 (21.01.2026)	Asosiy akt	560-II ga o‘zgartirish: SI ta’rifi, moddalar 7^1, 4 (8-xatboshi), 6 (9-11 xatboshilar), 12^1; ma’muriy javobgarlik 46^2	Amaldagi
O‘RQ-560-II (11.12.2003) [7]	Asosiy qonun	Axborotlashtirish; SI tartibga solinishi	Asos
PQ-358 (14.10.2024)	Strategiya	2030 yilgacha SI rivojlantirish	Strategik asos
PF-189 (22.10.2025)	Farmon	Qo‘shimcha chora-tadbirlar: davlat xaridlari, dasturlar, SI liderlari va boshqalar	Amaliy mexanizm
PF-6252 (28.06.2021) [8]	Milliy strategiya	AML/CFT/CPMI milliy tizimini rivojlantirish strategiyasi – FATF standartlari asosida	Bog‘lovchi hujjat

Manba: muallif tomonidan qonunchilik ma’lumotlari asosida tuzilgan.

2.1. “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuniga kiritilgan asosiy o‘zgarishlar

3-moddaga qo‘shimcha – SI ta’rifi: Qonun birinchi marta qonun darajasida SI ni quyidagicha belgiladi:

> *«sun’iy intellekt – insonning bilim va ko‘nikmalariga taqlid qilish, shu jumladan mustaqil ravishda o‘rganish va yechimlarni izlash hamda aniq vazifalarni bajarishda inson aqliy faoliyati natijalari bilan taqqoslanadigan natijalarni olish imkonini beradigan texnologik yechimlar majmui»*

Ushbu ta’rif bank AML tizimlarida qo‘llaniladigan mashinali o‘rganish, anomaliya aniqlash va risk-skoring tizimlarini rasman SI sifatida huquqiy maqomini belgilaydi.

4-moddaga 8-band – Davlat siyosati: SI texnologiyalarini rivojlantirish va qo‘llash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilandi. Bu bank sektorida SI qo‘llashni nafaqat ruxsat etilgan, balki davlat tomonidan rag‘batlantirilgan faoliyat sifatida tasdiqlaydi.

6-moddaga 9–11-bandlar – Vakolatli organ: Raqamli texnologiyalar vazirligi SI sohasida monitoring, texnik talablarni shakllantirish va xalqaro hamkorlikni ta’minlash vakolatlari bilan kengaytirildi. Bu SupTech mexanizmlarini joriy etish uchun institutsional asosni belgilaydi.

7^1-modda (yangi) – SI qo‘llash asosiy me’yorlari: Qonunning huquqiy jihatdan eng muhim normasi. Uch asosiy talabni belgilaydi: a) zararsizlik; b) yuridik ahamiyatli qarorlarni faqat SI asosida qabul qilishni taqiqlash; v) shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish.

46^2-moddaga qo‘shimcha – Ma’muriy javobgarlik: SI yordamida shaxsiy ma’lumotlarni noqonuniy qayta ishlash uchun bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima ko‘zda tutildi. KYC/CDD jarayonlarida kuchli tartibga soluvchi omil (deterrent) rolini o‘ynaydi.

3. O‘zbekiston va FATF: xalqaro majburiyatlarning huquqiy asoslari

SI qonunchiligi bilan FATF standartlarini taqqoslashdan avval, O‘zbekistonning nima uchun va qanday huquqiy asosda FATF tavsiyalariga rioya qilish majburiyatini o‘z zimmasiga olganini tushuntirish zarur. Bu tahlilning mantiqiy poydevorini tashkil etadi.

3.1. BMT Xavfsizlik Kengashining 1617-sonli Rezolyutsiyasi (2005)

2005 yil 29 iyulda qabul qilingan BMT XK 1617-sonli Rezolyutsiyasi **[9]** – FATF tavsiyalarini xalqaro majburiy standart darajasiga ko‘targan hujjatdir. Rezolyutsiyada BMT ga a’zo barcha davlatlar FATF ning moliyaviy terrorizmga qarshi kurash bo‘yicha tavsiyalariga rioya qilishi va ularni milliy qonunchiligiga integratsiya qilishi qayd etilgan. Rezolyutsiyaning asosiy ahamiyati bo‘yicha, FATF tavsiyalari xalqaro standartdan BMT xavfsizlik rejimi doirasidagi me’yorga aylandi.

O‘zbekiston – BMT ning a’zo davlati sifatida – ushbu rezolyutsiyaga rioya qiladi. Shuningdek, milliy qonunchilikni FATF standartlariga muvofiqlashtirish O‘zbekiston uchun xalqaro huquqiy majburiyatlarni qo‘llashdir.

3.2. Yevrosiyo guruhi (EAG) – FATF ning mintaqaviy guruhi

EAG ning asosiy maqsadi – a’zo davlatlar orasida o‘zaro hamkorlikni ta’minlash va FATF tavsiyalarini mintaqa mamlakatlarining milliy qonunchiligiga integratsiya qilish **[10]**. Guruh doirasida o‘zaro baholash (mutual evaluation) jarayoni amalga oshiriladi – ya’ni har bir a’zo davlatning AML/CFT tizimi xalqaro ekspertlar tomonidan baholanadi. O‘zbekiston guruhning a’zosi

sifatida, ushbu baholash jarayonining ishtirokchisi bo‘lib, baholash natijalari qonunchilik islohoti uchun yo‘l xaritasini belgilaydi.

3.3. PF-6252-sonli Farmon (28.06.2021) – Milliy AML/CFT strategiyasi

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 28 iyundagi PF-6252-sonli Farmoni bilan O‘zbekistonni jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg‘in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish samaradorligini oshirish maqsadida milliy strategiya tasdiqlangan.

Ushbu farmon FATF standartlarini milliy huquqiy tizimga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog’lab, O‘RQ-1115 ning FATF tamoyillariga mos holda tuzilishi davlatning olib borayotgan maqsadli siyosatining mantiqiy davomi hisoblanadi.

3.4. FATF standartlariga rioya qilish

2-jadval. FATF standartlariga rioya qilish xalqaro-milliy zanjiri

Daraja	Hujjat/Tashkilot	O‘zbekistonning majburiyati
Xalqaro	**BMTTB XK 1617-sonli Rezolyutsiya (2005)**	Barcha davlatlarga FATF tavsiyalariga rioya qilish majburiy
Mintaqaviy	**EAG a’zoligi**	FATF standartlarini O‘rta Osiyo mintaqasida joriy etish
Milliy	**PF-6252 (2021)**	AML/CFT milliy strategiyasi FATF standartlari asosida tasdiqlangan
Huquqiy	**O‘RQ-1115 (2026)**	SI ta’rifi + inson nazorati = FATF Tavsiyalari 10, 16, 20 bilan uygunlik

Manba: muallif tomonidan xalqaro hujjatlar asosida tuzilgan.

4. Yangilanayotgan qonunchilikning AML tizimlariga ta’siri: huquqiy tahlil

4.1. 560-II qonunining 7^1-modda taqiqi: «inson nazoratida» tamoyili

7^1-modda yuridik ahamiyatli qarorlarni faqat SI asosida qabul qilish taqiqi – bank AML tizimlarida “**human-in-the-loop”**[1] tamoyilini qonuniy majburiyatga aylantirdi.

Bank kontekstida bu holat quyidagilarni anglatadi: SI tizimi shubhali operatsiyani aniqlab, tranzaksiyani avtomatik bloklasa yoki mijoz hisobiga cheklov kiritsa – bu yuridik ahamiyatli qaror hisoblanadi. Bunday qaror yolg‘iz SI ga asoslanib emas, balki mas’ul xodim yoki bir organ qarori zanjirga kiritilishi kerak. Shuningdek, tamoyil FATF ning R.20 va R.10 tavsiyalari bilan uygunligi so‘zsizdir.

4.2. Shaxsiy ma’lumotlar himoyasi va AML jarayonlari

O‘RQ-560-II ga o‘zgartirish 12^1-moddaga qo‘shimchasi va 46^2-modda bo‘yicha jarima mexanizmi AML jarayonlari uchun alohida ahamiyat kasb etadi. AML tizimlarida banklar katta hajmdagi shaxsiy ma’lumotlarni – biometrik tasdiq, moliyaviy tarix, geografik ma’lumotlarni qayta ishlaydi. Agar belgilangan tartib buzilsa, bank ma’muriy javobgarlikka tortilishi mumkin. Bank

[1] Human-in-the-loop (HITL) – bu sun’iy intellekt (SI) tizimlarini ishlab chiqish va ishlash jarayonida inson ishtirokini ko‘zda tutuvchi yondashuvdir. Ushbu usulda inson SI modellarini o‘rgatish, natijalarni tekshirish va xatolarni tuzatish orqali jarayonda faol qatnashadi.

komplayens-xizmatlari SI-AML tizimlarini ma'lumotlar himoyasi me'yorlari doirasida sozlash va nazorat qilish tartibini ishlab chiqishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotni amalga oshirishda quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi: huquqiy-tahliliy usul, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv va monografik kuzatuv. Huquqiy-tahliliy usul O'RQ-1115 Qonuni, O'RQ-560-II Qonuni, PF-6252 Farmoni hamda FATF tavsiyalarining mazmunini chuqur o'rganish va ularni talqin qilish uchun qo'llanildi. Qiyosiy tahlil usuli O'zbekiston qonunchiligi bilan xalqaro FATF standartlari o'rtasidagi munosabatni, mos kelish darajasini va mavjud tafovutlarni aniqlash maqsadida ishlatildi.

Tizimli yondashuv esa qonunchilik hujjatlarini yakka holda emas, balki bir-birini to'lldiruvchi yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqishga imkon berdi. Bu yondashuv asosida O'RQ-1115 Qonuni PQ-358 Strategiyasi, PF-189 Farmoni va PF-6252 AML/CFT milliy strategiyasi bilan mantiqiy bog'liqligi ochib ko'rsatildi. Monografik kuzatuv bank sektoridagi AML jarayonlarining amaliy holatini o'rganish uchun qo'llanildi.

Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari (farmonlar, qarorlar, qonunlar), BMT Xavfsizlik Kengashining rezolyutsiyalari, FATF ning rasmiy hisobotlari va yo'l-yo'riqlari, shuningdek EAG ning me'yoriy hujjatlari tashkil etadi. Barcha tahliliy xulosalar qonunchilik manbalari va xalqaro standartlarning bevosita matniga asoslanadi.

Xulosalar

O'zbekistonda sun'iy intellektni tartibga solish borasida amalga oshirilayotgan ishlar – bir-birini mantiqiy to'ldiruvchi izchil qonunchilik jarayonining natijasidan iborat. Bu jarayon tasodifiy emas: davlat texnologik rivojlanish va huquqiy tartibga solishni bir vaqtda va muvozanatliroq tarzda olib bormoqda. Natijada bank sektori bugun noaniqlik sharoitida emas, balki aniq huquqiy koordinatalarda ishlash imkoniyatiga ega. Huquqiy poydevor yaratilmoqda, texnologiya mavjud, ma'lumotlar bazasi shakllantirilgan. Tranzaksiya monitoringi, risk-skoring, anomaliya aniqlash va KYC jarayonlarini avtomatlashtirish – bularning barchasini bank bugun qonuniy asosda va aniq mas'uliyat doirasida yo'lga qo'yishi mumkin. Bu esa moliyaviy monitoringning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, inson resurslari yukini kamaytiradi va shubhali operatsiyalarni aniqlash tezligini oshiradi. Istiqbol jihatidan esa texnologiyaning o'zi banklarga ko'proq imkoniyat ochib bermoqda. Grafik neyron tarmoqlar murakkab moliyaviy zanjirlarni real vaqtda kuzatish imkonini bersa, sun'iy intellektga asoslangan profilaktika tizimlari potentsial risklarni operatsiya amalga oshirilishidan avval aniqlash imkoniyatini yaratmoqda. Shu yo'nalishda oldinga qadam qo'ygan banklar nafaqat muvofiqlik (compliance) nuqtai nazaridan, balki raqobatbardoshlik jihatidan ham ustunlik qozonadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-sonli Qarori, 14 oktyabr, 2024. https://lex.uz/ru/docs/7158606.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-189-sonli “Sun’iy intellekt texnologiyalarini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni. Toshkent, 22 oktyabr, 2025. https://lex.uz/ru/docs/7790236.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Sun’iy intellektni qo‘llash orqali yuzaga keladigan munosabatlar tartibga solinishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida” O‘RQ-1115-sonli Qonuni. Toshkent, 21 yanvar, 2026. https://lex.uz/ru/docs/8011377.

4. “Opportunities and Challenges of New Technologies for AML/CFT”. Paris: FATF/OECD, 2021. https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Digitaltransformation/Opportunities-challenges-new-technologies-for-aml-cft.html.

5. “Guidance on Beneficial Ownership and Transparency”. Paris: FATF/OECD, 2023. https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Transparency-and-beneficial-ownership.html.

6. “The FATF Recommendations: International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism and Proliferation”. Paris: FATF/OECD, 2025. https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Fatf-recommendations.html.

7. O‘zbekiston Respublikasining “Axborotlashtirish to‘g‘risida” 560-II-sonli Qonuni, 11 dekabr, 2003 (2026 yil 21 yanvar O‘RQ-1115 tahririda). https://lex.uz/docs/82956.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg‘in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish milliy tizimini rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6252-sonli Farmoni, 28 iyun, 2021. https://lex.uz/docs/5494381.

9. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashining “1267 (1999) va 1373 (2001) sonli rezolyutsiyalar bo‘yicha chora-tadbirlarni mustahkamlash to‘g‘risida”gi 1617-sonli Rezolyutsiyasi, 29 iyul, 2005. https://docs.un.org/ru/S/RES/1617%20(2005) (UN Doc S/RES/1617 (2005)).

10. Yevrosiyo guruhi FATF (EAG) (2024). Yevrosiyo guruhining rasmiy sayti. http://www.eurasiangroup.org.

Nazarov Aziz Avazovich
TDIU mustaqil tadqiqotchisi

BANKLAR FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISHNING ROLI

Назаров Азиз Авазович
Независимый исследователь в ТГЭУ

РОЛЬ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКОВ

Nazarov Aziz Avazovich
Independent researcher at TSUE

THE ROLE OF FINANCING INVESTMENT PROJECTS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF BANKS' ACTIVITIES

Annotatsiya: Bugungi kunda mamlakat iqtisodiyotining ajralmas qismi bo‘lgan tijorat banklarining pul-kredit siyosatini amalga oshirishdagi roli yanada oshib bormoqda. Jumladan investitsiya loyihalarini banklar tomonidan moliyalashtirishning ahamiyati juda yuqori bo‘lib, davlat tomonidan loyihalarni moliyalashtirishni yanada takomilashtirishga doir islohotlar amalga oshirilishi davom etmoqda. Ushbu maqolada investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda kreditlash faoliyati orqali jarayonlarni tashkil etishning yo'nalishlari ko'rib chiqildi. Shu bilan birga, investitsion loyihalarning turlari, moliyalashtirish usullari, ahamiyati va iqtisodiy jarayonlarga ta’siri hamda moliyalashtirish istiqbollari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, investitsiya loyihalar,kreditlash, iqtisodiy samaradorlik,kredit risk, moliyalash, tadbirkorlik

Аннотация: В настоящее время роль коммерческих банков, являющихся неотъемлемой частью экономики страны, в реализации денежно-кредитной политики становится всё более значимой. В частности, большое значение приобретает финансирование банками инвестиционных проектов, и в настоящее время проводятся реформы, направленные на дальнейшее совершенствование механизмов финансирования проектов за счет государственных средств. В данной статье рассматриваются подходы к организации процессов финансирования инвестиционных проектов посредством кредитной деятельности. Вместе с тем освещаются виды инвестиционных проектов, методы их финансирования, их значение и влияние на экономические процессы, а также перспективы финансирования.

Ключевые слова: коммерческие банки, инвестиционные проекты, кредитование, экономическая эффективность, кредитный риск, финансирование, предпринимательство

Abstract: Today, the role of commercial banks, which are an integral part of the country's economy, in implementing monetary policy is growing. In particular, the importance of banks financing investment projects is very high, and reforms aimed at further improving state-funded project financing are ongoing. This article examines the approaches to organizing the processes of financing investment projects through lending activities. At the same time, the types of investment projects, financing methods, their importance and impact on economic processes, as well as financing prospects, are highlighted.

Keywords: commercial banks, investment projects, lending, economic efficiency, credit risk, financing, entrepreneurship

Kirish

Ma’lumki, bank sohasining asosiy faoliyat yo‘nalishlari bo‘lgan pul o'tkazmalari, valyuta operatsiyalari, kreditlash faoliyati, turli to‘lovlarni o‘tkazish, depozit operatsiyari va boshqa shu kabi moliyaviy xizmatlar iqtisodiyotdagi pul oqimlarining uzluksiz harakatini ta’minlaydi. Bu jarayonlarning samarali tashkil etilishi esa o‘z navbatida iqtisodiy o'sish ko‘rsatkichlariga ijobiy ta'sir qiladi. Shuningdek, tijorat banklari aholidan bo'sh pul mablag'larini to'plash va ularni iqtisodiyotning turli tarmoqlariga investitsiya qilish orqali moliyaviy vositachi sifatida davlat miqyosida kapital aylanishini ta'minlaydi. Ayniqsa, kichik biznes va tadbirkorlik sub'ektlarini moliyalashtirishda tijorat banklarining roli beqiyos.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va raqamli iqtisodiyot sharoitida respublikamizda oxirgi yillarda loyihalarni moliyalashtirish faoliyati tadbirkorlikni qo’llab quvvatlashdagi eng muhim dolzarb yo‘nalishlardan biriga aylandi. Ayniqsa, O‘zbekistondagi korxona va tashkilotlar global iqtisodiyotga asta-sekin integratsiyalashuvi natijasida yangi innovatsion texnologiyalarni yaratish va joriy etishida qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ushbu vaziyatda loyihalarni moliyalashtirishdan foydalanish imkoniyati korxonalarning rivojlanishi va oxir-oqibat mamlakat iqtisodiyotining taraqqiyoti uchun muhim omillardan biridir.

Ta’kidlash joiz, O‘zbekiston Respublikasida ham raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash maqsadida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida, jumladan bank-moliya sohasida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida investitsiya loyihalarni moliyalashtirish jarayonlarini takomillashtirish vazifalari belgilangan. Bu borada, O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni, (O‘RQ-598-son bilan 2019-yil 25-dekabrda qabul qilingan), O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi farmoni, 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-6079-sonli farmoni hamda 2018 yil 23 martdagi PQ-3620-son «Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarori [1] investitsiya faoliyatining huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilaydi hamda investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirish mexanizmlarini tartibga solishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Shuningdek, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining pul-kredit siyosatini amalga oshirilishni tartibga soluvchi “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni (2019 yil 11 noyabrda qayta tahrirlangan), banklarning kredit

operatsiyalari, investitsion loyihalarni moliyalashtirish, bank risklarini boshqarish hamda bank faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslarini belgilovchi O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni (7 noyabr 2019-yilda qayta tahrirlangan), “Kredit axboroti almashinuvi to‘g‘risida” qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 8 sentyabrdagi PQ-3270 sonli “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, “Bank xizmatlari iste’molchilari bilan o‘zaro munosabatlarni amalga oshirishda tijorat banklarining faoliyatiga qo‘yiladigan minimal talablar to‘g‘risida”gi nizom (*Adliya vazirligi tomonidan 2018 yil 2 iyulda 3030-son bilan ro‘yxatga olingan*), O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risida nizom” (*Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 14 iyulda 2696-son bilan ro‘yxatga olingan*) kabi normativ hujjatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur qonunlar, qarorlar va nizomlar investitsiya loyihalarini bank kreditlari orqali moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish va ularning monitoring tizimini takomillashtirishga hamda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, investitsion loyihalarni kengaytirish va bank kreditlari orqali real sektorni moliyalashtirishni rivojlantirishda asosiy huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Investitsion loyihalarni moliyalashtirish yo‘nalishi banklar faoliyati samaradorligi uchun muhim ahamiyat kasb etar ekan, bu jarayonlarni ilmiy-nazariy jihatdan o‘rgangan tadqiqotlarga nazar tashlaymiz. Buning uchun ushbu yo‘nalishda tadqiqot olib borgan ilmiy ishlarning ushbu mavzuga eng yaqin va dolzarb bo‘lganlarini quyidagi grafik (1-rasm) misolida ajratib oldik.

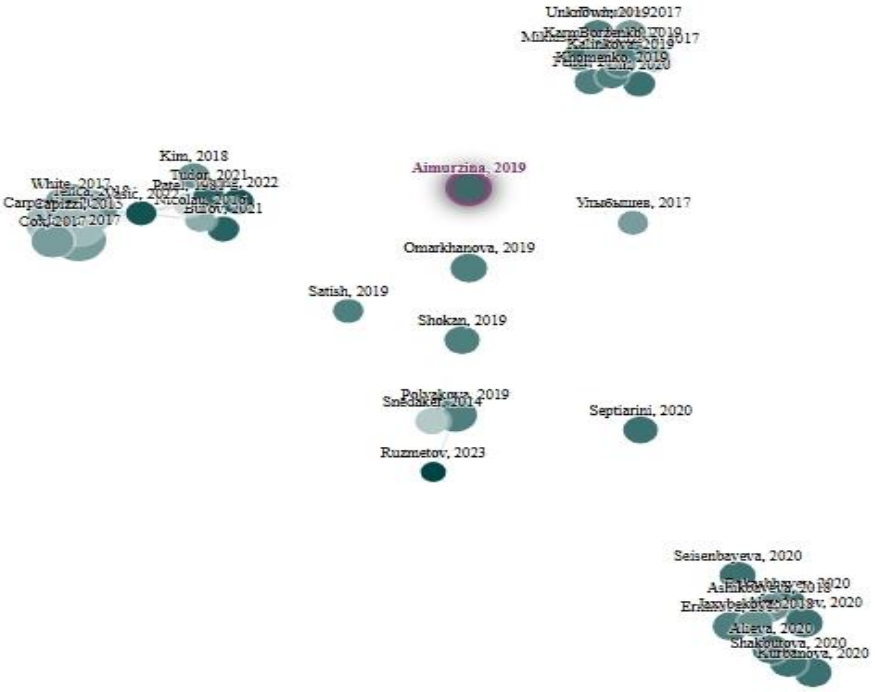

1-rasm. ”Loyihalarni moliyalashtirishning asosiy manbalari” mavzusi asosida olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari

Ushbu rasm ma’lumotlaridan mavzu yuzasidan tanlab olingan ilmiy maqolalarni vizual grafik shaklida ya’ni ilmiy tadqiqotimizga bog'liq bo'lgan boshqa ilmiy ishlarning tarmoq grafigin o'rganishimiz mumkin. Grafikda taxminan 50 000 ta maqolani tahlil qilinib, eng kuchli bog'liqlikka ega bo'lgan bir necha o'nlab maqolalar tanlab olingan va maqola grafikda tugun (node) sifatida ifodalangan. Bu shunchaki oddiy iqtibos tahliliga asoslanmagan, balki murakkabroq o‘xshashlik metriklaridan, misol uchun birgalikda iqtiboslar va bibliografik usullardan foydalanilgan.

Howcroft va boshqa[2] olimlarning ilmiy tadqiqotlarida loyihalarni moliyalashtirishning "non-recourse" va "off-balance sheet" kabi moliyalashtirishga doir tamoyillari hamda sanoat investitsiyalarini moliyalashtirishning manbalari nuqtai nazaridan yondoshilgan. Ular o‘z tadqiqotlarida empirik so'rovnoma o‘tkazib, loyiha moliyalashtirishni yaxshiroq tavsiflash uchun uni xavf-xatarlar strategiyasi nuqtai nazaridan izohlashgan. Bu strategiya qarz oluvchilar va qarz beruvchilarning odatiy qarama-qarshi bo'lishi mumkin bo'lgan maqsadlarini hamda loyihada ishtirok etuvchi turli tomonlar o'rtasidagi mavjud bo'lgan manfaatlar to‘qnashuvini inobatga olishni nazarda tutadi.

Iyer va boshqa olimlar[3] tomonidan investitsion loyihalarni kreditlash orqali moliyalashtirish jarayonlari va undagi risklar o‘rganilgan bo‘lib, maqolada moliyalashtirishda kredit risklarini baholash va kredit reytinglarining moliyaviy risklarni aniqlashdagi o‘rni va ularning dolzarbligi yoritilgan. Tahlillarga ko‘ra 2030-yilgacha global infratuzilmaga 57 trillion dollar sarmoya talab etiladi, ammo bunda davlat tomonidan ajratiladigan mablag'lar yetarli bo‘lmasligi mumkin va shuning uchun xususiy sektor ishtirokini ta’minlash zarur degan xulosaga kelingan.

Christa Hainz va Stefanie Kleimeier [4] o‘z ilmiy tadqiqotlarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda moliyalashtirish mexanizmining ahamiyati, risk va institutsional muhit ta’sirida qanday qo‘llanishini o‘rganishgan. Ularning tadqiqotidan asosiy maqsadlari bu - loyiha shartnomasini tuzishga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va banklarning loyihada ishtirok etish jarayonida risklarni kamaytirishdagi rolini asoslash hisoblanadi. Ular tomonidan olib borilga empirik tadqiqotga 64 ta mamlakat bo‘yicha 4978 ta kredit bitimlari asosida olib borilgan bo‘lib, huquqiy tizim zaif bo‘lgan davlatlarda ushbu turdagi moliyalashtirish kengroq qo‘llaniladi deb ta’kidlashgan. Shuningdek, tadqiqotchilar xulosasiga ko‘ra: siyosiy risk oshishi tufayli Jahon banki va xalqaro fondlar ishtiroki orqali moliyalash hajmi oshadi va loyihalarni moliyalashtirish orqali kreditlash barcha risk darajalarida samarali jarayon hisoblanadi.

Kleimeier va Versteeg kabi olimlarning fikricha loyihalarni moliyalashtirish past daromadli mamlakatlarda iqtisodiy o'sishga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ular tomonidan 1991-2005 yillar oralig‘idagi 90 ta davlatning 3 ta 5 yillik panel ma’lumotlari emperik tahlil qilingan bo‘lib, agar past daromadli mamlakat loyihalarni moliyalashtish hajmini 25-foizdan 75-foizga oshirsa, yillik iqtisodiy o'sish darajasi 0.67 foiz punktiga ko'tariladi degan xulosaga kelishgan.

Bundan ko‘rinadiki, o‘rta va yuqori daromadli mamlakatlarda bu ta'sir statistik ahamiyatga ega emas va rivojlanayotgan mamlakatlar miqyosida ham uning ahamiyati borligi bo‘yicha xulosa qilinishi mumkin. Darxaqiqat, loyihalarni moliyalashtirish orqali tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish mumkin bo‘ladi. Bunday xarajatlar sifatida investitsiyalar va kapital taqsimoti to‘g‘risida ma'lumotlar yetarli bo‘lmaganda qilinadigan xarajatlar, xavflarni boshqarish hamda jamg'armalarni jalb qilish imkoniyati bo'lmasligidan kelib chiqadigan xarajatlarni aytish mumkin. Shuning uchun

ham iqtisodiy barqaror boʻlmagan mamlakatlarda loyihalarni moliyalashtirishning ta'siri ayniqsa yuqori boʻlishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida bugungi kunda zamonaviy bank tizimida kreditlash yoʻnalishlarini takomillashtirish orqali investitsiya loyihalarini moliyalash jarayonlarini tashkil etishga doir mavjud boʻlgan ilmiy tadqiqotlarni oʻrganish, statistik ma’lumotlarni oʻrganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, ma’lumotni guruhlash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya kabi usullardan keng foydalanilgan.

Natija va muhokama

Jahon tajribasida, loyihalarni moliyalashtirish odatda katta xavf-xatarlar va axborot asimmetriyalari mavjud bo'lgan yangi, mustaqil va murakkab loyihalar uchun qo'llaniladi. Ammo, homiylarning loyihadagi ulushi hissasi kichik bo'lib, moliyalashtirishning asosiy qismi qaytmas, sindikatlashtirilgan kreditlar shaklida taqdim etiladi. Banklar bu jarayonda dastlabki saralash va koʻrib chiqish bosqichida loyiha qiluvchilar bilan ishlash orqali loyiha ichki ishtirokchilariga aylanadi va global sindikatlashtirilgan kredit bozorida boshqa banklarni kredit sindikatiga a'zo bo'lishi mumkin.

Ushbu turdagi kreditlar qayta murojaat qilinmaydigan (non-recourse) turda bo'lgani uchun — ya'ni ular loyiha kompaniyasini homiylarning hech qanday yoki faqat qisman qo'llab-quvvatlovi bilan moliyalashtiradi. Bunda sindikat loyihaning biznes xavfining katta qismini o'z zimmasiga oladi. Loyihaning yuqori qarz yuklamasini hisobga olib, biznesdagi xavf xatarlar amaliy darajagacha kamaytirilishi kerak. Mana shu yerda loyiha moliyalashtirishning asosiy muhim jihatlaridan biri yotadi: u loyiha xavflarini (ya'ni yakunlash va ekspluatatsiya xavfi, daromad va narx xavfi, shuningdek siyosiy aralashuv yoki tortib olish xavfi) eng yaxshi boshqarishga doir imkon beradi[5].

Korxonalar uchun kapital yetarli boʻlmaganda bank kreditlaridan foydalanish mablag' toʻplashning an'anaviy usuli hisoblanadi. Ammo, bugungi kunda banklar tomonidan uzoq muddatli kreditlash ajratish hajmi nihoyatda past. Rivojlangan mamlakatlardagi moliyaviy institutlarning kredit portfellaridan farqli o'laroq, banklarning kredit portfeli tuzilmasida loyihalarni moliyalashtirish tamoyillari asosidagi investitsiya bitimlari umumiy uzoq muddatli moliyalashtirishning 70 foizigacha qismini tashkil etadi.

Shuningdek, mamlakatning moliyaviy institutlarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun uzoq muddatli passiv resusrslar ko'pincha yetarli boʻlmasligi mumkin. Hozirgi kunda loyiha moliyalashtirish jarayonlarida Markaziy banki tomonidan qonunchilik sifatida tartibga solinishi ham ushbu moliyaviy mahsulotning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omil hisoblanadi.

Tijorat banklarining biznes strategiyasida odatda ushbu yoʻnalishga doir bir qator vazifalar belgilanadi, jumladan:

- kreditlash va loyihalarni moliyalashtirish kabi mijozlarga koʻrsatiladigan xizmatlar boʻyicha toʻlaqonli bozorni shakllantirishda ishtirok etish;

- dunyo bozorida barqaror talabga ega boʻlgan eksportbop, import oʻrnini bosuvchi va raqobatbardoshdosh mahsulotlar ishlab chiqarishga yoʻnaltirilgan loyihalarni kreditlash, bunda ishlab chiqarish jarayonida mahalliy xom-ashyodan foydalanaladigan, qayta ishlab chiqarishga asoslangan hamda aholi bandligini oshirish va qoʻshimcha yangi ish oʻrinlarini yaratishga yoʻnaltirilgan loyihalarni birinchi navbatda moliyalashtirish;

-sanoat korxonalarini modernizatsiyalash, yangi texnologiyalarni joriy etishga va mahsulot hajmini ko‘paytirishga imkoniyat yaratadigan, ilmiy yutuqlar va innovatsion texnologiyalardan foydalanadigan loyihalarni imtiyozli kreditlash;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari rivojlanishi uchun maksimal darajada qulay sharoit yaratish, bunda oilaviy tadbirkorlik va hunarmandchilikning rivojlanishiga hamda ayollar va kollej bitiruvchilarining tadbirkorlik faoliyatiga va o‘z biznesini tashkil kredit ajratish yo‘li bilan kichik biznes sohasini rag‘batlantirish;

-dehqon, fermer, shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarga meva va sabzavotlar yetishtirish, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash, parrandachilik, asalarichilik va baliqchilikni rivojlantirish orqali ichki iste’mol bozorini chorvachilik mahsulotlari bilan to‘ldirish uchun kredit ajratish;

- xo‘jalik yurituvchi subyektlarning kredit loyihalarini moliyalashtirish uchun chet el kredit liniyalarini keng jalb qilish;

- Davlat investitsiya dasturini amalga oshirishda investitsiyalash uchun mablag‘ni birinchi navbatda iqtisodiyotning real sektori sohalariga yo‘naltirish hamda sinditsiyalashtirilgan kreditlarni, shu jumladan yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun chet el banki kapitali jalb qilinishini ta’minlash;

Banklar mamlakatning iqtisodiyotida muhim moliyaviy institut sifatida kredit portfelini iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha diversifikatsiya qilgan holda xizmat ko‘rsatayotgan mijozlariga iqtisodiyot tarmoqlari ko‘lami, ishlab chiqarish hajmini va samaradorligini oshirishga ko‘maklashadi. Ayniqsa, investitsiya loyihalarida loyihaning o‘z-o‘zini moliyaviy qoplash va rentabelliligini baholaydi, loyiha hujjatlarining chuqur tahlilini amalga oshiradi, barcha potensial omillar va risklarni hisobga olinishini ta’minlash asosida sinchiklab saralayda va agarda zaruriyat tug‘ilganda loyihalashtirish institutini loyiha ekspertizasiga jalb qiladi.

Ma’lumki banklarning kreditlash faoliyatining asosiy sohalari sifatida sanoat; savdo; qishloq xo‘jaligi (bunda dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, parrandachilik va asalarichilik kabi yo‘nalishlarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish, qayta ishlash, tayyorlash va sotish), qurilish; transport; servis xizmati (umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat, tibbiy xizmat va boshqalar); kommunal va uy-joy xo‘jaligi; turizm kabi tarmoqlar kiritiladi. Ushbu yo‘nalaishlarga banklar kredit liniyasi ochmasdan yoki kredit liniyasi ochish orqali kredit mablag‘lari hamda investitsiya loyihalari uchun kreditlar va sinditsiyalashtirilgan kreditlar ajratadi.

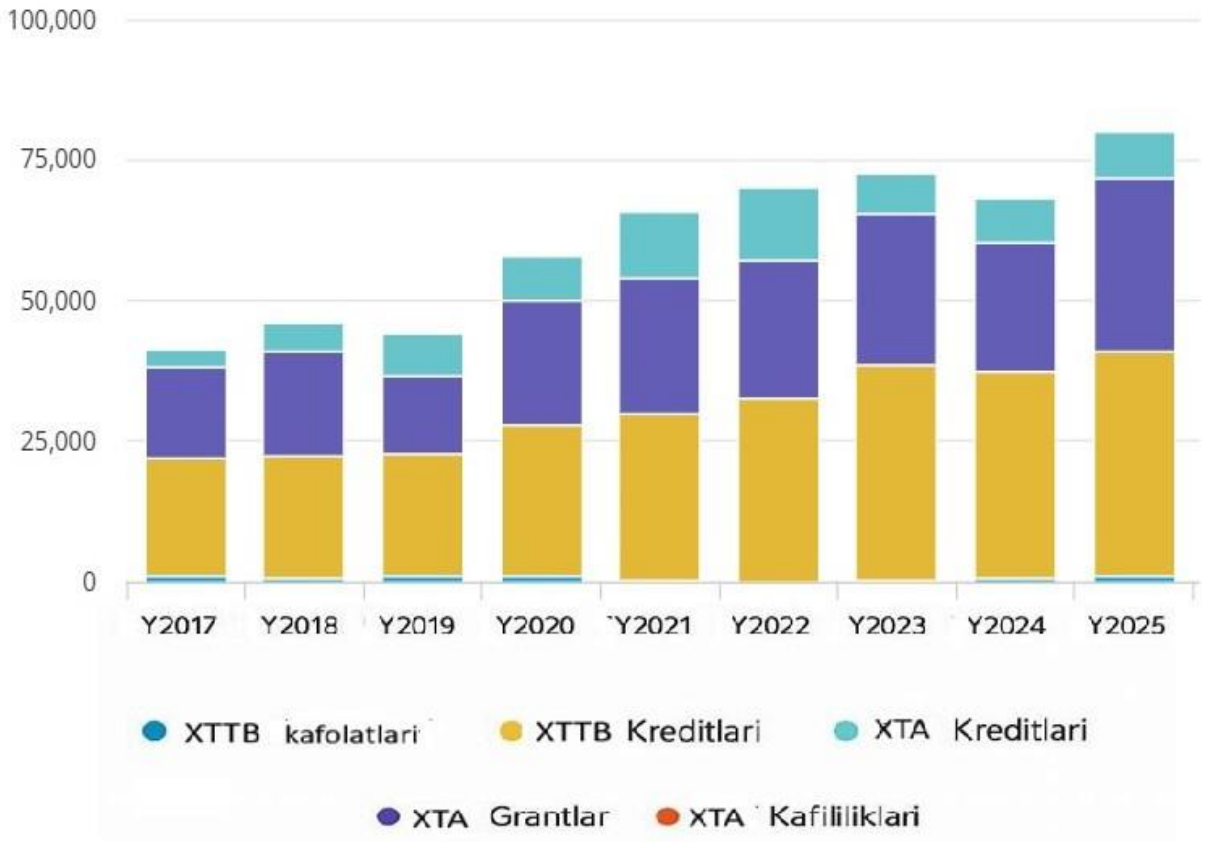

2-rasm- 2017-2025 yillar davomida loyihalarni moliyalashtirish uchun -Xalqaro Tiklanish va Taraqqiyot banki (XTTB) va Xalqaro Taraqqiyot Assotsiatsiyasi (XTA) tomonidan jami berilgan qarz mablag'lari miqdori (mln AQSH dollarida)[1]

Ushbu rasm ma'lumotlari 2017–2026 yillar davomida Jahon banki guruhining yirik tashkilotlari, ya'ni Xalqaro Tiklanish va Taraqqiyot banki (International Bank for Reconstruction and Development- IBRD) va Xalqaro Taraqqiyot Assotsiatsiyasi (International Development Association - IDA) tomonidan ajratilgan moliyalashtirish hajmini ko'rsatadi. Ma'lumki, rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish, kambag'allikni kamaytirish va infratuzilmani yaxshilash uchun beriladigan imtiyozli kreditlar, kafolatlar va grantlar ushbu tashkilotlar tomonidan doimiy ajratib boriladi. Keltirilgan yillar mobaynida moliyalashtirish hajmi deyarli har yili oshib borgan va 2025-yilda eng yuqori darajaga yetgan. XTTB tomonidan ajratilgan kreditlar eng katta ulushga ega hamda XTA grantlarida ham yuqori ulushni ko'rishimiz mumkin. Kam daromadli va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun mo'ljallangan ushbu mablag'lar barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida iqtisodiy o'sish sur'atlarini oshirish uchun korxonalarni investitsiya loyihalarini moliyalashtirish orqali zamonaviy innivatsion dastgohlar bilan jihozlash, yuqori sifatli raqobatga bardoshli xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarish, korxonalarga yangi va ilg'or texnologiyalar jalb qilish hamda mamlakat eksport salohiyatini kengaytirish maqsadida bank kreditlari ajratilmoqda. Respublikamiz amaliyotida O'zbekiston Respublikasi

[1] https://financesone.worldbank.org/summaries/ibrd-ida

normativ-huquqiy hujjatlari va Bank ichki normativ hujjatlariga muvofiq eksport qilinadigan hamda dastgoh, material va texnologiyalar importi bilan bog‘liq bo‘lgan investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun banklar tomonidan chet el valyutasida kreditlar ajratiladi.

Albatta banklar uchun investitsiya yo‘nalishlarini aniq belgilash, investitsiya loyihalarini samarali boshqarish, puxta ekspertizadan o‘tkazish va moliyalashtirishning sodda hamda qulay mexanizmlarini qo‘llash yana bir muhim vazifalardan biridir. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda shuningdek, qarzdorning faqat kredit bo‘yicha ta’minoti mavjudligi bilan cheklanib qolmasdan, uning kelgusidagi pul oqimi prognozi va moliyaviy hisobotlarini chuqur tahlil qilgan holda qaror qabul qilish zarurdir.

Bundan tashqari, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish bilan bog‘liq yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tavakkalchiliklarni baholash va boshqarish tizimini takomillashtirish joiz. Buning uchun tavakkalchiliklarning bir qarzdor, kreditlash obyekti, faoliyat turlari va tarmoqda to‘planishini nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish kerak bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining qarorlari va bayonnoma-topshiriqlari bilan amalga oshiriladigan alohida yirik loyihalardan tashqari boshqa loyihalar uchun investitsiya loyihasini kreditlash, ushbu loyihaga mijoz o‘z mulki (pul mablag‘i, moddiy aktivlari) bilan loyiha umumiy qiymatining 30 foizidan kam bo‘lmagan miqdorida qatnashgan taqdirda, amalga oshiriladi.

Ta’kidlash lozim, loyihalarni moliyalash bo‘yicha yana bir muhim amaliyot **sinditsiyalashtirilgan kreditlar hisobidan moliyalashtirish hisoblanadi.** Sinditsiyalashtirilgan kreditlash deganda bir necha banklar tomonidan yirik investitsiya loyihasini birgalikda kreditlash tushuniladi. (shu jumladan Bankning chet el moliya institutlari kredit liniyalarida qatnashishi orqali). Bunda yirik investitsiya loyihasi deganda umumiy qiymati Bank birinchi darajali kapitalining 25 foizidan oshadigan investitsiya loyiha tushuniladi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, Sinditsiyalashtirilgan kreditlar zarar ko‘rib ishlayotgan, nolikvidli balansga ega bo‘lgan va samarasiz investitsiya loyihasini taqdim qilgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarga ajratilmaydi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash uchun ham investitsiya loyihalariga ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va texnologik jihatdan yangilash uchun kreditlar ajratiladi. Bu orqali banklar tadbirkorlarning tashqi iqtisodiy faoliyatda ishtirokini va eksport salohiyatini oshirishga ko‘maklashishadi va aholi uchun yangi ish o‘rinlarini yaratishga imkoniyat yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, investitsion loyihalarni banklar tomonidan moliyalashtirish iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ma’lumki, kreditlash faoliyatini to‘g‘ri tashkil etish ko'pincha iqtisodiy o'sish sur'atlarining muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaraladi Bu jarayonlar orqali banklar nafaqat ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va modernizatsiya qilish, balki yangi ish o'rinlari yaratish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va natijada mamlakat yalpi ichki mahsulotining o'sishiga bevosita erishiladi .

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. www.lex.uz
2. Howcroft, B., & FADHLEY, S. (1998). Project Finance: A Credit Strategy Based on Contractual Linkages. The Service Industries Journal, 18(2), 90–111. https://doi.org/10.1080/02642069800000020
3. Iyer, K C; Purkayastha, Dhruba. Journal of Structured Finance; London Том 22, Изд. 4, (Winter 2017): 17-25. DOI:10.3905/jsf.2017.22.4.017
4. Christa Hainz, Stefanie Kleimeier; Political risk, project finance, and the participation of development banks in syndicated lending, Journal of Financial Intermediation,Volume 21, Issue 2,2012, Pages 287-314,ISSN 1042-9573,https://doi.org/10.1016/j.jfi.2011.10.002.5.
5.Brealey, R., Cooper, I., & Habib, M. (1996). Using project finance to fund infrastructure investments. Journal of Applied Corporate Finance, 9, 25−38.

Habibullayeva Mavluda Marufxon qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Buxgalteriya hisobi yo‘nalishi 1-kurs magistranti.
Hamidova Dilfuza Hamzabek qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Buxgalteriya hisobi yo‘nalishi 1-kurs magistranti.

MAHSULOT TANNARXINI KALKULYATSIYA QILISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA AMALIYOTDA QO’LLANILISHI

Хабибуллаева Мавлюда Маруфхон кизи
Ташкентский государственный экономический университет, Магистратура 1 курса по специальности «Бухгалтерский учет».
Хамидова Дильфуза Хамзабек кизи
Ташкентский государственный экономический университет, Магистратура 1 курса по специальности «Бухгалтерский учет».

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ КАЛЬКУЛИРОВАНИЯ СЕБЕСТОИМОСТИ ПРОДУКЦИИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ НА ПРАКТИКЕ

Habibullayeva Mavluda Marufxon qizi
Tashkent State University of Economics 1st year master's student in the field of accounting.
Hamidova Dilfuza Hamzabek qizi
Tashkent State University of Economics 1st year master's student in the field of accounting

MODERN PRODUCT COSTING METHODS AND THEIR PRACTICAL APPLICATION

Annotatsiya: Ushbu maqolada bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning zamonaviy usullari va ularni O‘zbekiston sanoat korxonalarida qo‘llashning metodologik jihatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida an’anaviy xarajatlar hisobi tizimidagi kamchiliklar tahlil qilinib, mahsulot tannarxini optimallashtirishda ABC, Target-costing va Kaizen-costing modellarining o‘rni hamda ularning o‘zaro integratsiyasi asoslab berilgan. Shuningdek, mahalliy korxonalarda raqamli infratuzilmaning tarqoqligi va kadrlar yetishmasligi kabi to‘siqlarni bartaraf etish bo‘yicha IT-yechimlari, xususan elektron hisoblash tizimlarida parallel hisobni yuritish bo‘yicha amaliy takliflar ilgari surilgan.

Tayanch so‘zlar: Hisob siyosati, mahsulot tannarxi, kalkulyatsiya usullari, ABC-kosting, Target-costing, Kaizen-costing, boshqaruv hisobi, raqamli infratuzilma, xarajatlar drayveri.

Аннотация: В данной статье рассматриваются современные методы расчета себестоимости продукции в условиях рыночной экономики и методологические аспекты их применения на промышленных предприятиях Узбекистана. В исследовании анализируются недостатки традиционной системы учета затрат, обосновывается роль моделей ABC, целевого учета и кайдзен-кастинг в оптимизации себестоимости продукции, а также их взаимоинтеграция. Кроме того, предлагаются практические решения в области ИТ-технологий для преодоления таких препятствий, как фрагментация цифровой инфраструктуры и нехватка персонала на местных предприятиях, в частности, для параллельного учета в Е-системах.

Ключевые слова: Учетная политика, себестоимость продукции, методы расчета, ABC-кастинг, целевой учет, кайдзен-кастинг, управленческий учет, цифровая инфраструктура, ERP-системы, факторы затрат.

Abstract: This article examines modern methods of calculating product costs in a market economy and the methodological aspects of their application at industrial enterprises of Uzbekistan. The research analyzes the shortcomings of the traditional cost accounting system, substantiates the role of ABC, Target-costing and Kaizen-costing models in optimizing product costs, and their mutual integration. Also, practical proposals are put forward for IT solutions to overcome obstacles such as the fragmentation of digital infrastructure and staff shortages in local enterprises, in particular, for parallel accounting in E- systems.

Keywords: Accounting policy, product cost, calculation methods, ABC-costing, Target-costing, Kaizen-costing, management accounting, digital infrastructure, E- systems, cost drivers.

Kirish

O‘zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyotini yanada rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta’minlashda mahsulot tannarxini to‘g‘ri aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, ishlab chiqarish tarmoqlarini modernizatsiya qilish va diversifikatsiya jarayonlari xo‘jalik yurituvchi subyektlar oldiga xarajatlarni oqilona boshqarish hamda tannarxni pasaytirish vazifalarini qo‘ymoqda. Shu jihatdan, mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning nazariy va amaliy asoslarini chuqur o‘rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish jarayoni orqali xarajatlarni rejalashtirish, nazorat qilish va tahlil etish imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni to‘g‘ri guruhlash, kalkulyatsiya usullarini ishlab chiqarish xususiyatiga mos tanlash va amaliyotga joriy etish muhim hisoblanadi. Shu sababli, mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish masalalarini ilmiy jihatdan o‘rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

O‘zbekiston sharoitida zamonaviy xalqaro tajribalarni— ABC (Activity-Based Costing), Target-costing va Kaizen-costing modellarini joriy etishda bir qator institutsional va uslubiy to’siqlar mavjud. Xususan, milliy buxgalteriya hisobi standartlarining konservativligi hamda xarajatlarni boshqarishda tahliliy kadrlar yetishmasligi zamonaviy usullarni to’liq quvvatda ishlashiga yo’l bermayapti.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — an’anaviy kalkulyatsiya tizimidagi metodologik bo‘shliqlarni aniqlash hamda xalqaro standartlarga mos keluvchi, mahalliy iqtisodiy muhitga adaptatsiya

qilingan "integratsiyalashgan xarajatlar menejmenti" modelini asoslab berishdan iborat. Bu o‘z navbatida, resurslarni sarflashda "tejamkorlik iqtisodiyoti" tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish imkonini yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

ABC-kosting (Activity-Based Costing): Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotlarga ularni keltirib chiqargan aniq faoliyat turlari bo'yicha taqsimlaydi, bu esa to'g'riroq tannarxni aniqlash imkonini beradi.

Target-kosting (Target Costing): Bozor narxidan kelib chiqib, kutilgan foydani chegirib, ishlab chiqarish boshlanishidan oldin ruxsat etilgan maksimal tannarxni belgilaydi.

Kaizen-kosting: Ishlab chiqarish jarayonida xarajatlarni doimiy ravishda, bosqichma-bosqich kamaytirib borishga yo'naltirilgan.

1-jadval

Mahsulot tannarxini hisoblash usullarining qiyosiy tahlili			
Xarajatlar toifasi	**An’anaviy usul**	**ABC-kosting**	**Kaizen-kosting**
Fokus markazi	Ishlab chiqarish hajmi	Faoliyat turlari (sozlash, nazorat)	Jarayon va yo‘qotishlar
Bilvosita xarajatlar	Umumiy baza bo’yicha taqsimlanadi	Xarajat drayverlari (drivers) orqali aniq	Doimiy (oylik/choraklik) kamaytirib boriladi
Qo’llash vaqti	Ishlab chiqarishda so’ng	Ishlab chiqarish jarayonida	Ishlab chiqarish davomida
Asosiy maqsadi	Moliyaviy hisobot tayyorlash	Tannarxni aniq hisoblash	Xarajatlarni optimallashtirish

Tadqiqot metodologiya

Jadvalda keltirilgan qiyosiy tahlil shuni ko’rsatadiki, an'anaviy usul faqatgina bo’lib o’tgan voqelikni qayd etishga xizmat qiladi. Zamonaviy mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishda an’anaviy usullarni ABC, Target va Kaizen-kosting bilan integratsiya qilish operatsion yo‘qotishlarni kamaytirish va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Gibrid modellar va raqamli tizimlarini joriy etish orqali ishlab chiqarishdagi ortiqcha xarajatlarni strategik boshqarish va bartaraf etish mumkin.

O‘zbekistonda mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishda hozirgi kunda ham an’anaviy, ham zamonaviy usullar uyg‘unlikda qo‘llanilmoqda. Haqiqiy amaliyotda esa an’anaviy usullarning ulushi zamonaviy usullardan nisbatan ko’proq.

Bunday holatlarni yuzaga keltorayotgan sabablardan biri

- hisob siyosatini milliy standartlarga asoslanganligi ;

-Raqamli infratuzilmaning past darajasi va ma’lumotlar tarqoqligi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida zamonaviy kalkulyatsiya usullarini joriy etishning huquqiy asosi sifatida O‘zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida"gi Qonunini ko‘rsatish joiz. Mazkur qonunga binoan, har bir xo‘jalik yurituvchi subyekt o‘zining hisob siyosatini mustaqil

belgilash huquqiga ega bo‘lib, bu korxona rahbari buyrug‘i bilan maxsus "Boshqaruv hisobi bo‘yicha ichki nizom"ni tasdiqlash imkonini beradi. Bunday yondashuv amaliyotda soliq idoralari uchun xarajatlarni an’anaviy guruhlash bilan bir qatorda, ichki boshqaruvda ABC (Activity-Based Costing) drayverlari orqali har bir jarayonning haqiqiy qiymatini tahlil qilishga zamin yaratadi.

Natija va muhokama.

Ushbu jarayonlarni amaliyotga tatbiq etishda zamonaviy IT-yechimlarning, xususan "1C" yoki "SAP" kabi tizimlardagi "Parallel hisob" modullarining o‘rni beqiyosdir. Raqamlashtirish natijasida bir vaqtning o‘zida amalga oshirilgan bitta xo‘jalik operatsiyasi ham soliq hisobida, ham boshqaruv hisobida (ABC usulida) parallel aks etadi. Bu esa korxonaga amaldagi soliq qonunchiligini buzmagan holda, ishlab chiqarish xarajatlarining aniq "rentgen" tasviriga ega bo‘lish imkonini beradi.

Yuqorida keltirilib o’tilgan ikkinchi muammoli vaziyat uchun yechim sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin. Mamlakatimizda sanoat korxonalarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning zamonaviy usullarini joriy etish yo‘lidagi eng jiddiy texnologik to‘siq — bu raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi va birlamchi ma’lumotlarning tarqoqligidir. Bugungi kunda aksariyat mahalliy ishlab chiqaruvchilarda xarajatlar hisobi hali ham Excel jadvallarida yoki bir-biri bilan integratsiya qilinmagan mahalliy buxgalteriya dasturlarida yuritilmoqda. Bunday tarqoq tizimda xarajat drayverlarini aniqlash va ularni real vaqt rejimida kuzatish imkonsiz bo‘lib, bu o‘z navbatida ABC-kosting kabi murakkab va aniq metodologiyalarni amaliyotga tatbiq etishni cheklab qo‘yadi.

Ushbu muammoning strategik yechimi sifatida korxonalarda yagona eletron hisobga olish tizimiga to‘liq o‘tish zarurati yuzaga kelmoqda. Ushbu tizim shunchaki dasturiy ta’minot emas, balki butun ishlab chiqarish vertikalini qamrab oluvchi raqamli ekotizim bo‘lishi lozim. Xususan, xarajatlar kelib chiqish joyida — ya’ni sexlarda, alohida uskunalar va har bir xodim kesimida avtomatik qayd etilishi shart. Buning uchun ishlab chiqarish liniyalariga zamonaviy sensorlar va texnologiyalarini o‘rnatish, ma’lumotlarni markaziy bazaga inson omilisiz yo‘naltirish talab etiladi.

Yagona raqamli ma’lumotlar bazasining shakllantirilishi sun’iy intellekt va "Katta ma’lumotlar" (Big Data) tahlilidan foydalanish imkoniyatini ochadi. Bu esa o‘z navbatida, tannarxni nafaqat hisoblash, balki uni oylar va yillar kesimida bashorat qilish (predictive analytics) imkonini beradi. Raqamli infratuzilma tayyor bo‘lgach, Kaizen-kosting tizimi o‘z-o‘zidan samarali ishlay boshlaydi, chunki doimiy takomillashtirish uchun zarur bo‘lgan mikro-yo‘qotishlar (energiyaning asossiz sarfi, xomashyo chiqindisi, ortiqcha vaqt yo‘qotishlari) tizim tomonidan avtomatik identifikatsiya qilinadi.

Binobarin, tannarxni pasaytirish va boshqaruv hisobini xalqaro darajaga olib chiqish uchun korxonalarning texnik quvvatlarini raqamli tahlil tizimlari bilan integratsiya qilish kechiktirib bo‘lmas vazifadir.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda: Birinchidan, mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish jarayonida barcha ishlab chiqarish xarajatlarini to‘liq va aniq hisobga olishni ta’minlash zarur. Xarajatlarning noto‘g‘ri tasniflanishi yoki ayrim xarajat turlarining hisobdan chetda qolishi mahsulot tannarxining noto‘g‘ri aniqlanishiga olib keladi. Shu sababli, korxonalarda buxgalteriya hisobining amaldagi me’yorlariga qat’iy rioya qilish va xarajatlarni hisobga olish tartibini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning zamonaviy usullarini amaliyotda qo'llanilayotgan dasturiy ta'minotlarni yanada optimallashtirish ,hamda ushbu tizimlarni ishlata oladigan yetuk kadrlarni yetishtirib chiqarish bizning asosiy maqsadlarimizdan biriga aylantirish. Zero, an'anaviy usul — bu o'tmishga qarash , ABC — bugungi kunni aniq ko'rish , Kaizen esa kelajakni qurish vositasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi" to'g'risidagi 404-son Qonuni. 13.04.2016.
2. B.A.Xasanov, A.A.Xashimov. - Boshqaruv hisobi. "Cho'lpon" nomidagi nashriyot-ijodiy uyi, Toshkent – 2013.
3. N.B. Abdusalomova "Strategik boshqaruv hisobi",Renessans Toshkent 2024
4. A.A.Karimov, I.K.Ochilov, Z.U.G'aniyev Buxgalteriya hisobi 2-qism (darslik).-"Nihol print"OK,2021-684
5. Pardaev A.X., Pardaeva Z.A. Boshqaruv hisobi: Darslik. - T.: "Iqtisod-moliya", 2019. -556
6. www.ifrs.org
7. www.bpm.com
8. www.wikipedia.org

НАУЧНЫЙ ФУНДАМЕНТ КРЕАТИВНОГО БУДУЩЕГО: МОНОГРАФИЯ АКАДЕМИКА С.С. ГУЛЯМОВА КАК ВКЛАД В РЕАЛИЗАЦИЮ СТРАТЕГИИ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Стремительные преобразования, происходящие в Узбекистане в последние годы, приобретают всё более выраженное инновационное измерение. Сегодня креативная экономика становится одним из главных двигателей роста во многих странах, и на эту сферу приходится от трёх до семи процентов мирового валового внутреннего продукта. По оценкам экспертов, к 2030 году на креативную экономику будет приходиться около 10 процентов мирового ВВП. Узбекистан, благодаря последовательной политике Президента Шавката Миромоновича Мирзиёева, не только не остаётся в стороне от этого глобального тренда, но и уверенно формирует собственную модель развития креативного сектора, которую уже сегодня изучают иностранные эксперты.

Масштаб и глубина проводимых реформ впечатляют. Закон Республики Узбекистан «О креативной экономике», подписанный Президентом 3 октября 2024 года, закрепил основные понятия в сфере креативной экономики и определил направления государственной поддержки субъектов креативной индустрии. Этот законодательный акт стал результатом масштабной подготовительной работы: при разработке законопроекта было проведено более десяти встреч с представителями общественности и креативной экономики, а также изучены две резолюции ООН по креативной экономике и опыт одиннадцати стран мира.

Принятию закона предшествовало знаковое международное событие — IV Всемирная конференция по креативной экономике, успешно прошедшая в Ташкенте в октябре 2024 года. Церемонию открытия конференции посетили премьер-министр Узбекистана Абдулла Арипов, помощник президента Саида Мирзиёева, глава Сената Танзила Нарбаева, а также высокие международные гости, включая генерального секретаря ЮНКТАД. Выбор именно Ташкента для проведения этого глобального форума стал убедительным свидетельством международного признания усилий руководства страны в данной сфере.

Роль Саиды Мирзиёевой в продвижении креативной повестки Узбекистана на мировой арене трудно переоценить. Она занимает пост руководителя Фонда развития культуры и искусства, курирует медиаполитику и активно продвигает гуманитарные и образовательные инициативы. Фонд развития культуры и искусства и Центр по вопросам массовых коммуникаций ныне переходят в подчинение Администрации президента, что свидетельствует о повышении статуса культурной и креативной политики на государственном уровне.

Конкретные результаты проводимых реформ говорят сами за себя. В 2024 году доля креативной экономики в ВВП Узбекистана оценивается в 3,7 процента — это 56,8 триллиона сумов, объём экспорта в данной сфере составил 770,6 миллиона долларов, а численность занятых превысила 319 тысяч человек. Глава государства поставил перед страной амбициозные цели: благодаря принимаемым мерам к 2030 году планируется увеличить долю креативной экономики в ВВП до пяти процентов — 145 триллионов сумов, нарастить экспорт до одного миллиарда долларов и обеспечить занятость для более чем 500 тысяч человек.

В 16 феврале 2026 года в постановлении нашего Президента №ПП-64 принято ряд решений, которые открывают новую страницу в развитии отрасли. Шавкат Мирзиёев одобрил создание Парков креативных индустрий в Ташкенте и Нукусе, при этом ставка подоходного

налога и социального налога для резидентов снижена с двенадцати до шести процентов, а предпринимателям сферы предоставлен ряд дополнительных льгот. Важнейшим элементом этой институциональной архитектуры становится стратегия «Цифровой Узбекистан — 2030» (№6079 от 5.10.2020 года) и "Об утверждении Стратегии развития технологий искусственного интеллекта до 2030 года", (№ПП-358 от 14.10.2024 года) в рамках которых новые технологии, данные и аналитика, искусственный интеллект предоставят государственному аппарату значительные возможности для достижения лучших результатов при выработке государственных политик.

Именно на этом мощном фундаменте государственных реформ и стратегических инициатив приобретает особую значимость выход в свет фундаментальной монографии **«Цифровая трансформация креативной экономики Нового Узбекистана»**, автором которой является видный учёный, академик Академии наук Республики Узбекистан, доктор экономических наук, профессор Ташкентского международного университета Кимё, Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан **Саидахрор Саидахмедович Гулямов**. Труд, насчитывающий 664 страницы и десять тематических глав, выпущен издательством «DIZAYN MARKET» в 2026 году и рекомендован к изданию учёным советом ТМУК.

Саидахрор Гулямов — учёный, ведущий многообразную исследовательскую деятельность, направленную на повышение роли экономической науки и кибернетики в развитии народного хозяйства Узбекистана. В 1998 году указом Президента он был назначен министром высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан и занимал этот пост до 2004 года, с 2004 по 2006 год работал ректором Ташкентского государственного экономического университета, а в 2006 году был избран вице-президентом Академии наук по общественным и гуманитарным наукам. Многолетний опыт на стыке науки, образования и государственного управления позволил академику создать поистине комплексное исследование, объединяющее теоретическую глубину и практическую применимость.

Монография представляет собой первое в отечественной науке столь масштабное междисциплинарное исследование, охватывающее весь спектр проблем цифровизации креативного сектора. От теоретических основ и исторического контекста — к структурным элементам креативной экономической системы, социокультурным аспектам, финансовым и технологическим механизмам, международному опыту. Особого внимания заслуживает то, что работа содержит авторские модели и пирамиду устойчивого развития креативной индустрии, а также оригинальные критерии оценки эффективности труда в условиях глобальной цифровизации.

Книга открывается символичным эпиграфом — словами Президента Шавката Миромоновича Мирзиёева: *«Креативная экономика — это не просто сектор, а новый образ мышления и действий, который будет двигать процветание нашей нации в ближайшие десятилетия».* Именно это президентское видение определило концептуальную рамку всего исследования. Отталкиваясь от стратегических установок главы государства, академик Гулямов последовательно обосновывает систему мер по интеграции цифровых технологий и искусственного интеллекта в креативные отрасли экономики.

Главы монографии сформированы через призму адаптации теоретических основ креативной экономики к реалиям Нового Узбекистана. Автор детально анализирует, каким образом принятый Закон «О креативной экономике» и создание парков креативной индустрии формируют институциональную среду, необходимую для раскрытия творческого и интеллектуального потенциала граждан. При этом в работе убедительно показано, что Закон

и ряд нормативных актов направлены на развитие целой экосистемы креативной экономики, которая станет двигателем инноваций, будет способствовать созданию новых рабочих мест и увеличению экспортных возможностей, содействуя диверсификации экономики страны.

Чрезвычайно актуальной является та часть исследования, в которой академик Гулямов обращается к проблеме глобального роста безработицы в связи с повсеместным внедрением искусственного интеллекта и предлагает механизмы обучения граждан творческому фриланс-труду в креативной экономике. Эта тема приобретает особую остроту в контексте стратегии «Цифровой Узбекистан — 2030», которая, как отмечают эксперты, предполагает превращение страны в региональный ИТ-центр, а также в свете возрастающей роли ИТ-сектора как одного из ключевых драйверов национальной экономики.

Главными редакторами издания выступили академик АН Республики Узбекистан, ректор Ташкентского филиала РЭУ им. Г.В. Плеханова К.Х. Абдурахманов и президент Ташкентского международного университета Кимё, профессор А.В. Вахабов. Рецензентами стали ведущие учёные страны: доктор физико-математических наук Ж.Р. Юсупов и доктор экономических наук, профессор Ш. Тураев. Столь авторитетный состав научных экспертов подтверждает высокий академический уровень представленного труда.

Необходимо подчеркнуть: выход данной монографии — это не просто событие научной жизни. Это практический вклад учёного в реализацию государственной стратегии, ответ отечественной экономической науки на вызовы времени. Впервые в Узбекистане создан фундаментальный научный труд, который может служить методологической основой для формирования учебных программ в вузах страны, ориентиром для предпринимателей, входящих в креативный сектор, и аналитическим ресурсом для органов государственного управления.

Как отмечается в рекомендациях монографии, государственным структурам следует использовать представленные аналитические материалы и международный опыт для разработки эффективных программ поддержки креативных индустрий, обеспечив межведомственное взаимодействие и развитие государственно-частного партнёрства. Эти рекомендации полностью созвучны тем задачам, которые поставлены Президентом перед Республиканским советом по развитию креативной экономики и вновь создаваемыми парками креативных индустрий.

Академик С.С. Гулямов на протяжении десятилетий остаётся одним из тех учёных, кто не только формулирует теоретические концепции, но и последовательно отстаивает необходимость их практического внедрения в жизнь. Его новая монография — убедительное свидетельство того, что узбекская экономическая наука способна не просто следовать за мировыми трендами, но и предлагать собственные решения на пути к построению динамичной, инновационной и процветающей креативной экономики Нового Узбекистана.

Академик АН РУз, доктор экономических наук,
профессор Нурислом Тухлиев

Монография «Цифровая трансформация креативной экономики Нового Узбекистана» (С.С. Гулямов, Ташкент: «DIZAYN MARKET», 2026, 664 с., ISBN 978-9910-8456-7-3) доступна в библиотеках ведущих вузов страны.

Islamov Shuxratjon Tuychibayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti kafedra katta o‘qituvchisi, sh.islamov@tsue.uz,
ORCID: 0009-0000-6328-1127

SUG‘URTA KOMPANIYALARINING KAPITAL BOZORIDAGI FAOLIYATI RIVOJLANISHINING JORIY TENDENSIYALARI

Islamov Shukhratjon Tuychibaevich
Senior Lecturer, Tashkent State University of Economics, sh.islamov@tsue.uz, ORCID: 0009-0000-6328-1127

CURRENT TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INSURANCE COMPANIES’ ACTIVITIES IN THE CAPITAL MARKET

Исламов Шухратжон Туйчибаевич
Старший преподаватель кафедры Ташкентского государственного экономического университета,
sh.islamov@tsue.uz,
ORCID: 0009-0000-6328-1127

ТЕКУЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ НА РЫНКЕ КАПИТАЛА

Annotatsiya

Mazkur maqolada sug‘urta kompaniyalarining kapital bozoridagi faoliyatini rivojlantirishning joriy tendensiyalari, uning iqtisodiyotdagi ahamiyati hamda investitsion faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda sug‘urta kompaniyalarining institutsional investor sifatidagi roli, ularning investitsion portfelini shakllantirish, diversifikatsiya qilish va risklarni boshqarish masalalari ilmiy asosda yoritilgan. O‘zbekiston sug‘urta bozorining 2015-2025 yillardagi rivojlanish dinamikasi, investitsiyalar hajmi va tarkibi, shuningdek qimmatli qog‘ozlar bozoridagi ishtiroki statistik ma’lumotlar asosida baholangan.

Kalit so‘zlar: sug‘urta kompaniyalari, kapital bozori, institutsional investor, investitsion faoliyat, investitsiya portfeli, diversifikatsiya, moliyaviy instrumentlar, risk-menejment, qimmatli qog‘ozlar, moliyaviy barqarorlik.

Abstract

This article analyzes the current trends in the development of insurance companies’ activities in the capital market, their role in the economy, and the specific features of their investment activities. The study examines the role of insurance companies as institutional investors and provides a scientific assessment of issues related to investment portfolio formation, diversification, and risk management. Based on statistical data, the dynamics of the development of the insurance market in

Uzbekistan for the period 2015-2025, the volume and structure of investments, as well as the participation of insurance companies in the securities market are evaluated.

Keywords: insurance companies, capital market, institutional investor, investment activity, investment portfolio, diversification, financial instruments, risk management, securities, financial stability.

Аннотация

В данной статье проанализированы современные тенденции развития деятельности страховых компаний на рынке капитала, их роль в экономике, а также особенности инвестиционной деятельности. Рассмотрена роль страховых компаний как институциональных инвесторов, а также научно обоснованы вопросы формирования инвестиционного портфеля, его диверсификации и управления рисками. На основе статистических данных дана оценка динамики развития страхового рынка Узбекистана за 2015-2025 годы, объемов и структуры инвестиций, а также участия страховых компаний на рынке ценных бумаг.

Ключевые слова: страховые компании, рынок капитала, институциональный инвестор, инвестиционная деятельность, инвестиционный портфель, диверсификация, финансовые инструменты, риск-менеджмент, ценные бумаги, финансовая устойчивость.

KIRISH

Bugungi kunda kapital bozorini har tomonlama rivojlantirish va unda institutsional investorlar, jumladan sug‘urta kompaniyalarining faol ishtirokini ta’minlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Sug‘urta kompaniyalari moliyaviy vositachi sifatida uzoq muddatli investitsion resurslarni shakllantirish va ularni iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirishda muhim o‘rin tutadi. Keyingi yillarda O‘zbekiston Respublikasida moliya bozorini rivojlantirish, kapital bozorining institutsional asoslarini mustahkamlash, sug‘urta tizimini modernizatsiya qilish bo‘yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentyabrdagi PQ-291-son “Kapital bozorini rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi [1] qarori asosida kapital bozorini yanada rivojlantirish, investitsion muhitni yaxshilash hamda aholining moliyaviy instrumentlarga bo‘lgan ishonchini oshirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlar sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyatini kengaytirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Shu bilan birga, milliy amaliyotda sug‘urta kompaniyalarining kapital bozoridagi faolligi yetarli darajada emasligi, investitsion portfelni diversifikatsiya qilish imkoniyatlarining cheklanganligi, zamonaviy moliyaviy instrumentlardan foydalanish darajasining pastligi kabi muammolar mavjud. Bu esa ularning moliyaviy barqarorligi va investitsion samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Shunga muvofiq, sug‘urta kompaniyalarining kapital bozoridagi ishtirokini tahlil qilish, ularning investitsion faoliyatini samarali tashkil etish hamda zamonaviy moliyaviy instrumentlardan foydalanish mexanizmini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Xususan, sug‘urta kompaniyalari aktivlarini boshqarishda risk va daromadlilik o‘rtasidagi optimal nisbatni ta’minlash, portfelni

diversifikatsiyalash strategiyalarini ishlab chiqish hamda uzoq muddatli investitsiyalarni rag‘batlantiruvchi institutsional muhitni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, global kapital bozorlarida kuzatilayotgan o‘zgarishlar, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va yangi moliyaviy instrumentlarning paydo bo‘lishi sug‘urta kompaniyalarining investitsion strategiyalarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, milliy sug‘urta bozorining kapital bozoriga integratsiyalashuv darajasini oshirish, xalqaro tajribalarni o‘rganish va ularni mahalliy sharoitga moslashtirish zarurati yuzaga kelmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Sug‘urta kompaniyalarining kapital bozoridagi faoliyati va uning rivojlanish tendensiyalari ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan atroflicha o‘rganilgan. Xususan, sug‘urta kompaniyalarining institutsional investor sifatidagi roli, ularning uzoq muddatli moliyaviy resurslarni shakllantirish va iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirishdagi ahamiyati ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan.

Iqtisodchi olimlar V.Njegomir va M.Miskichlar sug‘urta kompaniyalarini kapital bozorida moliyaviy vositachi va institutsional investor sifatida talqin qiladilar. Ularning fikriga ko‘ra, sug‘urta kompaniyalari aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning jamg‘armalarini uzoq muddatli investitsiya resurslariga aylantirib, kapital bozori orqali iqtisodiyotdagi moliyaviy resurslar taqsimotining samaradorligini oshiradi [2]. K.Kubitzaning fikricha, sug‘urta kompaniyalari institutsional investor sifatida korporativ obligatsiyalarning qariyb 40 foizini egallab, moliyaviy bozorlar orqali korxonalarning moliyalashtirish qarorlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, sug‘urta mukofotlari hajmining ortishi ularning obligatsiyalarga bo‘lgan talabini kuchaytiradi, natijada obligatsiya narxlari oshadi va korxonalar uchun moliyalashtirish xarajatlari kamayadi [3]. Iqtisodchi olimlar N.Apergis hamda T.Poufinaslar sug‘urta bozorining iqtisodiy o‘sishga ta’sirini empirik tahlil asosida o‘rganib, sug‘urta faoliyati iqtisodiyotda muhim moliyaviy institut sifatida xizmat qilishini asoslab beradi. Ularning fikricha, “sug‘urta faoliyatida investitsiyalarning ortishi sug‘urta mukofotlarining hajmi, sug‘urta zaxiralari, sug‘urta to‘lovlari va operatsion xarajatlar orqali ifodalangan holda iqtisodiy o‘sish bilan ijobiy bog‘liqlikga egadir” [4]. X.Rong, T.Zhang va K.Liu “kapital bozorida sug‘urta kompaniyalarini mustaqil institutsional investorlar guruhi sifatida alohida ajratib, ularning korporativ qiymatga ta’sirini qiymatni tanlash va qiymat yaratish nuqtayi nazaridan tahlil qiladilar”. Iqtisodchi olimlar sug‘urta institutsional investorlarining investitsiya faoliyati boshqa institutsional investorlardan mablag‘ manbalari (sug‘urta majburiyatlari), investitsiya gorizonti va risk sohasi bilan tubdan farq qilishini ta’kidlaydilar [5].

N.Q.Shaislamova o‘zining ilmiy-tadqiqot ishlarida investitsiya loyihalariga ta’sir qiluvchi risklarni baholash va ularni pasaytirish masalalarini kompleks tarzda o‘rgangan. Uning fikriga ko‘ra, “sug‘urta faoliyatida investitsiya loyihalarining samaradorligi bevosita risklarni to‘g‘ri aniqlash, baholash va boshqarish darajasiga bog‘liq bo‘lib, mazkur jarayonni takomillashtirish investitsiya faoliyatining

barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning ta’kidlashicha, investitsiya loyihalariga ta’sir etuvchi risklar turli ichki va tashqi omillar bilan belgilanadi hamda ularni baholashda sifat va miqdoriy usullardan kompleks foydalanish zarur” [6]. N.Abdullayeva tadqiqotida, sug‘urta kompaniyalarining fond bozoridagi faoliyatini ko‘p qirrali institutsional fenomen sifatida asoslab beradi. Olimaning asosiy ilmiy g‘oyasiga ko‘ra, sug‘urta kompaniyalari fond bozorida bir vaqtning o‘zida emitent, investor, investitsiya vositachisi va fond bozori risklarini sug‘urtalovchi subyekt sifatida ishtirok etadi. Mazkur ko‘p funksiyalilik sug‘urta kompaniyalarini kapital bozorining oddiy ishtirokchisidan ko‘ra kengroq iqtisodiy ahamiyatga ega institutsional investor sifatida talqin qilish imkonini beradi. Uning ta’kidlashicha, sug‘urta kompaniyalarining vaqtincha bo‘sh mablag‘lari (sug‘urta mukofotlari va rezervlar) fond bozori orqali iqtisodiyotning real sektorini moliyalashtirish uchun muhim investitsion manba hisoblanadi [7].

Yuqorida keltirilgan ilmiy yondashuvlar va nazariy qarashlarni umumlashtirgan holda, sug‘urta kompaniyalarining kapital bozoridagi faoliyatini rivojlantirish masalasiga mualliflik yondashuvi quyidagilarda namoyon bo‘ladi. Avvalo, sug‘urta kompaniyalarini nafaqat moliyaviy vositachi, balki iqtisodiyotda uzoq muddatli investitsion resurslarni shakllantiruvchi strategik institutsional investor sifatida baholash kerak. Shuning uchun, ularni kapital bozoridagi ishtirokini kengaytirish faqat investitsion portfel hajmini oshirish bilan emas, balki sifat jihatdan takomillashtirish - ya’ni zamonaviy moliyaviy instrumentlardan samarali foydalanish, risklarni boshqarishning ilg‘or usullarini joriy etish va aktivlarni diversifikatsiyalash darajasini oshirish orqali amalga oshirilishi zarur.

Bizningcha, O‘zbekiston sharoitida sug‘urta kompaniyalarining kapital bozoridagi faoliyatini rivojlantirish uchta asosiy yo‘nalishda olib borilishi maqsadga muvofiq: birinchidan, sug‘urta kompaniyalari uchun investitsiya faoliyatini rag‘batlantiruvchi huquqiy va institutsional muhitni takomillashtirish; ikkinchidan, ularning investitsion salohiyatini oshirish maqsadida yangi moliyaviy instrumentlar va mexanizmni joriy etish; uchinchidan, korporativ boshqaruv va risk-menejment tizimini xalqaro standartlar asosida rivojlantirish. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar asosida investitsiya jarayonlarini avtomatlashtirish va tahliliy platformalarni joriy etish sug‘urta kompaniyalarining bozor samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida ilmiy tadqiq etish, umumlashtirish, guruhlashtirish, taqqoslama usullar, iqtisodiy tahlil, statistika, ekspert baholash, qiyosiy taqqoslash, kuzatuv va boshqa usullardan foydalanilgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Sug‘urtalovchilarning investitsion faoliyati sug‘urta bozorining moliyaviy barqarorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri bo‘lib, sug‘urta zaxiralari va ustav kapitalidan samarali foydalanish darajasini aks ettiradi. 1-jadval ma’lumotlari asosida 2015-2025 yillar davomida sug‘urtalovchilarning investitsion faoliyatidagi o‘zgarishlar dinamikasi tahlil qilindi. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, sug‘urtalovchilarning jami investitsiyalari 2015 yilda 758,1 mlrd. so‘mni tashkil etgan

bo‘lsa, 2019 yilga kelib ushbu ko‘rsatkich 2751,4 mlrd. so‘mga yetgan. Bu davrda investitsiyalar hajmining qariyb 3,6 barobarga oshishi sug‘urta bozorida moliyaviy resurslar bazasining kengayib borayotganini ko‘rsatadi (1-jadval). Ayniqsa, 2020-2025 yillarda investitsion faoliyat keskin faollashib, 2025 yilda jami investitsiyalar hajmi 7720,1 mlrd. so‘mni tashkil etgan. Investitsiyalar tarkibi tahlili shuni ko‘rsatadiki, asosiy ulush depozitlar (omonatlar) hissasiga to‘g‘ri keladi. Xususan, 2015 yilda depozitlar hajmi 361,7 mlrd. so‘m bo‘lgan bo‘lsa, 2025 yilda ushbu ko‘rsatkich 5454,6 mlrd. so‘mga yetgan. Bu holat sug‘urtalovchilar tomonidan nisbatan past riskli va likvid investitsiya instrumentlariga ustuvor ahamiyat berilayotganini ko‘rsatadi hamda sug‘urta kompaniyalarining ehtiyotkor investitsiya siyosatini yuritayotganidan dalolat beradi.

1-jadval

Sug‘urtalovchilarning investitsion faoliyati (mlrd.so‘m)[1]

№	Ko‘rsatkich nomi	2015 y	2020 y	2021 y	2022 y	2023 y	2024 y	2025 y
1.	Jami investitsiyalar, shu jumladan:	758,1	3382,6	3746,6	4751,7	6149,9	6542,5	7720,1
2.	Depozitlar (omonatlar)	361,7	1818,9	2208,5	2896,6	4037,3	4583,7	5454,6
3.	Qimmatli qog‘ozlar	301,6	958,5	1095,9	1287,9	1357,4	1303,7	1433,1
4.	Zaymlar	4,5	42,2	47,4	60,7	46,8	95,4	120,0
5.	Ko‘chmas mulk	37,1	285,3	247,3	358,9	539,8	452,7	520,6
6.	Tashkilotlar ustav fondidagi ishtiroki	52,2	272,1	142,24	118,4	134,7	98,5	105,4
7.	Boshqa investitsiyalar	1,0	5,6	5,3	29,2	33,9	8,5	10,2

Qimmatli qog‘ozlarga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi ham barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon etganligini alohida qayd etish kerak. Jumladan, 2015 yilda 301,6 mlrd. so‘mni tashkil etgan ushbu ko‘rsatkich 2023 yilda 1357,4 mlrd. so‘mga yetib, 2024 yilda biroz kamaygan (1303,7 mlrd. so‘m), 2025 yilda esa yana oshib 1433,1 mlrd. so‘mni tashkil etgan. Mazkur holat sug‘urta kompaniyalarining investitsiya portfelini diversifikatsiya qilishga harakat qilayotganini, shu bilan birga kapital bozoridagi tebranishlarga nisbatan ehtiyotkor yondashuvni saqlab qolayotganini ko‘rsatadi.

Zaymlar va ko‘chmas mulkka yo‘naltirilgan investitsiyalar nisbatan kichik ulushni tashkil etgan bo‘lsa-da, ularning hajmida ham ijobiy o‘sish kuzatildi. Xususan,

[1] https://napp.uz/uz/pages/malumot-O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

ko‘chmas mulkka kiritilgan investitsiyalar 2015 yildagi 37,1 mlrd. so‘mdan 2023 yilda 539,8 mlrd. so‘mga yetib, 2024 yilda 452,7 mlrd. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025 yilda yana oshib 520,6 mlrd. so‘mga yetgan. Bu esa sug‘urtalovchilarning uzoq muddatli aktivlarga qiziqishi ortib borayotganini anglatadi. Fikrimizcha, bu jarayonda sug‘urtalovchilarning uzoq muddatli va barqaror daromad keltiruvchi aktivlarga sarmoya kiritishi ortib borayotganini ko‘rsatadi. Tashkilotlar ustav fondidagi ishtirok shaklidagi investitsiyalar esa yillar davomida notekis dinamikani namoyon etgan. 2020 yilda ushbu ko‘rsatkich 272,1 mlrd. so‘mga yetgan bo‘lsa, keyingi yillarda pasayish tendensiyasi kuzatilgan. Bu holat sug‘urtalovchilarning bevosita biznes ishtirokidan ko‘ra moliyaviy instrumentlarga asoslangan investitsiya siyosatini afzal ko‘rayotganini anglatadi.

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, sug‘urtalovchilarning investitsion faoliyati hajmi va tarkibi yillar davomida sezilarli darajada kengayib, sifat jihatidan takomillashib bormoqda. Investitsiyalar hajmining tez sur’atlarda o‘sishi sug‘urta bozorida moliyaviy resurslar konsentratsiyasining ortib borayotganini hamda sug‘urta kompaniyalarining iqtisodiyotdagi investitsion jarayonlarda faol ishtirok etayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, investitsiya portfelining asosiy qismi past riskli instrumentlar – depozitlar va qimmatli qog‘ozlar hissasiga to‘g‘ri kelayotgani sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorlikni ustuvor deb bilayotganini tasdiqlaydi. Bu holat sug‘urta bozorining uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta’minlash, sug‘urta majburiyatlarini kafolatli bajarish va iste’molchilar ishonchini mustahkamlash nuqtayi nazaridan ijobiy baholanadi.

2-jadval

Iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha qimmatli qog‘ozlarga doir bitimlar hajmi, %, da[2]

№	Iqtisodiyot tarmoqlari	2019 y	2020 y	2021 y	2022 y	2023 y	2024 y	2025 y
1.	Banklar	72,81	56,5	24,8	47,94	35,83	55,91	48,0
2.	Sanoat	9,0	2,35	7,55	1,12	4,0	8,95	9,5
3.	Sug‘urta	1,54	8,49	2,89	1,81	2,85	7,74	8,2
4.	Boshqalar	2,07	18,55	2,8	3,25	25,90	6,81	10,5
5.	Energetika	1,24	2,45	7,85	0,41	4,40	5,52	6,3
6.	Aloqa	0,01	0,02	0,03	0	1,36	5,06	5,8
7.	Qurilish	8,20	2,77	50,86	39,96	0,65	4,88	4,5
8.	Agrosanoat	6,35	7,76	3,19	4,94	22,03	4,51	5,0
9.	Transport	0	0,38	0	0	2,45	0,45	0,8
10.	Lizing	0,02	0,73	0,03	0,31	0,51	0,18	1,4

[2] https://uzse.uz/system/analytics - ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval ma'lumotlari iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha qimmatli qog'ozlar bozorida bitimlar hajmi tarkibida sug'urta kompaniyalarining roli keyingi yillarda sezilarli darajada ortib borayotganini ko'rsatadi. Xususan, tarmoqlar kesimida sug'urta sektorining ulushi 2018-2019 yillarda mos ravishda 1,6 % va 1,54 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2020 yilda ushbu ko'rsatkich 8,49 % gacha oshgan. Bu holat sug'urta kompaniyalarining investitsiya faoliyatida qimmatli qog'ozlar, ayniqsa obligatsiyalarga yo'naltirilgan mablag'lar hajmi keskin oshayotganligidan dalolat beradi. Shuningdek, mazkur tendensiya sug'urta kompaniyalari faoliyatining umumiy moliyaviy ko'rsatkichlari bilan chambarchas bog'liqdir deb o'ylaymiz. 2019-2025 yillar davomida sug'urta mukofotlari hajmi barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, 2019 yildagi 2213,7 mlrd so'mdan 2024 yilda 9770,1 mlrd so'mga, 2025 yilda esa 13462,4 mlrd. so'mga yetgan. Sug'urta mukofotlarining bunday o'sishi sug'urta kompaniyalarida shakllanayotgan moliyaviy resurslar hajmining kengayishiga olib kelib, ularning kapital bozoridagi investitsiya salohiyatini oshirgan. Ta'kidlash kerakki, institutsional investorlarning kapital bozoridagi ishtirokining muhim yo'nalishlaridan biri korporativ obligatsiyalar bilan bog'liq yo'nalish hisoblanadi. Keyingi yillarda milliy kapital bozorida obligatsiyalar bo'yicha savdo hajmi biroz o'sish tendensiyasiga ega bo'lib bormoqda. Biroq xalqaro amaliyot tajribalari bilan solishtiradigan bo'lsak, mamlakatimiz aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ obligatsiyalar emissiya qilish orqali faoliyatni moliyalashtirish amaliyoti pastligicha saqlanib qolmoqda.

XULOSA

O'zbekiston sug'urta bozorining so'nggi yillardagi rivojlanish tendensiyalari sug'urta mukofotlari, to'lovlar, ustav kapitali hamda sug'urta majburiyatlari hajmining izchil o'sib borishi bilan tavsiflanib, bozor miqdoriy kengayishdan sifat jihatidan rivojlanish bosqichiga o'tayotganini ko'rsatdi. Xususan, 2022–2024 yillarda sug'urta mukofotlari hajmining qariyb 2 barobar oshishi hamda to'lovlar yukining 20-23 foiz atrofida shakllanishi sug'urta tizimida risklarni qoplash mexanizmi va moliyaviy barqarorlik o'rtasida muvozanat shakllanayotganini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Sug'urta kompaniyalari ustav kapitalining sezilarli darajada oshishi hamda sug'urta majburiyatlari hajmining o'sishi sug'urta tashkilotlarining moliyaviy barqarorligi va to'lovga qobiliyatini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Bu jarayon sug'urta kompaniyalarining risklarni qabul qilish salohiyatini oshirishi bilan birga, kapital bozorida institutsional investor sifatida ularning rolini oshirib, milliy kapital tizimining barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Sug'urta kompaniyalarining investitsion faoliyati hamda bozor konsolidatsiyasi tendensiyalarining tahlili sug'urta bozorida prudensial boshqaruv va ehtiyotkor investitsiya siyosati ustuvorligini ko'rsatdi. Bunda asosiy o'sish drayverlari sifatida yetakchi sug'urta kompaniyalarining shakllanishi hamda normativ-huquqiy islohotlar, xususan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4412-son qarori asosida moliyaviy barqarorlik, kapital yetarliligi va risklarni boshqarish talablarining kuchaytirilishi sug'urta bozorining institutsional rivojlanishiga muhim omil bo'lib xizmat qilgani ilmiy jihatdan asoslandi.

Olingan natijalar asosida sug‘urta kompaniyalarining kapital bozori bilan integratsiyasini kuchaytirish bir necha ustuvor yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshirilishi kerak degan xulosaga kelindi. Birinchidan, investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish orqali aktivlar tarkibini bozor talablariga moslashtirish zarur. Ikkinchidan, kapital bozoridagi ishtirokni baholashda integrallashgan algoritmdan foydalanish orqali boshqaruv qarorlarining aniqligini oshirish maqsadga muvofiqdir. Uchinchidan, IPO va boshqa bozor instrumentlari yordamida moliyalashtirishni rivojlantirish orqali resurslar bazasini kengaytirish kerak. To‘rtinchidan, mahsulot portfeli va kapital boshqaruvini yagona tizimga keltiruvchi PCSM (“Innovatsion sug‘urta mahsulotlari portfelini boshqarish va kapital barqarorligini ta’minlash”) modelini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish lozim. Mazkur yo‘nalishlarning o‘zaro uyg‘unligi sug‘urta kompaniyalarining kapital bozoridagi ishtirokini miqdoriy o‘sishdan sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi.

O‘tkazilgan tahlillar sug‘urta kompaniyalarining kapital bozoridagi ishtiroki so‘nggi yillarda miqdoriy jihatdan kengayib borayotgan bo‘lsa-da, uning sifat jihatidan hali to‘liq shakllanmaganini ko‘rsatdi. Moliyaviy resurslar bazasi, sug‘urta mukofotlari va kapitallashuv ko‘rsatkichlarining o‘sishi sug‘urta sektorida investitsion salohiyat kuchayganidan dalolat beradi. Biroq ushbu salohiyatning muhim qismi hali ham konservativ investitsiya instrumentlarida jamlanib qolayotgani kapital bozoridagi faollikni cheklab turibdi. Ayniqsa, investitsiya portfelida depozitlar ulushining yuqoriligi va bozor instrumentlari ulushining nisbatan pastligi resurslardan foydalanish samaradorligini pasaytiruvchi omil sifatida namoyon bo‘ldi. Shuning uchun sug‘urta kompaniyalarini kapital bozoridagi ishtirokini takomillashtirish masalasi faqat investitsiya hajmini oshirish bilan emas, balki portfel tarkibini maqbullashtirish, moliyalashtirish manbalarini kengaytirish va boshqaruv sifatini yaxshilash bilan chambarchas bog‘liqligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentyabrdagi “Kapital bozorini rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-291-sonli Qarori
2. Njegomir V., Miškić M. Insurance companies’ financial intermediation//CIVITAS. – 2017. – Vol. 8, No. 1. – P. 47–59.
3. Kubitza C. Bonds at a premium: The impact of insurers on corporate bond issuers. European Central Bank Research Bulletin / CEPR VoxEU, 2023. https://cepr.org
4. Apergis N., Poufinas T. The role of insurance growth in economic growth: Fresh evidence from a panel of OECD countries. The North American Journal of Economics and Finance, 53, 2020. https://www.sciencedirect.com
5. Rong X., Zhang T., Liu K. The impact of insurance institutional investors on corporate value from selection and creation perspective // PLOS ONE. – 2022. – Vol. 17, No. 7. – Article e0269520. – 27 p.

6. Shaislamova N.Q. Investisiya loyihalariga ta’sir qiluvchi risklarni baholash va ularni pasaytirish yo‘llari. PhD dis. avtoref. : 08.00.07 – Moliya, pul muomalasi va kredit. – Toshkent, 2022. – 66 b.
7. Abdullaeva N.A. Sug‘urta kompaniyalarining fond bozoridagi faoliyatini takomillashtirish: PhD dis. avtoref. : 08.00.07 – Moliya, pul muomalasi va kredit. – Toshkent : Toshkent moliya instituti, 2022. – 58 b.
8. Nomozova Q.I. Tadbirkorlikda tavakkalchiliklarni sug‘urtalash va uni O‘zbekistonda rivojlantirish istiqbollari. PhD ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati, - T.: 2022;
9. Saydaliyev S.S. O‘zbekistonda kapital bozorini rivojlantirish istiqbollari: diss. avtoreferati. PhD – Toshkent, 2022. – 16 b.;
10. Qo‘ldoshev Q.M. O‘zbekistonda o‘zaro sug‘urtalashning metodologik asoslarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: – 2019. – 75 b.;
11. Xalikulova G.T. Sug‘urta tizimi va uni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish. PhD ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. -T.: 2019;

https://www.ifm.org/news-insights/ - Xalqaro valyuta fondining rasmiy veb sayti.

Хамраева Камола Валижон кизи
Магистрантка специальности
«Государственный финансовый контроль и аудит», ТГЭУ
camowka1999@gmail.com
Н.Юлдашева
Научный руководитель: доц. кафедры
«Бюджетный учет и казначейство»
nadira3266@gmail.com

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ

K.V. Hamrayeva
Master's Student in State Financial Control and Audit,
Tashkent State University of Economics
camowka1999@gmail.com
N. Yuldasheva
Scientific Supervisor: Associate Professor,
Department of Budget Accounting and Treasury
nadira3266@gmail.com

DIGITAL TRANSFORMATION OF PUBLIC FINANCIAL CONTROL: INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR ENHANCING THE EFFICIENCY OF BUDGET EXPENDITURES

K.V. Hamrayeva
"Davlat moliyaviy nazorati va audit" mutaxassisligi magistranti, TDIU
camowka1999@gmail.com
N. V.Yuldasheva
Ilmiy rahbar: "Byudjet hisobi va g'aznachilik" kafedrasi dotsenti
nadira3266@gmail.com

DAVLAT MOLIYAVIY NAZORATINING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI: BYUDJET XARAJATLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING INSTITUTSIONAL MEXANIZMLARI

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы цифровизации государственного финансового контроля в условиях трансформации системы государственного управления. Анализируется влияние цифровых технологий на трансформацию механизмов государственного финансового контроля, включая их воздействие на эффективность

бюджетных расходов, прозрачность процедур и снижение финансовых нарушений. Предложены меры по совершенствованию цифровой инфраструктуры контроля, расширению аналитических инструментов и внедрению риск-ориентированных подходов в практику государственного финансового управления.

Ключевые слова: цифровая трансформация, государственный финансовый контроль, бюджетные расходы, эффективность государственных финансов, риск-ориентированный подход, прозрачность бюджетного процесса, цифровая инфраструктура контроля.

Annotatsiya. Maqolada davlat boshqaruvi tizimi transformatsiyasi sharoitida davlat moliyaviy nazoratini raqamlashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Raqamli texnologiyalarning davlat moliyaviy nazorati mexanizmlarini takomillashtirishga ta’siri, jumladan, byudjet xarajatlari samaradorligini oshirish, tartib-taomillar shaffofligini ta’minlash va moliyaviy huquqbuzarliklarni kamaytirishdagi roli tahlil qilinadi. Davlat moliyaviy boshqaruvi amaliyotiga riskka yo‘naltirilgan yondashuvlarni joriy etish, nazoratning raqamli infratuzilmasini rivojlantirish hamda analitik vositalarni kengaytirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli transformatsiya, davlat moliyaviy nazorati, byudjet xarajatlari, davlat moliyalari samaradorligi, riskka yo‘naltirilgan yondashuv, byudjet jarayonining shaffofligi, nazoratning raqamli infratuzilmasi.

Abstract. The article examines issues related to the digitalization of public financial control in the context of the transformation of the public administration system. It analyzes the impact of digital technologies on the transformation of public financial control mechanisms, including their influence on the efficiency of budget expenditures, procedural transparency, and the reduction of financial violations. The study proposes measures aimed at improving the digital infrastructure of control, expanding analytical tools, and introducing risk-oriented approaches into the practice of public financial management.

Keywords: Digital transformation, public financial control, budget expenditures, public finance efficiency, risk-oriented approach, transparency of the budget process, digital control infrastructure

Введение. В условиях углубляющейся цифровой трансформации экономики и системы государственного управления повышение эффективности использования бюджетных средств приобретает стратегический характер. Государственный финансовый контроль, будучи ключевым элементом управления публичными финансами, объективно адаптируется к новым технологическим и институциональным реалиям. Внедрение цифровых технологий обусловливает переход от традиционной контрольно-реактивной модели к аналитически ориентированной и превентивной системе надзора, обеспечивающей прозрачность бюджетных процедур и повышение их результативности.

Указанные трансформационные процессы находят отражение в нормативно-правовой базе Республики Узбекистан, в которой цифровизация государственного управления закреплена в качестве приоритетного направления реформ. В частности, в Указе Президента Республики Узбекистан № УП-6300 подчёркивается необходимость внедрения современных информационных систем и развития аналитических инструментов в сфере государственного финансового контролях [1]. Президент Ш.М. Мирзиёев отмечал, что цифровые технологии должны стать действенным механизмом обеспечения прозрачности и предупреждения коррупционных рисков[2]. Данная позиция корреспондирует с выводами Всемирного банка и OECD, указывающими на то, что цифровизация контрольных процедур усиливает превентивный характер надзора и способствует укреплению фискальной дисциплины.

Ввышеперечисленные факты свидетельствуют о том, что нормативные и международные ориентиры формируют теоретическую основу для рассмотрения цифровой трансформации государственного финансового контроля как институционального фактора повышения эффективности бюджетных расходов. В этой связи особую актуальность приобретает комплексный анализ цифровых механизмов контроля, а также разработка научно обоснованных рекомендаций по совершенствованию цифровой инфраструктуры и внедрению риск-ориентированных подходов в систему публичных финансов.

Обзор литературы. Вопросы цифровизации государственного финансового контроля получили широкое освещение в работах представителей международного аудиторского сообщества. Так, бывший Генеральный секретарь INTOSAI д-р Маргит Кракер (Margit Kraker) подчёркивала, что цифровые технологии трансформируют традиционные подходы к государственному аудиту, обеспечивая переход к аналитически ориентированной и превентивной модели надзора, основанной на обработке больших массивов данных. По её мнению, цифровая среда усиливает прозрачность контрольной деятельности и повышает доверие общества к институтам публичных финансов [3].

Президент Генерального контрольного управления Саудовской Аравии и председатель Комитета INTOSAI по политике, финансам и администрированию д-р Хуссам Аланджари (Hussam Alangari) отмечает, что внедрение цифровых инструментов в высших органах аудита позволяет повысить оперативность выявления нарушений и минимизировать влияние человеческого фактора, что особенно важно в условиях усложнения бюджетных процессов и роста объёмов финансовых данных[4].

Представители Организации экономического сотрудничества и развития (OECD), в частности Эдвин Лау (Edwin Lau), подчёркивают, что цифровизация государственного управления формирует основу для внедрения принципов data-driven governance, при которых контроль и принятие решений базируются на интегрированных информационных системах и аналитике данных. Это, по их оценке, повышает подотчётность государственных органов и способствует более эффективному распределению бюджетных ресурсов [5].

Аналогичной позиции придерживаются эксперты Всемирного банка, включая Санджая Прадхана (Sanjay Pradhan), которые рассматривают цифровизацию публичных финансов как инструмент укрепления институциональной устойчивости и снижения коррупционных рисков. В их работах подчёркивается, что цифровые платформы бюджетного мониторинга позволяют обеспечить прозрачность движения государственных средств и повысить качество финансового управления [6].

Таким образом, позиции ведущих международных экспертов и организаций свидетельствуют о том, что цифровая трансформация государственного финансового контроля является объективной тенденцией развития современной системы публичных финансов и выступает ключевым фактором повышения прозрачности, эффективности и институциональной устойчивости бюджетного администрирования.

Методы исследования. В настоящем исследовании применён комплекс методов, обеспечивающих системный подход к изучению влияния цифровизации на эффективность государственного финансового контроля, в частности системный и сравнительный анализ, методы экономического анализа (оценка эффективности и динамики бюджетных показателей), а также обобщение и логический анализ результатов исследования.

Результаты исследования. Проведённый анализ внедрения цифровых технологий в систему государственного финансового контроля позволяет констатировать наличие

устойчивой взаимосвязи между уровнем цифровизации контрольных процедур и показателями эффективности использования бюджетных средств. Интеграция автоматизированных информационных систем и аналитических платформ обеспечивает переход от эпизодических проверок к формату непрерывного мониторинга, усиливая превентивный характер финансового надзора. Сравнительный анализ традиционных и цифровых методов контроля показал, что автоматизация процедур способствует сокращению сроков проведения проверок, повышению точности выявления финансовых нарушений и снижению транзакционных издержек контрольной деятельности Применение инструментов анализа больших массивов данных позволяет выявлять аномалии в расходовании бюджетных средств на ранних стадиях, минимизируя риски нецелевого использования ресурсов и снижая влияние субъективного фактора.

Существенным элементом институциональных реформ в системе государственного аудита Республики Узбекистан стало внедрение Программного комплекса «Государственный аудит», функционирующего как единая цифровая платформа регистрации и сопровождения контрольных мероприятий.

Практическую значимость комплексной программы «государственный аудит» представлена ниже:

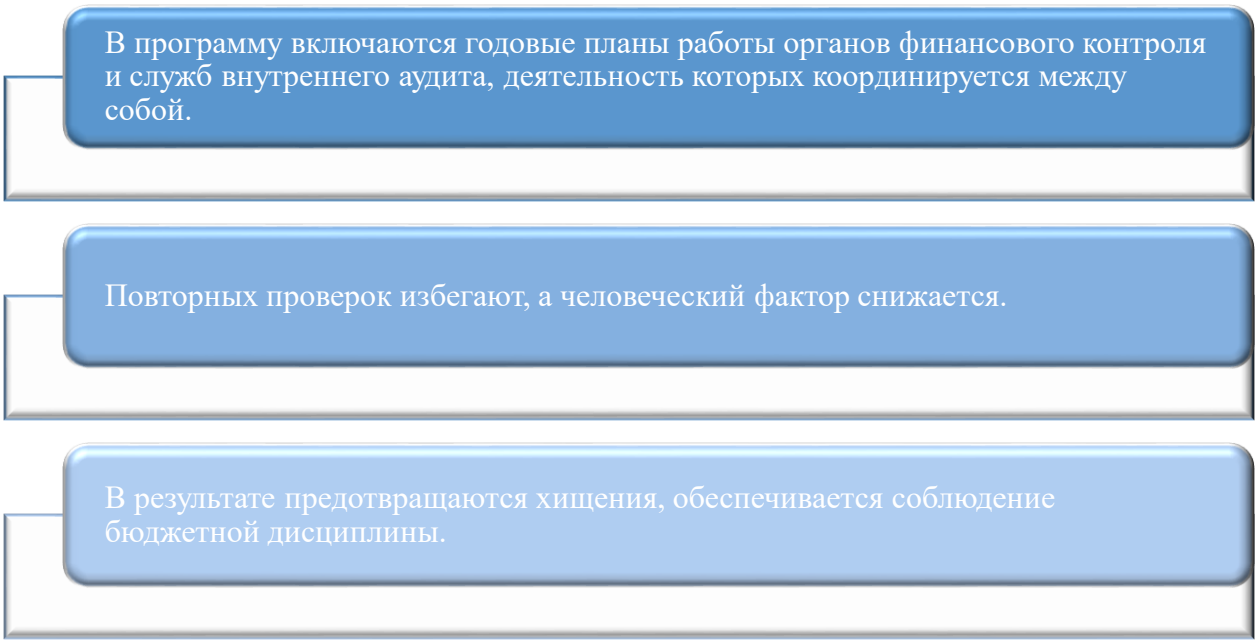

Рис. 1. Практическая значимость комплексной программы «Государственный аудит»[1]

Практическая значимость комплексной программы «Государственный аудит» проявляется в повышении эффективности контрольной деятельности, укреплении процедурной дисциплины и формировании единого цифрового пространства государственного финансового надзора. Достижение указанных результатов обусловлено не только институциональными преобразованиями, но и конкретными функциональными характеристиками программного продукта. В этой связи представляется целесообразным рассмотреть функциональные возможности комплекса, определяющие его роль в цифровой трансформации системы государственного аудита.

[1]Составлена автором на основе законодательства

Функциональные возможности комплексной программы «Государственный аудит» характеризуются интеграцией автоматизированных инструментов планирования, регистрации и сопровождения контрольных мероприятий, формированием централизованной базы данных проверок и чётким разграничением полномочий пользователей. Программа обеспечивает аналитическую обработку информации, риск-ориентированный отбор объектов аудита, мониторинг исполнения предписаний и реализацию дистанционных форм контроля, что позволяет трансформировать традиционную модель проверок в формат непрерывного цифрового мониторинга.

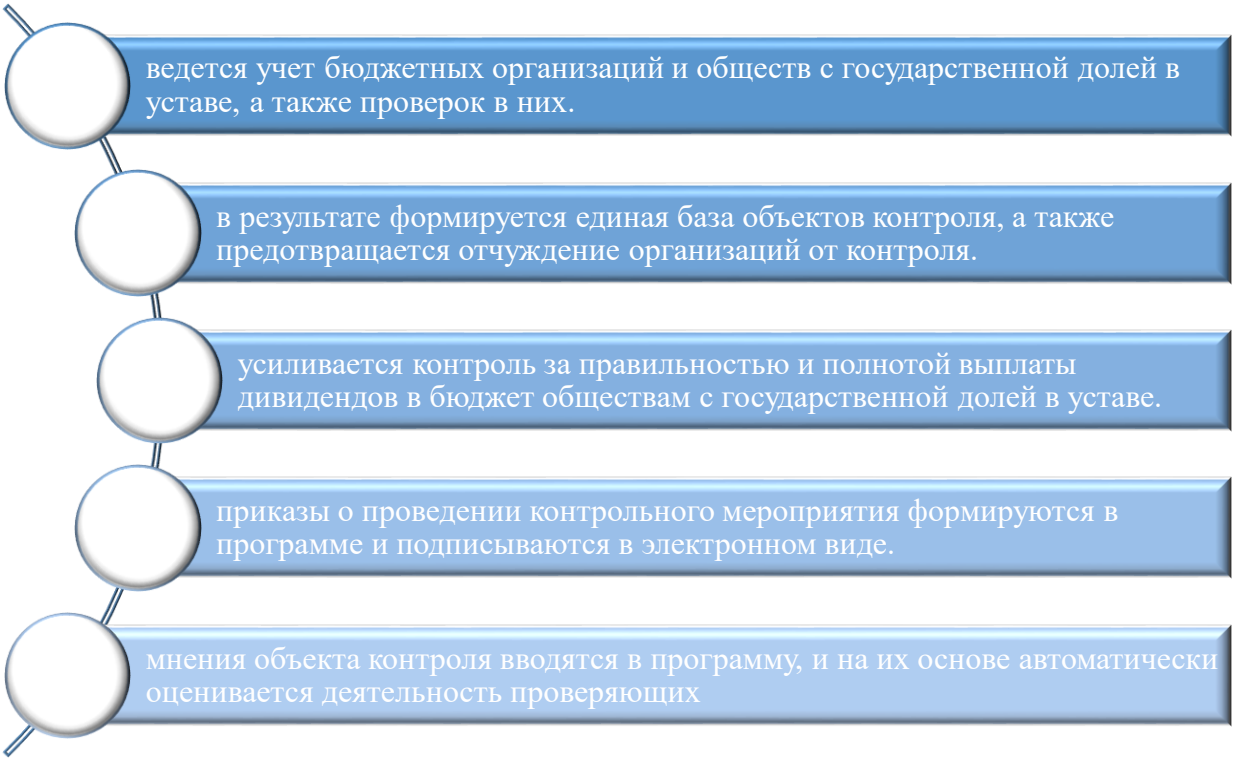

Рис.2. Функциональные обязанности комплексной программы «Государственный аудит»[2]

Обязательная электронная регистрация проверок позволила систематизировать процессы планирования аудита, исключить дублирование контрольных действий и повысить процедурную дисциплину. Признание незарегистрированных мероприятий недействительными усилило правовую определённость и институциональную упорядоченность контрольной деятельности.

Интеграция комплекса с информационными ресурсами Счётной палаты и органов финансового контроля обеспечила формирование единого информационного пространства, способствующего переходу к риск-ориентированной модели надзора. Использование цифровых инструментов дистанционного аудита расширяет возможности превентивного выявления нарушений и повышает прозрачность бюджетных процедур. Тем самым программный комплекс выступает системообразующим элементом цифровой инфраструктуры публичных финансов.

[2] Составлена автором на основе законодательства

Анализ прозрачности бюджетного процесса свидетельствует о том, что цифровые платформы обеспечивают расширение доступа к достоверной информации о движении государственных средств, повышая подотчётность распорядителей бюджетных ресурсов и снижая коррупционные риски. Одновременно цифровизация создаёт предпосылки для совершенствования бюджетного планирования и прогнозирования за счёт использования аналитических моделей оценки финансовых рисков.

Обобщая полученные результаты, следует отметить, что цифровая трансформация государственного финансового контроля оказывает системное положительное влияние на рациональность и прозрачность использования бюджетных средств, формируя институциональные условия для повышения результативности бюджетного администрирования. Эффективность цифровых решений напрямую зависит от комплексности их внедрения, развития кадрового потенциала и обеспечения информационной безопасности.

Анализ внедрения цифровых технологий в систему государственного финансового контроля показал, что цифровизация значительно повышает эффективность использования бюджетных средств и уровень прозрачности государственных расходов. Использование современных информационных платформ, автоматизированных баз данных и электронных инструментов мониторинга позволяет контролирующим органам оперативно выявлять нарушения, минимизировать человеческий фактор и ускорять процессы проверки бюджетных операций.

Таблица 1

Сравнение традиционных и цифровых методов контроля и их влияние на эффективность бюджетных расходов[3]

Показатель	Традиционный контроль	Цифровой контроль	Влияние на эффективность и прозрачность
Скорость проверки	Медленно, проверка занимает много времени	Быстро, автоматизированный анализ данных	Сокращение времени, оперативное выявление нарушений
Точность выявления нарушений	Зависит от человеческого фактора	Высокая, автоматический анализ больших данных	Уменьшение ошибок, точное выявление нарушений
Прозрачность бюджетных операций	Ограниченная	Высокая, доступ к информации через электронные платформы	Повышение доверия общества и органов контроля
Анализ больших объёмов данных	Ограничен, ручной	Возможен, автоматизированный	Эффективное планирование и прогнозирование
Предупреждение нарушений	Трудно	Возможность выявления аномалий заранее	Снижение риска нецелевого расходования средств
Зависимость от квалификации сотрудников	Высокая	Низкая, автоматизация снижает влияние	Более стабильная и надежная система контроля

[3] Составлена автором на основе законодательства

Проведённый сравнительный анализ традиционных и цифровых методов государственного финансового контроля позволяет констатировать, что автоматизация контрольных процедур оказывает существенное влияние на повышение их эффективности. Установлено, что внедрение электронных систем учёта и аналитических платформ способствует сокращению сроков проведения проверок и повышению точности выявления финансовых нарушений. Использование технологий обработки больших массивов данных обеспечивает своевременное выявление аномалий в расходовании бюджетных средств, что усиливает превентивную направленность контрольной деятельности.

Результаты исследования подтверждают, что цифровизация государственного финансового контроля оказывает существенное положительное влияние на эффективность и прозрачность использования бюджетных средств. Внедрение автоматизированных систем учета, аналитических платформ и электронных баз данных позволяет контролирующим органам не только ускорять процедуры проверки, но и повысить точность выявления финансовых нарушений.

Эмпирические результаты внедрения цифровых инструментов государственного финансового контроля в Республике Узбекистан подтверждают их практическую эффективность. В первом полугодии 2025 г. отчётность Счётной палаты показывает, что через механизм дистанционного аудита были устранены нарушения на 4 трлн сумов и снижены неэффективные расходы бюджета на 5,6 трлн сумов.[7] По данным Счётной палаты Республики Узбекистан, в рамках функционирования информационной системы «Дистанционный аудит» устранены финансовые недостатки на сумму 8,9 трлн сумов, при этом предотвращены нарушения на ранней стадии на 840 млрд сумов [8]. Указанные показатели свидетельствуют о переходе к модели превентивного, аналитически ориентированного надзора, основанного на обработке больших массивов данных и автоматизированном выявлении рисков.

Вместе с тем внедрение Программного комплекса «Государственный аудит», закреплённого нормативно в рамках реформирования системы государственного аудита (УП-6300), обеспечило институционализацию цифрового учёта контрольных мероприятий, их обязательную регистрацию и сопровождение в едином информационном пространстве. Интеграция комплекса с системой «Дистанционный аудит» формирует сквозной цифровой контур контроля — от выявления риск-сигналов до фиксации результатов проверок и мониторинга исполнения предписаний.

Таким образом, цифровизация государственного финансового контроля в Узбекистане демонстрирует не только технологический, но и институциональный эффект, выражающийся в повышении прозрачности, снижении дублирования проверок и усилении результативности бюджетного администрирования.

Выводы. Проведённое исследование показало, что цифровизация государственного финансового контроля является эффективным инструментом повышения прозрачности, результативности и рациональности использования бюджетных средств. Внедрение современных информационных технологий позволяет автоматизировать процессы мониторинга, ускорить проверку финансовых операций и минимизировать влияние человеческого фактора.

Во-первых, цифровая трансформация государственного финансового контроля в Республике Узбекистан носит системный характер и представляет собой не только

технологическое обновление, но и институциональную модернизацию механизмов публичного финансового надзора.

Во-вторых, внедрение Программного комплекса «Государственный аудит» и информационной системы «Дистанционный аудит» обеспечило переход от контрольно-реактивной модели проверок к риск-ориентированному и превентивному формату контроля, основанному на аналитической обработке данных и дистанционном мониторинге.

В-третьих, эмпирические результаты (устранение недостатков на 8,9 трлн сумов и предотвращение нарушений на 840 млрд сумов в 2025 году) подтверждают количественно измеримый эффект цифровизации и её влияние на повышение эффективности бюджетных расходов.

В-четвёртых, интеграция цифровых платформ способствовала повышению прозрачности бюджетного процесса, усилению подотчётности распорядителей бюджетных средств и снижению коррупционных рисков.

В-пятых, дальнейшее развитие цифровой инфраструктуры государственного финансового контроля требует комплексного подхода, включающего совершенствование нормативной базы, развитие кадрового потенциала и обеспечение информационной безопасности, что позволит обеспечить устойчивость и результативность бюджетного администрирования.

В-шестых, результаты анализа демонстрируют, что цифровые инструменты, включая электронные системы учета, аналитические платформы, базы данных и онлайн-мониторинг, способствуют раннему выявлению нарушений, повышению точности учета и улучшению планирования бюджетных расходов. Сравнение традиционных и цифровых методов контроля показывает, что цифровизация значительно сокращает время проведения проверок и повышает их эффективность.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 5 октября 2021 года № УП-6300 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления и развитию цифровой экономики».

2. Мирзиёев Ш.М. Выступления и обращения по вопросам цифровизации государственного управления и борьбы с коррупцией // Официальный сайт Президента Республики Узбекистан. – URL: https://president.uz

3. Kraker M. Digitalization and the Future of Public Sector Auditing // INTOSAI Journal. – 2019.

4. Alangari H. The Role of Digital Technologies in Enhancing Public Audit Efficiency // Материалы INTOSAI. – 2020.

5. OECD. The Path to Becoming a Data-Driven Public Sector. – Paris: OECD Publishing, 2019.

6. World Bank. Enhancing Government Effectiveness through Digital Transformation. – Washington, DC: World Bank, 2020.

7. Счётная палата Республики Узбекистан. Отчёт о деятельности за I полугодие 2025 года. – Ташкент, 2025.

8. Счётная палата Республики Узбекистан. Информационные материалы по системе «Дистанционный аудит». – Ташкент, 2025.

Зайнобиддинова Барчиной Нематжон кизи
Магистрант ТМУК-МБА
barchinoy.00@mail.ru

ФИНАНСОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ И ИНВЕСТИЦИОННОЕ ПОВЕДЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Zaynobiddinova Barchinoy Nematjon qizi
Magistr KIUT-MBA
barchinoy.00@mail.ru

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MOLIYAVIY XIZMATLARNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA AHOLINING MOLIYAVIY SAVODXONLIGI VA INVESTITSION XULQ-ATVORI

Zaynobiddinova Barchinoy Nematjon qizi
Master's student KIUT-MBA
barchinoy.00@mail.ru

FINANCIAL LITERACY AND INVESTMENT BEHAVIOR OF THE POPULATION IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF FINANCIAL SERVICES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Аннотация. В условиях стремительной цифровизации финансовых услуг особую актуальность приобретает исследование уровня финансовой грамотности и особенностей инвестиционного поведения населения Республики Узбекистан. Расширение доступа к цифровым платформам, мобильным приложениям и онлайн-банкингу трансформирует традиционные модели финансового взаимодействия, повышая вовлечённость граждан в финансовые процессы, включая сбережения и инвестиции. В данной работе рассматриваются ключевые факторы, влияющие на формирование финансовой грамотности населения, а также анализируется степень готовности граждан к использованию современных цифровых инструментов для управления личными финансами. Особое внимание уделяется взаимосвязи между уровнем финансовых знаний и инвестиционной активностью, включая выбор финансовых инструментов, оценку рисков и долгосрочное планирование.

В исследовании также выявляются основные барьеры, препятствующие эффективному инвестиционному поведению, среди которых недостаток финансового образования, ограниченное доверие к финансовым институтам и низкий уровень цифровых навыков у отдельных групп населения. Рассматриваются направления государственной политики и институциональные меры, направленные на повышение финансовой грамотности и стимулирование инвестиционной активности в условиях цифровой трансформации экономики.

Результаты исследования могут быть использованы при разработке образовательных программ, а также при формировании стратегий развития финансового рынка Республики Узбекистан.

Ключевые слова: финансовая грамотность, инвестиционное поведение, цифровизация финансовых услуг, цифровые финансовые технологии, онлайн-банкинг, финансовые инструменты, инвестиционная активность, управление личными финансами, финансовое образование, цифровые навыки, финансовый рынок, Республика Узбекистан

Annotatsiya. Moliyaviy xizmatlarning jadal raqamlashtirilishi sharoitida O‘zbekiston Respublikasi aholisining moliyaviy savodxonlik darajasi va investitsion xulq-atvor xususiyatlarini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu ishda aholining moliyaviy savodxonligini shakllantirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar ko'rib chiqiladi, shuningdek, fuqarolarning shaxsiy moliyani boshqarish uchun zamonaviy raqamli vositalardan foydalanishga tayyorligi tahlil qilinadi. Moliyaviy bilimlar darajasi va investitsiya faoliyati o'rtasidagi munosabatlarga, shu jumladan moliyaviy vositalarni tanlash, xatarlarni baholash va uzoq muddatli rejalashtirishga alohida e'tibor beriladi. Tadqiqot natijalari ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi moliya bozorini rivojlantirish strategiyalarini shakllantirishda qo‘llanilishi mumkin.

Tadqiqotda samarali investitsiya xulq-atvoriga to‘sqinlik qiluvchi asosiy to‘siqlar ham aniqlangan bo‘lib, ular orasida moliyaviy ta’limning yetishmasligi, moliya institutlariga ishonchning cheklanganligi va aholining ayrim guruhlarida raqamli ko‘nikmalarning pastligi bor. Iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasi sharoitida moliyaviy savodxonlikni oshirish va investitsiya faolligini rag‘batlantirishga qaratilgan davlat siyosati yo‘nalishlari va institutsional chora-tadbirlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi moliya bozorini rivojlantirish strategiyalarini shakllantirishda qo‘llanilishi mumkin.

Tayanch so‘zlar: moliyaviy savodxonlik, investitsion xulq-atvor, moliyaviy xizmatlarni raqamlashtirish, raqamli moliyaviy texnologiyalar, onlayn-banking, moliyaviy vositalar, investitsion faollik, shaxsiy moliyani boshqarish, moliyaviy ta’lim, raqamli ko‘nikmalar, moliya bozori, O‘zbekiston Respublikasi

Annotation. In the context of the rapid digitalization of financial services, the study of the level of financial literacy and the peculiarities of investment behavior of the population of the Republic of Uzbekistan is of particular relevance. Expanding access to digital platforms, mobile applications, and online banking is transforming traditional models of financial interaction, increasing citizens' involvement in financial processes, including savings and investments.

This paper examines the key factors influencing the formation of financial literacy of the population, as well as analyzes the degree of readiness of citizens to use modern digital tools for managing personal finances. Special attention is paid to the relationship between the level of financial knowledge and investment activity, including the choice of financial instruments, risk assessment and long-term planning.

The study also identifies the main barriers to effective investment behavior, including a lack of financial education, limited trust in financial institutions, and a low level of digital skills among certain groups of the population. The directions of state policy and institutional measures aimed at improving financial literacy and stimulating investment activity in the context of the digital transformation of the economy are considered.

The research results can be used in the development of educational programs, as well as in the formation of strategies for the development of the financial market of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: financial literacy, investment behavior, digitalization of financial services, digital financial technologies, online banking, financial instruments, investment activity, personal finance management, financial education, digital skills, financial market, Republic of Uzbekistan

Введение

В Узбекистане в ближайшие годы планируется поэтапное внедрение механизмов исламского финансирования в банковскую систему. Соответствующие инициативы были представлены на презентации, с которой ознакомился наш уважаемый президент Шавкат Мирзиёев. Основное внимание уделено формированию институциональной базы и развитию новых финансовых инструментов в рамках создаваемого Ташкентского международного финансового центра.

Согласно представленным планам, уже в текущем году предполагается открытие как минимум одного «исламского окна» в коммерческом банке, что позволит оказывать отдельные виды услуг, соответствующих принципам исламского финансирования. В более долгосрочной перспективе, в 2026–2030 годах, предусмотрено создание двух полноценных исламских банков. Ключевым направлением реформ является внедрение специализированных финансовых инструментов. В частности, рассматривается использование таких механизмов, как мурабаха (финансирование через продажу товаров с отсрочкой платежа), музараба (партнёрство с распределением прибыли), мушарака (совместная инвестиционная деятельность), вакала (агентское управление средствами), а также салям и истисна (формы финансирования с предоплатой). Кроме того, предусмотрено развитие исламской аренды (иджара), аналогичной лизинговым операциям.

Для обеспечения функционирования данной системы предлагается введение ряда налоговых и правовых стимулов. В частности, наценка при операциях мурабахи не будет облагаться налогом на добавленную стоимость, доходы от инвестиционных вкладов освобождаются от налогообложения, а договоры исламской аренды приравниваются к финансовой аренде (лизингу).

С целью институционального регулирования планируется создание Совета по исламскому финансированию при Центральном банке, а также специализированных советов в коммерческих банках. Их основными задачами станут разработка нормативных стандартов, подготовка проектов правовых актов, экспертиза договорной базы и контроль за соблюдением установленных требований.

Ожидается, что реализация данных мер позволит не только диверсифицировать финансовый сектор, но и привлечь дополнительные инвестиционные ресурсы. По предварительным оценкам, объём привлечённых средств в 2026–2030 годах может составить порядка 1 млрд долларов США. В целом, данные инициативы направлены на формирование современной финансово-технологической экосистемы и интеграцию Узбекистана в глобальную систему исламских финансов.

В современных условиях глобальной цифровой трансформации экономики финансовый сектор претерпевает существенные изменения, связанные с внедрением инновационных технологий и развитием цифровых финансовых услуг. Республика Узбекистан, следуя мировым тенденциям, активно реализует меры по модернизации финансовой системы, расширению доступа населения к банковским и инвестиционным продуктам, а также развитию инфраструктуры цифровых платежей и онлайн-сервисов.

В этих условиях особую значимость приобретает уровень финансовой грамотности населения, который выступает ключевым фактором эффективного использования доступных финансовых инструментов. Недостаточная осведомлённость граждан в вопросах управления личными финансами, оценки рисков и выбора инвестиционных стратегий может ограничивать

потенциал цифровизации и снижать её положительное воздействие на экономическое развитие.

Цифровизация финансовых услуг открывает новые возможности для повышения инвестиционной активности населения, упрощая доступ к различным финансовым продуктам, включая депозиты, ценные бумаги, страховые и инвестиционные платформы. Вместе с тем она предъявляет новые требования к уровню знаний и навыков пользователей, включая способность ориентироваться в цифровой среде, анализировать финансовую информацию и принимать обоснованные решения.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа взаимосвязи между финансовой грамотностью и инвестиционным поведением населения в условиях цифровизации. В работе рассматриваются особенности адаптации граждан к новым финансовым технологиям, выявляются существующие проблемы и барьеры, а также предлагаются направления их преодоления.

Целью исследования является оценка уровня финансовой грамотности населения Республики Узбекистан и анализ его влияния на инвестиционное поведение в условиях развития цифровых финансовых услуг. Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач: изучение теоретических аспектов финансовой грамотности, анализ текущего состояния цифровых финансовых сервисов, выявление факторов, влияющих на инвестиционную активность, а также разработка рекомендаций по повышению эффективности использования финансовых инструментов населением.

Обзор литературы. Вопросы финансовой грамотности и инвестиционного поведения населения являются предметом активного изучения в современной экономической науке. В научной литературе финансовая грамотность рассматривается как совокупность знаний, навыков и поведенческих установок, позволяющих индивидам эффективно управлять личными финансами и принимать обоснованные финансовые решения.

Согласно исследованиям зарубежных авторов, уровень финансовой грамотности оказывает прямое влияние на склонность населения к сбережениям и инвестициям. Так, отмечается, что финансово грамотные граждане чаще используют диверсифицированные финансовые инструменты, включая ценные бумаги, страховые продукты и пенсионные накопления.

В работах отечественных исследователей особое внимание уделяется проблеме низкого уровня финансовой осведомлённости населения в странах с переходной экономикой, включая Республику Узбекистан. Подчеркивается, что ограниченное понимание финансовых продуктов и недостаток практических навыков управления личными финансами препятствуют активному участию населения в инвестиционных процессах.

Отдельное направление исследований связано с влиянием цифровизации на финансовое поведение. Развитие финтех-технологий, мобильного банкинга и онлайн-платформ существенно расширяет доступ к финансовым услугам, однако одновременно требует формирования новых компетенций — цифровой финансовой грамотности.

Ряд исследований показывает, что цифровизация способствует повышению финансовой включенности, однако её эффект во многом зависит от уровня подготовки пользователей. Недостаточный уровень цифровых навыков может приводить к финансовым ошибкам и снижению эффективности использования доступных инструментов.

Таким образом, анализ научной литературы позволяет сделать вывод о том, что финансовая грамотность и цифровизация являются взаимосвязанными факторами, определяющими инвестиционное поведение населения.

Материалы и методы. В рамках данного исследования использован комплексный подход, основанный на сочетании теоретических и эмпирических методов анализа, что позволило всесторонне рассмотреть уровень финансовой грамотности и особенности инвестиционного поведения населения в условиях цифровизации финансовых услуг в Республике Узбекистан.

Теоретическую основу исследования составили труды отечественных и зарубежных ученых в области финансовой грамотности, поведенческих финансов и цифровой экономики. В процессе работы применялись методы сравнительного и системного анализа, обобщения и классификации, что позволило выявить ключевые тенденции и закономерности развития финансового поведения населения.

Эмпирическая база исследования сформирована на основе статистических данных государственных органов Республики Узбекистан, отчетов финансовых институтов, а также аналитических материалов международных организаций. Дополнительно использовались результаты социологических опросов, направленных на оценку уровня финансовой грамотности, степени доверия к финансовым институтам и активности использования цифровых финансовых сервисов населением.

В работе применялись такие методы, как анкетирование, анализ вторичных данных, а также элементы экономико-статистического анализа, включая группировку, сравнение и интерпретацию показателей. Для оценки инвестиционного поведения рассматривались такие параметры, как склонность к сбережениям, предпочтения в выборе финансовых инструментов, уровень риска и степень вовлеченности в цифровые платформы.

Методологический подход исследования основан на принципах комплексности, объективности и достоверности, что обеспечивает обоснованность полученных выводов и практическую значимость предложенных рекомендаций.

Анализ и обсуждение результатов. Результаты проведённого исследования показывают, что в условиях цифровизации финансовых услуг в Республике Узбекистан наблюдаются существенные изменения в финансовом поведении населения.

Прежде всего, отмечается рост использования цифровых финансовых сервисов. Расширение доступа к мобильному банкингу, электронным платежным системам и онлайн-платформам способствует увеличению вовлечённости населения в финансовые процессы. Особенно активно данные инструменты используются молодыми и экономически активными группами населения. Вместе с тем анализ показывает, что уровень финансовой грамотности остаётся неоднородным. Значительная часть населения испытывает трудности при выборе финансовых инструментов, оценке рисков и планировании долгосрочных инвестиций. Это ограничивает потенциал использования цифровых возможностей.

Выявлена прямая зависимость между уровнем финансовой грамотности и инвестиционной активностью. Респонденты с более высоким уровнем знаний чаще:

- используют банковские и инвестиционные продукты
- диверсифицируют источники дохода
- проявляют большую готовность к использованию цифровых платформ

В то же время лица с низким уровнем финансовой грамотности предпочитают традиционные формы хранения средств, такие как наличные деньги или вложения в

недвижимость, избегая более сложных финансовых инструментов. Дополнительным фактором является уровень доверия к финансовым институтам. Низкий уровень доверия сдерживает инвестиционную активность и снижает готовность населения использовать цифровые финансовые сервисы.

Также выявлено, что цифровая среда оказывает двойственное влияние. С одной стороны, она упрощает доступ к информации и финансовым инструментам, с другой — повышает риск получения недостоверной информации и принятия необоснованных решений.

Таким образом, полученные результаты подтверждают, что цифровизация сама по себе не гарантирует роста инвестиционной активности без соответствующего уровня финансовой грамотности населения.

Выводы и рекомендации

На основе проведённого исследования можно сформулировать следующие выводы:

1. Финансовая грамотность является ключевым фактором формирования инвестиционного поведения населения.
2. Цифровизация финансовых услуг расширяет доступ к финансовым инструментам, однако требует повышения уровня знаний и навыков пользователей.
3. В Республике Узбекистан наблюдается рост использования цифровых финансовых сервисов, но уровень финансовой грамотности остаётся недостаточным.
4. Основными барьерами являются низкий уровень доверия к финансовым институтам, недостаток финансового образования и ограниченные цифровые навыки.

Список использованной литературы

Оформи так — будет выглядеть академично:

1. Lusardi A., Mitchell O. Financial Literacy and Financial Behavior // Journal of Economic Literature.
2. OECD. Financial Literacy and Consumer Protection: Overlooked Aspects of the Crisis.
3. Atkinson A., Messy F. Measuring Financial Literacy // OECD Working Papers.
4. Мирзиёев Ш.М. Стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030».
5. Центральный банк Республики Узбекистан. Отчёты и аналитические материалы.
6. Всемирный банк. Financial Inclusion and Literacy Reports.
7. Demirguc-Kunt A. et al. Global Findex Database.
8. Отечественные научные статьи по финансовой грамотности и финтеху (за последние 3–5 лет).

Пу Кебин
Магистрант ТГЭУ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА УЧЕТА ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Pu Kebing
TDIU Magistranti

O'ZBEKISTONDA BUXGALTERIYA HISOBINING MILLIY STANDARTLARIGA ASOSAN MOLIYAVIY NATIJALARNI HISOBGA OLISHNING ME'YORIY-HUQUQIY ASOSLARI

Pu Kebing
Master student of TSUE

REGULATORY FRAMEWORK FOR ACCOUNTING OF FINANCIAL RESULTS BASED ON NATIONAL ACCOUNTING STANDARDS IN UZBEKISTAN

Аннотация. Особое значение в данном законе имеет принцип достоверности информации. Он предполагает, что все данные о доходах и расходах должны быть подтверждены первичными документами и отражены в учете без искажений. Это особенно важно для промышленных предприятий, где объем хозяйственных операций является значительным и требует строгой документальной фиксации.

Ключевые слова: Финансовые результаты, бухгалтерского учета, национальные стандарты бухгалтерского учета (НСБУ), Международными стандартами финансовой отчетности (МСФО / IFRS), Республика Узбекистан

Annotaциya. Ushbu qonunda axborot ishonchliligi prinцipi alohida ahamiyatga ega. Unda barcha daromad va xarajatlar ma'lumotlari birlamchi hujjatlar bilan tasdiqlanishi va buxgalteriya yozuvlarida buzilishsiz aks ettirilishi talab etiladi. Bu, ayniqsa, biznes operaциyalari hajmi katta bo'lgan va qat'iy hujjatlashtirishni talab qiladigan sanoat korxonalari uchun muhimdir.

Kalit so'zlar: Moliyaviy natijalar, buxgalteriya hisobi, milliy buxgalteriya standartlari (MMXS), Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XMXS), O'zbekiston Respublikasi

Abstract. The principle of information reliability is of particular importance in this law. It requires that all income and expense data be supported by primary documents and reflected in accounting records without distortion. This is especially important for industrial enterprises, where the volume of business transactions is significant and requires strict documentation.

Keywords: Financial results, accounting, national accounting standards (NAS), International Financial Reporting Standards (IFRS), Republic of Uzbekistan

ВВЕДЕНИЕ

Нормативно-правовая база учета финансовых результатов в Республике Узбекистан представляет собой совокупность законодательных и подзаконных актов, регулирующих порядок формирования, отражения и налогообложения прибыли предприятий. Она

обеспечивает единообразие бухгалтерской практики, а также гарантирует достоверность финансовой отчетности, используемой как внутренними, так и внешними пользователями.

Ключевыми элементами данной системы являются Закон «О бухгалтерском учете», Налоговый кодекс Республики Узбекистан, а также Национальные стандарты бухгалтерского учета (НСБУ).[1] Эти документы функционируют в тесной взаимосвязи, формируя единый механизм регулирования финансовых результатов предприятий различных форм собственности и отраслей экономики.

Закон «О бухгалтерском учете» определяет общие принципы организации бухгалтерского учета, обязанности субъектов хозяйственной деятельности и требования к формированию финансовой отчетности. Согласно данному закону, бухгалтерский учет должен обеспечивать полноту, достоверность и своевременность отражения всех хозяйственных операций, влияющих на финансовый результат предприятия.

Особое значение в данном законе имеет принцип достоверности информации. Он предполагает, что все данные о доходах и расходах должны быть подтверждены первичными документами и отражены в учете без искажений. Это особенно важно для промышленных предприятий, где объем хозяйственных операций является значительным и требует строгой документальной фиксации.

Для предприятий, таких как ООО «Three trees Woolen», соблюдение данного принципа означает необходимость точного учета всех этапов производственного процесса — от закупки сырья до реализации готовой продукции. Любое отклонение в документировании затрат может привести к искажению финансового результата.

Налоговый кодекс Республики Узбекистан регулирует порядок налогообложения прибыли предприятий и определяет правила формирования налогооблагаемой базы.[2] В отличие от бухгалтерского учета, налоговый учет направлен на расчет обязательств перед государством, что иногда приводит к различиям между бухгалтерской и налоговой прибылью.

Одним из ключевых элементов налогового регулирования является определение доходов и расходов, принимаемых для целей налогообложения. В соответствии с Налоговым кодексом, доход признается при его фактическом получении или начислении, в зависимости от применяемого метода учета, тогда как расходы должны быть экономически обоснованы и документально подтверждены.

Следует отметить, что различия между бухгалтерским и налоговым учетом могут оказывать существенное влияние на финансовый результат предприятия. Например, некоторые расходы, признанные в бухгалтерском учете, могут не приниматься для целей налогообложения, что приводит к формированию временных или постоянных разниц.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР ПО ТЕМЕ

Национальные стандарты бухгалтерского учета (НСБУ) выполняют роль методологической базы, конкретизирующей положения законодательства. Они устанавливают порядок признания доходов, расходов, а также правила формирования финансового результата. НСБУ ориентированы на обеспечение сопоставимости финансовой информации и ее соответствие международным требованиям.

Важной особенностью нормативной системы Республики Узбекистан является постепенное сближение с Международными стандартами финансовой отчетности (МСФО /

[1] Закон Республики Узбекистан «О бухгалтерском учете» от 13.04.2016 г. № ЗРУ-404
[2] Налоговый кодекс Республики Узбекистан (утвержден Законом РУз от 30.12.2019 г. № ЗРУ-599)

IFRS). Это выражается в адаптации принципов признания доходов и расходов, а также в усилении требований к раскрытию информации в финансовой отчетности.

Если рассматривать структуру нормативного регулирования более детально, то можно выделить несколько уровней.

Первый уровень — законодательный. Он включает Закон «О бухгалтерском учете» и Налоговый кодекс Республики Узбекистан. Эти документы определяют общие правила ведения учета и налогообложения.

Второй уровень — нормативный. Он представлен Национальными стандартами бухгалтерского учета (НСБУ), которые конкретизируют методологические аспекты учета финансовых результатов.

Третий уровень — внутренние нормативные документы предприятий. К ним относятся учетная политика, внутренние регламенты и инструкции, которые адаптируют общие требования законодательства к специфике конкретного предприятия.

Такой многоуровневый подход обеспечивает гибкость системы учета, позволяя учитывать как государственные требования, так и особенности деятельности конкретных хозяйствующих субъектов.

На практике применение нормативно-правовой базы учета финансовых результатов имеет ряд особенностей. В частности, предприятия обязаны формировать учетную политику таким образом, чтобы она соответствовала требованиям НСБУ и одновременно учитывала специфику их деятельности.[3]

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Например, ООО «Three trees Woolen», как производственное предприятие, должно учитывать особенности формирования себестоимости продукции, включая прямые и косвенные затраты. При этом распределение косвенных расходов должно соответствовать требованиям НСБУ и быть экономически обоснованным.

Особое значение имеет вопрос согласования бухгалтерского и налогового учета. На практике часто возникают ситуации, когда финансовый результат, отраженный в бухгалтерской отчетности, отличается от налогооблагаемой прибыли. Это связано с различиями в методах признания доходов и расходов, а также с особенностями налогового законодательства.

Для устранения таких расхождений предприятия используют механизм временных и постоянных разниц, который позволяет корректно формировать налоговые обязательства и обеспечивать прозрачность финансовой отчетности.

Следует также отметить, что нормативно-правовая база учета финансовых результатов постоянно развивается. В последние годы в Республике Узбекистан наблюдается активное реформирование бухгалтерского законодательства, направленное на сближение с международными стандартами и повышение прозрачности финансовой отчетности.

Одним из ключевых направлений реформ является цифровизация бухгалтерского учета. Внедрение электронных систем учета позволяет повысить точность формирования финансовых результатов, сократить временные затраты и минимизировать ошибки, связанные с человеческим фактором. Однако при этом возрастает значимость нормативного контроля за правильностью отражения данных в информационных системах.

[3] Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 5 февраля 1999 года № 54 «Об утверждении Положения о составе затрат...»

Кроме того, усиливается роль корпоративного управления в системе учета финансовых результатов. Руководство предприятий все чаще использует финансовую отчетность не только для выполнения законодательных требований, но и как инструмент стратегического управления. Это делает нормативную базу не просто формальным механизмом, а важным элементом управленческой системы.

Таким образом, нормативно-правовая база учета финансовых результатов в Республике Узбекистан представляет собой сложную и многоуровневую систему, включающую законодательные акты, стандарты бухгалтерского учета и внутренние регламенты предприятий. Ее основная цель заключается в обеспечении достоверности, прозрачности и сопоставимости финансовой информации.

В конечном итоге можно сделать вывод, что эффективность учета финансовых результатов напрямую зависит от качества нормативного регулирования. Чем более согласованной является система законодательства и стандартов, тем выше точность финансовой отчетности и тем эффективнее функционирует система корпоративного управления на предприятии.

Практическое взаимодействие бухгалтерского и налогового учёта хорошо иллюстрируется на примере расходов, не подлежащих вычету при расчёте налога на прибыль. Статья 317 Налогового кодекса устанавливает закрытый перечень таких затрат. В отчётности «THREE TREES WOOLEN» за 2025 год общая сумма расходов, отражённых в налоговом учёте, составила 13 241,6 млн сум, из которых 75,3 млн сум классифицированы как невычитаемые. Детализация этих сумм дана в таблице 1.3.

Таблица 1

Состав невычитаемых расходов за 2025 год (тыс. сум)(Данные взяты из годового финансового отчета ООО «Three trees Woolen» за 2025 год.)

Вид расхода	Сумма в налоговом учёте	в т.ч. невычитаемая часть	Источник
Штрафы, пени, санкции за нарушение хоздоговоров	75 266	75 266	стр. 0331
Прочие внереализационные расходы	247 872	—	стр. 03354
Расходы на услуги банков	71 944	—	стр. 03353
Остальные невычитаемые расходы (прочие статьи)	—	—	стр. 0318–0330

Из таблицы следует, что основная часть невычитаемых расходов представлена штрафами и пенями по хозяйственным договорам. Остальные статьи, потенциально относимые к невычитаемым (например, материальная помощь, безвозмездная передача имущества), в отчётном году не фигурируют. Это свидетельствует о том, что на предприятии выстроена достаточно аккуратная система учёта, минимизирующая возникновение постоянных налоговых разниц.

Финансовые результаты представляют собой важнейший экономический показатель деятельности предприятия, отражающий итог соотношения доходов и расходов за определённый период. Они характеризуют не только конечный финансовый итог, но и общую эффективность использования ресурсов, уровень управления затратами и устойчивость хозяйственной деятельности.

Было установлено, что финансовый результат имеет комплексную природу и формируется под влиянием множества факторов, включая структуру затрат, организацию производства, ценовую политику и внешние экономические условия. В частности, для промышленных предприятий, таких как ООО «Three trees Woolen», значительное влияние оказывают стоимость сырья и энергоресурсов.

В ходе исследования классификации финансовых результатов выявлено, что наиболее распространённым является их деление на валовую прибыль, прибыль от основной деятельности, операционную прибыль и чистую прибыль. Каждый уровень отражает отдельный этап формирования конечного финансового результата и имеет самостоятельное аналитическое значение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И РЕКОМЕНДАЦИИ

Также рассмотрена классификация по видам деятельности (операционная, инвестиционная и финансовая), которая активно используется в рамках МСФО / IFRS и позволяет более точно определять источники формирования прибыли.[4]

Анализ показал, что учет финансовых результатов в Республике Узбекистан осуществляется в соответствии с Национальными стандартами бухгалтерского учета (НСБУ), которые базируются на принципах начисления, соответствия доходов и расходов, осмотрительности и непрерывности деятельности. Эти принципы обеспечивают достоверность и сопоставимость финансовой информации.

Методологически учет финансовых результатов преимущественно основан на методе полной себестоимости, который широко применяется на промышленных предприятиях. Также используется метод директ-костинга в управленческом учете и поэтапное формирование прибыли, позволяющее детализировать структуру финансового результата.

В нормативно-правовом аспекте установлено, что учет финансовых результатов регулируется Законом «О бухгалтерском учете», Налоговым кодексом Республики Узбекистан и НСБУ. Данные документы формируют единую систему регулирования бухгалтерского и налогового учета. При этом между ними могут возникать различия, приводящие к временным и постоянным разницам в прибыли.

Отмечено, что в современных условиях наблюдается сближение национальной системы учета с Международными стандартами финансовой отчетности (МСФО / IFRS), что направлено на повышение прозрачности отчетности и улучшение инвестиционного климата.

Практический анализ показал, что на предприятиях промышленного сектора, включая ООО «Three trees Woolen», формирование финансового результата осложняется высокой материалоёмкостью производства, значительной долей косвенных затрат и зависимостью от внешних факторов.

Таким образом, можно сделать вывод, что теоретические и нормативные основы учета финансовых результатов формируют целостную систему, обеспечивающую достоверность финансовой информации и служащую базой для корпоративного управления. При этом сохраняется необходимость дальнейшего совершенствования учета, особенно в части гармонизации с МСФО / IFRS и внедрения цифровых технологий.

[4] Рахимов Н. Влияние международных стандартов на финансовую систему Узбекистана // Бюллетень Министерства финансов Республики Узбекистан. – 2022.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Национальные стандарты бухгалтерского учета (НСБУ) Республики Узбекистан

2. Закон Республики Узбекистан «О бухгалтерском учете» от 13.04.2016 г. № ЗРУ-404

3. Налоговый кодекс Республики Узбекистан (утвержден Законом РУз от 30.12.2019 г. № ЗРУ-599)

4. Каримов А.А. Основные направления совершенствования бухгалтерского учета и аудита в системе корпоративного управления: Автореф. дисс. ... д-ра экон. наук. – Ташкент, 2009.

5. Исмаилов Д. Влияние МСФО на экономический рост: на примере Узбекистана // Журнал финансового контроля и учета. – 2022.

6. Рахимов Н. Влияние международных стандартов на финансовую систему Узбекистана // Бюллетень Министерства финансов Республики Узбекистан. – 2022.

Maksud Zaxirov,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, “Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o‘qituvchisi
Email: maxzep28@gmail.com
ORCID: 0009-0003-8049-3895

NOBANK KREDIT TASHKILOTLARINING IQTISODIYOTDAGI O’RNI VA FAOLIYATI HISOBI: O'ZBEKISTON MISOLIDA

Максуд Захиров,
старший преподаватель кафедры «Бухгалтерский учет», ТГЭУ
Email: maxzep28@gmail.com
ORCID: 0009-0003-8049-3895

РОЛЬ И УЧЕТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НЕБАНКОВСКИХ КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ЭКОНОМИКЕ: НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА

Maksud Zakhirov,
Senior Lecturer, Department of “Accounting”, Tashkent State University of Economics, Tashkent, Uzbekistan.
Email: maxzep28@gmail.com
ORCID: 0009-0003-8049-3895

THE ROLE AND ACCOUNTING OF NON-BANK CREDIT INSTITUTIONS IN THE ECONOMY: THE CASE OF UZBEKISTAN

Аннотация: *Ushbu tadqiqot O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlari, xususan mikromoliya sektorining 2017–2023 yillardagi moliyaviy dinamikasini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotda Markaziy bank statistik ma’lumotlari asosida aktivlar, kreditlar, majburiyatlar va kapital ko‘rsatkichlari o‘rganildi. Tavsiflovchi statistika, korrelyatsiya tahlili va vaqt qatorlari modellari qo‘llanildi. Natijalar sektorning barqaror o‘sish tendensiyasiga ega ekanini, biroq moliyaviy o‘zgaruvchanlik va risklar mavjudligini ko‘rsatdi. Shuningdek, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarning shaffofligi nobank kredit tashkilotlari barqarorligida muhim rol o‘ynashi aniqlandi.*

Аннотация: *Данное исследование направлено на анализ финансовой динамики небанковских кредитных организаций, в частности микрофинансового сектора Узбекистана за период 2017–2023 годов. В работе использованы статистические данные Центрального банка, включая показатели активов, кредитов, обязательств и капитала. Применены методы описательной статистики, корреляционного анализа и временных рядов. Результаты показывают устойчивую тенденцию роста сектора, однако сохраняются значительные финансовые колебания и риски. Также установлено, что прозрачность бухгалтерского учета и финансовой отчетности играет ключевую роль в обеспечении стабильности небанковских кредитных организаций.*

Abstract: *This study analyzes the financial dynamics of non-bank credit institutions, particularly the microfinance sector in Uzbekistan, over the period 2017–2023. The research is based on statistical data from the Central Bank, including indicators such as assets, loans, liabilities, and capital. Descriptive statistics, correlation analysis, and time series analysis were applied. The results indicate a steady growth trend in the sector, although significant financial volatility and risk exposure remain. The study also highlights that transparency and reliability of accounting and financial reporting play a crucial role in ensuring the stability of non-bank credit institutions.*

Kalit so‘zlar: *nobank kredit tashkilotlari, mikromoliya, buxgalteriya hisobi, moliyaviy tahlil, aktivlar, kreditlar, majburiyatlar, vaqt qatori tahlili, mikromoliyalash*

Ключевые слова: *небанковские кредитные организации, микрофинансы, бухгалтерский учет, финансовый анализ, активы, кредиты, обязательства, анализ временных рядов, микрофинансирование*

Keywords: *non-bank credit institutions, microfinance, accounting, financial analysis, assets, loans, liabilities, time series analysis, microfinance*

KIRISH

So‘nggi yillarda nobank kredit tashkilotlari moliyaviy tizimning ajralmas qismi sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, ayniqsa rivojlanayotgan davlatlarda ularning roli sezilarli darajada ortib bormoqda. Ular aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlariga turli moliyaviy xizmatlarni taqdim etib, kambag‘allikni kamaytirish hamda tadbirkorlikni rivojlantirishga sezilarli hissa qo‘shadi. Shu bilan birga, ushbu tashkilotlarda buxgalteriya hisobi tizimini takomillashtirish, moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va ishonchliligini ta’minlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda esa, ayniqsa kredit tizimi doirasida, shu jumladan nobank kredit tashkilotlari faoliyatida raqobat muhitini kuchaytirish, xizmatlar darajasini yaxshilash hamda buxgalteriya hisobi va audit tizimini zamonaviy talablar asosida rivojlantirishga qaratilgan keng qamrovli islohotlar olib borildi. Mazkur o‘zgarishlar tizimning ochiqligi va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilib, kichik biznes subyektlari hamda kam ta’minlangan aholini mikromoliya va mikrolizing xizmatlari orqali moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati va mikromoliyalashtirish sohasidagi munosabatlar 2022-yil 20-aprelda qabul qilingan O’zbekiston Respublikasining O‘RQ-765-son “Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni bilan tartibga soliadi. Mazkur qonunga muvofiq banklar tomonidan amalga oshiriladigan ayrim moliyaviy operatsiyalarning ushbu qonunda ruxsat etilgan majmuini amalga oshiruvchi mikromoliya tashkiloti, lombard, faktoring tashkiloti, ipotekani qayta moliyalashtirish tashkiloti, kafolatlar berish tashkiloti nobank kredit tashkiloti hisoblanadi.[1]

Ushbu tadqiqot, avvalo, buxgalteriya hisobi masalalariga, xususan moliyaviy hisobotlarning aniqligi, shaffofligi va ishonchliligini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, 2017 yildan 2023 yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekistondagi nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy dinamikasini tahlil qiladi. Shuningdek, unda ushbu tashkilotlar faoliyatiga ta’sir etuvchi omillar, ularning barqarorligi va duch kelayotgan muammolar bo‘yicha global yondashuvlar ham qamrab olinadi.

Tadqiqot tendensiyalarni aniqlash, moliyaviy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunish hamda kelgusidagi samaradorlikni prognoz qilish uchun tavsiflovchi statistika, korrelyatsiya tahlili va vaqt qatorlari tahlili kabi ilg‘or statistik usullardan foydalanadi.

Dyatlova va Vaskin ta’kidlaganidek, buxgalteriya hisobi nuqtayi nazaridan, nobank moliya institutlari faoliyati murakkab tartibga soluvchi talablar va maxsus hisob yuritish qoidalari bilan

belgilanadi. Ushbu institutlarda moliyaviy operatsiyalarni to‘g‘ri aks ettirish, aktiv va majburiyatlarni aniq tasniflash hamda hisobotlarda ishonchli ma’lumotlarni taqdim etish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, buxgalteriya hisobi jarayonlari institutsional barqarorlikni ta’minlash va moliyaviy risklarni samarali boshqarishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, doimiy nazorat va hisobot berish talablari orqali regulyatorlar ushbu tashkilotlarning moliyaviy holatini kuzatib boradi va ularning qonuniy me’yorlarga muvofiq faoliyat yuritishini ta’minlaydi[2]

Doktor Man Bahadur BK va Medani P. Bhandari (2021) fikriga ko‘ra, mikromoliyalash turli hududlarda natijalari bir xil bo‘lmasa-da, qashshoqlikni qisqartirish hamda ayollar imkoniyatlarini kengaytirishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.[3] Hindiston misolida Bansal (2012) mikrokreditlarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ijobiy ta’sirini qayd etib, ularning aholi farovonligini oshirish va ayollar faolligini kuchaytirishdagi rolini alohida ta’kidlaydi.[4] Shuningdek, Develtere va Huybrechts (2005) Bangladesh tajribasini tahlil qilib, qashshoqlikni kamaytirish bo‘yicha dalillar to‘liq ishonchli bo‘lmasa ham, mikrokredit tashkilotlari a’zolarning iqtisodiy nochorligini kamaytirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.[5]

METODOLOGIYA

Ushbu maqolada, avvalo, buxgalteriya hisobi masalalari, xususan moliyaviy ma’lumotlarni to‘g‘ri yuritish, hisobotlarning shaffofligi va ishonchliligini ta’minlash jihatlari tahlil qilinadi. Shu asosda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Statistik byulleteni ma’lumotlari o‘rganilib, nobank kredit tashkilotlarining global miqyosdagi o‘rni va ta’siriga oid turli ilmiy-tahliliy ishlar natijalari umumlashtiriladi.

Tadqiqotda 2017 yildan 2023 yilgacha bo‘lgan davrni қамrab oluvchi yillik moliyaviy ma’lumotlar bazasi qo‘llanilib, ular aktivlar, kreditlar, majburiyatlar, jalb qilingan mablag‘lar, jami kapital va ustav kapitali kabi asosiy ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga oladi. Har bir moliyaviy ko‘rsatkich bo‘yicha o‘rtacha qiymat, mediana, standart og‘ish va diapazon kabi tavsiflovchi statistik ko‘rsatkichlar hisoblab chiqilgan. Ushbu ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash maqsadida korrelyatsiya matritsasi tuzilgan.

Tadqiqotning me’yoriy-huquqiy bazasi sifatida O‘zbekiston Respublikasining “Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni, “Mikromoliya tashkilotlari, faktoring tashkilotlari va lombardlar faoliyatini muvofiqlashtirish va tartibga solish to‘g‘risida”gi Nizom hamda “Nobank kredit tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritish tartibi to‘g‘risida”gi Yo‘riqnoma keng qo‘llanilgan. Adabiyotlar tahlili esa jahon tajribasini chuqur o‘rganish maqsadida Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi va Yevropa mintaqalarini qamrab oladi.

NATIJALAR

Quyidagi jadvalda 2022-yil 20-aprelda qabul qilingan O’zbekiston Respublikasining O‘RQ-765-son “Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to‘g‘risida”gi qonunida keltirilgan nobank kredit tashkilotlari faoliyati tavsifi yoritiladi.

Jadval-1

Nobank kredit tashkilotlari va ularning faoliyati tavsifi

Nobank kredit tashkiloti	Nobank kredit tashkilotlari faoliyati tavsifi
1. Mikromoliya tashkiloti	Mikromoliyalashtirish faoliyatini amalga oshiruvchi, shuningdek qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa xizmatlarni ko‘rsatuvchi yuridik shaxs
2. Lombard	Shaxsiy iste’molga mo‘ljallangan ko‘char mol-mulkning (ashyoning) zakalat tarzidagi garovi asosida jismoniy shaxslarga qisqa muddatli mikroqarzlar berishga doir faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs
3. Faktoring tashkiloti	Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash (faktoring) faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik shaxs
4. Ipotekani qayta moliyalashtirish tashkiloti	Moliyaviy mablag‘larni jalb qilish va ularni ipoteka kreditlarini qayta moliyalashtirishga yo‘naltirish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs
5. Kafolatlar berish tashkiloti	Yuridik va jismoniy shaxslarning kredit tashkiloti oldidagi pul majburiyatini bajarish bo‘yicha kafolatlar (kafilliklar) berish faoliyatini professional asosda amalga oshiruvchi, shuningdek qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa xizmatlarni ko‘rsatuvchi yuridik shaxs

Manba: O’zbekiston Respublikasining O‘RQ-765-son “Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni, 20.04.2022

Nobank kredit tashkilotlarining ustav kapitali O‘zbekiston Respublikasining milliy valyutasida shakllantiriladi va faqat tashkilot muassislari, ishtirokchilari yoki aksiyadorlari tomonidan kiritilgan pul mablag‘laridan iborat bo‘ladi. Ushbu kapitalni shakllantirish jarayonida kredit mablag‘lari, garovga olingan yoki majburiyat yuklangan mablag‘lardan, shuningdek noqonuniy (jinoiy faoliyatdan olingan) mablag‘lardan foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Ustav kapitalining eng kam miqdori tashkilot turiga qarab belgilanadi: kafolat beruvchi tashkilotlar uchun 100 milliard so‘m, ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotlari uchun 25 milliard so‘m, mikromoliya va faktoring tashkilotlari uchun 2 milliard so‘m, lombardlar uchun esa 500 million so‘m etib belgilangan. Shuningdek, ustav kapitali davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun ariza topshirilgunga yoki faoliyat boshlanishi haqida xabarnoma yuborilgunga qadar to‘liq shakllantirilishi va bank hisobvarag‘ida saqlanishi talab etiladi.

Jadval-2

Nobank kredit tashkilotining ustav fondi (ustav kapitali)

Tashkilot turi	Ustav kapitalining eng kam miqdori	Asosiy talablar
Mikromoliya tashkiloti	2 milliard so‘m	Faqat qonuniy manbalardan shakllantirilgan pul mablag‘lari qabul qilinadi
Faktoring tashkiloti	2 milliard so‘m	Kapital muassislar tomonidan kiritiladi va noqonuniy mablag‘lar taqiqlanadi
Lombard	500 million so‘m	Faoliyat boshlashdan oldin ustav kapitali to‘liq shakllantirilishi shart
Kafolatlar berish tashkiloti	100 milliard so‘m	Kapital faqat muassislar mablag‘idan shakllantiriladi; noqonuniy va kredit mablag‘laridan foydalanish taqiqlanadi
Ipotekani qayta moliyalashtirish tashkiloti	25 milliard so‘m	Kapital ro‘yxatdan o‘tishdan oldin to‘liq shakllantirilgan bo‘lishi va bank hisobvarag‘ida saqlanishi kerak

Manba: O’zbekiston Respublikasining O‘RQ-765-son “Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni, 20.04.2022

Nobank kredit tashkilotlarida buxgalteriya hisobi, ichki audit va auditorlik tekshiruviga to’xtaladigan bo’lsak, nobank kredit tashkilotlarida buxgalteriya hisobi amaldagi qonunchilik talablariga qat’iy rioya etgan holda tashkil etilishi va yuritilishi lozim. Ushbu tashkilotlar moliyaviy hamda nazoratga oid hisobotlarni Markaziy bank tomonidan belgilangan shakl va tartiblarga muvofiq ravishda o‘z vaqtida taqdim etishi shart bo‘lib, taqdim etilgan hisobotlarning to‘liqligi va ishonchliligi uchun to‘liq javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi. Mazkur talablar moliyaviy axborotning shaffofligini ta’minlash hamda regulyativ nazorat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Ichki nazorat tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida ichki audit xizmati tashkil etilishi majburiy hisoblanadi. Ushbu talab aktivlari ma’lum belgilangan chegaradan yuqori bo‘lgan mikromoliya va faktoring tashkilotlari, lombardlar, ipotekani qayta moliyalashtirish hamda kafolat berish tashkilotlariga tatbiq etiladi. Ichki audit xizmati tashkiliy jihatdan mustaqil bo‘lib, bevosita kuzatuv kengashiga hisobdor hisoblanadi.

Ichki auditning asosiy vazifasi ijro etuvchi organlar hamda filiallar faoliyatining qonunchilik hujjatlari, ta’sis hujjatlari va ichki me’yoriy talablariga muvofiqligini baholashdan iboratdir. Shuningdek, u buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarda ma’lumotlarning to‘liq va to‘g‘ri aks ettirilishini tekshiradi, aktivlarning saqlanish holatini nazorat qiladi hamda tashkilotning umumiy moliyaviy boshqaruv tizimini monitoring qiladi.

Bundan tashqari, nobank kredit tashkilotlarining yillik moliyaviy hisobotlari majburiy auditorlik tekshiruvidan o‘tkazilishi lozim. Markaziy bank talablari asosida ushbu tekshiruv tashkilot faoliyatining umumiy holatini yoki alohida yo‘nalishlarini qamrab olishi mumkin. Auditorlik jarayoni moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini tasdiqlash hamda tashqi manfaatdor tomonlar uchun xolis axborot taqdim etishni ta’minlashga qaratilgan.

Shu bilan birga, tashkilotlar yillik moliyaviy hisobotni auditorlik xulosasi bilan birgalikda ishtirokchilar yoki aksiyadorlarning yillik umumiy yig‘ilishi o‘tkazilishidan kamida ikki hafta oldin

oshkor etishi shart. Bu talab korporativ shaffoflikni kuchaytirish va investorlar ishonchini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nobank kredit tashkilotlari va lombardlar o‘z faoliyat yo‘nalishiga muvofiq ravishda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga belgilangan shakllarda moliyaviy va nazoratga oid hisobotlarni, shuningdek ularning elektron ma’lumotlarini taqdim etishi shart. Ushbu hisobotlar tashkilotlarning moliyaviy holati va operatsion faoliyatini kompleks baholash imkonini beruvchi bir qator asosiy ko‘rsatkichlarni qamrab oladi.

Xususan, taqdim etiladigan hisobotlar tarkibiga buxgalteriya balansi, balans hisoboti hamda moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot kiradi. Shuningdek, kapital tarkibidagi o‘zgarishlar, berilgan kreditlar va lizing xizmatlari, faktoring operatsiyalari, qimmatli qog‘ozlar portfeli hamda investitsiyalar to‘g‘risidagi ma’lumotlar ham taqdim etiladi.

Bundan tashqari, jalb qilingan mablag‘lar, berilgan kafolat va kafilliklar, shuningdek muqobil moliyalashtirish xizmatlari, jumladan nasiya savdo (murobaha), islomiy ijara (ijara), oldindan to‘lov asosidagi moliyalashtirish (salam) hamda foyda va zararlarni taqsimlashga asoslangan moliyalashtirish (muzoraba va mushoraka) bo‘yicha ma’lumotlar ham hisobot tarkibiga kiritiladi.

Hisobot tizimi, shuningdek, aktivlar va majburiyatlar tahlili, aloqador shaxslar bilan tuzilgan bitimlar, yirik tavakkalchiliklar hamda prudensial normativlarga rioya etish holati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni ham o‘z ichiga oladi.

Mazkur keng qamrovli hisobotlar to‘plami moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, risklarni baholash hamda regulyativ nazoratni kuchaytirish uchun muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.[6]

O'zbekiston mikromoliya tashkilotlarining tavsifiy statistikasi

- Aktivlar: Aktivlarning o'rtacha qiymati 1398,14 mlrd. so’mni, mediana 864 mlrd. so’mni, standart og'ish 1479,10 mlrd. so’mni tashkil etadi, bu mikromoliya tashkilotlari aktivlarining yillar davomida sezilarli o'zgaruvchanligini ko'rsatadi. Aktivlar 2017-yilda minimal 139 mlrd. so’mdan 2023-yilda maksimal 4451mlrd. so’mgacha oshgan.
- Kreditlar, sof: Sof kreditlarning o'rtacha qiymati 1244,004451 mlrd. so’m, mediana 745,00 mlrd. so’m va standart og'ishi 1321,94 4451mlrd. so’m bo’lgan. Sof kreditlar diapazoni 1271 mlrd. so’mdan 3980 mlrd. so’mgacha bo'lgan.
- Majburiyatlar: Majburiyatlar o'rtacha 715,57 mlrd. so’m, mediana 332,00 mlrd. so’m va standart og'ish 938,71 mlrd. so’ ni tashkil etgan. Minimal majburiyat 2017-yilda 34 mlrd. so’mni, maksimali esa 2023-yilda 2728 mlrd. so’mni tashkil etgan.

Jadval-3

O'zbekistonda mikromoliya tashkilotlarining moliyaviy ko'rsatkichlari (mlrd. so’m).

Yil	Aktivlar	Kreditlar (sof)	Majburiyatlar	Olingan kreditlar	Jami kapital	Ustav kapital
2017	139	127	34	31	105	66
2018	354	322	115	104	239	169
2019	711	642	272	253	439	278
2020	864	745	332	313	532	326
2021	1272	1123	586	555	686	377
2022	1996	1769	942	903	1054	564
2023	4451	3980	2728	2172	1723	821

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining statistik byulleteni.

- Qarz olingan kreditlar: o'rtacha qarz 618,71 mlrd. so’m, o'rtacha 313,00 mlrd. so’m va standart og'ish 745,56 mlrd. so’mni tashkil etgan. Qarz olingan kreditlar 31 mlrd. so’mdan 2172 mlrd. so’mgacha bo'lgan.
- Jami kapital: o'rtacha jami kapital 682,57 mlrd. so’m, o'rtacha 532,00 mlrd. so’m bo’lgan. Standart og'ish 105 mlrd. so’mdan 1723 mlrd. so’mgacha bo'lib 552,69 mlrd. so’mni tashkil etgan.

Jadval - 4

Ta'riflovchi statistika (mlrd. so’m).

Statistika	Aktivlar	Kreditlar (sof)	Majburiyat	Olingan kreditlar	Jami kapital	Ustav kapital
O’rtacha qiymat	1398,14	1244,00	715,57	618,71	682,57	371,57
Mediana	864,00	745,00	332,00	313,00	532,00	326,00
Standard Og’ishish	1479,10	1321,94	938,71	745,56	552,69	253,08
Minimal	139	127	34	31	105	66
Maksimal	4451	3980	2728	2172	1723	821

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Statistik byulleten ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tahlil qilingan.

- Ustav kapital: ustav kapitalning o'rtacha qiymati 371,57 mlrd. so’m, mediana 326,00 mlrd. so’m va standart og'ishi 253,08 mlrd. so’m bo’lgan. Minimal ustav kapital 66 mlrd. so’m, maksimal esa 821 mlrd. so’m bo’lgan.

Mazkur prognoz natijalari O‘zbekistonda mikromoliya tashkilotlarining aktivlari barqaror va sezilarli o‘sish tendensiyasini davom ettirishini ko‘rsatadi, bu esa ushbu soha uchun ijobiy va istiqbolli rivojlanish imkoniyatlarini anglatadi.

MUNOZARA

Ushbu tadqiqot natijalari O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlari, xususan mikromoliya sektorining so‘nggi yillarda jadal rivojlanayotganini va moliyaviy tizimdagi ahamiyati ortib borayotganini ko‘rsatadi. Nazariy va empirik tahlillar ushbu institutlarning iqtisodiy inklyuziyani kengaytirish, kichik biznesni moliyalashtirish hamda ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarning moliyaviy resurslarga kirishini ta’minlashdagi muhim rolini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, 2017–2023 yillar davomida mikromoliya tashkilotlarining asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari, jumladan aktivlar, kredit portfeli, majburiyatlar va kapital hajmi sezilarli darajada oshgan. Ayniqsa 2020 yildan keyingi davrda o‘sish sur’atlarining tezlashishi kuzatiladi, bu esa sektorning kengayishi va moliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talabning ortishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, yuqori standart og‘ish qiymatlari moliyaviy ko‘rsatkichlar dinamikasida sezilarli tebranishlar mavjudligini bildiradi, bu esa sektorning hali ham nisbatan o‘zgaruvchan va riskka moyil ekanligini ko‘rsatadi.

Buxgalteriya hisobi nuqtayi nazaridan, nobank kredit tashkilotlarida moliyaviy axborotning sifati va shaffofligi muhim o‘rin tutadi. Dyatlova va Vaskin tomonidan ta’kidlanganidek, murakkab tartibga soluvchi muhit va maxsus hisob yuritish talablari moliyaviy operatsiyalarni to‘g‘ri aks ettirishni talab etadi. Tadqiqot natijalari ham shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va to‘liqligi regulyativ nazorat hamda ichki audit tizimining samaradorligi bilan bevosita

bog‘liqdir. Bu esa O‘zbekistonda buxgalteriya hisobi va audit tizimini modernizatsiya qilish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning dolzarbligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, xalqaro tajriba tahlili mikromoliyalashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy ta’siri turli mamlakatlarda bir xil emasligini ko‘rsatadi. Ba’zi tadqiqotlar (Bansal, 2012; BK & Bhandari, 2021) mikrokreditlarning qashshoqlikni kamaytirish va ayollar imkoniyatlarini kengaytirishdagi ijobiy rolini tasdiqlasa, boshqa manbalar (Develtere & Huybrechts, 2005) bu ta’sirning har doim ham barqaror va aniq emasligini ta’kidlaydi. Bu esa mikromoliya samaradorligi nafaqat kredit berish hajmiga, balki institutsional muhit va boshqaruv sifatiga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston sharoitida prudensial normativlar va Markaziy bank nazorati ushbu barqarorlikni ta’minlashda asosiy vosita sifatida xizmat qilmoqda. Vaqt qatorlari tahlili asosida olingan natijalar mikromoliya sektorining kelgusida ham o‘sish tendensiyasini saqlab qolishini ko‘rsatadi. Biroq bu o‘sish bilan birga kredit risklari, likvidlik bosimi va kapital yetarliligi kabi muammolar ham dolzarb bo‘lib qoladi. Shu sababli, risklarni boshqarish tizimini yanada takomillashtirish, ichki audit samaradorligini oshirish hamda buxgalteriya hisobi standartlarini xalqaro talablar bilan uyg‘unlashtirish zarur hisoblanadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlari sektorining kengayib borayotganini, biroq uning barqaror rivojlanishi uchun institutsional islohotlar, kuchli moliyaviy nazorat va shaffof buxgalteriya tizimi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlari, xususan mikromoliya sektori faoliyatining 2017–2023 yillardagi moliyaviy dinamikasini tahlil qilishga hamda buxgalteriya hisobi, regulyativ talablar va xalqaro ilmiy yondashuvlar asosida ularning rivojlanish tendensiyalarini baholashga qaratildi. Olingan natijalar nobank kredit tashkilotlarining milliy moliyaviy tizimdagi o‘rni sezilarli darajada kengayib borayotganini va ular iqtisodiy inklyuziya hamda moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini oshirishda muhim rol o‘ynayotganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari asosida mikromoliya tashkilotlarining asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari — aktivlar, kredit portfeli, majburiyatlar va kapital hajmi — izchil o‘sish tendensiyasiga ega ekani aniqlandi. Shu bilan birga, yuqori o‘zgaruvchanlik darajasi ushbu sektorning hali ham riskka moyil ekanligini va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash zarurligini bildiradi.

Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlar sifati nobank kredit tashkilotlari faoliyatida hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Shaffof va ishonchli moliyaviy axborot tizimi ichki boshqaruv samaradorligini oshirish, tashqi nazoratni kuchaytirish hamda investorlar ishonchini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, ichki audit va tashqi auditorlik mexanizmlarining rivojlanishi sektor barqarorligini ta’minlashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Shuningdek, xalqaro adabiyotlar tahlili mikromoliyalashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy ta’siri turli sharoitlarda turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Bu esa mikromoliya samaradorligi nafaqat kreditlash hajmiga, balki institutsional muhit, boshqaruv sifati va risklarni boshqarish tizimiga ham bevosita bog‘liqligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlari sektorining kelgusidagi rivoji uning institutsional mustahkamligi, buxgalteriya hisobi tizimining xalqaro standartlarga moslashuvi hamda samarali regulyativ nazorat bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqot natijalari ushbu sohada islohotlarni davom ettirish va moliyaviy barqarorlikni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarning ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O’zbekiston Respublikasining O‘RQ-765-son “Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni, 20.04.2022.
2. A. F. Dyatlova & F. I. Vas'kin, 0. "Regulatory and methodological aspects of accounting in non-Bank financial institutions," Scientific notes of the Russian academy of entrepreneurship, JSC Publishing Agency Science and Education, issue 49.
3. BK, M. B., & Bhandari, M. P. (2021). “Microfinance Institutions: Instrumental for Promoting Financial Inclusion”. Financial Markets Institutions and Risks.
4. Bansal, A. (2012). “Finance for the poor: From microcredit to microfinancial services in India”.
5. Develtere, P., & Huybrechts, A. (2005). “The Impact of Microcredit on the Poor in Bangladesh”.
6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2025). *Mikromoliya tashkilotlari, faktoring tashkilotlari va lombardlar faoliyatini muvofiqlashtirish va tartibga solish to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida* (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2025-yil 15-sentabrdagi 21/4-son qarori, ro‘yxat raqami 3412-1). Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 20.10.2025-y., 10/25/3412-1/0952-son. Kuchga kirish sanasi: 21.01.2026.

Pirnazarova Juldız Djamiljan qızı
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, «Buxgalteriya hisobi va audit» kafedrasi stajyor o‘qituvchisi
E-mail: yulduzpirnazarova55@gmail.com

AUDITORLIK TEKSHIRUVIDA MUHIMLIK KO‘RSATKICHINI BAHOLASH VA ULARNI QO‘LLASHNING AMALIY JIHATLARI

Пирназарова Жулдыз Джамилджан қызы
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха,
преподаватель-стажер кафедры «Бухгалтерский учет и аудит»
E-mail: yulduzpirnazarova55@gmail.com

ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ И ПРИМЕНЕНИЯ ПОКАЗАТЕЛЯ СУЩЕСТВЕННОСТИ В АУДИТОРСКОЙ ПРОВЕРКЕ

Pirnazarova Juldız Djamiljan qızı
Karakalpak State University named after Berdakh, Assistant teacher of the Department of «Accounting and Auditing»
E-mail: yulduzpirnazarova55@gmail.com

ASSESSMENT OF SIGNIFICANCE INDICATORS AND PRACTICAL ASPECTS OF THEIR APPLICATION IN AN AUDITORIAL INVESTIGATION

Annotatsiya: *Ushbu maqolada auditorlik faoliyatida muhimlik ko‘rsatkichlarini baholash va ularni amaliyotda qo‘llash mexanizmi keng yoritilgan. Tadqiqotda muhimlik tushunchasining iqtisodiy mohiyati, uning auditorlik tekshiruvlardagi o‘rni hamda moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini tekshirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, muhimlik darajasini aniqlashning asosiy usullari, mezonlari va unga ta’sir etuvchi omillar ko‘rib chiqilgan hamda auditor tomonidan umumiy va ishchi muhimlik ko‘rsatkichlarini belgilash jarayoni, ularning auditorlik risklari bilan o‘zaro bog‘liqligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *Audit, ishchi muhimlik, moliyaviy hisobot, schyot, taxminiy xatoliklar, tanlanma xatoligi, umumiy muhimlik.*

Аннотация: *В данной статье подробно освещается механизм оценки показателей существенности в аудиторской деятельности и их практического применения. В исследовании раскрывается экономическая сущность понятия существенности, её роль в аудиторских проверках, а также значение при оценке достоверности финансовой отчётности. Кроме того, рассмотрены основные методы определения уровня существенности, критерии и факторы, влияющие на него. Также показан процесс установления аудитором общего и существенность для выполнения аудиторских процедур и их взаимосвязь с аудиторскими рисками.*

Ключевые слова: *Аудит, существенность для выполнения аудиторских процедур, финансовая отчетность, счет, проецированные ошибки, ошибка выборки, общая существенность.*

Abstract: *This article provides a comprehensive overview of the mechanism for assessing materiality indicators in auditing and their practical application. The study reveals the economic essence of the concept of materiality, its role in audit procedures, and its importance in evaluating the reliability of financial statements. In addition, the main methods for determining the level of materiality, as well as the criteria and factors influencing it, are examined. The process by which an auditor establishes overall and performance materiality levels, and their relationship with audit risks, is also described.*

Keywords: *Audit, performance audit, financial reporting, account, projected errors, sampling error, overall materiality.*

KIRISH

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan o‘sib borayotgani mustaqil Respublikamiz iqtisodiy rivoji uchun global xo‘jalik tizimiga chuqur integratsiyalashishni talab etmoqda. Auditorlik xizmati xo‘jalik yurituvchi subyektlarning buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarini har tomonlama tekshirib, aniqlangan kamchilik va xatolarni fosh etish bilan bir qatorda, ularni bartaraf etish hamda takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqadi va amaliy yo‘l-yo‘riqlar beradi. Shu bois, O‘zbekiston Respublikasi hududida qo‘llash uchun auditning xalqaro standartlarini tan olish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida 11.04.2022 yildagi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 171-sonli qarori qabul qilindi.

Hozirgi vaqtda auditorlar uchun buxgalteriya hisobida aks ettiriladigan turli xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini baholash usullariga zamonaviy va yangicha yondashuvlarni qo‘llash juda muhim hisoblanadi.

Auditorlik faoliyati tasdiqlovchi vazifani bajarayotganda, ya'ni moliyaviy hisobotning haqqoniyligini baholash va uning to‘g‘riligini tekshirish jarayonida qator muammolar yuzaga kelmoqda. Har bir xo‘jalik yurituvchi subyektda malakali mutaxassislar tomonidan shakllantiriladigan buxgalteriya hisobi tizimi samarali va tejamkor bo‘lishi, shuningdek moliyaviy-xo‘jalik operatsiyalari hamda iqtisodiy jarayonlar hisobda o‘z vaqtida va aniq aks ettirilishi ta'minlanishi zarur.

Ushbu tamoyil va qoidalar buxgalteriya axborotining to‘g‘ri shakllantirilganligini baholashda asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois, har qanday auditor ularni chuqur anglab, tegishli ravishda baholay olishi lozim.

Ma'lumki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi[1] qaroriga muvofiq, Ilg‘or xalqaro tajribani hisobga olgan holda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini va mazkur sohada kadrlar tayyorlashning zamonaviy usullarini bosqichma-bosqich joriy etish bo‘yicha «yo‘l xaritasi» tasdiqlangan.

Xalqaro standartlarga o‘tish aksiyadorlik jamiyatlari mutaxassislari va auditorlardan yetarli darajada amaliy tajriba va mustahkam nazariy bilimlarga ega bo‘lishni talab etadi. Farmonda belgilangan vazifa va talablar, avvalo, xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish, aksiyadorlik jamiyatlari

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24.02.2020 yildagi PQ-4611-son

faoliyati samaradorligini sezilarli darajada oshirish, shuningdek ularning ochiqligi va investitsion jozibadorligini ta'minlashga yo'naltirilgan.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarining joriy qilinishi moliyaviy hisobotlardagi axborotlarning ishonchliligi va obyektivligini oshirish bilan bir qatorda xorijiy investitsiyalarni mamlakatimiz iqtisodiyotiga kiritishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.[2]

Xorijiy investorlar uchun MHXSlar asosida tayyorlangan moliyaviy hisobotlar mamlakatimizdagi xo'jalik yurituvchi subyektlarga investitsiya kiritish bo'yicha qaror qabul qilishda muhim axborot manbai vazifasini bajaradi. Shu bois, bugungi kunda moliyaviy hisobotlarni MHXS talablariga muvofiq shakllantirish, undagi ko'rsatkichlarning haqqoniyligi va ochiqligini ta'minlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

Auditor muhimlikni umumiy moliyaviy hisobotga nisbatan ko'rib chiqish bilan birga har bir schyot saldosi va muomalalari turiga nisbatan ham hisobga olishi mumkin. Auditorlik riski va muhimlik ko'rsatkichi rejalashtirilgandan farqli audit yakunida o'zgarishi ham nazarda tutilgan va ehtimoldan holi emas. AXS da auditorlik riski va muhimlik o'rtasida teskari aloqa mavjudligi qayd etilgan. Muhimlik darajasi qancha yuqori bo'lsa auditorlik riski shuncha past bo'ladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Amaliyotda moliyaviy hisobot moddalari bo'yicha muhimlik darajasi chegaralarini belgilash tartibi yuzasidan na MHXSlarda, na buxgalteriya hisobining umume'tirof etilgan tamoyillari (GAAP) standartlarida aniq tavsiya yoki ko'rsatmalar berilmagan. Moliyaviy hisobot uchun muhimlik chegarasini belgilash mutaxassisning amaliy tajribasi, bilim saviyasi hamda xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy-xo'jalik faoliyati xususiyatlarini qay darajada anglashiga bog'liq bo'ladi.

Muhimlik tushunchasi auditga oid manbalarda (ilmiy ishlar, o'quv qo'llanmalar, standartlar va boshqalar) umumiy asosga tayangan holda turli xil izohlanadi. Jumladan, M. M. To'laxo'jaeva ta'rifiga ko'ra, «Hisobotdagi ma'lumotlar foydalanuvchilarni qaror qabul qilish jarayonida chalg'itishi mumkin bo'lgan, natijada ortiqcha moliyaviy xarajatlar, samarasiz sarflar, yo'qotishlar va zararlarga sabab bo'ladigan xatolar hamda kamchiliklar muhim (moddiy) deb e'tirof etiladi»[3].

E.A. Prokudin ta'kidlashicha, audit tekshiruvida muhimlikni aniqlash muammosi eng muhimlaridan biridir. Aynan muhimlik darajasi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi haqida sifat jihatdan fikr bildirish uchun asos bo'ladi. Moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi deganda moliyaviy ko'rsatkichlarning shunday aniqligi tushuniladiki, uning asosida malakali foydalanuvchi to'g'ri qaror qabul qilishi va to'g'ri xulosa chiqarish imkoni paydo bo'ladi[4].

N. M. Xasanova muhimlikni aniqlash bo'yicha umumiy muhimlikni (UM = 0.25-1.0) va muhimlik chegarasi ($0 \leq MCH \leq 1$) ni aniqlash tartibini kiritishni taklif qilgan.[5]

Muhimlik darajasini belgilash tartibi MHXSlarga nisbatan Auditning xalqaro standartlarida (AXS) kengroq bayon etilgan. Jumladan, 315-sonli «Muhim buzib ko'rsatishlar xavfini subyekt va uning muhitini o'rganish asosida aniqlash va baholash»[6], 320-sonli «Auditni rejalashtirish va

[2] Dusmuratov R.D. Auditorlik faoliyati: nazariya, uslubiyat va amaliyot: Monografiya. –T.: Moliya. 2007. -276 b.
[3] To'laxo'jaeva M.M. Korxona moliyaviy ahvoli auditi. T.: "Iqtisodiyot va huquq dunyosi" 1996y. 107-bet.
[4] E.A. Прокудин, Способы определения уровня существенности в аудите. «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2016 yil.- S 1 (7)
[5] N. T. Hasanova «Auditorlik tekshiruvlarida muhimlik darajasini aniqlash jarayonini takomillashtirish» mavzusida dissertatsiya ishi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti. Toshkent shahri -2024. 120 b.
[6] AXS 315, «Muhim buzib ko'rsatishlar risklarini tadbirkorlik subyekt va uning muhitini bilish asosida aniqlash va baholash»

o‘tkazishda muhimlik»[7], 450-sonli «Audit jarayonida aniqlangan buzib ko‘rsatishlarni baholash»[8], 600-sonli «Alohida masalalar – guruh moliyaviy hisobotlarini audit qilish (shu jumladan, komponent auditorlari ishlari)»[9] kabi standartlarda batafsil yoritib berilgan.

Standartlarda qayd etilishicha, barcha muhim holatlarda moliyaviy hisobotning ishonchliligi deganda undagi ma’lumotlar aniqligining shunday darajasi tushuniladiki, bunda malakali foydalanuvchilar ushbu hisobot asosida asosli xulosalar chiqarish va to‘g‘ri qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda auditda muhimlik darajasi va auditorlik tavakkalchiligini baholash bilan bog‘liq nazariy va amaliy jihatlarni o‘rganish maqsadida turli ilmiy usullardan foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida dialektik yondashuv asosida iqtisodiy hodisa va jarayonlar o‘zaro bog‘liqlikda va rivojlanishda tahlil qilindi. Shuningdek, ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya usullari orqali auditda muhimlik tushunchasining mohiyati va uning auditorlik tekshiruvidagi o‘rni keng yoritib berildi.

Moliyaviy hisobotlarda muhimlik darajasini aniqlash va shu bilan birga, xalqaro tajribani o‘rganish maqsadida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) hamda auditning xalqaro standartlari (AXS) talablari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida iqtisodiy-statistik usullar, jumladan, dinamik tahlil, nisbiy ko‘rsatkichlar va tahliliy baholash usullari qo‘llanildi. Bu esa auditorlik amaliyotida muhimlik darajasini aniqlash va uning auditorlik xulosasiga ta’sirini asoslash imkonini berdi. Olingan natijalar asosida amaliy tavsiya va xulosalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Auditorlar guruhi auditning har bir bo‘limi bo‘yicha audit amallarini o‘tkazayotganda, aniqlangan barcha tafovutlarni (xatoliklarni) hujjatlashtirishi zarur. Schyotdagi xatoliklar ikki turga bo‘linishi mumkin: haqiqiy xatoliklar va ehtimoliy xatoliklar (taxminiy xatoliklar).

Haqiqiy xatoliklar — bu auditor schyotdagi xatolik miqdorini aniq belgilay oladigan holatlardir. Masalan, asosiy vositalarni audit qilishda auditor operatsion ijara bo‘lganligi sababli xarajatga chiqarilishi kerak bo‘lgan, ammo kapitallashgan ijara uskunalarini aniqlashi mumkin.

Ehtimoliy (taxminiy) xatoliklarning ikki turi mavjud. Birinchisi — bu rahbariyat va auditorning schyot qoldiqlari smetalari (baholashlari) bo‘yicha xulosalari o‘rtasidagi farqlardan kelib chiqadigan xatoliklar. Shubhali qarzlar bo‘yicha zaxiralar yoki kafolat majburiyatlari bo‘yicha smetalardagi farqlar bunga misol bo‘la oladi. Ikkinchisi — bu auditor tomonidan majmuadan olingan tanlanma testlari asosida qilingan xatoliklar proyeksiyasidir. Masalan, deylik, auditor tovar-moddiy zaxiralar tannarxini tekshirishda 200 talik tanlanmada mijozning oltita xatosini topdi. Auditor ushbu xatoliklardan zaxiralardagi umumiy ehtimoliy xatoliklarni baholash uchun foydalanadi. Umumiy miqdor «baholash», «proyeksiya» yoki «ekstrapolyatsiya» deb ataladi, chunki butun majmua emas, balki faqat tanlanma audit qilingan. Har bir schyot bo‘yicha proyeksiyalangan xatolik miqdorlari ishchi jadvalda umumlashtiriladi va so‘ngra umumlashtirilgan ehtimoliy xatolik muhimlik darajasi bilan solishtiriladi.

Ishchi muhimlikni aniqlash professional mulohazaga asoslanadi va auditor muayyan bir segmentda qabul qilishga tayyor bo‘lgan xatolik miqdorini aks ettiradi. Masalan, agar auditor jami 20000,0 ming so‘mlik dastlabki muhimlik darajasidan 1000,0 ming so‘mini debitorlik qarzlariga

[7] AXS 320, «Auditni rejalashtirish va bajarishda muhimlik»
[8] AXS 450, «Audit o‘tkazish jarayonida aniqlangan buzib ko‘rsatishlarni baholash»
[9] AXS 600, «Maxsus ko‘rib chiqishlar – guruh moliyaviy hisobotlarining auditlari (jumladan komponent auditorlari ishlari)»

taqsimlashga qaror qilsa, bu auditor debitorlik qarzlaridagi xatolik 1000,0 ming so‘m yoki undan kam bo‘lgan taqdirda, ushbu moddani haqqoniy deb hisoblashini anglatadi. Xalqaro audit standartlari ushbu miqdorni «yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatolik» (tolerable misstatement) deb ataydi, AICPA standartlari esa uni muayyan tanlanma muolajasiga nisbatan ishchi muhimlikning qo‘llanilishi deb belgilaydi. Biz ushbu tushunchani XASga mos bo‘lishi uchun ishchi muhimlik atamasidan foydalanamiz. Auditorlar ishchi muhimlikni taqsimlashda uchta asosiy qiyinchilikka duch keladilar:

- auditorlar ayrim schyotlar boshqalariga qaraganda ko‘proq xatolarga ega bo‘lishini kutishadi;
- ham ortiqcha ko‘rsatilgan (overstatements), ham kam ko‘rsatilgan (understatements) xatolarni hisobga olish zarur;
- audit xarajatlari taqsimlash jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Ushbu uchta qiyinchilikning barchasi 1-jadvalda keltirilgan «ABC» AJ umumiy muhimlikning ishchi muhimlikka taqsimotda hisobga olingan. Shuni yodda tutish kerakki, audit yakunida auditor barcha haqiqiy va baholangan tafovutlarni (xatoliklarni) umumlashtirishi va ularni muhimlik haqidagi dastlabki mulohaza bilan solishtirishi shart. Ishchi muhimlik darajalarini belgilashda auditor auditni imkon qadar samarali o‘tkazishga harakat qiladi.

1-jadval

«ABC» AJ umumiy muhimlikning ishchi muhimlikka (IM) taqsimoti, ming so‘mda[10]

Ko‘rsatkichlar nomi Aktiv schyotlar	01.01.2025-y.	IM qiymati belgilanishi	Auditor izohi (2-jadval asosida)
Asosiy vositalar (balans) qiymati	8 702 689,00	Tatbiq etilmaydi (TE)	o‘tgan yilga nisbatan kam o‘zgarish bo‘lgan
Nomoddiy aktivlar qoldiq (balans) qiymati	991,00	TE	o‘zgarmagan
Qimmatli qog‘ozlar (0610)	315 674,00	TE	o‘zgarmagan
Sho‘ba xo‘jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0620)	2 833 279,00	TE	o‘zgarmagan
Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar (0690)	5 000,00	TE	o‘zgarmagan
Uzoq muddatli debitorlik qarzlari	1 230 628,00	91000	(e) o‘zgarmagan
II. Joriy aktivlar schyotlar	X	x	x
Ishlab chiqarish zaxiralari	107 092 158,00	78000	(b)
Tayyor mahsulot (2800)	3 815 818,00	21000	(b)
Tovarlar (2900 dan 2980 ning ayirmasi)	14 884,00	TE	(a) o‘zgarmagan
Xaridor va buyurtmachilarning qarzi (4000 dan 4900 ning ayirmasi)	72 700,00	16000	(c)
Sho‘ba va qaram xo‘jalik jamiyatlarning qarzi (4120)	1 486 669,00	71500	(b)

[10] Muallif tomonidan bajarildi

Xodimlarga berilgan bo‘naklar (4200)	22 754,00	9000	(a)
Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo‘naklar (4300)	43 171 022,00	94500	(e)
Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari (4400)	15 887 980,00	TE	To‘liq tekshiriladi
Maqsadli davlat jamg‘armalari va sug‘urtalar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari (4500)	6 506,00	TE	To‘liq tekshiriladi
Boshqa debitorlik qarzlari (4800)	1 458,00	TE	Juda kichik qiymat
Boshqa pul mablag‘lari va ekvivalentlari (5500, 5600, 5700)	1 302 236,00	71500	(b)
qisqa muddatli investitsiyalar (5800)	63 000,00	12510	(c)
Balans aktivi bo‘yicha jami	186 025 446,00	x	x
Passiv schyotlar	X	x	x
I. O‘z mablag‘lari manbalari schyotlar	X	x	x
Ustav kapitali (8300)	1 504 858,00	TE	o‘zgarmagan
Qo‘shilgan kapital (8400)	112 262,00	TE	o‘zgarmagan
Rezerv kapitali (8500)	2 310 759,00	TE	o‘zgarmagan
Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) (8700)	-17 611 750,00	TE	Boshqa schyotlardagi xatolardan kelib chiqadi
II. Majburiyatlar schyotlar	X		
Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz (6000)	28 002 398,00	66840	(e)
Ajratilgan bo‘linmalarga qarz (6110)	58 305 561,00	33600	(e)
Sho‘ba va qaram xo‘jalik jamiyatlarga qarz (6120)	60 973 885,00	18500	(e)
Olingan bo‘naklar (6300)	372 177,00	70600	(e)
Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz (6400)	21 310 617,00	TE	To‘liq tekshiriladi
Maqsadli davlat jamg‘armalariga to‘lovlar bo‘yicha qarz (6520)	1 776 834,00	TE	To‘liq tekshiriladi
Mehnatga haq to‘lash bo‘yicha qarz (6700)	541 337,00	42200	(c)
Qisqa muddatli bank kreditlari (6810)	11 901 212,00	TE	To‘liq tekshiriladi
Qisqa muddatli qarzlar (6820, 6830, 6840)	73 935 997,00	25000	To‘liq tekshiriladi
Boshqa kreditorlik qarzlar (6950 dan tashqari 6900)	894 860,00	10500	(d)
Balans passivi bo‘yicha jami	186 025 446,00	**732 250**[11] [12]	x

[11] yaxlitlangan

[12] УМ $\leq$ (1...4) * $\sum_{i=1}^{n} JIMi$

2-jadvalda 1-jadvalda keltirilayotgan schyotlar qoldiqlariga nisbatan ishchi muhimlik joylashtirilishida e'tibor qaratilishi zarur holatlar va shartlar keltirilgan.

2-jadval

Auditorning IMni aniqlashdagi mulohazalari[13]

Belgi	Belgi izohi
TE	Tatbiq etilmaydi. IM tatbiq etilmasligi, schyot juda kichik yo o'zgarish juda kam yoki umuman o'zgarish sodir bo'lmagan yoxud xatolik boshqa schyotlardan kelib chiqadi. Shuningdek, to'liq tekshirish zarur.
(a)	Ishchi muhimlikning (performance materiality) kichik darajasi, chunki schyot kam xarajat bilan to'liq audit qilinishi mumkin va hech qanday tafovutlar (xatoliklar) kutilmaydi.
(b)	Ishchi muhimlikning yuqori darajasi, chunki schyot qoldig'i katta va uni audit qilish uchun keng qamrovli tanlanma usullarini qo'llash talab etiladi.
(c)	Schyotga nisbatan foiz hisobida yuqori ishchi muhimlik, chunki schyot juda past xarajat evaziga, ehtimol, tahliliy amallar yordamida tekshirilishi mumkin.
(d)	Schyot qoldig'iga nisbatan foiz hisobida kichik ishchi muhimlik, o'tgan yildan beri o'zgarmagan va bu yil qayta audit qilinishiga hojat yo'q.
(e)	O'rtacha yuqori ishchi muhimlik, chunki nisbatan ko'p miqdordagi tafovutlar bo'lishi kutilmoqda.

1-jadval «ABC» AJ auditida moliyaviy hisobot segmentlari bo'yicha ishchi muhimlikning turli darajalarini belgilashda qo'llaniladigan taqsimlash yondashuvini ko'rsatib beradi. Unda schyotlar balans hisobotida qanday bo'lsa, shundayligicha olingan holda aks ettirilgan. Murning (Moore) taqsimlash yondashuvi «Berger and Anthony, CPAs» auditorlik firmasi tomonidan o'rnatilgan quyidagi ikkita ixtiyoriy talabga muvofiq professional xulosaga asoslanadi[14]:

Har qanday schyot uchun ishchi muhimlik miqdori umumiy muhimlikning 60 foizidan oshmasligi kerak (366125 min so'mning 60 foizi = yaxlitlanganda 219675, ming so'm).

Barcha ishchi muhimlik darajalarining yig'indisi umumiy muhimlikning ikki barobaridan (ayrim manbalarda to'rt) oshmasligi kerak (2 × 366125,0 ming so'm = 732 250,0 ming so'm).

Birinchi talab auditorga umumiy muhimlik miqdorini faqat bitta schyotga taqsimlashga yo'l qo'ymaydi. Masalan, agar barcha 336125,0 ming so'm miqdoridagi umumiy muhimlik «tayyor mahsulot» schyotiga taqsimlansa, ushbu schyotdagi 336125,0 ming so'mlik tafovut (xatolik) maqbul deb hisoblanadi. Biroq, bitta schyotda bunday katta miqdordagi xatolik bo'lishi nomaqbul bo'lishi mumkin va u maqbul bo'lgan taqdirda ham, boshqa schyotlarda hech qanday xatolik bo'lishiga imkon qoldirmaydi.

Ishchi muhimlik yig'indisining umumiy muhimlikdan oshishiga ruxsat beruvchi ikkinchi talabning ikkita sababi bor:

Barcha schyotlarda bir vaqtning o'zida ishchi muhimlikning to'liq miqdorida xatolik bo'lishi ehtimoli juda past. Masalan, agar «Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar»

[13] Muallif tomonidan bajarildi.

[14] Alvin A. Arens, Randal J. Elder, Mark S. Beasley. Auditing and assurance services: an integrated approach/.—14th ed.by Pearson Education, Inc., Upper Saddle River,New Jersey/ -P 250 (889)

uchun 200000,0 ming so‘mlik miqdorida ishchi muhimlik belgilangan bo‘lsa-yu, lekin ushbu schyotlarni audit qilishda hech qanday xatolik topilmasa, bu auditor haqiqatda (fakt bo‘yicha) ushbu aktivlarga nol yoki juda kichik ishchi muhimlik ajratishi mumkin bo‘lganini anglatadi. Auditorlar ishchi muhimlikdan ko‘ra kamroq xatoliklarni aniqlashi odatiy holdir.

Ayrim schyotlar oshirib ko‘rsatilgan, boshqalari esa kamaytirib ko‘rsatilgan bo‘lishi mumkin, natijada ularning sof miqdori umumiy muhimlikdan kamroq bo‘lishi ehtimoli yuqori.

Balans schyotidagi har bir tafovut (xatolik) yalpi daromadga ta’sir ko‘rsatadi. Binobarin, aktivlar schyotining oshirib ko‘rsatilishi moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotga majburiyatlar schyotining kamaytirib ko‘rsatilishi bilan bir xil ta’sir ko‘rsatadi. Bundan farqli o‘laroq, balansdagi tasniflash xatosi, masalan, to‘lanadigan qarzning to‘lanadigan kreditorlik qarzlari sifatida tasniflanishi yalpi daromadga ta’sir qilmaydi. Shuning uchun, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotga ta’sir qilmaydigan moddalarning muhimlik darajasi alohida ko‘rib chiqilishi kerak.

1-jadval shuningdek (2-jadvalda izohi keltirilgan), har bir schyot uchun ishchi muhimlikni belgilashda amal qilgan mantiqiy asoslarini ham o‘z ichiga oladi. Masalan, u to‘lanadigan qarzlar ishlab chiqarish zaxiralar kabi katta miqdorga ega bo‘lsa-da, ularga kichik miqdordagi ishchi muhimlikni ajratishni maqbul deb hisoblash kerak. Agar u ushbu ikkala schyotning har biriga 150000,0 ming so‘mdan ajratganida, ishlab chiqarish zaxiralari bo‘yicha ko‘proq dalillar talab qilingan bo‘lardi, lekin qisqa muddatli qarzlar qoldig‘ini tasdiqlatish baribir zarur bo‘lib qolaverardi. Shu sababli, ishlab chiqarish zaxiralarga 78000,0 ming so‘m va to‘lanadigan qisqa muddatli qarzlarga kichik miqdorni, 25000 ajratish samaraliroq bo‘ladi.

Xuddi shunday, «Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz» moddasiga 66840,0 ming so‘m ajratildi. Bunda Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz» moddasiga 66840,0 ming so‘m qayd etilgan schyot qoldig‘iga nisbatan ancha kichikdir. Buni faqat tahliliy amallar bilan birga mohiyatan amallar va nazorat testlari yordamida tekshirilishi mumkin deb hisoblaymiz. Agar ishchi muhimlik darajasi yuqoriroq etib belgilanganida, u tekshirish va tasdiqlash kabi qimmatroq auditorlik amallari qo‘llanilmasdan qolib ketardi va natijada audit sifatiga putur yetgan bo‘lardi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Auditda muhimlik tamoyili ko‘plab masalalarni hal etishda asos bo‘lib xizmat qiladi va o‘ziga xos kafolat hisoblanadi. Ushbu tamoyil audit bosqichlari o‘rtasida, auditorlik amallari hajmi va mazmuni o‘rtasida, shuningdek to‘plangan auditorlik dalillarini baholash qoidalari hamda auditorlik xulosasining shakli o‘rtasida mantiqiy uyg‘unlikni ta’minlaydi. Muhimlik darajasi yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatolar miqdorini belgilab beradi va natijada auditorlik xulosasini rasmiylashtirish tartibiga ta’sir ko‘rsatadi.

Amaliyotda, qaysi schyotlarda tafovutlar (xatoliklar) bo‘lishi ehtimoli yuqori ekanligini, shuningdek, bu xatoliklar oshirib ko‘rsatish yoki kamaytirib ko‘rsatish shaklida bo‘lishini oldindan bashorat qilish ko‘pincha qiyin kechadi. Shuningdek, turli schyotlar qoldiqlarini audit qilishning nisbiy xarajatlarini ham har doim ham aniqlab bo‘lmaydi. Shu sababli, umumiy muhimlikni schyotlar bo‘yicha taqsimlash murakkab professional mulohazani talab qiladi. Shunga muvofiq, ko‘plab auditorlik tashkilotlari ushbu jarayonni amalga oshirish uchun qat’iy ko‘rsatmalar va murakkab uslubiyatlarni ishlab chiqqanlar. Mazkur ko‘rsatmalar, shuningdek, auditorga umumiy muhimlik darajasi, ishchi muhimlik darajalari hamda ushbu miqdorlarni belgilashda hisobga olingan omillarni audit fayllarida tegishli tartibda hujjatlashtirishni ta’minlashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, umumiy muhimlikni balans schyotlari bo‘yicha taqsimlashdan ko‘zlangan asosiy maqsad — auditorga ham balans, ham moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotning

har bir moddasi bo‘yicha to‘planishi kerak bo‘lgan dalillarning tegishli miqdorini aniqlashda yordam berishdir.

Ushbu taqsimotning yana bir maqsadi — audit sifatiga zarar yetkazmagan holda, audit xarajatlarini minimallashtirishdir. Taqsimlash qanday usulda amalga oshirilishidan qat’iy nazar, audit yakunlangach, auditor barcha schyotlardagi umumlashtirilgan tafovutlar (xatoliklar) umumiy muhimlikdan kam yoki unga teng ekanligiga to‘liq ishonch hosil qilishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24.02.2020 yildagi PQ-4611-son
2. Dusmuratov R.D. Auditorlik faoliyati: nazariya, uslubiyat va amaliyot: Monografiya. –T.: Moliya. 2007. -276 b.
3. To‘laxo‘jaeva M.M. Korxona moliyaviy ahvoli auditi. T.: “Iqtisodiyot va huquq dunyosi” 1996y. 107-bet.
4. AXS 315, «Muhim buzib ko‘rsatishlar risklarini tadbirkorlik subyekt va uning muhitini bilish asosida aniqlash va baholash»
5. AXS 320, «Auditni rejalashtirish va bajarishda muhimlik»
6. AXS 450, «Audit o‘tkazish jarayonida aniqlangan buzib ko‘rsatishlarni baholash»
7. AXS 600, «Maxsus ko‘rib chiqishlar – guruh moliyaviy hisobotlarining auditlari (jumladan komponent auditorlari ishlari)»
8. Alvin A. Arens, Randal J. Elder, Mark S. Beasley. Auditing and assurance services: an integrated approach/.—14th ed.by Pearson Education, Inc., Upper Saddle River,New Jersey/ -P 250 (889)
9. N. T. Hasanova «Auditorlik tekshiruvlarida muhimlik darajasini aniqlash jarayonini takomillashtirish» mavzusida dissertatsiya ishi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti. Toshkent shahri -2024. 120 b.
10. Е.А. Прокудин, Способы определения уровня существенности в аудите. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2016 yil.- S 1 (7)

Safarova Shahzoda
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
tayanch doktoranti

O‘ZBEKISTONDA JISMONIY SHAXSLARDAN OLINADIGAN MOL-MULK SOLIG‘INING BUDJET DAROMADLARI SHAKLLANISHIDAGI O‘RNI VA UNI UNDIRISH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Сафарова Шахзода
Ташкентский государственный экономический университет, Исследователь

РОЛЬ НАЛОГА НА ИМУЩЕСТВО С ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В ФОРМИРОВАНИИ БЮДЖЕТНЫХ ПОСТУПЛЕНИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ЕГО СБОРА

Safarova Shahzoda
Tashkent State University of Economics
doctoral student

THE ROLE OF PROPERTY TAX LEVIED ON INDIVIDUALS IN THE FORMATION OF BUDGET REVENUES IN UZBEKISTAN AND THE IMPROVEMENT OF THE MECHANISM FOR ITS COLLECTION

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekistonda jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘ining budjet daromadlari shakllanishidagi o‘rni hamda uni undirish mexanizmini takomillashtirish yo‘nalishlari tahlil qilingan. Tadqiqotda normativ-huquqiy tahlil, strukturaviy-dinamik tahlil, qiyosiy tahlil va kontent-tahlil usullaridan foydalanilgan. Tahlil natijalari 2020–2023-yillarda jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i tushumlari o‘sib borganini, biroq uning Davlat byudjeti daromadlaridagi ulushi hanuz pastligicha qolayotganini ko‘rsatdi. Bu holat mazkur soliqning fiskal salohiyati to‘liq ro‘yobga chiqmayotganini anglatadi. Tadqiqot davomida soliq bazasining to‘liqligi, kadastr va soliq reyestrlari uyg‘unligi, kadastr qiymatini yangilashdagi sustlik, hududlar kesimidagi koeffitsiyentlar tafovuti, to‘lovlar mavsumiyligi hamda undirish jarayonining yetarli darajada analitik qo‘llab-quvvatlanmaganligi asosiy muammolar sifatida aniqlangan. Tadqiqot yakunida mazkur soliqni undirish mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha normativ, institutsional, tashkiliy hamda axborot-tahliliy yo‘nalishdagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Tayanch so‘zlar: *jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i, mahalliy byudjet, budjet daromadlari, soliq bazasi, kadastr qiymati, soliq ma’murchiligi*

Аннотация

В статье анализируется роль налога на имущество физических лиц в формировании бюджетных поступлений в Узбекистане и направления совершенствования механизма его сбора. В исследовании использованы методы нормативно-правового анализа, структурно-динамического анализа, сравнительного анализа и контент-анализа. Результаты анализа показали, что в 2020-2023 годах поступления от налога на имущество физических лиц

увеличились, но его доля в доходах государственного бюджета остается низкой. Это свидетельствует о неполной реализации фискального потенциала данного налога. В ходе исследования были выявлены основные проблемы: полнота налоговой базы, согласованность кадастровых и налоговых реестров, медлительность обновления кадастровой стоимости, различия в коэффициентах по регионам, сезонность платежей и недостаточная аналитическая поддержка процесса сбора. По итогам исследования разработаны научно-практические предложения в нормативно-институциональном, организационном и информационно-аналитическом направлениях по совершенствованию механизма сбора данного налога.

Ключевые слова: *налог на имущество физических лиц, местный бюджет, бюджетные доходы, налоговая база, кадастровая стоимость, налоговое администрирование*

Abstract

The article analyzes the role of property tax on individuals in the formation of budget revenues in Uzbekistan and the directions for improving the mechanism for its collection. The study used the methods of normative and legal analysis, structural-dynamic analysis, comparative analysis and content analysis. The results of the analysis showed that in 2020-2023, property tax revenues from individuals increased, but its share in state budget revenues remains low. This indicates that the fiscal potential of this tax is not fully realized. During the study, the main problems identified were the completeness of the tax base, the coherence of cadastral and tax registers, the slowness of updating the cadastral value, the difference in coefficients across regions, the seasonality of payments, and the lack of sufficient analytical support for the collection process. At the end of the study, scientific and practical proposals were developed in the normative, institutional, organizational, and information-analytical directions to improve the mechanism for collecting this tax.

Keywords: *property tax on individuals, local budget, budget revenues, tax base, cadastral value, tax administration*

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat moliyasini samarali boshqarish, avvalo, byudjet daromadlarini barqaror va ishonchli manbalar asosida shakllantirishni talab etadi. Ayniqsa, mahalliy byudjetlarning moliyaviy mustaqilligi, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni o‘z vaqtida moliyalashtirish va byudjet barqarorligini ta’minlashda mahalliy soliqlarning o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i mahalliy byudjetlar uchun nisbatan barqaror tushum manbai sifatida muhim fiskal instrument hisoblanadi. Ushbu soliqning iqtisodiy ahamiyati shundaki, u ko‘chmas mulk obyektlari bilan bog‘liq soliq bazasiga tayangan holda hududiy darajada prognoz qilinadigan daromadlarni shakllantirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston Soliq kodeksi jismoniy shaxslarning mol-mulkiga soliq solishni alohida tartibga soladi, 2026-yil uchun Davlat byudjeti to‘g‘risidagi Qonun esa mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirishning umumiy parametrlarini belgilaydi.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda soliq ma’murchiligini takomillashtirish, mahalliy byudjetlar daromad bazasini kengaytirish, ko‘chmas mulk obyektlarini to‘liq kadastr hisobiga olish va axborot tizimlari asosida soliq boshqaruvini raqamlashtirish bo‘yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Soliq kodeksiga muvofiq, mol-mulkka ega bo‘lgan jismoniy shaxslar ushbu soliqning to‘lovchilari hisoblanadi, soliqning asosiy elementlari esa kodeksda belgilangan. Shu bilan birga, 2026-yilga mo‘ljallangan soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlari to‘g‘risidagi qonunda ayrim soliq hisobotlarini soliq organlarining axborot tizimida mavjud ma’lumotlar asosida elektron

shaklda shakllantirishga urg‘u berilgani soliq ma’murchiligini chuqur raqamlashtirish umumiy siyosat darajasida qo‘llab-quvvatlanayotganini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘ining byudjet daromadlari shakllanishidagi real salohiyati amaliyotda to‘liq namoyon bo‘layotgani yo‘q. Bunga, avvalo, ko‘chmas mulk obyektlarining kadastr hisobi va baholash tizimi bilan bog‘liq muammolar, idoralararo axborot almashinuvi sifati, imtiyozlarni qo‘llash amaliyoti, soliq to‘lovchilarni xabardor qilish mexanizmlarining yetarli darajada takomillashmaganligi hamda mahalliy darajadagi monitoring vositalarining kuchsizligi sabab bo‘lmoqda. Mahalliy Kengashlarning 2026-yil uchun ayrim qarorlarida jismoniy shaxslarning mol-mulk solig‘i bo‘yicha hududiy koeffitsiyentlar belgilanishi ham bu soliqning hududiy fiskal siyosat bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Mazkur holat jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘ini faqat alohida soliq turi sifatida emas, balki mahalliy byudjetlar daromad bazasini shakllantiruvchi, hududiy moliyaviy mustaqillikni mustahkamlovchi va mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi kompleks fiskal mexanizm sifatida tadqiq etishni taqozo etadi. Ayniqsa, ushbu soliqning huquqiy asoslari, undirish amaliyoti, byudjet tizimidagi o‘rni va amaliy cheklovlarini birgalikda tahlil qilish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbdir.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i bo‘yicha mavjud ilmiy va amaliy manbalar ushbu soliq turining huquqiy asoslari, fiskal ahamiyati, mahalliy byudjetlarni shakllantirishdagi o‘rni hamda uni undirish mexanizmlarini takomillashtirish masalalarini qamrab oladi. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mol-mulk solig‘i nafaqat byudjet daromadlarini shakllantiruvchi manba, balki hududiy moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va soliqqa tortish adolatliligini kuchaytirish vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Avvalo, ushbu soliqning huquqiy asoslari O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida belgilangan bo‘lib, unda mol-mulk solig‘ini hisoblash tartibi, soliq bazasini aniqlash usullari hamda imtiyozlar tizimi mustahkamlangan [1]. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasida soliq ma’murchiligini soddalashtirish, mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish va raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirish ustuvor vazifalar sifatida qayd etilgan [2]. Bu esa mol-mulk solig‘ini takomillashtirish masalasining davlat siyosati darajasiga ko‘tarilganini ko‘rsatadi.

Mahalliy byudjetlar daromadlari tizimida mol-mulk solig‘ining o‘rni iqtisodchi olimlar tomonidan turlicha yondashuvlarda tahlil qilingan. Xususan, T.S. Malikov mol-mulk solig‘ini mahalliy byudjetlarning barqarorligini ta’minlovchi muhim fiskal vosita sifatida baholaydi hamda uning tartibga soluvchi funksiyasiga alohida urg‘u beradi [3]. E.F. Gadoev esa O‘zbekiston soliq tizimi doirasida jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning o‘ziga xos jihatlarini yoritib, mol-mulk solig‘ining shakllanish bosqichlari va zamonaviy holatini tahlil qiladi [4]. A.V. Vaxobov va A.S. Jo‘rayevlarning tadqiqotlarida mol-mulk solig‘ining iqtisodiy mohiyati, uning aholi daromadlarini qayta taqsimlashdagi roli va fiskal funksiyasi nazariy jihatdan asoslab berilgan [5].

Mol-mulk solig‘ini undirish mexanizmini takomillashtirishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda asosan soliq bazasini aniqlash, ko‘chmas mulkni baholash metodikasini takomillashtirish hamda yig‘imchanlikni oshirish masalalari ilgari surilgan. Sh.A. Toshmatov ko‘chmas mulkni baholash metodikasidagi kamchiliklarni ko‘rsatib, ularni bartaraf etish bo‘yicha amaliy yondashuvlarni taklif qiladi [6]. A.K. Sharipov mahalliy byudjetlar daromad bazasini mustahkamlash nuqtayi nazaridan kadastr qiymatini bozor bahosiga yaqinlashtirish zarurligini asoslaydi [7]. A.S. Murodov esa rivojlangan davlatlar tajribasi asosida O‘zbekistonda mol-mulk solig‘i stavkalarini tabaqalashtirish

masalasini ko‘rib chiqadi va bu orqali soliqqa tortish adolatliligini oshirish mumkinligini ta’kidlaydi [8]. A.S. Jo‘rayev o‘z monografiyasida mahalliy hokimiyat organlarining mol-mulk solig‘i yig‘iluvchanligini oshirishdagi vakolatlarini kengaytirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi [9].

So‘nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda mol-mulk solig‘ini undirish jarayonlarini raqamlashtirish masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. N.G‘. Karimov raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq ma’murchiligini takomillashtirish uchun soliq organlari va kadastr xizmatlari o‘rtasidagi ma’lumot almashinuvini avtomatlashtirish muhim ekanini qayd etadi [10]. Iqtisodiyot va moliya vazirligining “Byudjetnoma” materiallarida mol-mulk solig‘ining umumiy tushumlardagi ulushi va prognoz ko‘rsatkichlari aks ettirilgan bo‘lib, bu rasmiy manba ushbu soliqning fiskal salohiyatini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi [11]. S.X. Turdiyev esa aholi uchun soliq yukini keskin oshirmagan holda tushumlarni ko‘paytirish imkoniyatlarini ekonometrik yondashuv asosida tahlil qiladi [12].

Xalqaro va MDH mamlakatlari adabiyotlarida ham mol-mulk solig‘ining nazariy va amaliy jihatlari keng o‘rganilgan. R.A. Musgrave va P.B. Musgrave mol-mulk solig‘ini mahalliy infratuzilma va jamoat xizmatlarini moliyalashtirish bilan bog‘liq klassik “benefisiar soliq” sifatida talqin etadi [13]. I.A. Mayburov MDH davlatlari, ayniqsa Rossiya misolida mol-mulk solig‘ini kadastr qiymati asosida hisoblashga o‘tish jarayonidagi muammolar va uning natijadorligini tahlil qiladi [14]. Jahon banki tadqiqotlarida esa o‘tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda mol-mulk solig‘ini isloh qilishning asosiy shartlari sifatida ko‘chmas mulk bozorini rivojlantirish, soliq bazasini aniq shakllantirish hamda soliqqa tortish tizimini shaffoflashtirish zarurligi ko‘rsatib o‘tilgan [15].

Umuman olganda, o‘rganilgan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘ini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari sifatida uchta ustuvor masalani ajratib ko‘rsatish mumkin. Birinchidan, soliq bazasini aniq shakllantirish va ko‘chmas mulk obyektlarini to‘liq inventarizatsiya qilish zarur. Ikkinchidan, kadastr qiymatini bozor bahosiga yaqinlashtirish orqali soliqqa tortish adolatliligini kuchaytirish lozim. Uchinchidan, soliq ma’murchiligini to‘liq raqamlashtirish, ya’ni soliq va kadastr organlari o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirish, elektron xizmatlar va avtomatlashtirilgan hisob-kitob tizimlarini joriy etish muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan mazkur adabiyotlar tahlili maqola mavzusining dolzarbligini tasdiqlaydi hamda tadqiqotning asosiy ilmiy yo‘nalishlarini belgilab beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda normativ-huquqiy tahlil, strukturaviy-dinamik tahlil, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi, davlat byudjeti to‘g‘risidagi qonunlar, byudjet ijrosi va “Fuqarolar uchun byudjet” materiallari, mahalliy byudjetlarga oid rasmiy hujjatlar hamda mol-mulk solig‘iga oid ilmiy adabiyotlar tashkil etdi. Tahlil jarayonida jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘ining huquqiy asoslari, tushumlar dinamikasi, byudjet daromadlaridagi ulushi, hududlar kesimidagi tafovutlar va uni undirish mexanizmidagi amaliy muammolar o‘rganildi. Shuningdek, xorijiy tajriba bilan qiyoslash asosida mazkur soliqni undirish mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar shakllantirildi.

Asosiy qism

O‘zbekistonda jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i amaldagi soliq tizimida jismoniy shaxs egaligidagi ko‘chmas mulk obyektlariga nisbatan undiriladigan mahalliy soliq turi hisoblanadi. Mazkur soliqning byudjet tizimidagi o‘rni, avvalo, uning tuman va shahar byudjetlari daromad bazasini shakllantirishdagi ishtiroki bilan belgilanadi. Amaldagi qonunchilikka ko‘ra, ushbu soliqning tushumlari hududiy byudjetlarga biriktirilgan bo‘lib, bu holat uni mahalliy moliyaviy resurslar shakllanishining muhim tarkibiy qismlaridan biriga aylantiradi. Shu jihatdan mazkur soliqni

baholashda uning nafaqat nominal tushum hajmi, balki mahalliy byudjetlar daromad bazasini mustahkamlashdagi amaliy hissasi ham alohida e'tiborga olinishi lozim.

Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ini hisoblash mexanizmi ko'chmas mulk obyektining mavjudligi va belgilangan qiymat ko'rsatkichlariga tayanadi. Soliq bazasi, odatda, kadastr qiymati yoki qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa qiymat mezonlari asosida shakllantiriladi. Shu bois ushbu soliqning fiskal natijasi bevosita ko'chmas mulk obyektlarini to'liq hisobga olish, ular bo'yicha ma'lumotlarning yangiligi va qiymatlarning haqqoniyligiga bog'liq bo'ladi.

Rasmiy ma'lumotlar tahlili jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i tushumlari

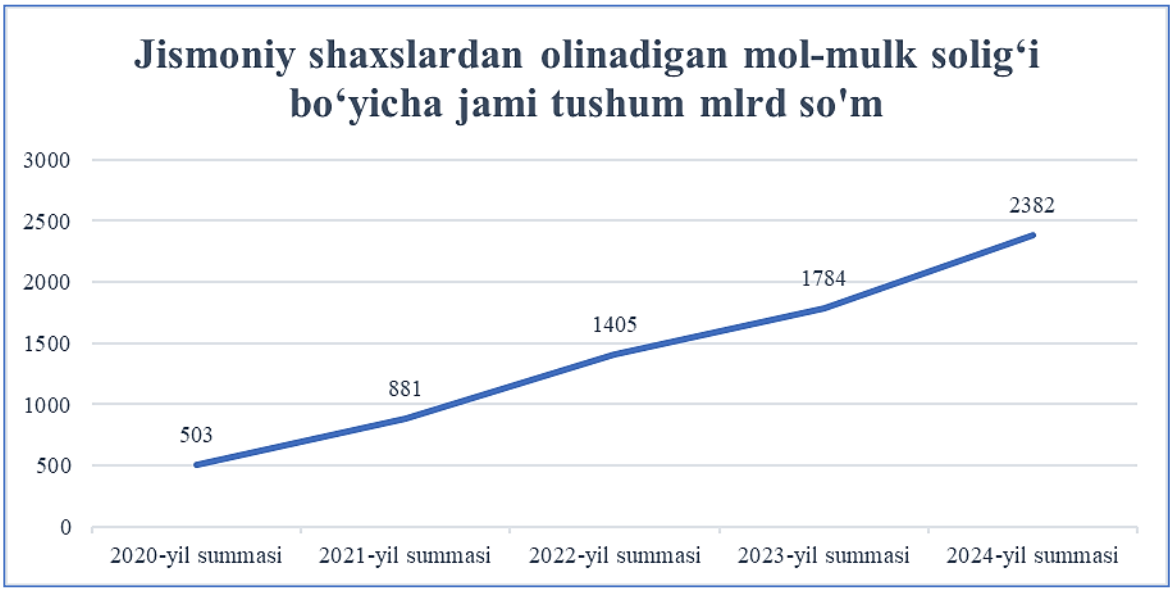

2020–2024-yillarda izchil o'sib borganini ko'rsatadi. Xususan, ushbu soliqdan tushumlar 2020-yilda 502,8 mlrd so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilda 881,2 mlrd so'mga, 2022-yilda 1405,4 mlrd so'mga, 2023-yilda 1784,2 mlrd so'mga va 2024-yilda 2381,6 mlrd so'mga yetgan. (1-rasm)

1-rasm. 2020–2024-yillarda jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i tushumlari[1]

Bu davrda tushumlarning o'sish tendensiyasi mazkur soliq bo'yicha fiskal bazaning kengayib borayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ushbu o'sish mutlaq ko'rsatkichlarda sezilarli bo'lsa-da, uning davlat byudjeti daromadlaridagi ulushi 2020-yildagi 0,4 foizdan 2024-yilda 0,9 foizgacha oshgan bo'lib, umumiy daromadlar tarkibida hanuz past ulushni egallab kelmoqda.

Hududlar kesimidagi tahlil ham ushbu soliq tushumlari bir xilda shakllanmayotganini ko'rsatadi. 2024-yil ma'lumotlariga ko'ra, Toshkent shahri 311,4 mlrd so'm va 13,1 foizlik ulush bilan yetakchi o'rinni egallagan, undan keyin Samarqand viloyati 253,1 mlrd so'm va 10,6 foiz, Toshkent viloyati 210,4 mlrd so'm va 8,8 foiz, Qashqadaryo viloyati 197,2 mlrd so'm va 8,3 foiz ko'rsatkich bilan ajralib turadi. Ayrim hududlarda esa tushumlar ancha past bo'lib, bu farq urbanizatsiya darajasi, ko'chmas mulk obyektlari soni, iqtisodiy faollik, kadastr qamrovi va ma'murchilik sifati bilan izohlanadi.

[1] Statistik ma`lumotlar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Jadval 1.

2020–2024-yillarda hududlar kesimida jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i tushumlari mlrd so‘m[2]

Ko‘rsatkichlar	2020-yil summasi	2020-yil ulushi, %	2021-yil summasi	2021-yil ulushi, %	2022-yil summasi	2022-yil ulushi, %	2023-yil summasi	2023-yil ulushi, %	2024-yil summasi	2024-yil ulushi, %
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	22.8	4.6	40.4	4.6	61.1	4.3	92.2	5.2	117.5	4.9
Andijon viloyati	23.2	4.7	42.6	4.8	70.1	5.0	94.1	5.3	130.9	5.5
Buxoro viloyati	28.0	5.6	49.7	5.6	81.4	5.8	113.6	6.4	159.4	6.7
Jizzax viloyati	20.1	4.0	35.8	4.1	55.8	4.0	81.7	4.6	98.6	4.1
Qashqadaryo viloyati	39.2	7.8	68.0	7.7	110.3	7.8	159.7	8.9	197.2	8.3
Navoiy viloyati	12.5	2.5	22.0	2.5	37.0	2.6	50.7	2.8	65.6	2.8
Namangan viloyati	26.0	5.2	46.3	5.3	77.4	5.5	105.6	5.9	137.8	5.8
Samarqand viloyati	44.7	8.9	79.5	9.0	114.6	8.2	181.6	10.2	253.1	10.6
Surxondaryo viloyati	29.4	5.8	52.3	5.9	87.4	6.2	119.4	6.7	164.9	6.9
Sirdaryo viloyati	11.2	2.2	19.9	2.3	33.2	2.4	45.6	2.6	61.9	2.6
Toshkent viloyati	57.0	11.3	102.0	11.6	138.3	9.8	231.9	13.0	311.4	13.1
Farg‘ona viloyati	39.3	7.9	70.2	8.0	116.2	8.3	159.9	9.0	210.4	8.8
Xorazm viloyati	20.2	4.0	36.0	4.1	59.3	4.2	82.5	4.6	115.3	4.8
Toshkent shahri	128.4	25.5	216.5	24.5	363.3	25.9	265.7	14.8	357.6	15.1
Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i bo‘yicha jami tushum	502.8	100.0	881.2	100.0	1405.4	100.0	1784.2	100.0	2381.6	100.0

Demak, jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘ining byudjet daromadlaridagi o‘rni hududlar bo‘yicha sezilarli tafovutga ega va bu holat yagona soliq mexanizmi doirasida hududiy xususiyatlarni ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mazkur soliqning fiskal natijalariga bir nechta omillar bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Birinchidan, ko‘chmas mulk obyektlarining kadastr hisobida to‘liq aks etmasligi yoki ma’lumotlarning kechikib yangilanishi soliq bazasini sun’iy ravishda toraytiradi. Ikkinchidan, kadastr qiymatining real bozor sharoitlariga to‘liq mos kelmasligi ayrim obyektlar bo‘yicha soliq yukining past yoki nomutanosib shakllanishiga sabab bo‘ladi. Uchinchidan, hududlar kesimida qo‘llaniladigan ayrim koeffitsiyentlar va minimal qiymatlar farqi tushumlar dinamikasiga turlicha ta’sir qiladi. To‘rtinchidan, to‘lovlarni xabardor qilish va qarzdorlikni boshqarish mexanizmlarining sustligi byudjetga tushumlarning o‘z vaqtida kelib tushmasligiga olib keladi. Natijada ushbu soliqning huquqiy jihatdan shakllangan mexanizmi amaliyotda to‘liq fiskal natija bermayapti.

Shu asosda aytish mumkinki, O‘zbekistonda jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i mahalliy byudjetlar uchun muhim daromad manbai bo‘lib bormoqda, biroq uning real salohiyati hali to‘liq ishga solinmagan. Tushumlar o‘sib borayotgan bo‘lsa-da, davlat byudjeti daromadlaridagi ulushining pastligi, hududlararo tafovutlarning sezilarli ekani va ma’murchilik bilan

[2] Statistik ma`lumotlar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

bog‘liq cheklovlar ushbu soliq bo‘yicha qo‘shimcha islohotlar zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, kadastr ma’lumotlari sifati, baholash tizimi, hududiy fiskal monitoring va undirish mexanizmlarini kuchaytirish orqali mazkur soliqning byudjet daromadlari shakllanishidagi o‘rnini sezilarli darajada mustahkamlash mumkin.

Natija va muhokama

Tadqiqot natijalari jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i O‘zbekistonda mahalliy byudjetlar daromad bazasini shakllantirishda muhim manba ekanini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, ushbu soliqning fiskal salohiyati amaldagi tushumlar dinamikasiga qaramasdan hali to‘liq ro‘yobga chiqmagan.

Tahlillar mol-mulk solig‘i tushumlari hududlar kesimida sezilarli tafovut bilan shakllanishini ko‘rsatdi. Bu holat hududlarning iqtisodiy faolligi, ko‘chmas mulk bazasi, urbanizatsiya darajasi hamda soliq ma’murchiligi sifati bir xil emasligi bilan izohlanadi.

Shuningdek, tadqiqot davomida ushbu soliqning natijadorligiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi omillar sifatida kadastr ma’lumotlarining to‘liqligi, baholash tizimining dolzarbligi, axborot bazalarining integratsiyasi va undirish mexanizmi sifati aniqlandi. Demak, mazkur soliqning byudjet daromadlari shakllanishidagi o‘rnini kuchaytirish, avvalo, soliq stavkalarini o‘zgartirishdan ko‘ra, ma’murchilik va ma’lumotlar bazasini takomillashtirishga ko‘proq bog‘liqdir.

Olingan natijalar jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i O‘zbekistonda fiskal jihatdan faol manbaga aylanib borayotganini ko‘rsatsa-da, uning amaldagi natijadorligi mavjud salohiyatiga to‘liq mos emasligini anglatadi. Boshqacha aytganda, masala ushbu soliqdan tushumlarning mutlaq hajmida emas, balki uning byudjet tizimidagi nisbiy o‘rni va hududlar bo‘yicha bir xil darajada ishlamayotganidadir. Bu holat mol-mulk solig‘ining huquqiy jihatdan shakllangan bo‘lishi amaliy samaradorlik uchun yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Hududlar kesimidagi tafovutlar ushbu soliq bo‘yicha fiskal natija ko‘proq iqtisodiy va demografik omillar bilangina emas, balki ma’muriy sifat bilan ham belgilanayotganini ko‘rsatadi. Agar bir hududda ko‘chmas mulk obyektlari to‘liq ro‘yxatga olingan, qiymatlar nisbatan dolzarb va soliq to‘lovchi bilan aloqa tizimi yaxshiroq yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa, tushumlar ham yuqoriroq shakllanadi. Aksincha, kadastr ma’lumotlari sust yangilanadigan, obyektlar to‘liq qamrab olinmagan yoki undirish mexanizmi yetarli darajada faol ishlamaydigan hududlarda soliqning fiskal qaytimi past bo‘lib qoladi. Shu ma’noda, mazkur soliq bo‘yicha hududlararo tafovutlar faqat iqtisodiy farq emas, balki boshqaruv sifati tafovutini ham aks ettiradi.

Tahlil natijalari soliq bazasining sifati ushbu soliq samaradorligining markaziy bo‘g‘ini ekanini ko‘rsatdi. Chunki mol-mulk solig‘ida tushum hajmi bevosita obyektning mavjudligi, uning to‘g‘ri identifikatsiya qilinishi va haqqoniy qiymat asosida hisobga olinishi bilan bog‘liq. Shu bois kadastr tizimi va soliq ma’murchiligi o‘rtasidagi uzilishlar mazkur soliqning fiskal salohiyatini cheklovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jihat xalqaro yondashuvlar bilan ham mos keladi: ko‘chmas mulk soliqlarida natijadorlik ko‘proq bazaning qamrovi va ma’lumotlar sifati bilan belgilanadi.

Muhokama natijasida yana bir muhim holat ayon bo‘ladi: jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘ini takomillashtirish masalasi faqat stavka yoki imtiyozlarni qayta ko‘rib chiqish bilan hal etilmaydi. Asosiy e’tibor soliqni hisoblash va undirish zanjirining barcha bosqichlarini yaxshilashga qaratilishi kerak. Ya’ni obyektlarni aniqlash, ma’lumotlarni yangilash, baholashni takomillashtirish, xabardor qilish, to‘lovni soddalashtirish va qarzdorlikni boshqarish bir-biri bilan uzviy bog‘liq tizim sifatida ko‘rilishi lozim. Aks holda, alohida olingan bitta choradan kutilgan fiskal samara to‘liq yuzaga chiqmaydi.

Shuningdek, olingan natijalar ushbu soliqning mahalliy byudjetlar barqarorligi uchun ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Biroq uning byudjetga real ta'siri yanada kuchayishi uchun soliqni hududiy rivojlanish manfaatlari bilan yaqinroq bog'lash zarur. Bu esa mahalliy darajada tushumlar monitoringini kuchaytirish, hududlar kesimida natijadorlik ko'rsatkichlarini yuritish va soliq tushumlari bo'yicha aniq analitik kuzatuv tizimini joriy etishni talab qiladi. Shu jihatdan mazkur soliq bo'yicha keyingi islohotlar fiskal maqsadlar bilan birga institutsional boshqaruv sifatini oshirishga ham xizmat qilishi kerak.

Xulosa

Tadqiqot jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i O'zbekistonda hududiy moliyaviy resurslarni shakllantirishda amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Mazkur soliq bo'yicha tushumlar o'sib borayotgan bo'lsa-da, hududlar kesimida ularning shakllanish darajasi bir xil emas. Bu holat mol-mulk solig'i bo'yicha natija faqat soliqning mavjudligi bilan emas, balki ko'chmas mulk obyektlarini qamrab olish, ularni baholash va ma'lumotlarni yuritish sifati bilan ham belgilanishini anglatadi.

Shu sababli ushbu soliq bo'yicha keyingi islohotlarda asosiy e'tibor bazani kengaytirish, ma'lumotlar aniqligini oshirish, hududiy monitoringni kuchaytirish va undirish jarayonini soddalashtirishga qaratilishi lozim. Aynan shu yondashuv mol-mulk solig'ining byudjet tizimidagi real natijadorligini oshirish va undan mahalliy darajada yanada samarali foydalanish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. – Toshkent: Lex.uz, 2019. – URL: https://lex.uz/docs/4666657

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni. – URL: https://lex.uz/docs/5841063

3. Malikov, T.S. Moliya: darslik. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2015. – URL: https://ziyonet.uz/uz/book/view/moliya-darslik

4. Vaxobov, A.V., Jo'rayev, A.S. Soliqlar va soliqqa tortish: darslik. – Toshkent: Sharq, 2011. – URL: https://e-kutubxona.tsue.uz/books/59

5. Sharipov, A.K. Mahalliy byudjetlar daromadlar bazasini mustahkamlash yo'llari. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2021. – URL: https://scholar.google.com/scholar?q=Sharipov+A.K.+Mahalliy+byudjetlar

6. Jo'rayev, A.S. Mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirishning ustuvor yo'nalishlari. – Monografiya. – URL: https://search.crossref.org/?q=A.S.+Juraev+taxes

7. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. "Fuqarolar uchun byudjet" (Yillik hisobotlar). – URL: https://openbudget.uz/news/17

8. Murodov, A.S. Jismoniy shaxslarning mol-mulkini soliqqa tortishda xalqaro tajriba. // Moliya va bank jurnali. – URL: https://tfi.uz/uz/page/jurnal-moliya-va-bank

9. Karimov, N.G'. Raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq ma'murchiligi. – 2022. – URL: https://scholar.google.com/scholar?q=Karimov+N.G.+soliq+mamurchiligi

10. Turdiyev, S.X. Soliq yukini maqbullashtirish va uning byudjet tushumlariga ta'siri. – URL: https://cERR.uz/uz/publications

11. Musgrave, R.A. Public Finance in Theory and Practice. – URL: https://archive.org/details/publicfinanceint0000musg

12. Mayburov, I.A. Nalogi i nalogooblojenie: uchebnik. – URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01008681728

13. World Bank. Property Tax Reforms in Transitional Economies. – 2018. – URL: https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2984

14. Soliq tushumlari statistikasi (O‘zbekiston Davlat statistika qo‘mitasi). – URL: https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/finance-2

15. International Monetary Fund (IMF). Fiscal Monitor Reports. – URL: https://www.imf.org/en/Publications/fm

Narzullayeva Xilola Abdukomilovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining mustaqil izlanuvchisi
E-mail: xilolaabdukomilovna@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6832-8792

MILLIY INVESTITSIYA MUHITI JOZIBADORLIGINI BAHOLASH USLUBIYATI TAHLILI

Нарзуллаева Хилола Абдукомиловна
Независимый исследователь Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: xilolaabdukomilovna@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6832-8792

АНАЛИЗ МЕТОДОЛОГИИ ОЦЕНКИ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ

Narzullaeva Khilola Abdukomilovna
Independent Researcher at Tashkent State University of Economics
E-mail: xilolaabdukomilovna@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6832-8792

ANALYSIS OF THE METHODOLOGY FOR ASSESSING THE ATTRACTIVENESS OF THE NATIONAL INVESTMENT ENVIRONMENT

Annotatsiya. *Maqolada milliy investitsiya muhitining jozibadorligini baholash va aniqlash uslubiyati tadqiq etilgan. Investitsiya muhitining jozibadorligi ko'p mezonli (omilli) tahlil usulidan foydalangan holda baholangan. Baholashda hududning reytingini belgilovchi omillar, jumladan, mehnat resurslari, tabiiy resurslar va yer resurslari, moliyaviy resurslar va qo'llab-quvvatlash, texnologik va innovasion resurslar, infratuzilma, raqobatbardoshlik va ularning vaznlari asosida Toshkent viloyati va Jizzax viloyatining investitsion salohiyati baholangan. Tadqiqot natijalari asosida hududlarning investitsion jozibadorligini baholashni takomillashtirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *investitsiya, investitsiya muhiti, jozibadorlik, investitsiya reytingi, mehnat resurslari, tabiiy resurslar, moliyaviy resurslar, texnologiya, innovatsion resurslar, infratuzilma, raqobatbardoshlik, omillar vazni, investitsiya oqimi, investitsion salohiyat, investitsion risk.*

Аннотация. *В статье рассматривается методология оценки и определения привлекательности национальной инвестиционной среды. Привлекательность инвестиционной среды оценивалась с использованием метода многокритериального (факторного) анализа. Оценка проводилась на основе факторов, определяющих рейтинг региона, включая трудовые ресурсы, природные и земельные ресурсы, финансовые ресурсы и*

поддержку, технологические и инновационные ресурсы, инфраструктуру, конкурентоспособность и их весовые коэффициенты. На основе результатов исследования были разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию оценки инвестиционной привлекательности регионов.

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционная среда, привлекательность, инвестиционный рейтинг, трудовые ресурсы, природные ресурсы, финансовые ресурсы, технологии, инновационные ресурсы, инфраструктура, конкурентоспособность, вес факторов, инвестиционный поток, инвестиционный потенциал, инвестиционный риск.*

Abstract. *This article examines a methodology for assessing and determining the attractiveness of the national investment environment. The attractiveness of the investment environment was assessed using multicriteria (factor) analysis. The assessment was based on factors that determine a region's rating, including labor force, natural and land resources, financial resources and support, technological and innovative resources, infrastructure, competitiveness, and their respective weighting factors. Based on the study results, proposals and recommendations were developed for improving the assessment of regional investment attractiveness.*

Key words: *investments, investment environment, attractiveness, investment rating, labor resources, natural resources, financial resources, technology, innovative resources, infrastructure, competitiveness, weight of factors, investment flow, investment potential, investment risk.*

Kirish. Milliy investitsiya muhiti jozibadorligini baholash uslubiyatini tahlil qilish bugungi kunda nafaqat iqtisodiy, balki strategik ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda kapital oqimi uchun mamlakatlar o‘rtasida kuchli kurash ketmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Savdo va taraqqiyot konferensiyasi (UNCTAD)ning hisobot ma’lumotlariga ko‘ra, “2025-yilda dunyo bo‘ylab rivojlanayotgan mamlakatlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi 2 foizga qisqarib, 877 mlrd AQSH dollarini tashkil qildi. Qayta tiklanadigan energiyaga investitsiyalarning keskin kamayishi oqibatida xalqaro infratuzilma loyihalari 10 foizga kamaydi. To’qimachilik, elektronika va mashinasozlik kabi global qiymat zanjirlariga bog’liq va tarif xavflariga duchor bo’lgan sohalardagi loyihalar soni 25 foizga kamaydi” [1]. Bunday holat hozirgi geosiyosiy vaziyat taranglashgan bir sharoitda dunyo bo‘ylab hududlarda investitsiya muhitining jozibadorligini baholash va uning reytingini oshirish zarurligini ko‘rsatadi. Investorlar o‘z mablag‘larini qayerga yo‘naltirishni tanlashda nafaqat foydani, balki xavf-xatarlar darajasini ham baholaydilar. To‘g‘ri tanlangan baholash uslubiyati mamlakatning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini xolis ko‘rsatib beradi. Uslubiyatni tahlil qilish orqali ko‘rsatkichlarni xalqaro standartlarga (masalan, Jahon banki, Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi reytinglari) moslashtirish va investorlar ishonchini qozonish mumkin.

Davlat qaysi sohaga imtiyoz berish yoki qaysi hududda infratuzilmani rivojlantirish kerakligini bilishi kerak. Baholash tizimidagi kamchiliklarni aniqlash hukumatga “tartibga solish ta’sirini” to‘g‘ri baholash va islohotlar samaradorligini oshirish imkonini beradi. Investitsiya muhiti faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlardan iborat emas. U ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, huquqiy himoya va korrupsiya darajasini ham o‘z ichiga oladi. Zamonaviy uslubiyat investor duch kelishi mumkin bo‘lgan yashirin xavflarni oldindan prognoz qilishga yordam beradi. Uslubiyatni tahlil qilishning dolzarbligi shundaki, u mamlakat iqtisodiyoti uchun “diagnoz” vazifasini o‘taydi. Agar baholash tizimi xato bo‘lsa, beriladigan imtiyozlar va o‘tkazilayotgan islohotlar kutilgan natijani bermaydi. Shu sababli, baholash mezonlarini doimiy ravishda qayta ko‘rib chiqish va takomillashtirish iqtisodiy barqarorlikning garovodir.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Ilmiy adabiyotlarda investitsiya muhitini baholashning bir nechta klassik metodlari ajratib ko‘rsatiladi:

1. Ko‘p mezonli (omilli) tahlil. Bunda o‘nlab ko‘rsatkichlar (soliqlar, ta’lim, yo‘llar va h.k.) guruhlanadi va ularga ma’lum bir “vazn” (koeffisiyent) beriladi.
2. Ekonometrik modellashtirish. Regressiya modellari orqali qaysi omil investitsiya oqimiga eng kuchli ta’sir qilayotgani aniqlanadi.
3. So‘rovnoma va ekspert baholash usuli. Real biznes vakillari va xalqaro ekspertlar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovlar asosida “subyektiv, lekin haqqoniy” muhit aniqlanadi. Masalan, “AQSHning Garvard biznes maktabi uslubiyati asosiy e’tiborni investorning ma’lum bir mintaqadagi xatarlariga qaratadi va quyidagi omillarni baholaydi: mamlakat yoki alohida mintaqadagi siyosiy vaziyat; milliy va xorijiy investorlar uchun qonuniy shart-sharoitlar; inflyatsiya darajasi; milliy valyta holati; milliy kapitaldan foydalanish imkoniyati; kapitalni chiqarish imkoniyati” [2]. Hududlarning investitsiyaviy jozibadorligi reytingi belgilangan xususiyatlar bo‘yicha ekspert bahosi asosida aniqlanadi.

“Euromoney” (Buyuk Britaniya) jurnali metodikasi to‘qqiz guruh ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga oladi, ularning qiymatlari hisob-kitob-analitik yoki ekspert usuli bilan aniqlanadi. Ular yordamida “mintaqaning qarz holati, mintaqaning kredit qobiliyati, qarzni xizmat ko‘rsatishda qobiliyatsizlik, siyosiy xavf darajasi, iqtisodiyot samaradorligi, bank krediti mavjudligi, qisqa muddatli moliyalashtirish imkoniyati va uzoq muddatli qarz kapitali mavjudligi baholanadi” [3].

“Forbes” jurnalining uslubiyati iqtisodiy hayotning turli jihatlarini aks ettiruvchi 15 ta parametrni o‘z ichiga oladi, ular quyidagicha guruhlangan: iqtisodiy holat, ijtimoiy-demografik xususiyatlar, infratuzilma, aholi ta’minoti, biznes yuritish qulayligi, biznes muhiti va boshq.

Investitsiya qarorlarini qabul qilishda ko‘pincha A.T.Kearney kompaniyasi hisoblaydigan bevosita xorijiy investorlarga ishonch indeksi ishlatiladi. “Ushbu reyting dunyoning turli mamlakatlaridan 500 dan ortiq biznes rahbarlarini so‘rovdan o‘tkazishni nazarda tutadi (ishtirokchi kompaniyalarning yillik aylanmasi eng kamida 0,5 mlrd AQSH dollari, 42 foiz kompaniyalarning aylanmasi 1 mlrd AQSH dollaridan ortiq) va bevosita investitsiyalar uchun eng muhim parametrlarni hisobga oladi” [4]. Masalan: tartibga solish va investitsiyalarni himoya qilish sifati; ichki talab hajmi; qashshoqlik darajasi; korrupsiya darajasi; intellektual mulk huquqlarini himoya qilish sifati; aholining savodxonlik darajasi; byurokratiyaning o‘sish yoki kamayish sur’ati va boshqalar.

Rossiya hududlarining investiyaviy jozibadorligini aniqlashda qo‘llaniladigan “Ekspert RA” [5] reyting agentligi uslubiyatida salohiyat va riskning ta’sir ko‘rsatish vazniga qarab baho beriladi.

“Standart & Poor’s” uslubiyotiga ko‘ra, “uzoq muddatli reyting eng yuqori “AAA” ko‘rsatkichidan eng quyi “D” ko‘rsatkich oralig‘ida o‘zgarib boradi” [6]. AAA – qarz majburiyatlarini ko‘rsatilgan muddatda va to‘liq bajarishning eng yuqori qobiliyatini aks ettiradi, D – qarz majburiyatlari bo‘yicha defoltni ifodalaydi.

Prof. Sh.Mustafakulovning ilmiy ishlarida investitsiya muhiti jozibadorligini baholashda ikkita muhim jihatga asosiy e’tibor qaratilgan. “Birinchisi, ma’lum bir obyektni investitsiyalashning investitsion jozibadorligi, ikkinchisi, hududiy xo‘jalik tizimining investitsion jozibadorligi” [7]. Bu yondashuv investitsiya jarayonlariga mikro va mezo darajadagi tizimli qarashni ifodalaydi. Bu yerda gap aniq bir loyiha, korxona yoki aktiv haqida ketmoqda. Investor uchun ob’yekt darajasidagi jozibadorlik quyidagi iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan belgilanadi: loyiha qancha daromad keltiradi?; korxonaning ishlab chiqarish quvvati va nou-xaulari qanday?; ob’yektning qarzdorlik darajasi va likvidliligi. Fikrimizcha, ob’yekt jozibadorligi – bu investitsiyaning “ichki muhiti”, agar korxona ichida boshqaruv yomon bo‘lsa, hudud qanchalik boy bo‘lmasin, investitsiya samara bermaydi.

Hududiy xo‘jalik tizimining jozibadorligi (Mezo daraja). Bu yerda obyekt joylashgan muhit, ya’ni tuman, viloyat yoki mamlakatning umumiy sharoitlari tushuniladi. Bu tizim investor uchun “tashqi muhit” hisoblanadi: yo‘llar, energiya resurslari, kommunikatsiya; mahalliy hokimiyat bilan ishlash, soliq imtiyozlari, huquqiy himoya; hududda malakali ishchi kuchining mavjudligi va narxi.

Sh.Mustafaqulovning yondashuvida eng muhim jihat – bu ikki omilning biri ikkinchisisiz to‘liq bo‘lmasligidadir. Buni quyidagi formula ko‘rinishida tasavvur qilish mumkin:

$$I_a = f(O_a, R_a) \qquad \textbf{(1)}\ [8]$$

Bu yerda: Ia – umumiy investitsiyaviy jozibadorlik; Oa – ob’yekt jozibadorligi; Ra – hududiy jozibadorlik.

Hudud juda jozibador bo‘lishi mumkin (masalan, maxsus iqtisodiy zona), lekin u yerdagi obyekt (zavod) eskirgan bo‘lsa, investor kelmaydi. Ob’yekt juda istiqbolli bo‘lishi mumkin (masalan, noyob kon), lekin hududda yo‘l va elektr energiyasi bo‘lmasa, investitsiya xarajatlari oshib ketadi. Professor Sh.Mustafakulovning ushbu ilmiy fikri bugungi kunda O‘zbekistondagi “mahallabay” ishlash tizimiga mos keladi. Ilgari faqat mamlakat darajasidagi ko‘rsatkichlarga qaralgan bo‘lsa, endilikda har bir viloyat va tumanning hududiy xo‘jalik tizimi alohida baholanmoqda. Bu esa investitsiyalarni faqat Toshkent shahriga emas, balki chekka hududlarga ham yo‘naltirishda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, bunday yondashuv investitsiya muhitini baholashda “umumiylikdan xususiylikka” o‘tish imkonini beradi va baholashning aniqligini keskin oshiradi.

Hozirda “Iqtisodiy erkinlik indeksi”, “Raqobatbardosh sanoat unumdorligi indeksi”, “Global innovatsiyalar indeksi” kabi reyting ko‘rsatkichlari va indekslari qatorida mamlakatlar hududlarining bevosita investitsion jozibadorligini baholaydigan “Ekspert RA” uslubiyatidan foydalanilmoqda. Xalqaro reytinglar – bu mamlakat investitsiya muhitining “iqtisodiy barometri”dir. Biroq, mukammal baholash uchun ushbu indekslarning har birini alohida emas, balki kompleks (tizimli) tarzda tahlil qilish lozim. Chunki yuqori iqtisodiy erkinlik bo‘lib, huquqiy himoya (mulk huquqi) bo‘lmasa, investitsiyalarning barqarorligi ta’minlanmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada mantiqiy abstraksiya, tizimli tahlil, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan bo‘lib, tadqiqot jarayonida foydalanilgan nazariy hamda statistik materiallarning ishonchliligi vakolatli tashkilotlar tomonidan tasdiqlanganligi bilan izohlanadi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Investitsiya muhiti jozibadorligini baholashda ko‘p mezonli (omilli) tahlil muhim amaliy ahamiyatga ega. Bunda o‘nlab ko‘rsatkichlarga ma’lum bir “vazn” (koeffisiyent) berilishi hududlarning investitsiyaviy jozibadorligini yaqqol ifodalaydi. Bunda investitsiyaviy salohiyat va uni ifoda etuvchi omillarda omillar vazni hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bunda hududlarning investitsion salohiyatini ifoda etuvchi mehnat resurslari, tabiiy resurslar va yer resurslari, moliyaviy resurslar va qo‘llab-quvvatlash, texnologik va innovasion resurslar, infratuzilma va raqobatbardoshlik kabi omillar va ularning har birining vaznlari hududlarning investitsiyaviy jozibadorlik reytingini aniqlash imkonini beradi.

Hududlarning investitsiyaviy jozibadorligini baholashda omillar vazni va ularning tizimli tahlili bu shunchaki matematik amal emas, balki hududiy iqtisodiyotning strategik imkoniyatlarini aniqlab beruvchi ko‘p mezonli optimallashtirish jarayonidir. Har bir omil (resurs) investitsiyaviy qarorga turlicha ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, axborot texnologiyalari sohasi uchun mehnat resursi va innovasion resurs vazni yuqori bo‘lsa, konchilik sanoati uchun tabiiy resurslar vazni hal qiluvchi bo‘ladi. Investitsiyaviy jozibadorlik indeksini hisoblashda omillarning iqtisodiy ahamiyatiga qarab 0 dan 1 gacha bo‘lgan koeffisiyentlar beriladi. Barcha vaznlar yig‘indisi 100 foiz bo‘lishi shart.

Hududning ixtisoslashuvidan kelib chiqib, vaznlar o‘zgarib turadi. Bu esa reytingning haqqoniyligini ta’minlaydi.

Hududning reytingini belgilovchi omillarni ilmiy tizimlashtirsak, quyidagi manzara hosil bo‘ladi:

– resurs bloki (tabiiy va yer resurslari), bu ishlab chiqarishning boshlang‘ich nuqtasi bo‘lib, ilmiy jihatdan bu omil “absolyut ustunlik” nazariyasiga (A.Smit) tayanadi, ya’ni yer resurslarining qiymati va undan foydalanishning huquqiy yengilligi investorning tannarxiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi;

– inson kapitali (mehnat resurslari) – zamonaviy iqtisodiyotda mehnat resurslarining vazni oshib bormoqda. Bunda nafaqat ishchi kuchining soni, balki uning sifati (malakasi) va narxi o‘rtasidagi mutanosiblik baholanadi;

– moliyaviy va institusional resurslar – bu omil hududdagi tijorat banklarining faolligi, imtiyozlar va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini qamrab oladi. Moliyaviy resursning vazni investor uchun “moliyaviy richag” sifatida xizmat qiladi;

– innovasion va texnologik resurslar – yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqarish uchun bu omilning vazni hal qiluvchidir. Bunga patentlar soni, ilmiy-tadqiqot institutlari va startap ekotizimi kiradi;

– infratuzilma va raqobatbardoshlik – yo‘llar, logistika markazlari, energiya ta’minoti va sohadagi raqobat muhiti. Infratuzilma vazni past bo‘lgan hududda boshqa resurslar qanchalik ko‘p bo‘lmasin, investitsiyaning samaradorligi past bo‘ladi.

Hududning umumiy investitsiyaviy jozibadorlik indeksi quyidagicha ifodalanadi:

$$IAR = w_1L + w_2N + w_3F + w_4T + w_5Inf + w_6C \quad \textbf{(2)} \quad [9]$$

Bu yerda: L (Labor) – myehnat resurslari; N (Natural) – tabiiy resurslar; F (Financial) – moliyaviy resurslar; T (Technology) – tyexnologik resurslar; Inf (Infrastructure) – infratuzilma; C (Competitiveness) – raqobatbardoshlik; w1 w6 – tyegishli omillarning vaznlari.

Ushbu ryeyting sub’yekt kayfiyatiga emas, balki aniq statistik ko‘rsatkichlarga va ularning ilmiy asoslangan vaznlariga tayanadi. Hudud rahbariyati o‘z reytingini ko‘rish orqali qaysi omil oqsayotganini tushunadi. Agar “infratuzilma” vazni yuqori bo‘lsa-yu, bali past bo‘lsa, demak, byudjet mablag‘larini yo‘l va energiyaga yo‘naltirish kerak. Mazkur reyting investorga qaysi hudud uning faoliyati turiga mos kelishini aniq ko‘rsatib beradi.

Hududlarning investitsiyaviy salohiyatini baholashda qo‘llaniladigan ushbu 6 ta omil va ularning vaznlari (foizlari) shunchaki taxminiy raqamlar emas. Ular iqtisodiy nazariya, ekspert so‘rovlari va ekonometrik tahlillar natijasida shakllangan ilmiy asoslangan ko‘rsatkichlardir.

Ushbu foizlar (vaznlar) odatda uchta usulning kombinatsiyasi orqali aniqlanadi: iyerarxiyalarni tahlil qilish usuli, bunda ekspertlar omillarni bir-biri bilan juftlab solishtiradilar (masalan, “infratuzilma investitsiya uchun mehnat resursidan ko‘ra qanchalik muhim?”); delfi usuli – ko‘plab mustaqil ekspertlar va yirik investorlar o‘rtasida so‘rov o‘tkazilib, ularning fikrlari matematik ravishda o‘rtachalanadi; korrelyasiya tahlili – o‘tgan yillardagi real investitsiya oqimlari qaysi omil bilan eng kuchli bog‘langani (korrelyasiya koeffisiyenti) hisoblab chiqiladi.

Har bir omilning vazni uning investitsiyaviy qaror qabul qilishdagi “salmog‘i”ni ifodalaydi. Yuqori vaznli omillar (20 foizdan), masalan, tabiiy va yer resurslari 20 foiz. Klassik iqtisodiyotda yer – ishlab chiqarishning birlamchi bazasi. Resursga ega bo‘lmagan hududda boshqa omillar ishlashi qiyin, shu sababli uning bazaviy vazni yuqori. Moliyaviy resurslar va qo‘llab-quvvatlash omilining vazni 20 foiz. Investitsiya kapitalni talab qiladi. Hududda bank tizimi va davlat kafolatlarining

mavjudligi risklarni kamaytiruvchi asosiy “xavfsizlik yostiqchasi” hisoblanadi. Infratuzilma vazni ham 20 foiz. Hozirgi globallashuv davrida logistika va energiya tannarxning 30-40 foizini tashkil qilishi mumkin. Yo‘l va energiyasiz qolgan barcha omillar “o‘lik kapital”ga aylanadi. Raqobatbardoshlik vazni 20 foiz. Bu omil bozorning sig‘imi va hududning boshqa hududlar bilan bellasha olish qobiliyatini ko‘rsatadi. Investor uchun mahsulotini sotish bozori bo‘lishi eng muhim motivatsiyadir.

Endi o‘rta vaznli omillar (10 foizdan). Mehnat resurslari omili vazni 10 foiz. Ilgari bu ko‘rsatkich yuqori bo‘lgan, ammo hozirgi avtomatlashtirish, raqamlashtirish va migratsiya sharoitida ishchi kuchini boshqa hududdan jalb qilish imkoniyati borligi sababli uning vazni nisbatan pasaygan. Texnologik va innovasion resurslar ham 10 foiz. Bu omil kelajakdagi o‘sishni ta’minlaydi. Kichik va o‘rta biznes uchun bu juda muhim, lekin umumiy investitsiyaviy “poydevor” uchun (yer va infratuzilmaga nisbatan) ikkinchi darajali deb qaraladi.

Ilmiy jihatdan ushbu vaznlarning yig‘indisi 100 foizni tashkil etishi tizimning to‘liqligi va o‘zaro istisno etmasligini anglatadi. Yuqoridagi 10 foiz va 20 foizlik taqsimot – investitsiyaviy muhitning barqarorlik modelidir. U investorning “birinchi navbatda nimaga qaraydi?” degan savoliga javob beradi, unga avval yer, infratuzilma, pul va bozor (jami 80%) kerak, so‘ngra esa ishchi va innovatsiya (20%) kerak bo‘ladi.

Investitsiyaviy salohiyatni ifoda etuvchi omillarni quyidagicha tasvirlash mumkin (1-rasm):

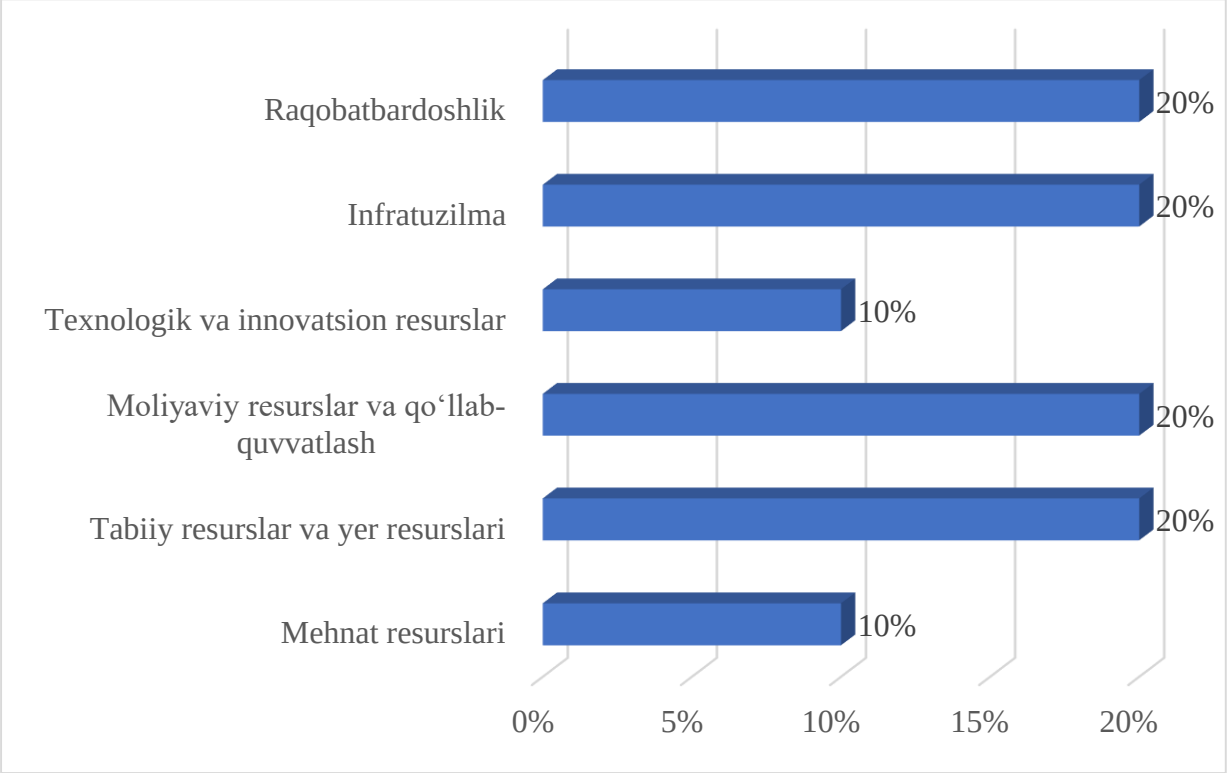

1-rasm. Hududlar kesimida 6 ta ustuvor omil va ularning vaznlari asosida investitsiya muhiti jozibadorligini baholash [10]

Yuqorida keltirilgan 6 ta ustuvor omil va ularning vaznlari asosida Toshkent viloyati va Jizzax viloyatida investitsion muhit jozibadorligini baholash hududlarning o‘ziga xos “profili”ni ochib beradi.

1. Toshkent viloyati O‘zbekistonning eng yirik industrial markazi bo‘lgani sababli, uning ko‘rsatkichlari respublika o‘rtacha ko‘rsatkichlaridan sezilarli darajada yuqori. Viloyat foydali

qazilmalarga (Olmaliq-Angren tog‘-kon klasteri: mis, oltin, ko‘mir) juda boy. Shuningdek, qishloq xo‘jaligi uchun qulay yer va suv resurslari (Charvoq, G‘azalkent) mavjudligi sanoat va agro-investitsiyalar uchun bazaviy poydevor yaratadi. Viloyat poytaxt atrofida joylashgani sababli eng rivojlangan transport-logistika tarmog‘iga ega. Xalqaro temir yo‘llar va avtomobil yo‘llari (“Qamchiq” dovoni orqali vodiyga chiqish), elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvatlari (Toshkent IES, Chorvoq GES) investorlar uchun “infratuzilmaviy to‘siq”ni minimallashtiradi. Respublikadagi bank-moliya muassasalarining asosiy qismi poytaxtda bo‘lsa-da, ularning amaliy faoliyati bevosita Toshkent viloyatidagi loyihalarga yo‘naltirilgan. “Angren” erkin iqtisodiy zonasi kabi maxsus rejimlarning mavjudligi davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning yuqori darajasini ifodalaydi. Viloyat mahsulotlari nafaqat ichki bozor, balki eksport (Qozog‘iston va Rossiya yo‘nalishi) uchun ham juda qulay geostrategik nuqtada joylashgan. Sanoatning diversifikatsiya qilinganligi (kimyo, metallurgiya, to‘qimachilik) hududning tashqi shoklarga bardoshliligini oshiradi. Aholi zichligi va malakali kadrlar soni bo‘yicha viloyat yetakchi. Biroq, “malakalar oqimi” poytaxt Toshkent shahriga qarab yo‘nalgani sababli, viloyatdagi korxonalar ba’zan yuqori malakali muhandislar yetishmovchiligiga duch keladi. Viloyatda yirik sanoat gigantlari bo‘lsa-da, kichik biznesda innovatsiyalarni joriy etish darajasi hali poytaxtdagi kabi yuqori emas. Texnoparklar va ilmiy markazlar asosan Toshkent shahrida to‘plangan.

2. Jizzax viloyatining investitsiyaviy salohiyatini yuqorida keltirilgan 6 ta omil va ularning vaznlari asosida baholash, hududning so‘nggi yillardagi “agrar viloyatdan industrial markazga” aylanish transformatsiyasini aks ettiradi. Jizzax viloyati o‘zining geografik joylashuvi (markaziy nuqta) va erkin iqtisodiy zonalari bilan o‘ziga xos strategik ustunlikka ega. Viloyat foydali qazilmalarga, ayniqsa rangli metallar (volfram, oltin), qurilish materiallari va pishiq g‘isht xomashyosiga boy. Shuningdek, Zomin va Forish tumanlarining rekreasion (turizm) salohiyati yer resurslarining qiymatini oshiradi. Qishloq xo‘jaligi uchun keng yer maydonlari mavjudligi agro-investitsiyalar uchun asos bo‘ladi. “Jizzax” erkin iqtisodiy zonasining mavjudligi va hukumat tomonidan viloyatni “drayver” hududga aylantirish bo‘yicha berilayotgan alohida imtiyozlar moliyaviy qo‘llab-quvvatlash darajasini yuqori darajada ushlab turadi. Xorijiy kredit liniyalarining faol jalb qilinishi kuzatilmoqda. Viloyatning mamlakat markazida joylashuvi (poytaxtni vodiy va voha bilan bog‘lovchi tranzit yo‘l) katta ustunlik. Biroq, chekka tumanlarda energiya va suv ta’minoti tizimini modernizatsiya qilish ehtiyoji saqlanib qolmoqda. Temir yo‘l va avtomobil yo‘llari sifati yaxshilanmoqda. Jizzax viloyati avtomobilsozlik (ADM Jizzakh), kimyo va to‘qimachilik sohalarida respublika miqyosida yuqori raqobatbardoshlikka erishmoqda. Poytaxt va Samarqand kabi yirik bozorlar orasida joylashgani mahsulot sotish zanjirini arzonlashtiradi. Viloyatda mehnat resurslari yetarli, biroq yuqori texnologik ishlab chiqarish (masalan, elektromobil yoki murakkab kimyo) uchun professional texnik kadrlar taqchilligi mavjud. Kadrlar sifatini oshirish bo‘yicha oliy ta’lim filiallari (masalan, Qozon federal universiteti filiali) endigina samara bera boshladi. Sanoat sohasida xorijiy texnologiyalar (Koreya, Xitoy) faol kirib kelayotgan bo‘lsa-da, mahalliy innovasion ishlanmalar va ilmiy-tadqiqot bazasi Toshkent yoki Samarqandchalik kuchli emas.

Agar yuqorida 6 ta omilni 10 ballik shkalada baholab, vaznlarga ko‘paytirsak, Toshkent viloyati va Jizzax viloyatining taxminiy modeli 1-jadvalda keltirilgan (2.1-jadval).

Reytingdagi baho (P) – bu normallashtirish bosqichidan o‘tgan indikatorlarning muayyan bir omil ichidagi o‘rtacha arifmetik qiymatidir. Ya’ni, biz yuqorida ko‘rib chiqqan 6 ta yirik omilning (masalan, infratuzilma) har biri bir nechta kichik ko‘rsatkichlardan (indikatorlardan) tashkil topgan bo‘ladi. P ana shu indikatorlarning hudud bo‘yicha yig‘indi natijasini ifodalaydi. O‘zbekiston

Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 580-son qaroriga muvofiq [11], baho (P) ni hisoblash jarayonini quyidagicha bosqichma-bosqich tushuntirish mumkin:

1-jadval

Toshkent viloyati va Jizzax viloyatining investitsiyaviy jozibadorlik reytingi [12]

№	Omil	Vazn (W)		Baho (P)		Natija (W*P)	
		Toshkent viloyati	Jizzax viloyati	Toshkent viloyati	Jizzax viloyati	Toshkent viloyati	Jizzax viloyati
1.	Tabiiy va yer resurslari	0.20	0.20	9.5	8.5	1.9	1.7
2.	Infratuzilma	0.20	0.20	9.8	9.0	1.96	1.8
3.	Moliyaviy qo‘llab-quvvatlash	0.20	0.20	8.5	8.0	1.7	1.6
4.	Raqobatbardoshlik	0.20	0.20	9.0	8.8	1.8	1.76
5.	Mehnat resurslari	0.10	0.10	8.0	7.5	0.8	0.75
6.	Innovasion resurslar	0.10	0.10	7.0	6.5	0.7	0.65
Jami		**100**	**100**			**8.86**	**8.26**

1. Indikatorlarni guruhlash. Har bir omil tarkibiga kiruvchi ko‘rsatkichlar avval saralab olinadi. Masalan, “infratuzilma” omili tarkibiga 3 ta indikator kiradi deylik: avtomobil yo‘llari zichligi (N1); elektr energiyasi bilan ta’minlanganlik darajasi (N2); gaz tarmoqlari qamrovi (N3).

2. O‘rtacha bahoni hisoblash formulasi. Muayyan bir omil bo‘yicha yakuniy baho (P) quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$P = \frac{\sum_{i=1}^{n} N_i}{n} \qquad \textbf{(3)}\ [13]$$

Bu yerda: P – omilning yakuniy bahosi; Ni – omil tarkibidagi normallashtirilgan i-indikatorning bali (0 dan 100 gacha); n – shu omil ichidagi indikatorlar soni.

Masalan, Jizzax viloyatining “Mehnat resurslari” omili bo‘yicha bahosini (P) hisoblaymiz. Aytaylik, bu omil ichida 2 ta indikator bor: 1) oliy ma’lumotli kadrlar ulushi, normallashtirilgan ball N1 = 80; 2) mehnatga layoqatli aholi soni, normallashtirilgan bal N2 = 70. Quyidagicha hisoblaymiz:

$$P = \frac{80 + 70}{2} = 75$$

Demak, Jizzax viloyatining “Mehnat resurslari” omili bo‘yicha bahosi P = 75 (yoki 10 ballik tizimga o‘girsak, 7.5 ball) bo‘ladi.

Ilmiy jihatdan baho (P) hududning muayyan yo‘nalishdagi real quvvatini ko‘rsatadi. Agar P baland bo‘lsa-yu, lekin o‘sha omilning vazni (W) past bo‘lsa (masalan, 10%), hududning umumiy reytingiga ta’siri kam bo‘ladi. Agar P past bo‘lsa va vazni yuqori bo‘lsa (20%), bu hududning reytingini pastga tortib ketadi. Xulosa qilib aytganda, P – bu matematik “xom ashyo” (normallashtirilgan raqamlar)ning yig‘indisidir. U investor uchun “Bu viloyatda infratuzilma aslida qay darajada?”, degan savolga javob beradi.

Toshkent viloyatining investitsiyaviy salohiyati 8.86 ball (yoki 88.6%) deb baholanishi mumkin. Ushbu yuqori ko‘rsatkichning asosiy drayverlari – infratuzilma va tabiiy resurslar bo‘lib, ular jami salohiyatning qariyb 40 foizini ta’minlamoqda. Viloyatning investitsiyaviy jozibadorligini

yanada oshirish uchun e'tiborni vazni kichik bo'lgan, lekin sifat ko'rsatkichi pastroq bo'lgan innovatsiyalar va mehnat resurslarini rivojlantirishga qaratish lozim. Chunki yuqori texnologiyali loyihalar uchun aynan mana shu 20 foizlik sektor (10% + 10%) hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Jizzax viloyatining investitsiyaviy salohiyati 8.26 ball (82.6%) deb baholanishi mumkin. Bu Toshkent viloyatiga nisbatan biroz past bo'lsa-da, o'sish dinamikasi bo'yicha respublikada yetakchi o'rinlardan birida turadi. Viloyatning asosiy kuchi moliyaviy qo'llab-quvvatlash va raqobatbardoshlikda. Bu shuni anglatadiki, Jizzax viloyati hozirda "davlat tomonidan yaratilgan imkoniyatlar va qulay joylashuv" hisobiga rivojlanmoqda. Ilmiy nuqtai nazardan, salohiyatni yanada oshirish uchun infratuzilma (energiya mustaqilligi) va tyexnologik resurslarga e'tiborni kuchaytirish lozim, chunki aynan mana shu omillar investitsiyalarning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlaydi.

Xulosa va takliflar.

Muayyan mamlakat yoki hududning xorijiy va mahalliy kapitalni, investitsiyalarni jalb etish qobiliyatini belgilovchi iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy va siyosiy omillarni tizimli tahlil qilish va miqdoriy o'lchash tizimi investitsiya muhiti jozibadorligini baholash uslubiyatini ifoda etadi. Investitsiya muhitini baholashda shunchaki statistikaga tayanilmaydi, balki kompleks indeks va indikatorlar ishlab chiqiladi. Ilmiy yondashuvda uslubiyat odatda ikkita yirik yo'nalishni, ya'ni investitsiyaviy salohiyat va investitsion riskni qamrab oladi: investitsiyaviy salohiyat – mamlakatning tabiiy resurslari, demografik holati, infratuzilma rivojlanganligi, iste'mol bozorining hajmi va intellektual salohiyati; investitsiyaviy risklar – siyosiy beqarorlik, inflyasiya darajasi, korrupsiya indeksi, qonunchilikning o'zgaruvchanligi va mulk huquqining himoyalanmaganligi.

Investitsiya muhitini baholash uslubiyati iqtisodiyot uchun bir nechta strategik vazifalarni bajaradi. Eng avvalo, investor uchun "navigator" vazifasini o'taydi. Investor kapital kiritishdan oldin risk va daromad nisbatini hisoblaydi. Mukammal uslubiyat investorga loyihaning qaysi muddatda o'zini oqlashi va qanday to'siqlarga duch kelishi mumkinligini raqamlarda ko'rsatib beradi. So'ngra davlat uchun "tashxis" vositasi bo'lib xizmat qiladi. Hukumat ushbu uslubiyat yordamida o'z iqtisodiyotining "og'riqli nuqtalari"ni aniqlaydi. Masalan, agar baholash natijalarida "bojxona tizimi" past ball olsa, demak, islohotlarni aynan shu sohadan boshlash kerak. Undan keyin raqobat. Dunyoda kapital uchun keskin raqobat mavjud. Xalqaro reyting va indekslar mamlakatlarni bir-biri bilan solishtirish imkonini beradi. Yuqori reyting mamlakatning ishonch ramzidir.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, tadbirkorlar va investorlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash choralari samaradorligini baholash va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarini qulay va jozibador investitsiya muhitini yaratishga undashga imkon beradigan ta'sirchan vositani shakllantirish maqsadida oltita ustuvor omil (mehnat resurslari, tabiiy resurslar va yer resurslari, moliyaviy resurslar va qo'llab-quvvatlash, texnologik va innovasion resurslar, infratuzilma, raqobatbardoshlik) va ularning vaznlari asosida hududlarning investitsion salohiyatini baholash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Доклад о мировых инвестициях за 2025 год. Издание организаций объединенных Наций, опубликовано Конференция организаций объединенных Наций по торговле и развитию UNCTAD/WIR/2025 (Обзор). – 36 с. Мировые потоки прямых иностранных инвестиции выросли после двух лет спада | Новости ООН.
2. Robert B. Stobaugh. How to Analyze Foreign Invest ment Climates. Harvard Business Review, September – October 1969. – P. 73.
3. Кособуцкая А.Ю. и др. Инвестиционная привлекательность региона: методики оценки. ВЕСТНИК ВГУ. СЕРИЯ: ЭКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ. 2019. №1. – С. 33.

4. Kearney A. T. Foreign Direct Investment Confidence Index – A. T. Kearney. – Mode of access: https://www. atkearney.com/foreign-direct-investment-confidence-index.
5. Методика составления рейтинга инвестиционной привлекательности регионов России // Эксперт РА. Рейтинговое агентство. – Режим доступа: http://raexpert. ru/ratings/regions/concept/.
6. Raxmatullayev B.Ch. Hududlar investitsiya jozibadorligini oshirish istiqbollari. Iqt. fan. b. fals. dokt (PhD) ilm. dar. ol. uch. tay. diss. Avtorefer. – T.: TMI, 2024. 14-15-b.
7. Mustafakulov Sh.I. Investitsion jozibadorlikning nazariy, metodologik va amaliy talqini. – T.: Ma'naviyat, 2021. 15-16-b.
8. Muallif ishlanmasi.
9. Muallif ishlanmasi.
10. Tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.
11. 580-son 15.09.2025. Hududlarning investisiyaviy jozibadorligi reytingini joriy etish to'g'risida.
12. Tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.
13. David S. Moore, George P. McCabe, Bruce A. Craig. Introduction to the Practice of Statistics. – Нью-Йорк: W.H.Freeman and Company. 1989. – 824 с. Введение в практику статистики: Мур, Дэвид С., автор: Free Download, Borrow and Streaming : Internet Archive.

Xayitboyeva Laylo Oybekovna,
mustaqil izlanuvchi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti.
E-mail: l.khayitboyeva@tsue.uz,
ORCID: 0009-0007-8983-9265

XARAJATLARNING STRATEGIK BOSHQARUV HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH: QIYMAT ZANJIRI, EVA VA MAS'ULIYAT MARKAZLARI ASOSIDA INTEGRATSIYALASHGAN YONDASHUV

Laylo O. Khayitboyeva,
independent researcher,
Tashkent State University of Economics.
E-mail: l.khayitboyeva@tsue.uz,
ORCID: 0009-0007-8983-9265

IMPROVING STRATEGIC COST MANAGEMENT ACCOUNTING: AN INTEGRATED APPROACH BASED ON VALUE CHAIN, EVA AND RESPONSIBILITY CENTERS

Хайитбоева Лайло Ойбековна,
независимый исследователь, Ташкентский государственный экономический университет.
E-mail: l.khayitboyeva@tsue.uz,
ORCID: 0009-0007-8983-9265

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЁТА ЗАТРАТ: ИНТЕГРИРОВАННЫЙ ПОДХОД НА ОСНОВЕ ЦЕПОЧКИ ЦЕННОСТИ, EVA И ЦЕНТРОВ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xo'jalik yurituvchi subyektlarda xarajatlarning strategik boshqaruv hisobini takomillashtirishning nazariy-uslubiy asoslari va amaliy mexanizmlari tadqiq etilgan. Tadqiqotning maqsadi xarajatlar hisobini qiymat zanjiri, byudjetlashtirish, integrallashgan ko'rsatkichlar tizimi hamda mas'uliyat markazlari bilan bog'liq holda strategik qarorlar qabul qilish tizimiga integratsiyalash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida "Andijondonmahsulot" AJ tanlangan. Kuzatish, umumlashtirish, guruhlash, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik usullar va ekspert baholash yondashuvlari qo'llanildi. Natijalarga ko'ra, 2015–2024-yillarda korxona tushumi 3,1 baravar, xarajatlari 4,5 baravar, sof foydasi 1,6 baravar o'sganligi aniqlandi. Maqolada xarajatlar hisobining zamonaviy tizimlarini qiymat zanjiri usuliga transformatsiya qilish, EVA asosida byudjet chetlanishlarini baholash, ABC–BSC–EVA integrallashgan modelini joriy etish hamda strategik boshqaruv hisobini mas'uliyat markazlari bo'yicha hisob siyosatida mustahkamlash bo'yicha ilmiy takliflar berilgan.*

Kalit so'zlar: *strategik boshqaruv hisobi, xarajatlar hisobi, qiymat zanjiri, byudjetlashtirish, EVA, ABC, BSC, mas'uliyat markazlari, hisob siyosati, korxona samaradorligi.*

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations and practical mechanisms for improving strategic cost management accounting in business entities. The purpose of the study is to develop recommendations for integrating cost accounting into strategic decision-making through the value chain, budgeting, integrated performance indicators, and responsibility centers. The research object is Andijondonmahsulot JSC. Observation, generalization, grouping, comparative analysis, economic-statistical methods, and expert evaluation were applied. The findings show that in 2015–2024 the company's revenue increased 3.1 times, costs 4.5 times, and net profit 1.6 times. The article substantiates scientific proposals to transform modern cost accounting systems into a value-chain format, assess budget deviations through EVA, introduce an integrated ABC–BSC–EVA model, and institutionalize strategic management accounting by responsibility centers in accounting policy.*

Keywords: *strategic management accounting, cost accounting, value chain, budgeting, EVA, ABC, BSC, responsibility centers, accounting policy, enterprise efficiency.*

Аннотация. *В статье исследованы теоретико-методические основы и практические механизмы совершенствования стратегического управленческого учёта затрат в хозяйствующих субъектах. Цель исследования состоит в разработке рекомендаций по интеграции учёта затрат в систему стратегических решений на основе цепочки ценности, бюджетирования, интегрированной системы показателей и центров ответственности. Объектом исследования выбрано акционерное общество «Andijondonmahsulot». В работе использованы наблюдение, обобщение, группировка, сравнительный анализ, экономико-статистические методы и экспертная оценка. Установлено, что в 2015–2024 годах выручка предприятия выросла в 3,1 раза, затраты — в 4,5 раза, а чистая прибыль — в 1,6 раза. Предложены научные рекомендации по трансформации современных систем учёта затрат в формат цепочки ценности, оценке бюджетных отклонений на основе EVA, внедрению интегрированной модели ABC–BSC–EVA и закреплению стратегического управленческого учёта по центрам ответственности в учётной политике.*

Ключевые слова: *стратегический управленческий учёт, учёт затрат, цепочка ценности, бюджетирование, EVA, ABC, BSC, центры ответственности, учётная политика, эффективность предприятия.*

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida globallashuv, raqobatning kuchayishi va resurslar qiymatining oshishi xo‘jalik yurituvchi subyektlardan xarajatlarni faqat hisobga olish bilan cheklanmay, ularni uzoq muddatli maqsadlar bilan bog‘liq holda boshqarishni talab qilmoqda [1; 2]. Bunday sharoitda rahbariyatga taqdim etiladigan axborotning tezkorligi, ishonchliligi va tahliliy sig‘imi korxonaning raqobatbardoshligi hamda moliyaviy barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda korporativ boshqaruvni takomillashtirish, xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashish va korxonalar samaradorligini oshirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar xarajatlarning strategik boshqaruv hisobi bo‘yicha ilmiy asoslangan uslubiy tavsiyalar ishlab chiqishni dolzarb masalaga aylantirmoqda [3; 4]. Ayniqsa, ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlar o‘sish sur’ati tushum o‘sishidan yuqori bo‘lgan holatlarda an’anaviy boshqaruv hisobi imkoniyatlari yetarli bo‘lmay qoladi.

Mavzu bo‘yicha xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan muhim nazariy natijalar olingan bo‘lsa-da, xarajatlarni qiymat zanjiri, byudjetlashtirish, integrallashgan boshqaruv ko‘rsatkichlari va mas’uliyat markazlari kesimida kompleks boshqarish mexanizmi yetarli darajada

yoritilmagan [5; 6]. Mazkur maqolaning maqsadi aynan shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirish va korxona amaliyotiga mos integratsiyalashgan yondashuvni taklif etishdan iborat.

TADQIQOT USULLARI

Tadqiqot obyekti sifatida “Andijondonmahsulot” aksiyadorlik jamiyati faoliyati tanlandi. Tadqiqot predmeti xo‘jalik yurituvchi subyektlarda xarajatlarning boshqaruv va strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlardan iborat.

Tadqiqotda kuzatish, umumlashtirish, guruhlash, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik usullar, ekspert baholash va tizimli yondashuvdan foydalanildi. Empirik baza sifatida korxonaning 2015–2024-yillardagi tushum, xarajatlar, mahsulot tannarxi, davr xarajatlari hamda sof foyda ko‘rsatkichlari olindi. Ushbu ma’lumotlar xarajatlar dinamikasi va moliyaviy natijalar o‘rtasidagi nisbatlarni tahlil qilish, shuningdek, taklif etilgan usullarning amaliy ahamiyatini asoslash imkonini berdi.

Metodologik yondashuv uch bosqichdan iborat bo‘ldi: birinchi bosqichda strategik boshqaruv hisobi bo‘yicha ilmiy manbalar va me’yoriy-huquqiy hujjatlar o‘rganildi; ikkinchi bosqichda “Andijondonmahsulot” AJ ko‘rsatkichlari tahlil qilindi; uchinchi bosqichda qiymat zanjiri, EVA, ABC, BSC va mas’uliyat markazlari asosida integratsiyalashgan model ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Strategik boshqaruv hisobi tushunchasi ilmiy adabiyotlarda raqobat ustunligini yaratish va saqlab qolishga qaratilgan axborot tizimi sifatida talqin etiladi. M. Bromwich strategik boshqaruv hisobini bozor, raqobatchilar va qiymat yaratish zanjiri bilan bog‘liq xarajat axborotini shakllantiruvchi tizim sifatida izohlaydi [1]. Johnson va Kaplan boshqaruv hisobida an’anaviy yondashuvlar tezkor va strategik qarorlar ehtiyojini to‘liq qondirmasligini ko‘rsatib bergan [2].

Porterning qiymat zanjiri konsepsiyasi xarajatlarni korxona ichki jarayonlari bilangina emas, balki yetkazib beruvchilar, realizatsiya bo‘g‘ini va iste’molchilar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish zarurligini asoslaydi [5]. Cooper va Kaplan tomonidan taklif etilgan ABC usuli egri xarajatlarni drayverlar asosida aniqroq taqsimlash imkonini beradi [6]. Kaplan va Nortonning BSC konsepsiyasi strategiyani moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlar bilan bog‘lashga xizmat qiladi [7], Stewartning EVA yondashuvi esa qiymat yaratish samaradorligini baholash vositasi sifatida qaraladi [8].

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda ham strategik boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirishga doir izlanishlar mavjud. Xususan, U.U. Kostayev, A.X. Pardayev, Sh.A. Pardayeva va boshqa olimlarning ishlarida boshqaruv hisobi, byudjetlashtirish va strategik moliyaviy natijalar masalalari yoritilgan [9; 10]. Biroq xarajatlarni qiymat zanjiri, byudjetlashtirish, EVA, ABC, BSC va mas’uliyat markazlarini yagona tizimga integratsiyalashgan holda tadqiq etish bo‘yicha ilmiy bo‘shliq saqlanib qolmoqda.

TADQIQOTNING ILMIY YANGILIKLARI

Tadqiqot doirasida quyidagi ilmiy yangiliklar asoslandi.

Birinchidan, xarajatlar hisobining zamonaviy tizimlarini integrallash asosida ularni “qiymat zanjiri” usuliga transformatsiya qilish taklif etildi. Mazkur yondashuv xarajatlarni mahsulot yetkazib beruvchilar, ishlab chiqaruvchi subyekt, realizatsiya bo‘g‘ini va iste’molchilar kesimida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Ikkinchidan, xarajatlarning strategik boshqaruv hisobida EVA konsepsiyasini qiymat zanjiri bo‘g‘inlari xarajatlari moddalarini byudjetlashtirish orqali vujudga keladigan chetlanishlarni hisobga olish va tahlil qilish mexanizmi bilan boyitish asoslandi.

Uchinchidan, xarajatlarning strategik boshqaruv hisobini tashkil qilish uchun ABC, BSC va EVA tizimlarini integrallashgan holda qo‘llash modeli ishlab chiqildi. Mazkur model xarajat drayverlari, strategik ko‘rsatkichlar va iqtisodiy qo‘shilgan qiymat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’minlaydi.

To‘rtinchidan, xarajatlarning strategik boshqaruv hisobini mas’uliyat markazlari bo‘yicha hisoblash asosida uni hisob siyosatida aks ettirish taklif etildi. Bu esa xarajatlar, daromad va foyda markazlari bo‘yicha boshqaruv javobgarligini kuchaytiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari “Andijondonmahsulot” AJ faoliyatida xarajatlar dinamikasi tushum va sof foyda ko‘rsatkichlariga nisbatan tezroq o‘sganini ko‘rsatdi. 2015-yilda tushum 1186 mlrd so‘m, xarajatlar 756,1 mlrd so‘m va sof foyda 297 mlrd so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilda mos ravishda 3665 mlrd so‘m, 3403 mlrd so‘m va 472 mlrd so‘mga yetgan. Bu holat an’anaviy xarajatlar hisobi korxona strategik barqarorligini ta’minlash uchun yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Xarajatlarning 4,5 baravar o‘sishi, tushumning 3,1 baravar va sof foydaning 1,6 baravar o‘sishiga nisbatan yuqori bo‘lgani ishlab chiqarish samaradorligi, resurslardan foydalanish va xarajat drayverlari bo‘yicha chuqur tahlil zarurligini asoslaydi. Shu sababli, xarajatlarni faqat moddalar kesimida emas, balki jarayonlar, faoliyat turlari va qiymat yaratish bo‘g‘inlari bo‘yicha boshqarish muhim hisoblanadi.

Taklif etilgan integratsiyalashgan modelga ko‘ra, birinchi bosqichda xarajatlar qiymat zanjiri bo‘yicha qayta tasniflanadi; ikkinchi bosqichda byudjet ko‘rsatkichlari va faktik natijalar EVA mezoni asosida taqqoslanadi; uchinchi bosqichda ABC orqali xarajat drayverlari aniqlanadi; to‘rtinchi bosqichda BSC asosida moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlar strategik maqsadlar bilan bog‘lanadi; beshinchi bosqichda esa mas’uliyat markazlari bo‘yicha javobgarlik va rag‘batlantirish tizimi shakllantiriladi.

Mazkur yondashuv “Andijondonmahsulot” AJda xarajatlarni to‘liq va o‘zgaruvchan xarajatlar bo‘yicha hisobga olish, biznes-jarayonlarni byudjetlashtirish, maqsadsiz xarajatlarni aniqlash va diversifikatsiya variantlarini baholash imkoniyatini kuchaytiradi. Natijada strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishning axborot bazasi kengayadi hamda korxona resurslaridan foydalanish samaradorligi oshadi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida xo‘jalik yurituvchi subyektlarda xarajatlarning strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, xarajatlar o‘sish sur’ati tushum o‘sishidan yuqori bo‘lgan sharoitda strategik boshqaruv hisobi korxona raqobatbardoshligini ta’minlashning muhim vositasiga aylanadi. Ikkinchidan, xarajatlar hisobining zamonaviy tizimlarini qiymat zanjiri yondashuvi bilan birlashtirish xarajatlarning kelib chiqish manbalarini chuqurroq aniqlash imkonini beradi.

Uchinchidan, EVA asosida chetlanishlarni byudjetlashtirish va tahlil qilish mexanizmi strategik qarorlarning iqtisodiy samarasini yaxshiroq baholashga xizmat qiladi. To‘rtinchidan, ABC, BSC va EVA tizimlarining integratsiyalashgan modeli strategik boshqaruv hisobining axborot sig‘imi va analitik imkoniyatlarini oshiradi. Beshinchidan, mas’uliyat markazlari bo‘yicha hisob yuritishni

hisob siyosatida mustahkamlash boshqaruv javobgarligi va xarajatlar nazorati samaradorligini kuchaytiradi.

Umuman olganda, maqolada taklif etilgan ilmiy-uslubiy yondashuvlar korxonalarda xarajatlarni strategik boshqarishning yaxlit modelini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu modelni ishlab chiqarish korxonalari amaliyotiga bosqichma-bosqich joriy etish uzoq muddatli raqobatbardoshlik va iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun muhim omil hisoblanadi.

1-jadval.

“Andijondonmahsulot” AJ faoliyatining asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari va o‘sish sur’atlari

Ko‘rsatkichlar	2015-yil	2020-yil	2024-yil	O‘zgarish, baravar
Mahsulot sotishdan tushgan tushum, mlrd so‘m	1186	2315	3665	3,1
Jami xarajatlar, mlrd so‘m	756,1	1551,7	3403,0	4,5
Mahsulot tannarxi, mlrd so‘m	549,5	1162	2204	4,0
Sof foyda, mlrd so‘m	297,0	351,0	472,0	1,6

Manba: “Andijondonmahsulot” AJning 2015–2024-yillardagi moliyaviy ko‘rsatkichlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

2-jadval.

Taklif etilgan ilmiy yangiliklarning amaliy mazmuni va kutilayotgan ta’siri

Ilmiy yangilik	Mazmuni	Kutilayotgan ta’sir
Qiymat zanjiri yondashuvi	Xarajatlarni yetkazib beruvchi–ishlab chiqaruvchi–realizatsiya–iste’molchi bo‘g‘inlari kesimida hisobga olish	Xarajat manbalarini aniq identifikatsiya qilish va strategik chetlanishlarni topish
EVA va byudjet chetlanishlari	Reja va fakt tafovutini iqtisodiy qo‘shilgan qiymat orqali baholash	Qiymat yaratmaydigan xarajatlar bo‘yicha tezkor boshqaruv qarori qabul qilish
ABC–BSC–EVA integratsiyasi	Xarajat drayverlari, strategik KPI va qiymat yaratishni yagona modelga birlashtirish	Analitik aniqlik, maqsadli nazorat va samaradorlikni oshirish
Mas’uliyat markazlari bo‘yicha hisob	Xarajat, daromad, foyda va investitsiya markazlari bo‘yicha boshqaruv javobgarligini kuchaytirish	Rag‘batlantirish va nazorat mexanizmlarining ta’sirchanligini oshirish

Manba: tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori.
3. Bromwich M. The case for strategic management accounting // Accounting, Organizations and Society. – 1990. – Vol. 15, No. 1–2. – P. 27–46.
4. Johnson H.T., Kaplan R.S. Relevance Lost: The Rise and Fall of Management Accounting. – Boston: Harvard Business School Press, 1987. – 269 p.
5. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1985. – 557 p.
6. Cooper R., Kaplan R.S. Measure costs right: make the right decisions // Harvard Business Review. – 1988. – Vol. 66, No. 5. – P. 96–103.
7. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996. – 322 p.
8. Stewart G.B. The Quest for Value: A Guide for Senior Managers. – New York: HarperBusiness, 1991. – 781 p.
9. Kostayev U.U. Strategik boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirish: iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2020. – 69 b.
10. Pardayev A.X., Pardayeva Z.A., Pardayeva Sh.A. Operativ va strategik boshqaruv hisobi. – Toshkent: DIADEMA NUR SERVIS, 2023. – 420 b.
11. Pardayeva Sh.A. Moliyaviy natijalarning strategik boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirish: iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2024. – 84 b.
12. Xayitboyeva L.O. Xarajatlarning strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish: PhD dissertatsiyasi. – Toshkent, 2026. – 120 b.
13. “Andijondonmahsulot” AJning 2015–2024-yillardagi asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari bo‘yicha ichki ma’lumotlari.

Hamroyeva Zuhra Amiral qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Moliyaviy hisob va hisobot” kafedrasi mustaqil izlanuvchisi
ORCID 0009-0002-8287-9444
hamroyevazuhra2601@gmail.com

STRATEGIK BOSHQARUV HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI: MAS’ULIYAT MARKAZLARI, STRATEGIK PROGNOZ BALANSI, KPI VA STRATEGIK SALOHIYATNI BAHOLASH

Хамроева Зухра Амирал кизи
Ташкентский государственный экономический университет, Независимый исследователь кафедры «Финансовый учет и отчетность»
ORCID 0009-0002-8287-9444
hamroyevazuhra2601@gmail.com

НАПРАВЛЕНИЯ ПО СОВЕРШЕНСТВУ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА: ЦЕНТРЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ, СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ПРОГНОЗНЫЙ БАЛАНС, KPI И ОЦЕНКА СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА

Hamroyeva Zuhra Amiral qizi
Tashkent State University of Economics
Independent researcher of the Department of “Financial Accounting and Reporting”
ORCID 0009-0002-8287-9444
hamroyevazuhra2601@gmail.com

DIRECTIONS FOR IMPROVING STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING: RESPONSIBILITY CENTERS, STRATEGIC FORECAST BALANCE, KPI AND STRATEGIC CAPACITY ASSESSMENT

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xo‘jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini takomillashtirishning to‘rtta ilmiy yo‘nalishi — mas’uliyat markazlari moliyaviy natijalarini hisobga olish uchun 4111 “Mas’uliyat markazlari uchun olingan to‘lovlar” hamda 6111 “Mas’uliyat markazlari to‘lovlari” ishchi schyotlarini joriy etish, strategik prognoz balansi shaklini ishlab chiqish, mas’uliyat markazlarida KPI tizimini qo‘llash va noaniq to‘plam nazariyasi asosida strategik salohiyatni baholash masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqotda strategik boshqaruv hisobining axborot, nazorat, tahlil, prognoz va rag‘batlantirish funksiyalari o‘zaro bog‘liq tizim sifatida yoritilgan. Natijada strategik boshqaruv hisobini mas’uliyat markazlari kesimida tashkil etish, moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlarni uyg‘unlashtirish hamda uzoq muddatli boshqaruv qarorlarini asoslashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy mexanizm taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *strategik boshqaruv hisobi, mas’uliyat markazi, ishchi schyotlar, 4111 schyot, 6111 schyot, strategik prognoz balansi, KPI, mutaxassis-xodim, noaniq to‘plam nazariyasi, strategik salohiyat, boshqaruv qarori.*

Аннотация. *В статье исследованы четыре научных направления совершенствования стратегического управленческого учета в хозяйствующих субъектах: внедрение рабочих счетов 4111 «Платежи, полученные для центров ответственности» и 6111 «Платежи центров ответственности» для учета финансовых результатов центров ответственности; разработка формы стратегического прогнозного баланса; применение KPI для оценки эффективности специалистов-сотрудников; а также оценка стратегического потенциала на основе аппарата теории нечетких множеств. Предложенный подход связывает учетную информацию, контроль, анализ, прогнозирование и стимулирование в единую систему принятия стратегических управленческих решений.*

Ключевые слова: *стратегический управленческий учет, центр ответственности, рабочие счета, прогнозный баланс, KPI, специалист-сотрудник, теория нечетких множеств, стратегический потенциал, управленческое решение.*

Abstract. *This article examines four scientific directions for improving strategic management accounting in business entities: introducing working accounts 4111 “Payments received for responsibility centers” and 6111 “Payments of responsibility centers” for recording the financial results of responsibility centers; developing a strategic forecast balance sheet; applying a KPI-based mechanism for evaluating specialists and employees; and assessing strategic potential by using the mathematical apparatus of fuzzy set theory. The proposed approach integrates accounting information, control, analysis, forecasting and motivation into a unified mechanism for strategic managerial decision-making.*

Keywords: *strategic management accounting, responsibility center, working accounts, strategic forecast balance, KPI, specialist employee, fuzzy set theory, strategic potential, managerial decision.*

Kirish

Globallashuv, raqobatning kuchayishi va ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini samarali boshqarish faqat an’anaviy buxgalteriya axboroti bilan cheklanib qolmaydi. Korxona rahbariyati uchun har bir tarkibiy bo‘linma, sex, xizmat va mas’uliyat markazining strategik maqsadlarga qo‘shayotgan hissasini aniq o‘lchash, prognoz qilish va baholash zarur.

Strategik boshqaruv hisobi ana shu ehtiyojdan kelib chiqib, xo‘jalik yurituvchi subyektning nafaqat o‘tgan davrdagi moliyaviy natijalarini aks ettiradi, balki kelgusi davr uchun resurslar taqsimoti, xarajatlar nazorati, raqobat muhiti, risklar, strategik salohiyat va xodimlar natijadorligini kompleks baholashga xizmat qiladi. Shu bois strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish masalasi hozirgi davrda nazariy va amaliy jihatdan muhim ilmiy muammo hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish bo‘yicha dissertatsiya tadqiqotida asoslangan to‘rtta ilmiy yangilikni yaxlit maqola shaklida yoritish, ularning mazmuni, qo‘llash mexanizmi va amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun mas’uliyat markazlari bo‘yicha ishchi schyotlar tizimi, strategik prognoz balansi, KPI asosidagi baholash mexanizmi hamda noaniq to‘plam nazariyasi asosida strategik salohiyatni baholash usullari tahlil qilindi.

Metodlar

Tadqiqotda strategik boshqaruv hisobi, mas'uliyat markazlari, prognozlash, KPI tizimi va strategik salohiyatni baholashga oid nazariy-metodologik yondashuvlar o'rganildi. Maqolani tayyorlashda kuzatish, umumlashtirish, guruhlash, qiyosiy tahlil, ekspert baholash, iqtisodiy tahlil, mantiqiy modellashtirish va iqtisodiy-matematik yondashuvlardan foydalanildi.

Kuzatish va qiyosiy tahlil usullari xo'jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobining amaldagi holati, mas'uliyat markazlari faoliyatini baholashdagi cheklovlar hamda boshqaruv qarorlarini axborot bilan ta'minlashdagi muammolarni aniqlashda qo'llanildi. Umumlashtirish va guruhlash usullari ilmiy yangiliklarni to'rtta asosiy yo'nalish bo'yicha tizimlashtirishga xizmat qildi.

Ekspert baholash usuli KPI indikatorlari, strategik prognoz balansi ko'rsatkichlari hamda strategik salohiyat omillarining ahamiyatlilik darajasini belgilashda metodik asos sifatida qabul qilindi. Noaniq to'plam nazariyasiga asoslangan yondashuv esa aniq raqamli ifodaga ega bo'lmagan strategik omillarni lingvistik baholar orqali matematik shaklda tahlil qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili

Strategik boshqaruv hisobi bo'yicha ilmiy adabiyotlarda mazkur tushuncha turlicha talqin qilinadi. Xorijiy tadqiqotchilar M. Bromvich, K. Druri, D. Innz, R. Kuper, R. Kaplan, K. Simmons va K. Uord strategik boshqaruv hisobini korxonaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini axborot bilan ta'minlaydigan, raqobat muhiti va xarajatlar tarkibini tahlil qilishga xizmat qiladigan boshqaruv hisobi yo'nalishi sifatida izohlaydilar.

MDH mamlakatlari olimlari — O.V. Alekseeva, O.E. Nikolaeva, A.V. Glushenko, E.N. Samedova, L.O. Ivashinenko, N.G. Nikandrova, N.I. Ponomareva, S.P. Suvorova va I.I. Xaxonova tadqiqotlarida strategik boshqaruv hisobi rahbariyatni uzoq muddatli qarorlar uchun zarur bo'lgan hisob-tahliliy axborotlar bilan ta'minlovchi tizim sifatida ko'riladi. Ushbu yondashuvlarda tashqi biznes-muhit, ichki imkoniyatlar, raqobatbardoshlik, nazorat, tahlil, rejalashtirish va prognozlashtirish jarayonlari o'zaro bog'liq holda yoritiladi.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan boshqaruv hisobi, moliyaviy natijalar hisobi, byudjetlashtirish, strategik boshqaruv hisobi metodologiyasi va korporativ boshqaruv masalalari bo'yicha muhim ilmiy ishlanmalar yaratilgan. Biroq xo'jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini mas'uliyat markazlari, ishchi schyotlar, strategik prognoz balansi, KPI va noaniq to'plam nazariyasi orqali kompleks tashkil etish masalasi alohida ilmiy-amaliy yondashuvni talab qiladi.

Ilmiy yangiliklarning mazmuni

Maqolada strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish bo'yicha quyidagi to'rtta ilmiy yangilik asos qilib olindi.

Birinchi ilmiy yangilik — mas'uliyat markazlari moliyaviy natijalarini hisobga olish imkoniyatini beradigan 4111 "Mas'uliyat markazlari uchun olingan to'lovlar" hamda 6111 "Mas'uliyat markazlari to'lovlari" ishchi schyotlarini kiritish va ularni korxona hisob siyosatida aks ettirish taklifidir.

Ikkinchi ilmiy yangilik — xo'jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini tashkil qilish va samarali yuritish uchun strategik prognoz balansi shaklini ishlab chiqish, uning ko'rsatkichlarini shakllantirish hamda baholash usullarini tavsiya etishdan iborat.

Uchinchi ilmiy yangilik — mas'uliyat markazlarida mutaxassis-xodimlar faoliyati samaradorligini baholash bo'yicha KPI tizimini joriy etish va uning ishlash mexanizmini taklif etish bilan bog'liq.

To'rtinchi ilmiy yangilik — noaniq to'plam nazariyasining matematik apparatidan foydalanish orqali strategik salohiyatni tahlil qilish, baholash va bashorat qilish uslublari hamda vositalarini ishlab chiqishdan iborat.

1-jadval

Strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish bo'yicha ilmiy yangiliklarning mazmuni

№	Ilmiy yangilik	Maqsad	Kutiladigan natija
1	4111 va 6111 ishchi schyotlarini joriy etish	Mas'uliyat markazlari bo'yicha moliyaviy natijalarni alohida hisobga olish	Hisob siyosatida shaffoflik, nazorat va javobgarlik kuchayadi
2	Strategik prognoz balansi shaklini ishlab chiqish	Uzoq muddatli strategik ko'rsatkichlarni prognozlash va baholash	Moliyaviy va nomoliyaviy indikatorlar asosida strategik qarorlar asoslanadi
3	KPI tizimini joriy etish	Mutaxassis-xodimlar natijadorligini aniq indikatorlar orqali baholash	Rag'batlantirish adolatli va natijaga yo'naltirilgan bo'ladi
4	Noaniq to'plam nazariyasi asosida strategik salohiyatni baholash	Aniq o'lchash qiyin bo'lgan strategik omillarni baholash va bashorat qilish	Risk, salohiyat va istiqbol ko'rsatkichlari kompleks tahlil qilinadi

Manba: muallif ishlanmasi.

Natijalar

1. Mas'uliyat markazlari bo'yicha 4111 va 6111 ishchi schyotlarini joriy etish

Mas'uliyat markazlari bo'yicha moliyaviy natijalarni aniqlash uchun faqat umumiy buxgalteriya schyotlaridan foydalanish yetarli emas. Chunki yirik xo'jalik yurituvchi subyektlarda har bir markazning daromad, xarajat, ichki xizmatlar, o'zaro hisob-kitoblar va bajarilgan ishlar bo'yicha real hissasini alohida ko'rsatish zarur.

Shu nuqtayi nazardan 4111 "Mas'uliyat markazlari uchun olingan to'lovlar" hamda 6111 "Mas'uliyat markazlari to'lovlari" ishchi schyotlarini hisob siyosatiga kiritish mas'uliyat markazlari faoliyatini moliyaviy jihatdan ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi. 4111 schyot markazlar foydasiga olingan to'lovlar, ichki xizmatlar yoki bajarilgan ishlar bo'yicha tushumlarni aks ettirsa, 6111 schyot markazlar bo'yicha amalga oshirilgan to'lovlar va xarajatlarni tizimli qayd etish imkonini beradi.

Mazkur taklif strategik boshqaruv hisobining axborot ta'minotini kuchaytiradi. Chunki rahbariyat har bir markaz bo'yicha reja va fakt ko'rsatkichlarini solishtiradi, chetlanishlarni aniqlaydi, natijaga ta'sir qilgan omillarni baholaydi va mas'ul shaxslar faoliyatini obyektiv nazorat qiladi.

2-jadval

4111 va 6111 ishchi schyotlarining strategik boshqaruv hisobidagi vazifalari

Schyot	Mazmuni	Hisob siyosatidagi vazifasi	Boshqaruv samarasi
4111	Mas'uliyat markazlari uchun olingan to'lovlar	Markazlar bo'yicha tushum, ichki xizmat va moliyaviy natija manbalarini ajratish	Daromad markazlari natijasi aniq ko'rinadi
6111	Mas'uliyat markazlari to'lovlari	Markazlar bo'yicha xarajat, to'lov va resurs sarfini qayd etish	Xarajat nazorati va chetlanishlar tahlili kuchayadi
4111/6111 uyg'unligi	Mas'uliyat markazi bo'yicha reja-fakt axborotini shakllantirish	Ichki boshqaruv hisobotlarini tuzish	Markazlar kesimida rentabellik va javobgarlik baholanadi

Manba: muallif ishlanmasi.

2. Strategik prognoz balansi shaklini ishlab chiqish

Strategik prognoz balansi xo'jalik yurituvchi subyektning uzoq muddatli rivojlanish yo'nalishlarini moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlar orqali baholashga xizmat qiladigan boshqaruv hisoboti shaklidir. Uning an'anaviy balansdan farqi shundaki, u faqat aktivlar va majburiyatlarning mavjud holatini emas, balki kelgusi davrdagi strategik o'sish, resurs tejamkorligi, investitsion imkoniyatlar, ishlab chiqarish quvvati va risklar ta'sirini ham aks ettiradi.

Strategik prognoz balansini shakllantirishda moliyaviy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda bozor ulushi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, innovatsion faollik, xodimlar malakasi, texnologik yangilanish, ekologik va ijtimoiy omillar ham hisobga olinishi lozim. Bunday yondashuv strategik boshqaruv hisobini oddiy hisobot tizimidan prognoz va qaror qabul qilish vositasiga aylantiradi.

Strategik prognoz balansining amaliy ahamiyati shundaki, u rahbariyatga uzoq muddatli maqsadlarni moliyaviy raqamlar, resurslar va risklar bilan bog'lash imkonini beradi. Natijada strategik rejalashtirish, byudjetlashtirish, investitsion qarorlar va nazorat jarayoni yagona axborot maydonida shakllanadi.

3-jadval

Strategik prognoz balansining asosiy bloklari

Blok	Ko'rsatkichlar mazmuni	Baholash yo'nalishi
Moliyaviy blok	Aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad, xarajat, pul oqimi	Moliyaviy barqarorlik va rentabellik
Ishlab chiqarish bloki	Quvvatlardan foydalanish, mahsulot hajmi, tannarx, resurs sarfi	Operatsion samaradorlik
Investitsion blok	Loyihalar qiymati, qoplanish muddati, kapital qo'yilmalar samarasi	Uzoq muddatli o'sish imkoniyati

Blok	Ko‘rsatkichlar mazmuni	Baholash yo‘nalishi
Nomoliyaviy blok	Xodimlar malakasi, sifat, innovatsiya, mijozlar bilan aloqalar	Strategik raqobatbardoshlik
Risk va tashqi muhit bloki	Bozor, narx, valyuta, texnologik va institutsional omillar	Strategik xavflarni baholash

Manba: muallif ishlanmasi.

3. Mas’uliyat markazlarida KPI tizimini joriy etish

Mas’uliyat markazlarida mutaxassis-xodimlar faoliyatini baholashda KPI tizimini joriy etish strategik boshqaruv hisobining amaliy natijadorligini oshiradi. An’anaviy baholash tizimida xodim faoliyati ko‘pincha umumiy ish hajmi, rahbar fikri yoki lavozim majburiyatlari bilan cheklanadi. KPI yondashuvi esa xodimning real natijasini aniq o‘lchanadigan ko‘rsatkichlar orqali baholaydi.

KPI tizimi moliyaviy, ishlab chiqarish, sifat, intizom, innovatsion va strategik indikatorlar majmuasidan iborat bo‘lishi maqsadga muvofiq. Har bir indikator bo‘yicha reja, minimal daraja, optimal daraja va yuqori natija chegaralari belgilanadi. Bu esa baholash jarayonini shaffoflashtiradi va xodimning natijasi bilan rag‘batlantirish miqdori o‘rtasida bevosita bog‘liqlik yaratadi.

KPI tizimining yakuniy bahosi quyidagi umumiy ko‘rinishda ifodalanadi: Yakuniy KPI bahosi = $\Sigma(Ki \times Wi)$. Bu yerda Ki — har bir KPI ko‘rsatkichining bajarilish darajasi, Wi — mazkur ko‘rsatkichning og‘irlik koeffitsiyenti, Σ — barcha indikatorlar bo‘yicha umumiy natija yig‘indisidir. Ushbu formula har bir xodimning natijasini mas’uliyat markazi va korxona strategik maqsadlari bilan bog‘lash imkonini beradi.

4-jadval

KPI tizimini joriy etish mexanizmi

Bosqich	Amalga oshiriladigan ishlar	Kutiladigan natija
1-bosqich	Korxona strategik maqsadlari va mas’uliyat markazi vazifalari aniqlanadi	Baholash strategiya bilan bog‘lanadi
2-bosqich	Har bir lavozim va markaz uchun KPI indikatorlari tanlanadi	Xodim vazifasi o‘lchanadigan shaklga keladi
3-bosqich	Mezon, normativ va og‘irlik koeffitsiyentlari belgilanadi	Baholash shaffof va adolatli bo‘ladi
4-bosqich	Monitoring va reja-fakt tahlili olib boriladi	Chetlanishlar tezkor aniqlanadi
5-bosqich	KPI natijalari rag‘batlantirish tizimi bilan bog‘lanadi	Motivatsiya va shaxsiy javobgarlik kuchayadi
6-bosqich	Teskari aloqa asosida yangi vazifalar belgilanadi	Tizim muntazam takomillashadi

Manba: muallif ishlanmasi.

4. Noaniq to‘plam nazariyasi asosida strategik salohiyatni baholash

Strategik salohiyatni baholashda barcha omillarni aniq raqamlar orqali ifodalash qiyin. Masalan, boshqaruv sifati, innovatsion tayyorgarlik, xodimlar salohiyati, texnologik moslashuvchanlik, bozor risklariga chidamlilik kabi ko‘rsatkichlar ko‘pincha sifat jihatdan

baholanadi. Noaniq to‘plam nazariyasi ana shunday omillarni lingvistik baholar orqali matematik ifodalash imkonini beradi.

Noaniq to‘plam yondashuvida har bir strategik omil “past”, “o‘rtacha”, “yuqori” kabi lingvistik darajalar asosida baholanadi va ularga tegishlilik funksiyasi belgilanadi. Masalan, korxonaning innovatsion salohiyati 0 dan 1 gacha oraliqda baholanadi: 0 ga yaqin qiymat salohiyatning pastligini, 1 ga yaqin qiymat esa yuqori darajadagi strategik imkoniyatni bildiradi.

Ushbu yondashuv strategik prognoz balansi bilan uyg‘unlashganda korxonaning moliyaviy holati, resurs bazasi, tashqi muhit risklari va ichki boshqaruv salohiyati birgalikda baholanadi. Natijada rahbariyat strategik salohiyatning hozirgi holatini tahlil qiladi, kelgusi davr uchun prognoz beradi va investitsion yoki tashkiliy qarorlarni ilmiy asoslaydi.

5-jadval

Strategik salohiyatni noaniq to‘plam nazariyasi asosida baholash indikatorlari

Indikator bloki	Baholash mazmuni	Lingvistik baho	Boshqaruv xulosasi
Moliyaviy salohiyat	Likvidlik, rentabellik, kapital yetarliligi	Past / o‘rtacha / yuqori	Moliyaviy barqarorlik darajasi aniqlanadi
Ishlab chiqarish salohiyati	Quvvatlar, texnologiya, resurslardan foydalanish	Past / o‘rtacha / yuqori	Operatsion imkoniyatlar baholanadi
Innovatsion salohiyat	Yangi texnologiya, ratsionalizatorlik, raqamlashtirish	Past / o‘rtacha / yuqori	Rivojlanish istiqboli aniqlanadi
Kadrlar salohiyati	Malaka, tajriba, motivatsiya, KPI natijalari	Past / o‘rtacha / yuqori	Inson kapitali ta’siri baholanadi
Tashqi muhitga moslashuv	Bozor, narx, raqobat va institutsional risklarga chidamlilik	Past / o‘rtacha / yuqori	Strategik xavflarga tayyorgarlik belgilanadi

Manba: muallif ishlanmasi.

Muhokama

Yuqorida yoritilgan to‘rtta ilmiy yangilik alohida-alohida emas, balki yagona strategik boshqaruv hisobi tizimining o‘zaro bog‘liq elementlari sifatida qaralishi lozim. 4111 va 6111 ishchi schyotlari mas’uliyat markazlari kesimida dastlabki hisob axborotini shakllantiradi. Ushbu axborot strategik prognoz balansida umumlashtiriladi va kelgusi davr ko‘rsatkichlarini asoslashga xizmat qiladi.

KPI tizimi esa mas’uliyat markazlari va mutaxassis-xodimlar faoliyatini strategik maqsadlar bilan bog‘laydi. Natijada xodimning shaxsiy natijasi, markazning moliyaviy holati va korxonaning strategik prognoz ko‘rsatkichlari o‘zaro bog‘langan holda baholanadi. Noaniq to‘plam nazariyasi esa aniq raqamlar bilan cheklanmaydigan strategik omillarni ham tahlilga kiritish imkonini beradi.

Demak, taklif etilayotgan yondashuv strategik boshqaruv hisobini hisob registrlari, prognoz balansi, KPI indikatorlari va iqtisodiy-matematik baholash usullari orqali kompleks takomillashtirishga xizmat qiladi. Bu esa korxona rahbariyatiga tezkor, asosli va uzoq muddatli boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini yaratadi.

6-jadval

To‘rtta ilmiy yangilikning o‘zaro bog‘liqligi

Element	Axborot manbai	Boshqaruv vazifasi	Yakuniy natija
4111 va 6111 ishchi schyotlari	Mas’uliyat markazlari bo‘yicha to‘lov va tushumlar	Hisobga olish va nazorat	Moliyaviy natijalar shaffoflashadi
Strategik prognoz balansi	Moliyaviy va nomoliyaviy indikatorlar	Prognozlash va rejalashtirish	Uzoq muddatli strategiya asoslanadi
KPI tizimi	Xodim va markaz natijadorligi	Baholash va rag‘batlantirish	Motivatsiya va javobgarlik kuchayadi
Noaniq to‘plam nazariyasi	Sifat va risk omillari	Strategik salohiyatni baholash	Noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish yaxshilanadi

Manba: muallif ishlanmasi.

Xulosa

Birinchidan, mas’uliyat markazlari moliyaviy natijalarini hisobga olish uchun 4111 “Mas’uliyat markazlari uchun olingan to‘lovlar” va 6111 “Mas’uliyat markazlari to‘lovlari” ishchi schyotlarini hisob siyosatiga kiritish strategik boshqaruv hisobining axborot bazasini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, strategik prognoz balansi xo‘jalik yurituvchi subyektning kelgusi davrdagi moliyaviy barqarorligi, investitsion imkoniyatlari, resurs tejamkorligi va tashqi muhit risklarini kompleks baholash imkonini beradi.

Uchinchidan, KPI tizimini mas’uliyat markazlari kesimida joriy etish mutaxassis-xodimlar faoliyatini aniq, o‘lchanadigan va strategik maqsadlarga mos indikatorlar asosida baholashga xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, KPI natijalarini rag‘batlantirish tizimi bilan bog‘lash xodimlarning shaxsiy javobgarligini oshiradi, ularning mehnat natijasini korxona strategiyasi bilan uyg‘unlashtiradi.

Beshinchidan, noaniq to‘plam nazariyasining matematik apparatidan foydalanish strategik salohiyatni baholashda sifat omillari, risklar va ekspert baholarini hisobga olish imkonini yaratadi.

Oltinchidan, mazkur to‘rtta ilmiy yangilikning uyg‘un qo‘llanilishi strategik boshqaruv hisobini kompleks takomillashtiradi, boshqaruv qarorlarining aniqligi, tezkorligi va ilmiy asoslanganligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son “O‘zbekiston–2030 strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
4. Drury C. Management and Cost Accounting. – London: Cengage Learning.
5. Bromwich M. The case for strategic management accounting: the role of accounting information for strategy in competitive markets // Accounting, Organizations and Society.
6. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Harvard Business School Press.

7. Ward K. Strategic Management Accounting. – Oxford: Butterworth-Heinemann.
8. Zadeh L.A. Fuzzy Sets // Information and Control. – 1965.
9. Xasanov B.A., Xashimov A.A. Boshqaruv hisobi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya.
10. Pardayev A.X., Pardayeva Z.A., Pardayeva Sh.A. Operativ va strategik boshqaruv hisobi. – Toshkent.
11. Hamroyeva Z.A. Strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish yo‘nalishlari. PhD dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2026.
12. Hamroyeva Z.A. “Strategik boshqaruv hisobida xarajatlar hisobi va kalkulyatsiya tizimlarining hozirgi holati va rivojlanish yo‘nalishlari” // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot ilmiy-amaliy jurnali, 2025-yil, dekabr, №12.

Хайдарова Дурдона Шухратжон қизи
Гулистон давлат университети
Бухгалтерия ҳисоби ва молия кафедраси ўқитувчиси
E-mail: durdonaxaydarova19991995@gmail.com
ORCID:0009-0005-2739-3435

ЭКОНОМЕТРИК МОДЕЛЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИДА “ТИББИЙ СУҒУРТАГА МУНОСАБАТ ИНДЕКСИ”НИНГ ЎРТАЧА ҚИЙМАТИНИ АНИҚЛАНИШИ

Хайдарова Дурдона Шухратджановна
Гулистанский государственный университет
преподаватель кафедры бухгалтерского учета и финансов
E-mail:durdona19991995@gmail.com
ORCID:0009-0005-2739-3435

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СРЕДНЕГО ЗНАЧЕНИЯ «ИНДЕКСА ОТНОШЕНИЯ К МЕДИЦИНСКОМУ СТРАХОВАНИЮ» В ПРОЦЕССЕ ЭКОНОМЕТРИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

Khaydarova Durdona
Gulistan State University
TeacherDepartment of Accounting and Finance
E-mail:durdona19991995@gmail.com
ORCID:0009-0005-2739-3435

ECONOMETRIC MODELING, AVERAGE VALUE (MEAN VALUE), MEDICAL INSURANCE, ATTITUDE INDEX.

Аннотация: Тадқиқот доирасида 120 га яқин респондент иштирокида сўровнома ўтказилиб, маълумотларнинг ишончлилиги Кронбах Алфа тести (0.89) ёрдамида тасдиқланган. Логит регрессия модели орқали аҳолининг суғурта бадалларини тўлашга тайёрлиги баҳоланди. Натижалар шуни кўрсатадики, оиладаги болалар сони суғуртага бўлган талабни 11.8 фоизга оширса, даромад даражасининг юқорилиги бадал тўлаш эҳтимолини 12.6 фоизга камайтиради. Тадқиқот якунида юқори рискли қатламни ҳимоя қилиш ва тизимнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш бўйича стратегик таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: давлат тиббий суғуртаси, эконометрик модел, Логит регрессия, Кронбах Алфа, муносабат индекси, маргинал эффектлар.

Аннотация: В данной статье на основе эконометрического моделирования анализируются социально-экономические факторы внедрения государственного медицинского страхования в Узбекистане. В рамках исследования был проведен опрос среди около 120 респондентов, надежность данных подтверждена тестом Альфа Кронбаха (0.89). С

помощью модели логит-регрессии оценивалась готовность населения к уплате страховых взносов. Результаты показывают, что наличие детей в семье увеличивает вероятность согласия на страхование на 11.8%, тогда как высокий уровень дохода снижает её на 12.6%. В завершении исследования разработаны стратегические предложения по защите групп с высоким риском и обеспечению финансовой устойчивости системы.

Ключевые слова: государственное медицинское страхование, эконометрическое моделирование, логит-регрессия, Альфа Кронбаха, индекс отношения, маржинальные эффекты.

Abstract: This article analyzes the socio-economic factors of implementing state medical insurance in Uzbekistan based on econometric modeling. A survey was conducted among approximately 120 respondents, and data reliability was validated using Cronbach's Alpha test (0.89). The Logit regression model was employed to evaluate the population's willingness to pay insurance premiums. Findings indicate that an increase in the number of children in a household raises the probability of insurance acceptance by 11.8%, while higher income levels decrease it by 12.6%. The study concludes with strategic recommendations for protecting high-risk groups and ensuring the financial sustainability of the insurance system.

Keywords: state medical insurance, econometric modeling, Logit regression, Cronbach’s Alpha, attitude index, marginal effects.

Кириш

Бугунги кунда Ўзбекистон соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири сифатида давлат тиббий суғуртасини жорий этиш белгиланган. Ушбу ислоҳотнинг асосий мақсади тиббий хизматлар сифатини ошириш, аҳолининг молиявий ҳимояланганлигини таъминлаш ва соғлиқни сақлаш харажатларини оптималлаштиришдан иборатдир. Бироқ, суғурта тизимининг муваффақияти нафақат институционал ўзгаришларга, балки аҳолининг ушбу тизимга бўлган муносабати ва уни молиявий қўллаб-қувватлашга тайёрлигига ҳам бевосита боғлиқ.

Мазкур тадқиқот доирасида аҳолининг тиббий суғуртага бўлган фикрлари ва кутишларини фундаментал таҳлил қилиш мақсадида 18 та саволдан иборат махсус сўровнома шакллантирилди. Тадқиқотда 120 дан ортиқ респондент иштирок этди. Маълумотларнинг ички ишончлилигини текшириш учун Кронбах Алфа тести қўлланилди, бу эса респондентларнинг тиббий суғурта тизимидан кутилмалари (хизматлардан фойдаланишни осонлаштириш, сифат ва харажатларни мақбуллаштириш) ўртасидаги мантиқий мувофиқликни баҳолаш учун статистик пойдевор яратди.

Илмий ишнинг долзарблиги шундаки, эконометрик моделлаштириш жараёнида аҳолининг суғурта тизимига кириш эҳтимоли, даромад миқдори ва таълим даражаси каби омиллар билан боғлиқлиги комплекс равишда ўрганилди. Хусусан, аҳолининг тўлов қобилияти ҳамда суғурта маданияти ўртасидаги корреляция коэффициентлари ҳисоблаб чиқилди.

Тиббий суғуртага муносабат индекси нинг ўртача қийматини аниқлаш ва ушбу кўрсаткич орқали жамиятдаги "ижтимоий капитал" даражасини баҳолашдан иборат. Бу каби эконометрик таҳлиллар Ўзбекистон соғлиқни сақлаш тизимида давлат тиббий суғуртасини ривожлантиришнинг стратегик йўналишларини белгилашда, айниқса, кам даромадли ва риск даражаси юқори бўлган қатламлар учун давлат субсидиялари механизмини жорий этишда муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Жаҳон тажрибасида тиббий суғурта тизимини жорий этиш ва ривожлантириш масалалари кўплаб иқтисодчи олимлар ва соғлиқни сақлаш мутахассислари томонидан ўрганилган. Эконометрик моделлаштириш жараёнида аҳолининг суғуртага бўлган муносабати ва тўлов қобилиятини баҳолаш тизимнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда марказий ўрин тутади.

Адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, аҳолининг тиббий суғуртага бўлган муносабатини шакллантиришда қуйидаги фундаментал омиллар муҳим аҳамиятга эга.

Тадқиқотлар шуни тасдиқлайдики, оила таркиби, хусусан, болалар сони тиббий суғуртага бўлган талабнинг асосий драйвери ҳисобланади. Бизнинг тадқиқотимизда ҳам оилада болалар сонининг ортиши суғуртани қўллаб-қувватлаш эҳтимолини 11.8 фоизга ошириши аниқланди.

Соғлиқни сақлаш иқтисодиётида риск даражаси юқори бўлган қатламнинг суғуртага кўпроқ мойиллиги "салбий танлов" назарияси билан тушунтирилади. Ўтказилган АНОВА ва Бонферрони тестлари юқори рискли (сурункали касаллиги бор) қатламнинг суғуртага мойиллиги статистик жиҳатдан ўта юқори эканлигини ($p < 0.01$) исботлади.

Кўплаб эмпирик тадқиқотларда даромад ва суғурта бадали ўртасида ижобий боғлиқлик кузатилса-да, Ўзбекистон шароитида ўтказилган таҳлиллар кутилмаган натижани берди. Логит регрессия натижаларига кўра, даромад даражаси ортиши билан бадал тўлашга розилик эҳтимоли ўртача 12.6 фоизга камайиши аниқланди. Бу ҳолат юқори даромадли қатламнинг мажбурий тизимга нисбатан скептик муносабатда эканлигини англатади.

Аҳолининг тизимга бўлган ишончи "Тиббий суғуртага муносабат индекси" орқали ўлчанади. Ликерт шкаласи асосида ҳисобланган ушбу индекснинг ўртача қиймати (3.22) аҳолида ижобий мойиллик мавжудлигини, бироқ тўлиқ ишонч учун институционал кафолатлар зарурлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, мавжуд адабиётлар ва ўтказилган эконометрик таҳлиллар Ўзбекистонда миллий суғурта моделини яратишда нафақат молиявий кўрсаткичларни, балки аҳолининг демографик эҳтиёжлари ва риск сезгирлигини ҳам инобатга олиш зарурлигини илмий асослайди.

Тадқиқот методологияси

Ўзбекистонда давлат тиббий суғуртасини жорий этишнинг ижтимоий-иқтисодий омилларини аниқлаш мақсадида 18 та саволдан иборат сўровнома шакллантирилди(-илова). Тадқиқот доирасида 120 дан ортиқ респондентлар қатнашиб, ўзларининг тиббий суғурта бўйича муносабатларини ифодалашди.

Маълумотлар қайта сараланиб, Стата дастурига мосланиб кодланди, барча кодлар - иловада келтирилган. Маълумки, дастур матнни тўғридан-тўғри тушунмайди, уни кодлаш талаб қилинади, код асосида логит, пробит моделлари шакллантирилиб, аҳолининг тиббий суғурта бўйича фикрлари умумлаштирилди ва асосий муаммолар, илмий янгиликлар, аҳолининг умумий фикрлари ҳосил бўлди.

Маълумотларнинг ички ишончлилигини текшириш учун Кронбах Алфа тести қўлланилади ва респондентларнинг тиббий суғурта тизимидан кутилмалари (осонлаштириш, сифат ва харажатларни оптималлаштириш) ўртасидаги мантиқий мувофиқликни баҳолаш орқали фундаментал таҳлиллар учун статистик пойдевор яратилади.

Сўровноманинг барча саволларга жавоблар таҳлили ва тадқиқоти бирин кетин эмас, балким, муҳимлик даражасидан келиб чиқиб зарурлари таҳлил қилинади,

моделлаштирлинади. Респондентларнинг ойлик даромадидан суғурта бадалларини тўлашга бўлган реал тайёрлиги Логит модели ёрдамида баҳоланади.

Эконометрик моделлаштириш жараёнида даромад миқдори ва таълим даражасининг суғурта тизимига кириш эҳтимоли билан боғлиқлиги таҳлил қилинади. Тадқиқот давомида даромади юқори бўлган қатламнинг суғурта бадалларини молиявий ҳимояланиш инструменти сифатида қабул қилиш даражаси ўрганилади ва аҳолининг тўлов қобилияти ҳамда суғурта маданияти ўртасидаги коррелятсия коэффициентлари ҳисоблаб чиқилади.

Натижа ва муҳокама

Ўтказиладиган кўп омилли таҳлиллар асосида Ўзбекистон соғлиқни сақлаш тизимида давлат тиббий суғуртасини ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари белгиланади. Бунда кам даромадли ва риск даражаси юқори бўлган қатламлар учун давлат субсидиялари механизмини жорий этиш, аҳолининг риск сезгирлиги кўрсаткичидан келиб чиқиб суғуртанинг ролини тарғиб қилиш ҳамда ихтиёрий суғурта тажрибасига эга қатламни давлат-хусусий шериклик лойиҳаларига жалб қилиш масалалари ўрганилади. Мазкур институционал ечимлар миллий суғурта моделининг узоқ муддатли барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Тадқиқот доирасида ўтказилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, респондентларнинг асосий қисми (72 нафари ёки умумий танланманинг 60,5 фоизи) 3-даромад гуруҳига мансубдир. Бу кўрсаткич танланманинг ўрта даромадли қатлам вакилларидан иборат эканлигини ва давлат тиббий суғуртаси тизимини жорий этишда айнан ушбу гуруҳ ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини исботлайди. Даромад гуруҳларининг бундай тақсимоти статистик таҳлилларнинг холислигини таъминлаш билан бирга, суғурта бадалларининг аҳоли учун мақбул миқдорини белгилашда фундаментал эмпирик база бўлиб хизмат қилади.

1-жадвал

Суғурта бадалига тўлов розилиги ва даромад даражаси боғлиқлиги

розимисиз	Даромад_даражаси					
	1	2	3	4	5	Жами
0	3	6	28	4	6	47
1	8	5	44	10	5	72
Жами	11	11	72	14	11	119

3-даромад гуруҳидаги 72 нафар респондентнинг 44 нафари (тахминан 61 фоизи) тизимни молиявий қўллаб-қувватлашга ижобий муносабат билдиргани диққатга сазовордир. Бу тенденция даромад даражаси ошиши билан суғуртани молиявий ҳимоя воситаси сифатида қабул қилиш эҳтимоли ортишини кўрсатади.

Ўзбекистонда давлат тиббий суғуртаси бадалларини белгилашда табақалаштирилган ёндашув зарурлигини илмий асослайди. Респондентларнинг 60 фоиздан ортиғи молиявий иштирок этишга тайёрлиги ислоҳотларнинг ижтимоий легитимлигини кўрсатувчи муҳим индикатордир. Келгусида суғурта жамғармаси барқарорлигини таъминлаш учун, айниқса 1- ва 2-даромад гуруҳлари учун бадалларни субсидиялаш, юқори даромадли гуруҳлар учун эса кенгайтирилган тиббий пакетларни таклиф этиш орқали тизимнинг молиявий жозибадорлигини ошириш стратегик йўналиш сифатида белгиланади.

1-расм. **Суғурта бадалига тўлов розилиги ва даромад даражаси боғлиқлиги**

Тадқиқот доирасида сўралган 115 нафар респондентнинг саломатлик профили таҳлил қилинганда, уларнинг 47 нафари (41%) сурункали касалликларнинг энг паст даражасига (1-гуруҳ), қолган қисми эса турли даражадаги саломатлик рискларига эга эканлиги аниқланди. Айниқса, 3-гуруҳ (ўрта даражадаги касаллик хавфи) респондентларининг улуши (37 нафар) юқори эканлиги, давлат тиббий суғуртаси тизими учун кутилаётган тиббий хизматлар

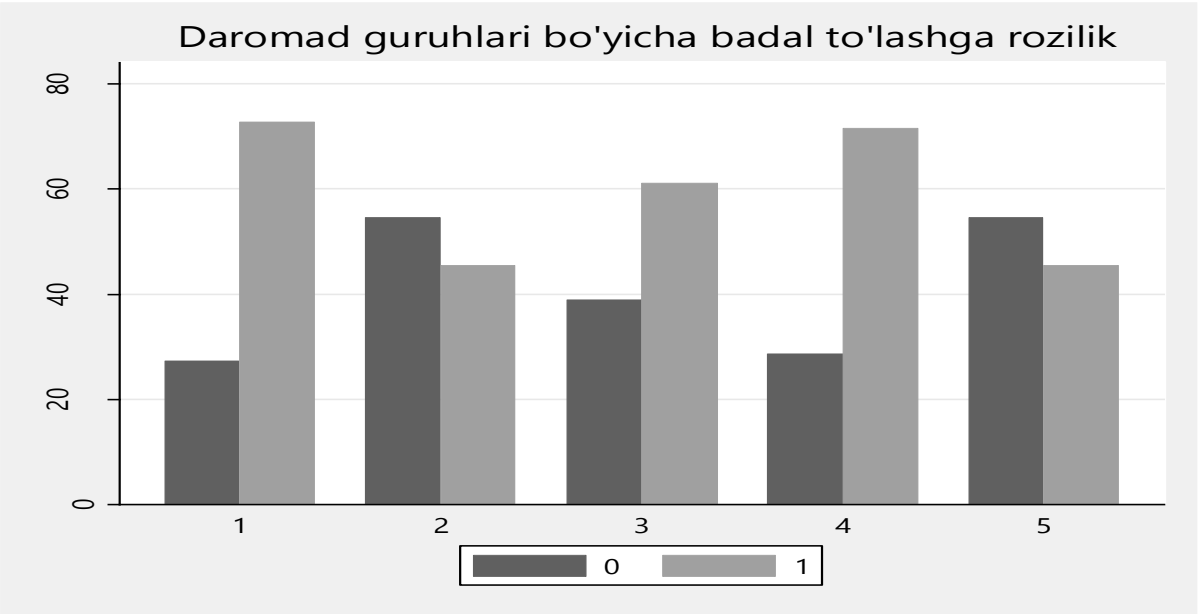

истеъмоли ўртача ва ундан юқори бўлган қатламнинг фикри ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Эконометрик нуқтайи назардан, барча мустақил ўзгарувчилар ўртасидаги коррелятсия коэффициентларининг пастлиги тадқиқот моделида мултиколлиниарлик муаммоси мавжуд эмаслигидан далолат беради. Хусусан, таълим даражаси ва ёш ўртасидаги боғлиқликнинг нолга тенглиги ушбу омилларнинг бир-биридан мутлақо мустақил равишда регрессия моделига киритилиши мумкинлигини фундаментал асослайди. Бундай матритса структураси келгусида тузиладиган Логит моделнинг статистик қуввати юқори бўлишини ва олинган коэффициентларнинг холислигини таъминлайдиган муҳим методологик кўрсаткичдир.

2-жадвал

Логит модели натижаси							
Логистис регрессион							
розимисиз	Соеф.	Ст.Ерр.	т-валуе	п-валуе	[95% Сонф	Интервал]	Сиг
муносабат_индекси	.354	.227	1.56	.118	-.09	.799	
Даромад_даражаси	-.582	.28	-2.08	.037	-1.13	-.034	**
ёши	.12	.2	0.60	.549	-.272	.512	
б_сони	.545	.285	1.91	.056	-.014	1.105	*
Сонстант	-.845	.883	-0.96	.339	-2.575	.886	
Меан депендент вар	0.603		СД депендент вар	0.491			
Псеудо р-скуаред	0.071		Нумбер оф обс	116			
Чи-скуаре	11.039		Проб > чи2	0.026			
Акаике срит. (АИС)	154.770		Байесиан срит. (БИС)	168.538			
*** *n<.01*, ** *n<.05*, * *n<.1*							

Регрессия натижалари шуни кўрсатадики, даромад даражаси бадал тўлашга розилик эҳтимоли билан статистик жиҳатдан аҳамиятли манфий боғлиқликка эга. Бу кутилмаган, аммо муҳим натижа бўлиб, даромад гуруҳлари ошган сари респондентларнинг мажбурий суғурта бадалларига нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлишини ёки мавжуд даромад тақсимотида пастроқ қатламнинг тиббий ҳимояга кўпроқ эҳтиёж сезаётганини кўрсатади. Шу билан бирга, болалар сони (б_сони) коэффициенти ижобий ва аҳамиятлилик даражасига яқин бўлиб, оиладаги ижтимоий юклама ортиши билан давлат тиббий суғуртасига бўлган реал талабнинг кучайишини фундаментал тарзда исботлайди.

Хулоса

Моделнинг Псеудо Р-скуаред кўрсаткичи ва АИС/БИС қийматлари танланган ўзгарувчилар бадал тўлашга тайёрлик вариатсиясининг сезиларли қисмини тушунтириб бераётганини англатади. Муносабат индекси ва ёш коэффициентлари ижобий йўналишга эга бўлса-да, мазкур танланма доирасида уларнинг таъсири статистик жиҳатдан кучсизроқ эканлиги аниқланди.

Тадқиқот доирасида шакллантирилган "Тиббий суғуртага муносабат индекси"нинг ўртача қиймати Ликерт шкаласи бўйича 3.22 ни ташкил этди. Респондентларнинг 60 фоиздан ортиғи тизимни ижобий баҳолаши Ўзбекистонда давлат тиббий суғуртасини жорий этиш учун етарли "ишонч капитали" мавжудлигини кўрсатади.

Сўровнома саволларининг ички ишончлилиги бўйича Кронбах Алфа кўрсаткичининг 0.89 га тенг бўлиши, танланган индикаторлар аҳолининг суғуртага бўлган муносабатини фундаментал даражада аниқ ўлчаётганини тасдиқлади.

Логит регрессия ва маргинал эффектлар таҳлили шуни кўрсатдики, оиладаги болалар сонининг ортиши суғурта бадалини тўлашга розилик эҳтимолини 11.8 фоизга оширади. Бу

аҳолининг демографик юкламаси юқори бўлган қатламларида тиббий хавфсизликка бўлган ижтимоий талаб ўта юқори эканлигини исботлайди.

Таҳлиллар даромад даражаси ошиши билан бадал тўлашга розилик эҳтимоли ўртача 12.6 фоиздан 13.8 фоизгача камайишини кўрсатди. Бу юқори даромадли қатламнинг мажбурий суғуртага нисбатан скептик муносабатда эканлиги ёки хусусий тиббиётни афзал кўришини англатади, бу эса тизим учун молиявий хатар сифатида баҳоланади.

АНОВА ва Бонферрони тестлари натижасида юқори рискли (сурункали касаллиги бор) қатламнинг суғуртага мойиллиги соғлом қатламга нисбатан статистик жиҳатдан ўта юқори ($p < 0.01$) эканлиги аниқланди. Риск даражаси энг юқори бўлган гуруҳда муносабат индекси 4.27 га етган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. "Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлашни бошқаришнинг янги моделини ва давлат тиббий суғуртаси механизмларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида".
2. Гришин В.В. "Регулирование процессов становления страховой медицины". – М.: Наука, 2017. (Тиббий суғуртанинг иқтисодий асослари бўйича).
3. Cronbach, L. J. "Coefficient alpha and the internal structure of tests". Psychometrika, 1951. (Сиз қўллаган Кронбах Алфа тестининг методологик асоси сифатида).
4. Greene, W. H. "Econometric Analysis". – Pearson Education, 2018. (Логит ва Пробит моделларини қуриш ва талқин қилиш бўйича асосий адабиёт).
5. Hosmer, D. W., Lemeshow, S. "Applied Logistic Regression". – Wiley-Interscience, 2013. (Логистик регрессия натижаларини илмий асослаш учун).
6. Likert, R. "A Technique for the Measurement of Attitudes". Archives of Psychology, 1932. (Муносабат индексини ўлчашда қўлланилган Ликерт шкаласи асосчиси).
7. World Health Organization (WHO). "Health Financing for Universal Health Coverage". (Давлат тиббий суғуртаси ва универсал қамров масалалари бўйича халқаро қўлланма).